Йордан Йовков

Събрани съчинения
том 1

Български писател

Йордан Йовков

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

В ШЕСТ ТОМА

Под общата редакция на

Симеон Султанов

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ • СОФИЯ

Йордан Йовков

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

ТОМ ПЪРВИ

ЗЕМЛЯЦИ
КРАЙ МЕСТА
ТЕ ПОБЕДИХА

Редактор
Николай Янков

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ • 1982

Дълголетието на Йовков

Животът на този именит българин не е щастлива тема за биографите. В литературните справочници писаното за него се изчерпва с няколко незначителни реда: роден в стара Жеруна, учителствувал в Добруджа, ранен около град Гевгели, военен кореспондент на Северния фронт, нещастен дипломат в Букурещ, дребен чиновник в София, починал след една неуспешна операция в Пловдив — ето възловите събития на един жизнен роман. Но зад незначителността на този животопис се крие един рядък хуманист, един от най-даровитите българи, които някога е раждала нашата земя. И това е така, защото, без да притежава значителна «външна биография», той има, ако мога така да се изразя, богата, наситена с преживявания «вътрешна биография», която се създава от многобройните срещи на едно чувствително сърце с живота и хората, с мъката и радостта, с красотата и злочестината. И ето, един ден ние разбрахме, че той е живял повече от мнозина свои съвременници, за да остави след себе си едно изкуство, актуално и днес.

Преди години представителите на десетата муза не винаги бяха благосклонни към него и аз не мога да отмина с мълчание един необикновен куриоз, който ще си остане завинаги истинска «пер-

ла» в нашата литературна история. «Като се изключат няколко военни разказа, пише един ценител, всички други творби на тоя писател са или посредствени, или слаби.» Какво творческо самочувствие и каква критическа прозорливост! С едно драсване на перото са отишли по дяволите няколко цикъла с разкази, истински шедьоври в нашата литература, които няма да назова, защото всеки българин ги познава, но без които не мога да си представя българската проза пред големия свят.

В миналото всички ония, които страдаха от литературен далтонизъм и които бяха свикнали да изчерпват съдържанието на «критическия реализъм» с няколко елементарни понятия, не можеха да различават цветовете на това многообразно отрицание, с което всеки голям писател по своему осъждаше действителността. В Йовковото «не» — по-романтично, по-прикрито — те искаха да видят непременно Елин Пелиновото «не» — по-земно, по-категорично. И като не го откриваха, бяха склонни да анатемосат автора на «Вечерите» и «Легендите». А всъщност Йовковото «не», макар че се криеше понякога зад малки илюзии и дори зад някои заблуди, присъствуваше в текста на неговите творби. Най-напред Йордан Йовков каза «не» на безумието на войната: това беше едно своеобразно отрицание на най-голямото зло в историята на човешката цивилизация. . .

Като казвам това, естествено, нямам пред вид някои отделни разкази и очерци, в които писателят стана неволно изразител на официалните тежнения на своето време. В творчеството си той ни показа не как човек се превръща в животно, как се оголват

инстинктите, а как успяват хората въпреки безумието и нищетата, въпреки крушенията, до които достигат, да останат човеци. През този твърде кървав век на техническа цивилизация, войни, расови издевателства и растяща дехуманизация ние се наситихме на инстинкти и антагонизъм, на животински изстъпления върху личността, на насилия върху свободолюбивия дух на човечеството. Затова и непомръкващото очарование на Йордан Йовковата военна проза е преди всичко в съхраняването на нравствеността — разпиляна и прокудена по кръстопътищата на войната.

Настъпи 1918 година: времето на големите национални разочарования; тридесет и осем годишният мъж загуби някои илюзии, остана му само една: песента на колелетата. . .

Живял в първата половина на XX век, в едно убого време на остри политически свади, Йордан Йовков е жадувал за красота, така както случайно попадналият в тъмнина човек жадува за светлина. Отвратен от «врявата на деня», той потърси някои нравствени ценности, които бяха поевтинели от настъпилата след войните морална и духовна инфлация. Обвиняваха го в «бягство» от съвременността. В какво се състоеше «бягството» на Йовков: защо той отиде при Иван Белин и Моканина, при Василена и Боряна, при Сали Яшар и Шибил и потърси при тях нравствено удовлетворение?

След като вървя по кървавите дири на войната, в която взе участие като офицер и военен кореспондент, разочарован от националния погром, той обърна очи назад и потърси вечната непомръкваща красота, която народът тачи като традиция и

съхранява в своя живот, в легендите и песните си. С други думи, избягал от съвременността, той отиде да уталожи жаждата си за нравствена красота при извора на своята младост. А при «извора на живота» винаги е най-чисто! «Възрастният Йовков» осмисли «безгрижните» години на «младия Йовков». И ето — появи се в творчеството му ретроспекцията. . . Но би било погрешно да се мисли, че писателят принадлежи изключително на миналото. Не, той тръгна от миналото, за да дойде отново до съвременността; той излезе от «вчерашния ден», за да създаде истини, валидни за «днешния ден»; той възпя «света от вчера» не защото беше по-съвършен, а защото, преправен от спомените и мечтите, се превръщаше в красив свят. И забележете: за да не «развали» спомените си, Йордан Йовков не се връща в Добруджа около седемнадесет години, а в Жеравна — повече от двадесет.

И така: колкото нравственото и духовно несъвършенство, което е обкръжавало писателя, е растяло, толкова и неговият стремеж към красота се е увеличавал.

По-голяма стойност има за нас нещо друго: писателят потърси тази красота не в измислени книжни светове, както правеха това символистите, а в живота на народа. От живота на народа, от неговата поезия, от неговата морална чистота той създаде един — нека го назовем условно — свят на доброто, на етичността. И в този свят на малки илюзии и поетически видения живеят не само героите, но и авторът, който «избяга» от съвременността, за да полемизира с нея. В това се състои и неговата «духовна емиграция». Но може би в това се състои и една от го-

лемите илюзии на писателя. В романтичната «идеализация» мнозина виждат слабостта на твореца. В известен смисъл това е така, но нека не бързаме да изчерпваме с една дума проблема, защото може да се окаже, че има и друг аспект. Историята ни показва, че в миналото литературата се е развивала във вечна полемика с действителността. Има различни начини на опозиция срещу света на «загубените илюзии». В своята алиенация Йордан Йовков избра един от тях. На съществуващата буржоазна действителност писателят противопостави своя свят на красотата и човечността. В това противопоставяне можем да открием още и мечтата на Йовков, илюзията на Йовков. . . И неговото «не».

●

С изкуството на Йордан Йовков се живее по-леко: срещата с него е винаги задушевна, като срещата с отколешен приятел. И без да сме виждали този мъдър човек в живота, ние имаме чувството, че го познаваме отдавна, много отдавна, винаги. Неговите образи излизат от своето време и идват при нас. И най-голямото неразбиране, което може да се прояви, е да погледнем на тия образи само като на битови, т. е. да приемем само «първия план», тъй да се каже, «костюма», «духа на мястото». В миналото някои забравяха, че Йордан Йовков разказва за Добруджа, но не е регионален автор, описва селяни, но не е битоописател. Преди десетина години един литературовед дори твърдеше, че времето е надживяло писателя и че няма да е далеч денят, когато неговото изкуство ще има литературно-историческо

значение. Наистина, в някои щрихи се чувствува патината на времето: най-напред епохата, за която разказва авторът, си е отишла, земята се е променила до неузнаваемост, битът на някогашното село се е прибрал в етнографските музеи — и все пак това изкуство живее, печели все нови и нови приятели, придобива дълголетие. Някои са склонни да видят «тайната» на това дълголетие в неговото «художествено майсторство» — две слова, които нищо особено не ни казват. Е добре, той е един «магьосник» на словото, когото, като започнеш да четеш, не можеш да оставиш. Но нима в това е всичко. Посочете един бележит художник в литературата, който да е останал само с формалните достойнства на своя талант, колкото и необикновени да са те. Има нещо по-голямо в творчеството на този наш писател. Неговото повествование тече съвсем естествено, просто, непринудено. Но то е дълбока вода. Неговите герои водят обикновен («катадневен»), емпиричен диалог. Но те имат интересни разговори със себе си. Неговите сюжети са «битови» и «селски». Но в тях живеят универсални идеи. Инак казано: във всеки разказ протича по един «втори разказ», във всеки сюжет има един «втори сюжет». Концепцията се носи не в репликата, както е сега модерно, а е разтворена като «боя» в цялата тъкан на сюжета, почти неуловимо. И трябва да се съгласим с Николай Лилиев, който нарича Йовков «незабележимо сентенционален». Идеите на Йовков не са само «примитивно-идеалистични», нито само «нравствено-утопични». В тях има и нещо друго — дълбоко човешко — вечно.

Ако отстраним битовите одежди на героите и

историческия декор на епохата, ние бихме открили една трайна човешка философия за живота. Навярно и затова повечето от образите на Йордан Йовков имат два плана: един външен, реалистичен, и друг вътрешен, романтичен. Първият често отстъпва място на втория. Единият е като дрехите на човека, другият е като самия човек. И наистина, какво би станало с тези образи, ако ние ги приемем само откъм тяхната битова страна, ако не потърсим нравствените обобщения, които са вложени в тях. Вярвам — те биха загубили от своето вътрешно съдържание, биха олекнали неколкократно. В такъв случай изкуството на писателя отдавна би представлявало интерес преди всичко за историци, етнографи, литературоведи. Но, за щастие, това не е така. Защото въпреки историческата рамка на епохата, която художникът отлично изобразява, въпреки някои илюзии, в които хуманистът се увлича, голяма част от образите са се превърнали във великолепни метафори на човешката красота.

И докато живее Сали Яшар и «пеят» неговите каруци, докато е жив Моканина и летят «белите лястовици», най-добрите творби на писателя ще бъдат дълголетни.

С други думи, докато над човечеството тежат тъмните сенки на страданието и насилието, неговото изкуство ще бъде актуално. Защото в тия новели, мъдри и прости като притчи, има богато хуманитарно съдържание, което им придава вечност. В нашия «жесток век», в който неведнъж се срещахме с голямата неволя и неведнъж се убеждавахме, че е «по-лесно да станеш звяр, дори бог, но е

много трудно да останеш човек», има твърде много дехуманизация. Ние се разминахме по нашите пътища с много властелини, с много човеконенавистници. В нашите нозе падаха идоли, изграждани дълги години от човешката слабост. И струва ми се, че величието на Йордан Йовков е именно в това, че той ни показа как хората остават човеци.

Малката «вселена», която Йордан Йовков създаде, е една от най-хубавите в българската проза.

В този свят няма злодеи.

Но в този свят няма и «богове».

Ние можем да тръгнем подир героите, да обходим кръчмите и хановете, да се качим в някоя от пеещите каруци и да пътуваме по пътищата на равнината. Никъде няма да срещнем «богове», нито закоравели престъпници. Има човеци. Има грешници. И ако все пак някой от тях извърши нещо необмислено, дори нещо зло, писателят бърза да ни увери, че това непременно е грях, но не и престъпление. В тази човешка философия за живота — главна формула на неговата поетика — можем да открием едностранчивост: тя не може да бъде универсална, още по-малко неоспорима.

В най-хубавите страници от своите новели Йордан Йовков искаше да ни каже: Не гледайте на човека само като на сбор от нравствени добродетели, защото той може да ви излъже като Токмакчията, може да е обичал цял живот друга жена като Крайналията, може да изневери като Славенка, може да открадне като Илия, може да е пресметлив като Сарандовица, може да извърши случаен грях като Иван Белин. . . Той не е ангел. Нищо чо-

чешко не му е чуждо. Той не е и демон. Не гледайте на човека и като на непоправим злодей: той може да открадне като Ройдю — но може по-сетне и да се разкае за постъпката си; може да ограби баща си като Рали — но може и да поиска прошка от него; може в момент на умопомрачение като Дафин да убие даже човек — но може и да изкупи греха си и да се върне отново при хората. И тъй нататък. Човекът се реализира и в доброто, и в греха. На него винаги трябва да се вярва.

Според разбиранията на Йордан Йовков човек е едно единство от слабости и добродетели; грехът спохожда добродетелните също така, както и нравствеността озарява грешниците; човек може да се превърне в жесток «бог» или в презрян злодей, но може и при всички обстоятелства — по думите на Леон Кручковски — да остане човек.

Повече или по-малко всички тия хора проявяват ту навреме, ту със закъснение своята голяма човешка съвест, която изкупва греха, съхранява личността и те кара да проверяваш чистотата и границите на собствената си съвест. Оттук писателят моралист ни изправя пред един вечен критерий: отговорността на човека пред себе си и пред другите — отговорността да живееш. Ще ми се да повторя още веднъж тази хубава дума «съвест», без която е немислим Йовковият творчески свят. Повествованието тече хармонично, плавно. Героите си в трите предпочитани състояния — мислят, съзерцават, мълчат. А някъде встрани през всичкото това време зорките очи на съвестта бодърствуват. И ето идва един момент, когато съвестта трябва да се намеси: под нейно въздействие Сера-

фим дава парите си, Албена се разкайва, Златил развързва откраднатата кесия, Инджe се превръща в народен закрилник, Иван Белин разбира греха си, Славенка иска прошка, Спас проумява смисъла на белите рози. . . С нея авторът надари своите герои: превърна ги в критерии на човешка нравственост, в носители на жива красота, в малки символи.

Има писатели, които ни показват как хората стават «богове». Йовков не е от тях. Има други, които ни показват как хората се превръщат в злодеи. Йовков също не е от тях. Има трети, които ни разказват за това, как хората винаги остават човеци.

Йовков е от тях.

•

Той живя малко повече от половин век, но и днес е наш съвременник: времето работи за него. За дълголетието на един творец ние съдим не по това, дали е бил четен, а дали ще бъде препрочитан, защото книгата, по сполучливия израз на Луи Арагон, се пише от писателя, а се завършва от читателя. Но това «завършване» може да бъде еднократно, а може да бъде и многократно. В голямата книга има вечна красота, която трябва да откриваме и днес, и утре. За щастие, такива са повечето от разказите и новелите на Йордан Йовков — едни от най-хуманните творби в българската книжнина, — към които изпитваме желание да се връщаме много пъти. За него чужденците пишат сега като за именит европейски писател: преди години италианският литературен критик Валтер Мауро в периодичното издание

«Л'Еуропа леттерария» наре е Йордан Йовков един от най-чувствителните художници на европейското «нове енто» и упрекна критиката, че все още не е могла да постави и очертае релефния образ на писателя в една по-точна литературна перспектива; а турският професор Сабри Есат Сиявушгил отиде по-далеч и като нареди Йордан Йовков между най-добрите майстори на разказа в световната литература, изказа огорчението си, че Шведската академия на науките, която присъжда Нобеловата награда, не е забелязала този именит автор на Балканите, когото светът винаги с гордост и признателност ще споменава. «Вечността» на Йордан Йовков е в неговия необикновен хуманизъм. И колкото повече съвременната дехуманизация, това уродливо антидуховно явление, шествува в буржоазния свят, толкова повече писатели като него ще ни бъдат необходими: те връщат загубените морални стойности на живота. Един от най-големите уроци, които ни остави Йордан Йовков, е ненавистта към насилието и святото преклонение пред човека: той ни показа как в честити минути и в часове на изпитания хората не трябва да загубват своята съвест.

Героите стигат до тази нравственост, като преминават през една мъчителна борба със себе си. През един катарзис. През едно превъзмогване на собственото зло. Вазов ни показа конфликта между поробители и поробени, Алеко — между управници и управлявани, Елин Пелин — между социално силните и социално слабите, Пенчо Славейков — между личността на олимпиеца и духовната нищета на средата, Йовков ни посочи едно друго стълкновение — «аз» против своето второ «аз». Затова

у него най-интересният конфликт не е този, който съществува между «герой и герой», нито оня между «герой и общество», а двубоят, който човек води сам със себе си: Шибил-хайдутинът — с Шибил-човека; Женда-грешницата — с Женда-жената; Златил-скъперникът — със Златил-бащата; Дафин-убиецът — с Дафин-човека; Ранка-майката — с Ранка-българката; Индже-насилникът — с Индже-закрилника.

Грехът с нравствеността, догмата с човешката слабост, споменът с дълга, традицията с живота, слабостта с превъзмогването.

Оттук и до голяма степен социалните конфликти са подменени с нравствени конфликти, които в един момент се оказват не по-малко важни и първостепенни. И не по-малко сложни. Нещо повече — те са по-заплетени. И не винаги могат да се обяснят «директно» със социалните противоречия и материалните предпоставки. Вниманието на автора в тия новели е насочено към един кардинален проблем: как да превъзмогнем собственото зло, което според него съществува у човека наред с доброто. Наистина, в света, който писателят създаде, големите социални ветрове са затихнали. Не бушуват класовите бури. Небето не се разкъсва винаги от светкавиците на големите епохални събития. Въстанието през двадесет и трета година достига в книгите му като далечно ехо. Войните са погледнати и от официалната страна. В някои творби писателят иска да ни убеди, че в ада може да има и райски кътчета. Исторически това е уязвимо. Но аз не мисля да се спирам сега надълго и нашироко на този очевиден недъг, тъй като той е

формулиран многократно пред автора. В случая искам да подчертая друго: в замяна на това, което липсва в новелите, писателят спря погледа ни на нещо също така немаловажно: вечния диалог, който човек води сам със себе си в името на една по-голяма нравствена красота — не само «ние» против «вие», но и «аз» против «аз».

И струва ми се, че в свят като нашия, в който икономическите контрасти отидоха в историята, тоя конфликт на отделната личност, когато човек е изправен да разговаря със собствената си съвест за едно по-голямо духовно съвършенство, е актуален.

Той е съвременен.

Дълголетието на Йордан Йовков би могло да се търси и в други аспекти, но аз искам да посоча още един.

Йовков ни създава чувство за вечност.

За българска вечност.

Естествено, някои черти, които той посочи от националната характеристика на българина, са надживени от времето. Но той ни показа и много трайни, неумиращи добродетели. Като малцина други в българската проза той притежава до голяма степен оня рядък дар, който му дава възможност да превръща деня във вечност. Никога и никъде Йордан Йовков не е правил публични изказвания в статии и интервюта какво харесва от националните добродетели на народа, така, както обичаше да прави на времето си Антон Страшимиров. (Негова любима фраза не беше «аз и моят народ», а само «моят народ».) Но всъщност какво по-красноречиво изказване може да има от това, което пи-

сателят е направил в своите творби. В тях — със средствата на изкуството — той непрекъснато доказва една мисъл: трябва да се съхранят вечните традиции на народа, но не тия, които са продукт на националните предразсъдъци, а ония, които са плод на националната мъдрост. Само те дават престиж на нацията. Само те ни издигат в очите на човечеството. Когато се говори за национално своеобразие, обикновено се натъкваме на две противоположни тенденции в изкуството: национален нихилизъм и национален херметизъм. Едната ни тласка към регионалното. Другата — към уеднаквяването. Може би сега няма по-голяма беда за европейското изкуство от универсализма: от националното обезличаване, от човека без родина. Не по-малко измамна е обаче и националната ограниченост, която винаги ни отвежда до дебрите на битовизма. За автора на «Вечерите» и «Легендите» това не се отнася. В своите най-добри новели Йордан Йовков ни показа как се стига до общочовешкото и вечното. В света на големия писател «духът на мястото» и «локалният сюжет» не се превръщат в регионалност и историческа ограниченост, а в голям нравствен проблем. И това е така, защото национален облик на литературата не значи стесняване на проблематиката, не значи ограничаване на общочовешките идеи.

Националният портрет на един народ се рисува от много писатели. Всеки прибавя към него един свой щрих. Големи наши творци ни показват лицето на българина от различни аспекти: Ботев — с едно изумително сливане на живот и дело ни посочи неговата жертвоготовност, Вазов — святото ро-

долюбие към всичко българско, Влайков — очарователната свенливост и преданост към бащиния дом, Елин Пелин — неговата виталност и социалното му чувство, Алеко — очистителния нравствен смях на жизнелюбеца, Яворов — неговата драматичност и трагичната му дълбочина, Дебелянов — неговата лирична нежност, Смирненски — неговата необуздана мечта за бъдещето, Вапцаров — неговата «вяра» в жестокия двубой, а Йовков. . .

Той съхрани някои нравствени добродетели: човеколюбието — то беше неговата стихия.

Показа ни у българина — човека.

Минават годините, а творчеството на Йордан Йовков не само не е «остаряло», както мислеха някои, а трябва отново и отново да бъде преоткривано.

Със своя слънчев талант, със своята очарователна поетическа замисленост той издигна нравствените добродетели на народа до общочовешки истини, посочи ни вечната неостаряваща духовна красота.

Симеон Султанов

Землянци

Земляци

I

От две-три седмици полкът е на лагер в една долина, няколко километра от брега на Мраморно море. Наблизо са развалините на изгорялото село Ашака-Ени-Севендекли. Рядко някой от войниците може безпогрешно да изговори това странно и многосложно име. То се запомня мъчно, неволно се бърка с други и всеки го произнася, както завърне. Това е случайно и скръбно съвпадение: селото не съществуваше вече и, като стар надгробен надпис, изчезваше сякаш и името му.

Войниците помнят това село повече с разочарованието, което им донесе. Една студена вечер те пристигнаха тук измръзнали и капнали от умора. През целия ден на похода бяха си мислили само за тия топли и светли стаи, които ги чакат, и отрано се радваха на хубавата почивка при големи огньове и между добри и гостоприемни хора. Нищо подобно: пред тях стоеше безлюдно, полуизгоряло и полуразрушено село. Имаше няколко здрави къщи, но те не можеха да поберат всички. Войниците прекараха една нощ по-студена и по-мъчителна, отколкото в окопите, и на другия ден още почнаха да си строят землянки. Всичко, което огънят беше пощадил в селото — дъски, греди, врати и прозорци, всевъзможният дървен материал до последната треска, — се събра и употреби за лагера и за окопите. Тук-таме сега, между грамадите разхвърляни камъни, засипани със сняг, стърчат само голи стени, опушени и обгорели. На много места из разградените дворища в снега се чернеят ями: войниците са изкоренили

и дънерите на овошките, изсечени много по-рано.

Само две къщи, като по някакво чудо, са оцелели от селото и сред купищата развалини стоят уединени и осиротели. В тях е щабът на полка и наблизо, по двата склона на долината, започват землянките на лагера. Това са най-оригинални и най-разнообразни постройки: по-големи и по-малки, по-високи и по-ниски, едностряхи, двустряхи и кръгли. Ако се гледа само отвън, никой няма да повярва, че там, под земята, може да бъде тъй просторно и широко, че може да има удобства и даже разкош. Има легла, маси, полици, импровизирани печки и камини. Някъде може да се видят, прикрепени към стените, огледала, цели или само парчета. Може да се види дори някоя скъпа висяща лампа или литография в рамка. Всичко това е взето от разрушеното село. Отвън пъстротата и разнообразието не са по-малки. Землянките са удобни и здрави, но това не стига: стрехите, прозорците, вратите, целите фасади на тия бедни колиби имат особени форми, отрупани са с украшения и дори някъде, ако и несръчно и наивно, заличават линии и контури на някой известен стил.

Няколко дни поред една забавна и весела работа беше да се уреждат и украсяват землянките. Но падна сняг — и това разнообразие отвън изчезна и се заличи. Дебели преспи сняг лежат сега върху покривите, приравняват ги и ги съединяват със земята. Целият лагер като че изведнъж потъна по-дълбоко и отвън в снега се чернеят само вратите, комините с жълти петна около тях и гъстата мрежа от пътеки. Наоколо се простират широки и равни хълмове, покрити с дълбок сняг. Никакво движение, никакви признаци на живот. Войната е пропъдила не само мирните жители на селата, но дори и птиците и зверовете. Еднообразната снежна пелена приближава хоризонта, околността изглежда безжизнена и пуста, дремливо мълчелива и тъй рязко и изведнъж се очертава и свършва върху тъмния фон на облачното небе, като че е накрай света. Единственото място, къ-

дето има някакъв живот, си остава все пак лагерът. Землянките са засипани със сняг и почти не се забелязват, но от безбройните комини се издигат стълпове дим, наоколо се виждат човешки фигури, които сред снега изглеждат съвсем черни, тежки и мудни. Лагерът прилича сега на някакво арктическо село на лопари.

II

На северния край на лагера, горе, към билото на хълма, са землянките на седма рота. Това знаят почти всички войници от полка, защото тук е землянката на ефрейтор Стоил Първанов. Стоил е един от тия войници, които с външността си изведнъж се отделят и изпъкват между еднообразните войнишки фигури, запомват се и за своите роти са също като типичните черти на една физиономия. «Седма рота е! — казват уверено войниците, дори много отдалеч. — Седма рота е! Ето го оня, високия ефрейтор!» Стоил е наистина много висок и едър, но той няма тая внушителна и мъжествена фигура, каквато обикновено имат твърде снажните хора. Той е приведен, отпуснат и тежък. Когато върви, коленете му се прегъват и цялото му тяло се криви и полюлява ту на една, ту на друга страна. Той е мълчалив, рядко се смее, не се оплаква и не роптае. Ония, които отблизо са имали работа с него, знаят, че е опитен, твърде разумен, при това добродушен и кротък. И войниците от ротата, инак разпуснати в отношенията си, към Стоил хранят неволно уважение. Дори фелдфебелят Буцов, навъсен и сприхав човек, приема да дружи и да разговаря само с него. Той често повиква Стоила в землянката си, и не вече със строгия си началнишки тон, а просто и сърдечно, като всеки човек, разказва му нещо за семейните си работи, или пък се оплаква от ревматизма си.

В землянката Стоил е като глава на семейство. Наедно с него живеят още трима души: Никола,

Димитър и Илия барабанчикът. И четиримата са земляци — всички от село Брешлян. Войната ги свърза и сближи още повече: отколе вече те пътуват наедно, лягат и стават наедно, бият се един до други.

Подир Стоила второ почетно място има Никола. Това е весел, приказлив и малко ексцентричен човек. Никола е бивши горски стражар в Брешлян, при това и прочут ловец, затова смята войната като стара своя професия. Той е здрав, спажен и червендалест, има внушителна и воинствена фигура, сам се гордее с това и не пропуща да се натруфи, с каквото намери. Една постоянна грижа има за брадата си. Най-напред той я остави цяла дълга, корава и остра, като четина, после още един или два пъти ѝ дава друга форма. Сега има големи руски бакенбарди. Те се съединяват с мустаците му, покриват ѝ двете му бузи чак под очите, на лицето му като че стои някаква полумаска, но тъй Никола се харесва и, както сам казва, приличал на Скобелева. Често той изважда от джеба си валчесто огледалце, голямо колкото биволско око, оглежда се в него, като го мести ту пред едното, ту пред другото око, мръщи се, подсуква мустаците си и тегли бакенбардите. После скрива огледалцето, лицето му светва, взема горда поза и започва да говори сега на руски. Един невъзможен руски език: «Илья! Голубчик! Подай на меня пажалуста немножко водицу!»

Стоил, Никола и Димитър са възрастни, близо четиридесетгодишни мъже. Между тях е най-млад Илия. Той е съвсем младо момче, от последния набор, беше барабанчик на ротата, но още в първото сражение никой не видя как си изгуби барабана, дадоха му пушка и сега е войник, както всички. Той е най-безгрижен, обича много да се смее и затова следи всички шеги и лудории на Никола и дори твърде хитро ги предизвиква. Една по-интимна дружба свързва двамата. Никола бащински покровителствува барабанчика, а той пък му се отплаща с всевъзможни дребни услуги: носи вода, намира тютюн,

отстъпва на Никола част от хляба си, или пък в походите, за да го облекчи, носи понякога пушката му. Към него Никола се държи снизходително и важно, като към послушен и верен паж.

Добрият живот в землянката често се разваля. Никола се шегува всякога, смехът на Илия го ласкае, той се увлича все повече и повече, става наистина изобретателен и духовит. Но всички тия шеги са насочени изключително върху Димитра. Това е дребен, свит и плах човек, наивен и малко глупав, или пък се преструва на глупав. От някаква болест е окапала косата му и главата му е съвсем плешива. Той е и без мустаци, дори без вежди и цялото му лице гъсто е набраздено с бръчки, като че е лицето на татуиран австралиец. Когато си снеме фуражката, Димитър е тъй смешен, че който и да го види, мъчно може да се удържи да не се засмее. Ето неизчерпаемата и съблазнителна рудница за шегите на Никола. Какви не сравнения и подмятания измисли той за тая плешивост на Димитра. В походите през почивките, па дори и в окопите, той неочаквано пуща тия шеги, които, като безопасни бомби, избухват между войниците и подигат оживление и смях. Никола често прекалява и Димитър, колкото и да е кротък, губи търпение, избухва караница и намесата на Стоила става необходима. «Аз крив ли съм — говори почти с плач в гласа си Димитър, — аз крив ли съм! Божеството ме е създало такъв!»

А иняк Димитър е добър и ценен другар. Той никога не остава без пари и без тютюн, а понякога намира и ракия. Всичко той дели най-щедро с другарите си, особено с Никола; може би това е отчаяно средство да подкупи тоя лош и непримирим човек. Димитър е и храбър, смел и безстрашен до някакво апатично и тъпо безумие. Той е вечният доброволец за всяка опасна служба. Войниците говорят, че нощем след сраженията Димитър излизал много напред и обирал мъртвите. Това като че знае и подпоручик Варенов, ротният им командир. Често той някак знаменателно го пита: «Е, как си, Димитре,

сега, как си?» «А-а-арно съм, господин подпоручик! Имам си малко парици, имам си и тютюнец!» Димитър не изговаря, а сякаш плачливо пропява тия думи, като речитатив, и жълтото му като пергамент лице с безбройните си бръчки веднага става безразлично и безнадеждно глупаво. Никой в тая минута не може да твърди дали той изобщо е способен на каквото и да е престъпление.

Тия дребни недоразумения не пречат на четирмата другари да живеят добре. Те, освен това, се случват твърде рядко, а по-рано, когато бяха на позициите, и съвсем липсваха. Там опасностите, теглата и лишенията още повече ги сближаваха и когато се случеше да се разделят, всеки се грижеше повече за другите, отколкото за себе си. Но сега те почти са без работа. Единствената служба тук е дежурство на ротите, което прекарват в окопите при брега на морето, но и то идеше през всеки две седмици. В тая скука и безделие караниците избухват и от най-дребните причини: кой да отиде наедно с общите команди за дърва в гората, на кого е ред да спи откъм вратата на землянката, кой е виновен за някоя изгубена дребна вещ. Към всичко това се прибавят главоболията, които създава Никола. Но тия недоразумения скоро се изглаждат и забравят. Уравновесеният и спокоен характер на Стоила и голямото му влияние между тях ги примирява и обединява. В много случаи Стоил е и баща, и по-стар брат, и началник, и съдия.

Откакто са в тоя лагер, времето тече бавно, монотонно и скучно. Подир хубавите и топли, почти пролетни дни захвана студена и люта зима. По цели дни наред ниско по земята се надвисва не небе, а някаква мътна и тежка мъгла, от която непрекъснато вали сняг, вали тихо и бавно, но гъсто и обилно, като че се готви да затрупа цялата земя. Всичко утихва и се смълчава в някакво покорно и тихо очакване. Други път излиза вятър, подига се виелица и над замръзналото поле се носят облаци от сняг. Вън е студено, но в землянките, затрупани от

снега, става по-топло. Освен това в такива дни е и по-спокойно, защото лошото време правеше невъзможно всяко сражение.

В такива дни другарите прекарват в землянката си и не излизат. С другите войници те се виждат, когато отидат на храна. В хубаво време те правят по-далечни и по-дълги разходки из лагера. Всякога те ходят наедно: Никола с Илия и след тях — Стоил и Димитър. Те се срещат с познати, ходят между войниците, слушат най-последните новини за мира, или пък новините, които идеха от фронта. Някъде само слушат, а някъде и сами разказват разни епизоди от войната.

В тия разговори най-голямо и най-живо участие взема Никола. Той се чувствува като риба във вода, върви с Илия между землянките, спира се ту при едни, ту при други войници, здрависва се, говори с познати и непознати. Едно след друго в него се менят най-различни настроения. Ето го, цял изпълнен с надменност и високомерие, с ръце отзад, той дава едното си ухо и насмешливо слуша какво му говорят. На друго място, разчувствуван и изненадан, шумно поздравлява някого и добродушно и сърдечно го потупва по рамото. Той спори, говори разпалено, дори се скарва някъде и е готов и на скандали. Някъде пак става сериозен и тайнствено важен и ниско, на ухо, поверява някакви тайни. Веднага след това за нищо и никакво се развеселява, смее се високо и гласът му се раздира и звучи като контрабас. Той е жив, подвижен, пъргав. С бакенбардите си, с позите и жестовете си, с цялата си оригинална фигура той прилича на смешно гримиран актьор в някоя водевилна игра.

Никола не пропуща и да се похвали. Като посочва Илия за постоянен свидетел, той разказва страшни и поразителни случки из войната, като някак равнодушно и скромно прибавя, че понеже в едно сражение е взел еди-колко пленници, скоро ще бъде награден, но той малко държи на това. Случва се да срещнат някой наивен и простичък войник.

Никола веднага го познава и го спира. Сега въображението му не знае никакви граници: той страшно увеличава числото на пленниците, говори само за кръвнини и сеч, разказва за някакво неприятелско знаме, което сам бил отнел. Изведнъж той започва да говори на руски и уверява изумения си събеседник, че не е българин, а забайкалски казак и в полка служи като доброволец. Никола е спокоен и сериозен. Илия потвърдява всичко, хапе езика си, за да не се засмее, но щом отминат войника, той се превива от смях. Тия разходки из лагера са същински празници за него. Наблизо подир тях вървят Стоил и Димитър. Стоил добродушно се усмихва, а на лицето на Димитра стои и възхищение, и страх. Но Димитър е доволен, че поне тоя път градушката бие чужди градини.

Едно друго място, където те обичат да ходят, е върхът на хълма, който е на юг от лагера. Там са окопите и люнетът, които бяха направили, когато додоха, оттам се вижда и морето. Но денем там не позволяват да се ходи, защото в морето кръстосват турски броненосци, които стрелят навсякъде, гдето забележат движение на хора. Те отиват там вечер, когато се стъмни. Случват се тихи вечери, когато няма вятър и не вали. Пак е студено и облачно, но сега облаците са по-тънки и по-високо издигнати, има месец и там, гдето той е скрит зад облаците, стои светло и мътножълто петно. От слабата светлина на месеца и от сиянието на снега нощта изглежда изцяло бяла, морето е спокойно и сребърна пътека блещи напреки по него. Оттатък, на малоазиатския бряг, се изправят високи планини, покрити със сняг, загадъчни и тихи.

Земляците присядат в окопа и гледат морето. Всичко им се струва преобразено и чуждо, чувстват се заблудени и загубени в непознат и далечен свят. Наблизо покрай окопа ходи часовият, снегът хрущи под стъпките му, натъкнатият нож се белее и проблясва. Но сам той изглежда да е съвсем равнодушен към всичко наоколо. Той се взира внима-

телно само към морето. Оттам от време на време идат редки и далечни топовни гърмежи. Това е турски параход, който стреля от морето срещу позициите на брега. Както разказваха, малко загуби е имало от стрелбата му, но тоя параход с едно настойчиво постоянство продължаваше да стреля почти всеки ден. Понякога стреля и късно през нощта. Никола е кръстил тоя параход Банчовото куче. Един техен съсед от Брешлян, Банчо, имаше голямо, но съвсем старо куче. То беше безвредно, нямаше ни един зъб, немощно и оскубано, но зло, нахвърляше се върху всеки минувач и яростно лаеше, като наместо зъби показваше посинелите си венци. В сравнението на Никола имаше нещо вярно. В далечината и в мрака очертанията на парахода се губят, черният и нечист дим широко се разстила, ярко блещят някакви червени огньове и над бялата и чиста повърхност на морето се рисува исполински образ на настръхнало чудовище с огнени очи, гневно устремени към брега, и топовните гърмежи, ту редки, ту внезапно по-чести, идат като далечен и пресипнал лай.

III

Дните се редяха един след други и нищо не изменяше живота в лагера. Напоследък времето се поправи: денем грееше слънце, снегът ослепително блещеше, въздухът беше неподвижен и топъл. Но щом се мръкнеше, изведнъж пак ставаше много студено, земята замръзваше и на безоблачното, почти черно небе звездите изглеждаха по-многобройни, по-трепетни и по-ярки.

Една нощ Стоил се събуди много рано. Той почувствува някаква промяна, но не разбираше отгде можеше да иде. Платното, с което затваряха вратата на землянката, се беше развързало, удряше се и шумеше, вътре влизаше вятър и още живата жарава в огнището проблясваше в тъмнината. Но студ нямаше. Стоил не можа да се стърпи, стана и изле-

зе. Вън веднага полъхна върху лицето му топъл и лек вятър, който като че идеше отблизо някъде из мрака. В лагера беше тихо и само през малки паузи се повтаряха едни и същи звукове: подрънкваше някаква тенекия, плющеше платнище или прошумяваше по земята захвърлена хартия. Беше топло, дишаше се леко. Миришеше на топла и влажна земя.

Стоил пристъпи няколко крачки пред землянката, спря се, разгледа небето, обърна се ту на една, ту на друга страна и внимателно се вслуша. Изведнъж, като че нахлуваше из внезапно разкрити врата, до него достигна далечен шум. Шумеше морето, но шумеше сега високо, отчетливо и ясно, толкоз повече че навред наоколо беше тихо. Тая нощ не приличаше на други: небето изглеждаше по-издигнато и по-просторно, снегът не се белееше тъй много, очертанията на хълмовете бяха по-резки и по-ясни. Откъм юг идеше нещо жизнерадостно и силно. Стоил повече не се съмняваше: идеше пролетта.

Той се прибра в землянката. Искаше му се да събуди поне Димитра и да поприказва с него, но и той, и Никола, и Илия тъй спокойно и хубаво спяха, че той не се реши. И Стоил сяда на леглото си, заглежда се в жаравата на огнището, червеникав блясък огрява лицето му, той се усмихва. Отвън иде глух и смесен шум, наблизо непрекъснато клокочи вода. Неотразима и сладка самоизмама обзема Стоила: струва му се, че е в къщи, че вън бълникат и плющят капките на капчуците, че утре щом стане, през мокрите и черни клони на овошките ще види ясно и синьо небе, а в двора ще влязат и ще запеят лазарки. «Ой, Ладо, Ладо!. . .» — нисичко запява той някаква лазарска песен, обръща се смутено да не би да го е чул някой, разбърква огъня и пак се усмихва.

Тая нощ Стоил повече не можа да заспи. На сутринта, когато лагерът се събуди, всички се зарадваха на истинския пролетен ден. Някакво чудо беше станало през нощта, което изведнъж преобрази

и измени всичко. Южният вятър продължаваше да духа на топли и широки пориви, небето беше ясно. Не само от слънцето, а като че от цялото небе се сипеха лъчи и въздухът, и снегът, и всяка капка вода ослепително блещяха.

В лагера настана голямо оживление. Вратите на всички землянки широко и тъмно зеят, навсякъде по стрехите са прострени дрехи, които се развяват от вятъра, като разноцветни флагове на някакъв празник. Войниците са навън. Те ходят насамнататък, събират се на групи, шумят, разговарят се и се смеят високо. Отчетливо и ясно долитат викове и откъслечни фрази от най-отдалечените краища на лагера. Нагоре и надолу по двата склона на долината спущат се и се изкачват същински живи струи от войници. Невероятно изглеждаше, че всичката тая многобройна маса доскоро само беше невидима, мълчелива и скрита някъде из земята. Като грамаден мравуняк на термити, лагерът се пробуди, избликна и обля долината.

Днес е неделен ден и в лагера щеше да има литургия и панихида за убитите. Буцов беше заповядал най-строго, всички от ротата да се изчистят, да се избръснат и стегнат. В такива случаи, макар и на бойното поле, у него се събуждат стари казармени навици и той става придирчив и строг и за наймалките дреболии. Никола и Димитър са пред землянката си. Те са прострели на земята едно платнище и върху него Никола е разхвърлил всички вещи от раницата си и се готви отново да ги нарежда. Но тая работа му досажда, той сяда, изважда огледалцето си и с голямо самозадоволство се залавя за тоалета си. Димитър е наметнал шинела си, а на коленете си държи куртката си. Той е в недоумение и се чуди какво да прави: някъде тя е изгоряла, някъде съвсем разпрана и разкъсана, всички копчета почти липсват. Конците няма да стигнат, а и закръпките, които той е приготвил от стар шинел, съвсем не подхождат на жълтия цвят на куртката. Тая работа ще иска и много труд, и много време и пак няма да

се свърши, както трябва. И Димитър, за да се поразвлече и да отложи някак тая неприятна грижа, издига с двете ръце куртката, гледа дупките по нея и брои с глас: «Една, две, три. . . Аха! и тука!. . . шест, седем. . .»

Стоил отдавна е готов. От тая сутрин той като че не може да се застои на едно място; обикаля около землянката, влиза и излиза оттам, подканя Никола и Димитра да бързат, после бавно и замислено се разхожда, излиза наблизо вън от лагера, спира се и продължително гледа в полето. Снегът бързо се топи. На много места той е разкъсан, нечист и зацапан по краищата. Откриват се вече на много места дълги ивици от черна и мокра земя. Из всички долове тръгват потоци с жълта и мътна вода. Ниско над земята, гдето няма сняг, и над разкаляните пътища, се дига бяла пара. Земята се пробужда, стоплена от слънцето, обляна с хиляди потоци. Като че топла кръв избива и се струи из нейните жили, протягат се и се разкършват могъщите ѝ членове, чувствуват се равномерните удари на исполинския ѝ пулс.

Стоил се завръща към землянката. Колкото повече усилия той е употребил, за да се стегне и облече по-добре, толкоз по-малко е успял. Ремъкът му е много стегнат, шинелът му е станал още по-къс и тесен, цялата му фигура изглежда сега по-разкривена, некрасива и тромава. Но днес той е друг: очите му блещят, трескаво е възбуден и дори весел.

— Какво време, а, Никола? — говори той. — Какво време! . . . Виж какво прави белият вятър.

— Ще си иде снегът. . . Още ден-два — земи си лятото. Ама да си сега в гората и да гледаш. Всичко пощурява. . . тревата расте, пъпките растат. Ей тъй — на̀, с очи се вижда как растат. . . Хе! — разпалва се Никола. — Хубаво е там! Вземи си пушката, вземи си кучето — и баста!

— Не може сега, забранено е.

— Забранено. . . Нека си е забранено Ние да

знаем по-добре кое трябва да се бие и кое не. В гората, приятелю, горският е и цар, и господ.

Илия се завръща отнякъде и изведнъж, като че из земята, се изправя при тях.

— О, Илия! Голубчик! — посреща го възторжено Никола. — Намери ли го?

— Ананий го няма. Ама аз влизах в землянката. . . тенджурата ври на огъня. . .

— А, ври! Харашо, брат, харашо! Будем кушат. Само ти да не избягаш. Май си такъв гражданин.

— Фелдфебелят заповяда да ти кажа. Утре си караул.

Илия казва това наглед равнодушно и спокойно, но той чака и с усмихнати и дяволити очи следи Никола. А Никола като че не чува и продължава да нарежда раницата си, но ръцете му затреперват, той все не успява да намести добре едни сгънати надебело бели навои. Изведнъж той кипва, блъсва ядосано раницата и се изправя.

— Пак аз ли! Няма да ида! Нека ме обесят, ако искат. Онзи ден не бях ли аз! По-онзи ден не бях ли пак аз? Кажи, не бях ли? Какво се хилиш. . .

Илия престава да се усмихва, черви се и наистина се обижда.

— Що се караш на мене. . . Аз не зная, фелдфебелят заповяда. Кажи му, каже, да е готов.

— Казал той. Ред няма ли тука? Ред няма ли, а?

Никола се навежда, прибира захвърлената раница и отново се залавя за работа. С фелдфебеля той отдавна е в обтегнати отношения. Буцов говори, че не може да търпи войник, който си позволява да възразява и иска много да знае. Никола е уверен пък, че Буцов просто му завижда, че е по-грамотен от него, по-образован, и главно, че е по-представителен — това вече всички го виждат! Тая мисъл го успокоява донякъде и той най-после успява да намери място за навоите в раницата.

— Туй вече много стана — говори той малко по-спокойно, но упорито, — много стана! Я си по-

мислете откога е туй тегло. Право да си кажа, вече не мога.

— Никола има право — намесва се и Димитър. — Много стана, много. Душица не остана, и силица. . .

— Ще ми притъмнее някога на очите и — баста! Замръкнал съм, а не съм осъмнал. Ако ме видиш, пиши ме!

Стоил слуша, добродушно и кротко усмихнат.

— Где ще идеш? — обажда се той. — Котката ако рече да бяга — най-много до плевника ще иде. Где ще идеш? Можеш ли се показа в село?

Никола мълчи, наведен над раницата си.

— В гората ще иде! — засмя се Илия.

— И в гората може. Не е да не зная. И колибата ми стои.

— Аз там, до колибата де, имам една нива — започна Стоил с друг, по-сериозен тон, защото бурята беше вече преминала. — Онази година бях я сял с кукуруз. Сега на, трябва да се сее. И с жито. Хубаво жито става подир кукуруза. Само трябва по-честичко да се сее. Хаджи Павел казваше: «Кога сееш, на вола под копитото трябва да има седем зърна: три са за мишките, три — за птичетата и едно — за тебе». . .

— Хе! тънка сметка — говори Никола, — и едно стига, а? Хубаво! Хубаво, ама тази година и толкоз не ще има. Кой ще ти сее? Нали тъй, Димитре, кой ще сее?

— Тъй ами, кой ще сее. . . — съгласява се Димитър и навежда очи.

— Хайде, пак старата песен! Я се оставете! — казва Стоил. — И аз го знам, не виждам ли. Кое време е? Сега всеки на нивата си трябва да е.

Той се заглежда за минута към полето и замислено, но твърдо прибавя:

— Не може. И тука трябват хора. Захванали сме една работа, трябва да се доизкара до края. Всичко си има край. И туй ще се свърши. . .

Димитър беше закърпил как да е куртката си и сега обличаше шинела си. Стоил пристъпва към не-

го и поправя гънките отзад, помага му и да опаше пояса си. Това трогва Димитра и той веднага и решително минава на негова страна.

— Право е — говори той. — Стоил право казва, търпение — спасение! Ти, Никола, затѝ си малко бръз. . .

Никола се обръща изведнъж, среща погледа на Димитра и насмешливо и упорито го гледа, както ястребът гледа някое врабче.

— Ах ти, умнико! — говори той — твоят ум ще доде, кога ти израсте коса. . . и мустаци. . . А то знаеш ли кога ще е? Кога върба грозде роди или ракитак жълти дюли. . .

Илия се смее високо, Димитър сконфузено се върти, като че търси нещо, иска да отвърне, но не знае какво, среща погледа на Стоила, двамата се гледат в очи и изведнъж се усмихват. Те се разбират добре. «Какво ще го правиш — като че си казваха те, — такъв си е той!»

Стоил отива пак извън лагера, бавно се разхожда и гледа към полето. По едно време Никола забелязва, че го няма, гледа го насмешливо и като сочи през рамото си с ръка, казва на Димитра:

— Виждаш ли го? Обърка конците, сиромахът. Пекна малко слънце и той все в къра гледа. На бивола окото все в просото. . .

— Тъй си е той, Стоил — отговаря кротко Димитър. — Работа му дай нему. Със земята той. . . таквоз. . . като кърт. . .

— Строй се! — извика някой високо и властно.

Това е фелдфебелят Буцов. Той стои пред землянката си, избръснат и стегнат, но намръщен и сърдит, макар че поне днес времето е тъй хубаво.

— Седма рота, строй се! — повтори Буцов. — Бъклица ли чакаш!

— Ей го, полудя — каза Никола и забърза.

Те се стегнаха, грабнаха пушките и се затекоха към мястото, гдето вече се строеше ротата. Буцов съгледа Никола.

— Никола Тодоров! — извика той — казаха ли ти, че утре си в наряд?

— Тъй вярно, господин фелдфебел! . . .

Никола отговори правилно и точно по войнишки, но като стигна Димитра и Илия, навярно каза нещо ниско за фелдфебеля, защото и тримата се засмяха. Буцов се загледа подир тях подозрително и намръщено, помисли малко и бързо тръгна към ротата. Изглеждаше, че той се разсърди и крои нещо. Но в тая минута при него се изправи Стоил. Лицето на фелдфебеля се смекчава, прояснява се, дори се усмихва.

— А, Стоил Първанов. . . какво има?

Буцов е нисък и за да говори със Стоила, трябва да гледа нагоре. Покрай другата си работа в село, Стоил беше и черковен псалт. И тук, през войната, когато минаваха през някое село или град и се случеше да отидат в черква, той всякога заставаше при аналоя и пееше. Той вземаше участие и във всички молебени и панихиди, които се отслужваха в полка. Стоил обяснява сега на Буцова, че попът го е викал пак да му помага, пък и сам той иска да отиде.

— Аз питах и подпоручика — прибавя той. — Искам да ида по-рано.

— Добре, добре. Иди! — съгласява се Буцов. — Хайде, ще додем да те послушаме.

Несръчно и вяло Стоил премята пушката си на ремъка, обръща се и тръгва към село. Той изглежда по-приведен от всеки друг път ипо-силно се поклаща ту на една, ту на друга страна.

IV

Панихидата се отслужваше в селото, на мегданя пред щаба на полка. Един ден по-рано това място беше приготвено и пречистено нарочно. Панихиди и молебени под открито небе ставаха често през войната. В тия религиозни обреди, които се извърш-

ват на бойното поле, има нещо чисто войнишко и трогателно интимно. Покойниците — това са офицери и войници от полка; живите — техни другари и близки. Свещеникът, който служеше — той е познатият на всички поп Върбан, който навсякъде следва полка с малкото си черно конче. Поп Върбан има сурово и енергично лице на фелдфебел и сега дори, под златните черковни одежди виждат се тежките му войнишки чизми. Прислужникът, който поемаше и подаваше кадилницата — и той е войник. Певците — също.

В средата на мегданя е поставена маса и там се извършва самата служба. Няколко крачки по-назад е знамето, после командирът на полка и зад него — офицерите. Тук е и подпоручик Варенов, пригладен и чист. Наоколо са войниците, наредени в голямо и плътно каре, което изпълва целия мегдан. Те са близко един до друг, сивите шинели се сливат в една обща и тъмна маса, над която по-ясно изпъкват откритите глави. Върху лицата падат ярките лъчи на слънцето, очите са премрежени. От тия лица, почернели и обветрени, лъха сурова и мъжествена сила, калена в много боеве. Всички са неподвижни и в еднакви пози: очите устремени в една точка, едната ръка е отпусната, другата държи едновременно пушката и над дулото ѝ — фуражката.

Никола, Димитър и Илия се случиха в една от първите редици и можеха да виждат всичко. Отначало те следяха внимателно службата, но подир обикновената литургия доде молебенът, а след него — панихидата. Службата се продължи с часове и като че нямаше да има край. Те се умориха, не слушаха нищо вече, скрито се прозяваха и често се отпущаха ту на единия, ту на другия си крак. Но панихидата стигна до това място, когато започват да се пеят ирмосите. Те имат хубава и трогателна мелодия. Вниманието изведнъж става общо, престава и наймалкото движение, никой дори не се покашлюва. Командирът на полка не беше изменил мястото си, но едва сега като че се забелязваше колко той е не-

подвижен и благоговейно строг. Настъпва напрегната и тържествена тишина. Слънцето сипе ярки потоци от лъчи, вятърът леко развява знамето, за минута блясват ярките бои и златните букви и когато след службата настъпи къса пауза, ясно се чува тихият шум на коприненият плат.

Стоил пее хубаво. Гласът му е сипкав и дори развален, но понякога, особено в по-ниските ноти, той изведнъж прозвучава задушевно и топло, разливат се меки басови струи, изпълнени с молба, упование и някаква кротка скръб. Това просто и безизкуствено пеене неволно и властно завладява, вълнува и трогва.

— Господи! — пее високо Стоил. — Отпада душата ми от униние, утвърди ме в твоите слова. . . Алилуйя!

Между всички, които са около него, Стоил е най-висок и най-едър. Но в цялата му фигура има сега нещо угнетено и скръбно. Той е приведен много, шинелът му е смачкан и отзад издигнат, ръкавите му са извънредно къси и откриват китките и ръцете му, големи и груби. Двамата певци си служат с един и същи требник. Когато Стоил свърши, без да погледне настрана, подава требника на другаря си и като допява края на ирмоса, привежда се ниско, прави широк размах с ръка, прекръства се, задържа дясната си ръка на гърдите и остава тъй, неподвижен и загледан в земята. Той има изглед на човек, изтръпнал и вцепенен в някакво голямо страдание.

Тишината е все така напрегната и дълбока. Слънцето ослепително блещи върху златните одежди на свещеника, върху пагоните и саблите на офицерите. Като в някаква просъница, знамето се раздипля, развява се и едва чуто прошумява. Никола, Димитър и Илия не снемат очи от Стоила. Никола има строго, свирепо лице, а Димитър и Илия гледат с широко разкрити очи и разтворени уста. Те не внимават и не слушат, когато пее другият псалт. Те чакат, когато доде ред на Стоила. Когато той се прекръства — кръстят се и те. Ето Стоил поема пак требника и запява:

— Заблудих се, като изгубена овца. Запази твоя раб, господи, защото не съм забравил заповедите ти! Алилуйя!

Тоя път ирмосите се пееха не на черковнославянски, а на български език. Всяка дума получаваше по-ясен и по-дълбок смисъл и когато пееше Стоил, като че това беше лично негова изповед. Никола, Димитър и Илия чувствуват това, става им мъчно и за него, и за себе си, но в същото време тях ги обзема примирението пред една неотвратима воля и тая сладостна и спокойна скръб, която изпитват всички, които трябва да умрат за нещо велико и скъпо.

Дългата служба се свършва. Но сега идва ред на речите. Най-напред говори поп Върбан. От чисто духовна тема той изведнъж преминава в политиката, прави възторжен и лиричен апотеоз на българския войник и след това свирепо се нахвърля върху всички велики сили и тая велика безпътница, която се казва Европа. Той, както се виждаше, има много нещо събрано на сърцето си, но погледът на полковника често се спира върху му, поп Върбан си спомня ограниченията на цензурата и започва да приказва тъй двусмислено и неясно, че войниците почти нищо не разбират. Подир него говори командирът на полка. Още преди да почне, той спира строг и продължителен поглед върху войниците, от който веднага настъпва ледено мълчание. Полковникът пристъпва, обръща се ту на една, ту на друга страна, върху саблята му падат тежките бантове на шарфа. Той прави жестове, които приковават, и след това изговаря думите си отсечено и тъй натъртено и рязко, като че с усилие захвърля нещо далеч пред себе си.

— Войникът — говори той по едно време — трябва да бъде храбър, послушен, издръжлив. . . Но той трябва да има още една добродетел: той трябва да бъде и търпелив. Войници! трябва търпение, търпение и търпение!

Полковникът свършва и офицерите се разотиват по местата си. Настъпва облекчение, движение

из редовете и лек шум. Стоил незабелязано беше взел отнякъде раницата и пушката си и се връща в строя. Лицето му е още бледно и съсредоточено. Никола, Димитър и Илия го посрещат мълчеливо само с очи, но в тия неми погледи има много умиление и любов. Димитър се върти неспокойно на мястото си, явно е, че той иска да каже нещо и не може да се въздържи. Стоил е в първата редица, Димитър се навежда близо до него и ниско му шепне:

— Стоиле!

— Е! . . .

— Помниш ли. . . таквоз. . . сушавата година. За дъжд молебен правихме. При могилата де, в сушавата година. . .

— Е, че какво?

— Текна ми. . . Ти, таквоз. . . пак тъй пееше. . .

Никола чува всичко, усмихва се, но нищо не казва. В погледа му няма и сянка от насмешка и предизвикателство. Той е сериозен и някак унесен в себе си.

Прозвучават високи и напевни команди. Почваше се парадът.

Най-после всичко се свърши и войниците се завърнаха в лагера. Никола е поуморен и зачервен от маршировката, снема паласките си и сърдито ги захвърля в землянката.

— Търпение, търпение и търпение! — говори той. — А ти се надяваш за мир!

Никола се сърди, дразни Димитра и подигравателно имитира гласа му и изражението на лицето му.

— Ще ни съобщят. . . таквоз. . . че има мир. . . Чу ли сега? Нà ти тебе сега таквоз! Таквоз с таквоз!

— Е, че какво. . . ще търпим — говори Димитър и прави явно усилие да не каже и тоя път «таквоз».

— Търпи, казак, атаман будеш! Търпи ти, Митко. Косата няма да ти побелее. Аз не мога. Желязото, като желязо, и то се изтрива. . .

Неочаквано над тях се зачуват викове на жерави. Всички обръщат очи нагоре и ги търсят. Вой-

ниците от близките землянки се събират на групи, викат високо ония, които са вътре, и гледат към небето.

— Ей ги! — вика Илия и показва с ръка. — Ей ги! Също като ле. . . Лято, значи. Гледай, също ле!

Високо под тънките бели облаци минава ято жерави. Те са наредени, като всякога, в две редици под остър ъгъл, обърнат с върха си към север. Това прилича на голямо ръкописно «Л» и, както обяснява Илия, означава лятото, което иде.

— Много високо не са — говори Никола. — Аз да гръмна — удрям някой. Ей тоя, подирния.

— Удряш го, ама да стои — казва Димитър.

Той гледа нагоре и настойчиво повтаря:

— Не стои, а хвърчи. . . Не стои, а хвърчи.

— Нека си хвърчи той. Аз и тъй съм ги бил. Бум! и — баста!

Димитър повече не се препира.

— Право към нас отиват — говори тихо той. — Право към Брешлян, нали, Илия? . . .

— Хем наистина! Право към Брешлян!

Една внезапна и луда радост обзема Илия, той сваля фуражката си, размахва я с ръка и загледан подир жеравите, високо се провиква:

— Хей! Много здраве! Много здравеее!. . .

Тоя вик се подзема от целия почти лагер. Подига се глъчка, шум и наблизо, и надалеч подема се и се повтаря, като ехо, само това:

— Хо-хо-хо! Много здраве! Много здраве!

Земляците гледат още подир жеравите. Стоил досега не беше казал ни дума и като че още повече притихна. Никой нищо не говори, всички стоят неподвижни и запазват първите си пози. Жеравите се отдалечават все повече и повече и виковете им по-слабо и по-рядко се чуват. Никола снема най-после очи, кашли се някак пресилено и без нужда и влиза в землянката. Но той много малко се бави вътре. Бог знае имаше ли някаква работа там, или не. Той се изправя пред вратата и гледа пак в небето. Лицето му е изменено. Вместо предишното надуто самодо-

волство стои сега едно страдалческо изражение, накривената фуражка и войнствените му бакенбарди го правят смешен. Всичко това като че е фалшиво и чуждо сега, както веселата маска на клоун, когато под нея самият човек плаче.

— Виждат ли се, Илия? — пита той и гласът му потреперва.

— Едвам, едвам. . . отидоха!

Илия престава да гледа, усмихва се пресилено, бавно нахлупва фуражката си и повтаря:

— Отидоха!

V

В лагера се подигна глъчка. «Строй се! На чорбаа!» — викаха дневалните. Ротите се строиха и тръгнаха към селото. Хранеха се при кухните, мястото на които лесно се познаваше между развалините по гъстия дим, който се издигаше над тях. Никола и Илия останаха в лагера. Един малък, сух и черен войник се показа на вратата на една землянка.

— Хайде! Готово! — извика им той.

Никола и Илия отидоха при него и влязоха в землянката. Тоя войник е Ананий, също техен земляк, но той е тръбач на ротата и затова живее наблизо около Буцова. Ананий е суетен и тщеславен човек, завижда тайно на Никола и се мъчи да му подражава. Тия дни той беше намерил една костенурка в гората, днес беше я сготвил и за да постави на изпитание Никола, покани го на обяд. Да се яде такава гозба беше цял подвиг, а у Димитра само мисълта за това възбуждаше не само отвращение, но и някакъв религиозен ужас. Но Никола разбра коварството на Ананий и се съгласи, а според него и Илия. Ананий беше намерил отнякъде и вино.

В лагера и в селото беше настъпила една странна и дълбока тишина: тъкмо в това време войниците се хранеха. Но не мина много, и те почнаха да се завръщат в безредни и широки групи. Времето беше

все тъй хубаво и топло, южен вятър и много слънце. Снегът таи, намалява се и все повече се разкъсва. Цялото поле се изпъстря с тия бели и черни ивици, които напомнят шарките на зебра. Това време опиянява, като вино. Войниците приказват високо, смеят се, гонят се и се замерят със сняг. Идеха тия часове на разглезено веселие и вдетиняване, когато някаква лудост обхваща всички и расте в една ненормална прогресия.

Когато Стоил и Димитър се завърнаха, те завариха пред землянката Никола и Илия. Те бяха свършили обяда си, но изглеждаха виновни и гузни, пък и лицето на Илия беше болезнено и страдалческо. И двамата се подсмиват и поглеждат дяволито. Готви се някаква шега. Никола става, той е наглед равнодушен и сериозен. Ръцете си държи отзад и крие нещо.

— Е, Митко! Голубчик! Ще си хапнеш, нали?

Димитър се спира.

— Кое, от жабата ли? Аз не съм протестантин!

— Де, де, хапни си! Как е сладко, да знаеш! На, питай Илия!

Никола пристъпва по-близо и все държи ръцете си отзад.

— Слушай! Не ща! — рязко отговаря Димитър и отстъпва назад.

Никола се хвърля изведнъж върху него, но не успява да го хване и го подгонва. Малък и лек, Димитър скоро взема преднина, но Никола продължава да се носи подир него стремително и тежко, като бомба. Подир тях тича Илия. На едно място Димитър се подхлъзва, фуражката му пада, но той продължава да тича. Скоро те се изгубват между войниците, които, жадни сега за зрелища и смехории, трупат се отвсякъде. Там е голям куп от хора, смях и шум.

След малко тримата се завръщат. Те са зачервени, уморени и тежко дишат. Лицето на Димитра е изкривено от отвращение и болка. Той плюе постоянно и бърше устата си с ръкава на шинела.

— Какво стана? — пита Стоил, който беше следил всичко.

— Глупак! — ядосано говори Никола. — Глупак! Трябва да го завалиш като говедо, та да яде. Ама глътна пак едно парче. А плюе сега! Голубчик, туй е царско ядене. . .

— Аз не съм цар — говори Димитър и плюе. — Не съм цар, не съм протестантин аз! Ще видиш ти. . . таквоз, на Буцов!

Стоил ги гледа и добродушно се усмихва. Тия възрастни и зрели мъже ставаха същински деца. У тях вражда и приятелство бързо се редяха едно подир друго, като дъжда и слънцето през марта.

Дохожда Ананий и всички, без Стоила, започват да играят на карти. Играят на много дребни суми, но дълго време в землянката има такъв шум, като че там се делеше голямо наследство. Ананий губи, обвинява Никола в кражба, разсърдва се и най-после си отива. Картите са негови и затова той напуща землянката, надменно важен и неумолим. Никола ядосано гълчи подир него. «Голубчик! — чува се вътре — аз за твоите карти пет пари не давам!» Разговорът постепенно утихва и най-после замлъква съвсем. Не след много време Стоил надникна в землянката: вътре всички спяха.

Денят мина спокойно. Откъм позициите не се чуваха топовни гърмежи. Днес дори и Банчовото куче не се обади. Надвечер, когато слънцето заседна и небето на запад стана цяло червено, към средата на лагера се зачу кавал. Играеха хоро. Там се събираха войници от всички краища. Тогава и землящите бавно и разсеяно се упътиха нататък с наметнати шинели, защото още беше топло. Те искаха само да се поразвлекат и да погледат.

Сред голям кръг от войници свиреха двама души, единият с кавал, другият — с гъдулка. Играеха войници от всички роти и между тях беше и Ананий. И тук той гледа да се отличи, но все някак не успява. Никола гледа хорото, гледа Анания и презрително се усмихва. По едно време той сваля шине-

ла си, подава го на Илия, намества добре фуражката си и като поема още от мястото си такта, леко и грациозно притичва и се хваща начело на хорото. Неговото появяване изведнъж се забелязва, всички разбират, че настъпва нещо извънредно и интересно. Кръгът се стеснява, войниците се приближават, за да видят по-добре. Никола играе хубаво и леко. Свирачите захващат да обикалят наспоред него, цялото хоро се подчинява на него. Той ту пристъпва точно и отсечено в такта на мелодията, привежда се и гледа надолу, като че следи и отмерва всяка своя стъпка, ту изведнъж се изправя, леко и бързо се понася назад и заедно с него и цялото хоро се люшва като вълна в същата посока. С вирната назад глава, изпъчен, Никола гледа отвисоко и гордо, зачервен, здрав, снажен и хубав. Заситни ли на едно място, като държи едната си ръка на кръста, или пък стремително и плавно се понесе напред, като високо размахва фуражката си — всяко негово движение е мъжествено, уверено и сурово грациозно. Ананий се държи още и, както се вижда, не щади силите си.

Стоил, Илия и Димитър следят играта на Никола. В тая минута те се гордеят с него.

— Кой е тоя, дето води хорото? — пита Димитра един непознат войник. Той има големи и увиснали жълти мустаци, пуши с лула, която постоянно тъпче с палеца си, без да я снема от устата си.

— А, кой е тоя, дето води хорото, брадатият?

Димитър бави отговора си.

— Наш е. . . земляк. . . От Брешлян.

Димитър говори въздържано, но все пак в гласа му ясно звучи въпросът: «Какво ще кажеш, а?»

— От Брешлян, казваш? Гледай го ти! А на мене разправяше, че бил казак. . . Ама играе челякът. . . Юначага!

Ананий напряга последните си сили, той играе все тъй лудо и под око следи за ефекта. Но никой вече не го гледа, той се пуща, отива настрана и бърше лицето си с червена кърпа. Усмивката изчезва

от лицето му, наедно с другите той гледа Никола, но в очите му има страдание и ненавист. И тоя път Ананий е победен.

Хорото става все по-буйно и по-голямо. Лицата на всички проясняват, очите блещят, всички се чувствуват близки и сърдечно добри. Никола изпада в някакво вдъхновено и юнашко увлечение, размахва фуражката си и всеки път, когато премине покрай Стоила, високо се провиква:

— Хвани се на хорото, земляк! Не му мисли! . . .

Той преминава напред, хорото се люшва и Стоил го изгубва от очи. Но през натрупаните войници той вижда войника, който свири на кавал. Лицето на кавалджията е неподвижно и безстрастно, като че мисълта му е някъде далеч. Мелодията бърза, прелива се, вълнува и трогва. И пред очите на Стоила се мярка ту мегданят в Брешлян, зима, хорото до черковните порти, ту поляната извън село, пак хоро, зелена трева и разхвърляни по нея черупки от червени яйца.

Мръква се и небето потъмня и тук-там се появиха звезди. Едвам сега хорото свърши и войниците се разотидоха по землянките.

До късно тая нощ земляците стояха будни в землянката си. Няма свещ, но на огнището гори огън. Цялата вътрешност на землянката е тъмна и само лицата са наполовина ярко осветени, половината в тъмни рязко очертани сенки. Никола е полегнал на ръка, а върху него, също като по-малък брат, е сложил глава Илия. Очите и на двамата са широко разкрити и мечтателни, каквито биват у хора, които доскоро са слушали нещо привлекателно и хубаво. И наистина, Димитър току-що беше свършил една приказка и сега щеше да почва втора. Той е срещу Никола и Илия, а до него, съвсем скрит в сянката, е Стоил. Димитър седи с подвити под себе си нозе и като притваря очи и сбира вежди, продължително смучи цигарата си и нарочно продължава тая пауза, за да се наслади от достигнатия успех и да доведе вниманието до най-голямо напре-

жение. Най-после той изпуща облак тютюнев дим и започва: «Имало едно време двама братя: Гудо и Агудо». . .

VI

Неусетно и незабелязано пролетта стигна пълния си разцвет и зимата се забрави, като отколешен и тежък сън. Поляните около лагера, неприветни и голи доскоро, сега весело се зеленееха, покрити с млада и свежа трева. Откъм северната страна имаше широк хълм. Там минаваше железопътната линия и от двете ѝ страни беше гората. От някое време насам бяха поправили тая линия и докато гората беше безлистна, черна и оредяла, през нея ясно се виждаше всеки трен, който минаваше. Сега идеше същият продължителен шум на колелетата, но тренът вече не се виждаше и само белите кълба от пара чертаеха за минута пътя му из гъстата и къдрава шума. Но имаше едно място, което пролетта като че беше разхубавила с най-щедра и разточителна ръка. Това беше продължението на долината под лагера. Зелената равнина на ливадите беше изпъстрена с хиляди цветя. Имаше ярки макове, разлени в широки, сякаш кървави потоци, сини метличини, бели лайкучки и жълти като злато глухари. Върху светлата зеленина тия цветя бяха разхвърляни и размесени, като разноцветните петна на някоя мозайка.

Бяха тия първи пролетни дни с ведро и синьо небе, с кристален въздух, с меко и нежно слънце, което още не пече, тия дни, които възбуждат, опияняват и пораждат неутолима любов към живота. Но все пак тая пролет беше странна: нямаше птици, полетата бяха безлюдни и пусти, без стада и без орачи. Щом времето се поправи, сраженията започнаха отново. Всеки ден почти се чуваха глухи, като че подземни топовни гърмежи. Войната продължаваше и никога тия гърмежи не са звучали тъй зловещо и тъй болезнено жестоко.

По-рано войниците от лагера мислеха, че зимата е, която ги задържа толкова на едно място. И сега, макар че имаха специална задача да охраняват морския бряг, те гледаха на това като на временна и второстепенна работа и чакаха всеки ден да заминат напред. Тая неизвестност ги измъчваше, всеки ден донасяше нови безпокойства и войната като че нямаше да има край. Никола ставаше още по-нервен, лесно се дразнеше, и по-често търпеше наказания от Буцова. Но лошото настроение у него идеше нарядко, като внезапен припадък, и бързо преминаваше. Той, Димитър и Илия прекарваха все пак безгрижно и леко.

Стоил се измени повече. Той стана по-мълчелив, отбягваше от другите и се уединяваше. Когато беше свободен от служба, той излизаше от лагера, лягаше някъде в полето и по цели часове прекарваше сам. Той гледаше зелената долина, гъстата трева на ливадите, по които пробягваха тъмни вълни. В село той имаше една ливада и струваше му се, че вижда нея. Тя е под воденицата, през пролетта реката е многоводна, язът се прелива и пълни цялата ливада. «Трябва да е станала хубава трева — мислеше си той, — гъста и жилава, като тесто. Но нищо, трябва само косата по-често да се точи»...

По стар навик, той продължаваше да прави тия наблюдения, които му помагаха да предсказва какво ще бъде времето. Когато станеше да си ходи, той поглеждаше на запад, за да види не засяда ли слънцето зад облак. Понякога намокряше с езика си единия си пръст и издигаше нагоре ръката си: така кожата ставаше чувствителна, и най-слабият вятър се усещаше като лека и приятна ласка и непогрешимо се познаваше посоката му. И Стоил се радваше, когато се увереше, че духа морският източен вятър. Той е влажен, лек и приятен. От него храните по-бързе растат, изглеждат весели и наситено зелени.

Вечер, когато лагерът утихваше и в землянката всички заспиваха, Стоил дълго още стоеше буден. Струваше му се, че е в къщи, измисляше грижи и

безпокойства около кърската работа, кроеше планове, нареждаше слугите, спохождаше и наглеждаше добитъка. Той се вълнуваше и дълго не можеше да заспи. Това се повтаряше всяка вечер и стана за него постоянна и приятна привичка. Когато найпосле, уморен и измъчен, заспиваше, сънят му се изпълняше със същите картини и на сутринта той със същото вълнение се мъчеше да възстанови сънищата си с най-малките им подробности. Сега той често пишеше в къщи. Пишеше дълги, безкрайни писма. Даваше най-подробни нареждания и съвети, кое как да се прави. Той знаеше, че всичко това е известно и ще се направи най-добре и безпогрешно, но като даваше тия наставления, той като че и сам участвуваше в труда и изпитваше наслада от него.

В селата, освен общия и известен на всички календар, има и друг, самобитен и оригинален. Годината, според тоя календар, се дели на два големи периода от време. Дните на единия започват да се броят от Димитровден, а на другия — от Гергьовден. Оран, сеитба, жътва, кога почват и кога се свършват, хиляди правила, наставления и вярвания — имат мястото си в тоя календар. Една радост беше за Стоила — всеки ден да си припомня кое число е от Димитровден и каква работа съответствува на него.

— Сряда. . . Сто и седем — казваше той. — Днес е Свети Влас. Който има волове и добитък, не трябва да работи.

Или пък по-късно:

— Сто и двайсет и три. . . Четвъртък. Как минават дните! Сто и двайсет и три! Хаджи Павел казваше: «Сто и двайсет и три — прекръсти се и ори.»

Това се повтаряше в различни форми всеки ден и Никола захвана да се дразни и надсмива.

— Голубчик! — говори той на Стоила. — Смешен ставаш! Сто и двайсет и три, сто и двайсет и шест. Хиляда, две хиляди! Хаджи Павел казал тъй, хаджи Павел онъй. Добре бе, приятелю, ама турчинът друго казва. . .

Стоил отслабна, очите му дълбоко хлътнаха. Но едновременно с това той ставаше по-търпелив, благ и набожен. Той знаеше наизуст много тропари, ирмоси и катавасии. Когато оставаше сам в землянката или около лагера в полето, той си пееше тия песни с благоговейно умиление, което го просълзяваше. Всяка сутрин, когато войниците измиваха набързо лицата си, обръщаха се на изток, снемаха фуражките си и се прекръстваха. Стоил изпълняваше тоя обред някак по-ревностно и с голямо смирение. Гологлав, висок и едър, той заставаше обърнат на изток, прекръстваше се няколко пъти и, по навика си, като задържаше едната си ръка на гърдите, оставаше неподвижен и унесен, като че шепнеше някаква молитва. Пред него, ниско над зеленото поле, се издигаше слънцето, голямо и червено.

VII

Един неделен ден на гости на Стоила беше дошел Делчо. Той е същият тоя млад артилерист, който твърде често през походите се появяваше на бял и хубав кон при седма рота и доверчиво питаше войниците за чича си, без да се досети, че не всеки можеше да знае, че чичо му — това е високият ефрейтор. Тъй беше отначало. Войниците гледаха тогава на Делча равнодушно, дори враждебно, както всички уморени пехотинци гледат на всеки конник. Едни само го изглеждаха, без да му отговорят, а други злъчно се шегуваха, като казваха, че тоя чичо трябва да е с бялата аба Тодор. Но отпосле те свикнаха, младият момък им хареса, всички се запознаха и сприятелиха с него и роднинството му към Стоила като че се разшири и стана общо към цялата рота. «Наш Делчо иде!» — говореха войниците добродушно и радостно, щом забележеха, че Делчо се задава отнякъде на белия си кон.

Делчо не беше дохождал скоро и Стоил много се зарадва, разчувствува се почти до сълзи и първата

мисъл, която се яви и не напусна съзнанието му, беше, че сега поне има близък човек, на когото всичко може да каже. Какво и как щеше да разказва, той още не знаеше, но всичката готовност за това се виждаше в погледа му, във всичките му обръщения. Напоследък той много се измъчи. Всяко голямо страдание поражда и голяма любов и Стоил се отнасяше сега към Делча прекалено внимателно, нежно и дори галено. Какъвто си беше голям, неодялан и тромав, той и това вършеше тъй непохватно и смешно, че младият момък се конфузеше и червеше.

Идването на Делча зарадва всички земляци. Делчо е здрав, млад и много хубав момък. Той е от тия войници, които войната завари в казармата и които на походите и на сраженията гледаха като на продължение от маневрите и ученията на плаца. Делчо не се оплаква, че войната много се е продължила, и към всички слухове за мира се отнася най-равнодушно, като помни само датата, когато подлежат на уволнение. Той разказва повече за интимния и домашен живот на батареята, отколкото за село, говори за командиря си, за всевъзможни приключения и случки в походите и сраженията. Но най-много говори за своя кон. Наскоро те имали поход. Пътища лоши, сняг, студ, навсякъде изгорени и напуснати села, не се намира какъвто и да е фураж. Конете по цели дни гладували. И с истинска скръб Делчо разказва как конят му биял с крак земята, разравял снега, за да търси трева, как гризял кората на фиданките или дори сухи греди. «Сърцето ми се къса — разказва той, — аз сам не ям, давам му сухаря си. И той ме гледа, ама как ме гледа, като човек! Сякаш ще продума». . .

Делчо свършва разказа си, изведнъж се смущава, черви се и навежда очи: едвам сега той забелязва колко много е заинтересувал и увлякъл слушателите си. Със същинско детско любопитство земляците се заглеждат в униформата му, особено в това, което за тях е чуждо и оригинално: артилерийската емблема върху медните копчета, тежкия парабел, тем-

ляка на саблята, шпорите. Делчо е поласкан и съобщава, че от някое време той е началник на оръдие и в колоната езди най-напред. Една суетна и приятна мисъл се спира в съзнанието на земляците и тайно ги ласкае: тоя хубав и стегнат артилерист е техен земляк, и той е от Брешлян. Никола открито и шумно изказва възхищението си. Той обича храбрите хора, радва се сърдечно и потупва Делча по рамото:

— Браво, земляк! — говори той. — Маладец! Славна артилерия! Обичам, братко, туй. И аз за топчия съм роден, ама нà. . .

Наедно с Делча, земляците се разходиха из лагера. Както всякога, войниците от седма рота радостно посрещат Делча и се здрависват с него. Ходиха и при Ананий. Но той, кой знай защо, се показа студен, въздържан и подозрителен. Това изглеждa още по-странно, толкоз повече че дори Буцов снизходително и милостиво размени няколко думи с Делча.

Те ходиха пак заедно да се хранят и след това се прибраха в землянката. Разговорът е все още жив, възбуден, с внезапни скокове минава от тема на тема, но постоянно се върти все около село. Те си спомнят много работи за Брешлян и сега, когато Делчо е между тях, всички тия спомени неволно се свързват с него. Никола се развеселява и почва да се шегува. Делчо е сгоден за Неша, твърде известно и палаво, но хубаво момиче. Никола се опитва да подразни Делча, но не с лошо намерение: сега е твърде много разположен към него.

— Знаеш ли, Делчо — говори той. — Нако, поповият син, бил в Брешлян. Ранен бил и се върнал.

— Е, че що от туй? — пита Делчо спокойно, макар и да разбира накъде отива работата.

— Какво ли? Да не чуем, че Неша пак се годява за него?

— А-а, виж, това няма да бъде. То веднъж става.

— Остави се, Делчо — говори Никола, като се мъчи да бъде сериозен и убедителен. — Момче, ти

не знаеш хората! Като влязат по дирите на някого — подлудяват го. Днес Неша не го иска — утре я придумали!

— А че и попадията. . . таквоз, каквато е — обажда се предпазливо Димитър, не съвсем уверен ще позволи ли Никола, или не. — Попадията. . . таквоз, и магия знае.

— Право каза Митко — говори Никола, — попадията и магия знае.

— Нейната магия няма да хване Неша — обажда се покровителствено Стоил. — Неша не се лъже лесно. Ти знаеш ли я каква е?

— Знам. . . знам я аз нея!

Никола се заглежда за минута пред себе си, после отведнъж се разсмива.

— Хе! — говори той възторжено. — Неша е поголяма вещица и от попадията! Искаха да я годяват за Нака; чу се, че искала да се дави, че баща ѝ я стигнал до яза. Вятър! Вятър! Тя ли ще се удави! Ама хубаво го изигра — уплаши стария и той се остави.

— Е, виждаш ли? — Неша пак ще си вземе когото иска.

И Стоил спира очи на Делча и слага голямата си и тежка ръка върху рамото му. През всичкото това време Илия мълчи. Той е полегнал на едната си ръка, крие се зад Никола и гледа в земята. В село той беше един от пропадналите съперници на Делча. Никола знае много работи, поглежда го от време на време, колкото да го сплаши, но не издава нищо. Все пак Илия се чувствува неловко. Никола разбира това и за да го спаси, опитва се да даде друга насока на разговора.

— Знам я аз нея, Неша — започва той, — знам я! Че всеки ден съм бил на воденицата. Една крачка е от гората!

Той поклаща глава, чуди се нещо, цъка с езика си и се усмихва.

— Дявол момиче! — продължава той. — Остави, че и мене лъжеше. Отивам, знаеш, някоя вечер;

тя такава засмяна, чевръста и шета. Лицето ѝ бяло, бяло, а очите ѝ като сливи. «О, добре дошъл, бай Никола! Седни, бай Никола!» Сядам аз и поприказваме със стария. Ставам да си ходя. Не, не бива, та не бива! Стой, казва тя, Неша, ще направя кафе, има и ракия. И се смее. Сядам аз, седя час, два, че и три. Где ще усетиш как върви времето, когато ти е добре! Връщам се най-сетне в гората и що да видиш: на гнезда, на гнезда изсечено. Най-хубавите издънки, гледал съм ги и съм ги пазил като деца. Изсякъл ги човекът без сърце, като че заклал хора. Иди, че го гони! Ах, Нешо, Нешо — думам си. — С татул ме поиш ти, момиче с татул!

— Е, че какво е крива Неша? — пита Делчо.

— Какво ли? Разбрах аз всичко, само късно. Този черният дявол, Ананий. . . нали са роднина? Надумват се двамата — тя да ме залисва във воденицата, а той да краде дърва.

Тая история е известна и Никола много пъти я е разказвал. Но все пак тя развеселява и разсмива всички. Илия се изправя, не се крие повече и от всички най-много се смее.

— Ами ракията биваше ли я? — пита той. — С татул, а?

Дори и Димитър, ако и предпазливо, и той се шегува с Никола, който сам беше се поставил в смешно и глупаво положение, но поласкан от ефекта на разказа си, търпеше закачките.

Но шегите и смехът скоро престават; лицата още са усмихнати, но всички мълчат и унесено гледат пред себе си. Така минават две, три и повече минути. Най-после Никола изведнъж се сепва, изправя се и насмешливо гледа другите.

— Ехе! — говори той — какво се умислихте. . . Всички сте в Брешлян сега, зная. Голубчик! — обръща се той към Делча — и ти си там!

Делчо подига очи, гледа Никола и смутено и виновно се усмихва.

— Ах, сиромаха! — говори Никола — в очите му я виждам, Неша. Цяла-целеничка Неша е в очите му! Ах, сиромаха!

— А ти защо си оставил такваз брада? — пита Делчо съвсем не на място, смутен и объркан още повече.

— А, то е друга работа. Защо ли? На страх врагам, голубчик, на страх врагам! Вашта е лесна: скрий се зад баира и гърми отдалеч — я видиш турчин, я — не. Нашто е друго: ей тъй, гърди с гърди! Ако не се облещиш и не си страшен, турчинът лесно ще ти види работата. Тъй. А сега да излезем. . .

— Къде? — пита Стоил.

— Вън. Горе, до окопите да идем. Слушайте! Много лае днес Банчовото куче. Ще има нещо!

Той погледна пак Делча и се усмихна.

— Тъй, голубчик! Гърди с гърди. . .

Никола излиза навън. След него стават Димитър и Илия. Димитър се спира до вратата и се обръща. Отдавна той се готви да каже нещо.

— Никола право казва — почва той, — таквоз, при Кайпа като касапи се мушкахме. Дето се казва, таквоз, за косите се заловихме. . .

Вън гръмва висок смях.

— Та там оскубаха косата на Митка я! — обажда се Никола и гърлесто се смее.

Те се отдалечават, през тънкия смях на Илия дочува се силният и тежък бас на Никола.

— Голубчик! — вика той. — Митко! Ела с нас де! Стига си лъгал!

Димитър слуша, гледа земята, обиден и засрамен. Безбройните бръчки на лицето му чертаят болезнено и искрено страдание, цялата му фигура като че още повече се смалява, безпомощна и жалка. Това е един от тия редки случаи, когато Димитър се чувствува унизен и измъчен до болка от закачките на Никола. Той стои на вратата на землянката, колебае се и не знае да върви ли, или да остане.

— Иди с тях — говори кротко и съчувствено Стоил. — Иди. И ние ще додем подир малко с Делча.

Димитър излиза. Делчо не забелязва нищо от това и продължава да мълчи.

— Ти да не вярваш на Никола — говори Стоил, — остави го, той си е такъв!

— Че кой му вярва! Аз сам си знам.

— Имаш ли писмо?

— Имам. А, чакай, щях да забравя — говори Делчо. — Гледай, щях да забравя — повтаря той и търси из всичките джебове.

— Има ли за Неша? — пита Стоил.

— Има и за нея. Не, няма го! — казва Делчо и престава да търси. — Изгубил съм го или е в палатката. Ама аз помня. Добре били всички, и стрина, и децата. Нивата в гората до колибата я засели с жито. Още. . . Какво имаше още? А-а-а! — изведнъж се досеща Делчо и се усмихва — и малкият проговорил вече. Христо де, приказвал вече.

— Гледай го ти! — изненадва се Стоил. — Приказвал! Ама че той трябва да има година вече. Какъв ли е смешен!

Христо е най-малкото дете на Стоила. Той като че вижда тоя хлапак, смее се, но очите му овлажняват и блещят.

— Ти пишеш ли им? — пита Делчо.

— Пиша. Много често пиша. Ама ако речеш да пишеш — поздрави ги. И Неша поздрави. Пиши, че си дохаждал тук. Хм. . . приказвал — говори като на себе си Стоил и се усмихва.

— Кой знай, я пиша — я не. Нали щяло да има мир? Може скоро да си ходим.

Делчо помълча и прибави:

— На мене ми е все едно. И тук служба, и там служба. И да си идем, нас няма да ни уволнят. И тук ми е добре.

Досега Стоил беше чакал удобно време, за да може да поговори на Делча нещо повече за себе си. Искаше доверчиво и открито да му разкаже колко много се измъчва от някое време. Откато се запролети, той няма ни минута спокойствие, нещо го вика и тегли към село, той сякаш не е в себе си и често пъти, като се погледне в тия войнишки дрехи, не може да се познае. А войната продължава и като че

няма да има край. Но Стоил не искаше да осъжда когото и да е. Щом това е тъй, значи, необходимо е и друго средство няма. Трябва добросъвестно и честно да се служи. И сега, като слушаше Делча, той мислеше и се радваше за тия млади хора, които могат да служат именно тъй и са били добри и чисти. Стоил реши да не говори, да не хвърли и най-малката сянка в душата на тоя момък и да скрие страданието само за себе си.

— Какво каза, Делчо? — попита той някак сърдечно весело. — Каза нещо ти, аз не чух.

— Може да си ходим, казах.

— Да си ходим? Дано, дано. . .

Стоил се замисли и поклати глава.

— Не знам, Делчо — бавно говори той, — таз година ни орахме, ни сяхме. Не знам, божа воля е. Може той друго да иска и друго да е наредил. Негова воля е. . .

Повече от това Стоил нищо не каза.

VIII

Те излязоха от землянката и намериха Никола, Димитра и Илия насядали на поляната, близо до окопите, които служеха като ходове за съобщения към люнета. Самото укрепление беше наблизо и те биха се изкачили там, ако не беше забранено. Вън от лагера, в тая посока, най-много до тия окопи можеше да се ходи.

Времето беше хубаво. Настъпваха първите, почти летни горещини, войниците бягаха на сянка в землянките. Тук-там се виждат само някои, които се движат лениво и бавно, разпуснати от жегата. Наоколо полето е още свежо и сочно, тъмнозелено, почти черно там, гдето падат сенките на облаците, и яркосветло на огрените от слънцето места. Долината под лагера е все още тъй хубава, още са много и големи ярките петна на цветята. Там сякаш е разстлан светлозелен копринен плат, фантастично и пъстро бродиран.

Земляците си приказват сега тихо. Подир смеха и безгрижието някак изведнъж настъпи това униние, което идеше рядко, но затова пък биваше болезнено и тежко. Те говорят за теглата и лишенията, които са прекарали, за лошите слухове, които идат от селата, за писмата, които се губят, за вечните лъжи около мира. Повечето мълчат или рядко се обаждат, унесени и мрачно замислени. Говори сега само Никола. От минута на минута той става по-възбуден, ядосва се, изпада в пресилено и несправедливо незадоволство и във всичко започва да вижда само черната страна. Постепенно той попада на своята тема: говори само за разправиите си с Буцова.

По едно време към тях се зададе подпоручик Варенов. Той идеше откъм морето и, както се виждаше, наблюдавал е нещо, защото на гърдите му висеше открит бинокъл. Варенов е още доста далеч, върви леко и пъргаво, като при всяка крачка шиба с камшик по десния си чизъм. Но той намалява крачките си, изважда някаква хартия, навярно писмо, поспира се, чете и се усмихва. Той още повече се усмихва,когато,като оставя писмото, дълго се взира в друго нещо, което много прилича на малка фотография. После той скрива всичко това и все със същата щастлива усмивка на лицето си тръгва пак чевръсто и плющи ритмично с камшика.

Варенов е млад момък, почти момче, с хубаво, голобрадо и чисто лице. Косата му, отдавна нестригана, се подава изпод фуражката му, дълга, гъсто напластена, черна и лъскава. Той има светли, усмихнати очи и дълги гъсти ресници, като на момиче. От цялото му същество лъха жизнерадост и безгрижие и, както всички млади и здрави хора, той изглежда безпричинно щастлив и весел. Той е вече наблизо.

— Кой е тоя? — пита Делчо.

— А, ротният иде! — каза Стоил, като съглежда Варенова. — Подпоручикът е.

— Какъв е. . . Много млад!

— Млад е, но си е добър.

Стоил навярно си спомня нещо и се усмихва.

— Никола — говори той, — помниш ли в онова село, как се казваше. . . дето беше излъгал хазайката за подпоручика. Иде при мене жената и ме пита: «Истина ли, казва, вашият капитан бил момиче?» Излъгал я Никола и тя повярвала жената!

Варенов е само на няколко крачки. Войниците се изправят.

— Какво правите? — говори той и се спира. — Приказвате си, нали?

— Приказваме си, господин подпоручик — отговори за всички Никола.

— Добре, добре! А тоя кой е? Артилерист, нали?

Делчо казва от кой е полк, защо е дошъл и где е техният лагер.

— Добре, добре! Стоил ти е чичо, зная. Аз и друг път съм те виждал.

Варенов нарочно се мъчи да говори неестествено тежко и басово, види се, за да скрие някак, че е много млад. Той съглежда Димитра и се усмихва.

— Димитре, как си?

— А-а-рно съм, господин подпоручик! Имам си тютюнец, имам си и малко парици. . .

Димитър изпява своя речитатив и свит като дъга, гледа подпоручика и плахо примигва, но бръчките чертаят на лицето му някаква широка, добродушна и малко дяволита усмивка. Той като че иска да каже на подпоручика, че е и здрав, и добре, малко смешен и, както всички са уверени, може би и малко глупав. Той най-после може да бъде и всичко, което подпоручикът желае. Илия се крие зад Никола и с мъка задържа смеха си.

— Стоил Първанов! — обръща се Варенов към Стоила — нещо си се развалил. Да не си болен?

— Не съм болен, господин подпоручик, ами. . .

— Ами що? Или ще кажеш, много стана. Омръзна ви вече, нали?

Варенов се обръща да продължи пътя си, но пак се спира.

— Много стана, право е — говори той. — Много стана, но трябва да се потърпи. Скоро всичко ще се свърши и ние по живо, по здраво ще се върнем. Да, честна дума!

Стоил мълчи, като че не знае и не намира какво да отговори. Погледът му бавно преминава към полето. В тая минута, обляно от слънцето, то блещи, зелено, свежо и хубаво, обилно и щедро вскърмено от плодоносните недра на земята. От него иде девствената красота на здрава и силна девойка, която чувствува вече тревожните тръпки на близко материнство.

Стоил гледа полето и бави отговора си.

— Няма какво да се мисли — казва Варенов. — Трябва да се потърпи още малко.

— Та ний търпим — бавно заговорва Стоил. — Ний търпим, господин подпоручик, ами тя не чака. . . тя, земята. Виж я на́ — тя приказва! . . .

Както е застанал мирно по войнишки, Стоил прави въздържан и кратък жест с ръка и посочва към насипа на окопа. Върху черната и сбита пръст, която сами неотдавна бяха изкопали и нахвърляли, имаше зелена трева и тук-таме из нея дребни и жълти цветя. Варенов проследява погледа му и сам се заглежда в тях. Лицето му става сериозно и замислено. Една минута всички мълчат.

— Да — говори Варенов, ниско, като за себе си. — Да, тя приказва. . . земята приказва! . . .

Но изведнъж той се сепва, подига очи, усмихва се, лицето му прояснява и добива пак предишното си весело и безгрижно изражение.

— Кураж, момчета! — говори той. — Скоро ще се свърши всичко. Аз ви казвам това. Честна дума.

Варенов се обръща и със същата лека и плавна походка тръгва към лагера, като все шиба с камшика по чизъма си.

— Браво, голубчик! — говори Никола, когато бяха сами вече. — Браво! Хубаво го каза. Земята приказва! Та тъй си е. Ей тъй трябва да се отговаря, направо — баста!

Никой не му отговори. Всички се заглеждат на изток и се вслушват. Още от тая сутрин откъм позициите се чуваха топовни гърмежи, но сега още повече зачестиха. Като че далеч зад хоризонта невидима буря страховито и тежко идеше, местеше се и се приближаваше все по-близо и по-близо.

Изведнъж в лагера се подигна голяма глъчка, войници бързо се прибираха от всички посоки, влизаха и излизаха от землянките, конници препускаха към селото, конярите прибираха конете от ливадата. Към окопите тичаше войник, спря се, замаха с ръка и завика:

— Хей, тука! Тръгваме! Тръгваме!

Това е Ананий. Макар да отказа да излезе с тях, той, като всеки ревнивец, ги е следил и знае где са. Когато Ананий се обърна и тръгна назад, на гърба му блесна медната тръба. Както е стегнат сега, с раницата, с пушката и с тръбата си, изведнъж и болезнено ясно събужда неотдавнашното минало: походи, сражения, опасности и тегла. На земляците се струва, че тук, в лагера, са само от вчера.

— Туйто! Свърши се царството! — говори Никола и се мъчи да бъде весел.

Те станаха и бързо се упътиха към лагера. Делчо се затече към село да вземе коня си. Той щеше веднага да замине.

Лагерът беше обзет сега от трескава суета и шум. От землянките войниците вземаха само това, което можеше да се носи: въжета, платнища, стойки. Всичко друго, необходимо и ценно преди малко, сега безжалостно се разхвърляше. Дъски, всевъзможни съдове, лампи, разноцветни дрипи и скъсани обувки — всичко това на всяка крачка се валя из земята. Войниците са възбудени, приказливи и весели. Но това е болезнено и нервно състояние, което под шегите и смеха крие голямо безпокойство. Между войниците ходи Буцов, стегнат, намръщен и важен. Ротата е вече готова: кухните и патронните сандъци са натоварени на конете, войниците са стегнати. Наблизо Варенов говореше с други офицери.

Делчо се появи на коня си, спря се и леко скочи. Земляците се отделят и отиват при него. Стоил се поотделя настрана с Делча и ниско му говори нещо. Другите се заплесват и разглеждат коня. Това е великолепно, силно и красиво животно: едър и строен, бял, като пряспа сняг, с трепетни и нервни членове, с живи и светли очи — тия големи и черни очи у хубавите коне, в които сякаш живее благородната скръб и скритият копнеж на пленник. Конят е нетърпелив, върти се, цвили и рие с крак земята.

— Ех, че кон! — говори Никола и посяга да го помилва. — Рита ли, Делчо?

— Не, не бой се.

— Ех, че кон! Делчо, как му е името?

Делчо, залисан в разговора си със Стоила, не отговаря.

— Какво име ще има — обажда се Димитър. — Името му — кон. . .

— Не, има — казва Делчо и се усмихва. — Име има. Кардам се казва.

— Как, как се казва? — пита Никола.

— Кардам.

— Карр-дам. Не е християнско име. Ама хубав е той, тоя Карр-дам! На мене да е! Аз, голубчик, за топчия съм роден. Да му се метна аз, че да гледаш — вятър, вятър!

Стоил се сбогува с Делча, развълнуван и с овлажнели очи. Делчо, също смутен, повежда коня си и подава ръка поред на земляците.

— Сбогом, земляк! — възторжено вика Никола и силно друса ръката на Делча. — Хубаво конче си имаш. Сбогом. Хайде дано да се видим пак!

Делчо се мята леко на коня, прави малък кръг, поздравлява още веднъж с ръка, усмихва се и бързо препусва. Той стои тъй здраво и стегнато, конят тъй припряно и буйно, но и послушно тича под него, че и човекът, и конят изглеждат като едно същество, красиво, силно и бързо.

Полкът беше тръгнал и главата на колоната беше далеч в полето. Иде ред на седма рота, войници-

те стават и тръгват. Отначало има разговори, движението е безпоредъчно, ту се засилва и ротата тъй се разтяга, че ония, които са назад, трябва да тичат, ту пък неочаквано спира и всички се трупат накуп. Но те скоро излизат на полето и тръгват свободно. Пред тях стои дълъг път, сключени хоризонти и това тъй напомня и се губи в миналото, щото на войниците се струва, че отдавна, много отдавна все тъй пътуват. Под товара на раниците си, всеки върви като че отделно за себе си. Разговорите престават. Непрекъснато се чуват топовните гърмежи, зловещо и страшно. От време на време Стоил се обръща назад. Делчо не се вижда вече. За последен път той го видя горе на хълма: бързо и плавно, като голяма бяла птица, той се стрелна с коня си в гората и се изгуби.

IX

Разсъмваше се. Небето на изток все повече и повече побеляваше, тъмнината незабелязано се топеше, хоризонтът се разшири и избяга надалеч. Едвам сега войниците можаха да се видят едни с други и да разберат где са. Те бяха пътували цяла нощ. Не знаеха где отиват, но топовните гърмежи пред тях ставаха по-ясни и по-близки, срещаха големи кервани кола, в които лежаха ранени, с мрачни и окървавени лица. Край пътищата стояха запрегнати обози, артилерийски предници летяха напред с муниции, отиваха и се връщаха ординарци на запотени коне. И в цялата тая трескава бъркотия имаше една мъчителна и скрита тревога, като тежката задуха пред буря. Войниците чувствуваха, че става нещо не съвсем добро и че трябва да се бърза.

Тук те са от един-два часа. Раздадоха сухар а след това и патрони. Войниците пълнеха паласките си, като разкъсваха патронните кутии. Поляната около тях цяла се покри с жълти картонени парчета.

Димитър и Илия са към края на ротата. В слабата още дрезгавина лицата им изглеждат изпити и пръстеножълти. Илия е уморен, но някак апатично спокоен, седнал е и гризе сухар. Димитър изважда от раницата си една долна риза, оглежда я и след това започва да я раздира на парчета. Тоя шум събужда Никола. Той беше задрямал наблизо, става и търка очите си с ръка.

— Какво правиш? — говори той несвързано, като пиян. — Чакай, защо я късаш? Уплаши ме — също като картечница. Защо я късаш, здрава риза!

— Кой ти гледа ризата сега. . . нека си имам аз таквоз. . . То не се знае. . .

Никола се оглежда наоколо. Едни от войниците са насядали, други са прави, стегнати, с пушки в ръце. На няколко места и други войници, също като Димитра, разкъсват ризи. Лицата на всички са съсредоточени, очите широко разкрити и плахи, движенията са нервни, разговорите — отривисти и тихи. Никола гледа и поляната, посипана с жълтите картонени парчета. Едвам сега той като че дохожда на себе си.

— А! ти превръзки готвиш! — говори той. — Как съм задрямал. Значи, ще има тупаница, а? Как сладко съм задрямал! . . .

Димитър скрива готовите превръзки из джобовете си. Остатъка от ризата той предлага на Никола и Илия. Никола се мръщи сърдито и отказва.

— Не ща! — говори той с едва уловимо вълнение в гласа си. — Не ща! Махни тези парцали да не ги гледам! Ти мислиш, че първият куршум мене ще удари. Тъй ли? Гледай какво добро ми мислел, челякът.

— Не, таквоз. . . аз не мисля — оправдава се Димитър. — Ти вземи! То не се знае — може да потрябва.

Развиделява се добре. Съвсем ясно пред тях се очертава голям и висок хълм. В полите се вижда рядка гора, а нагоре по склоновете между зелената трева се трупат грамади от скали. Оттам изведнъж

се раздават редки изстрели, тия първи изстрели, които най-много поразяват и събуждат парливи и тъпи болежки, като от някоя рана. Войниците остават външно спокойни. Но ония, които бяха седнали, стават. Всички се вслушват в изстрелите и мълчеливо се поглеждат. «Хайде! Почва се!» — говори някой нарочно нехайно и бодро.

Пред ротата излиза отнякъде Варенов. Той е наметнат с черна мушама и може би от това лицето му изглежда бледно и прозрачно чисто. Близо до него върви Ананий, а с него още четирма войници с преметнати на ремък пушки. Това са ординарците за донесения, по един за всеки взвод. Между тях е и Стоил. Още тази нощ го повикаха при ротния командир и оттогава не се запря ни минута. Той ходи напред, връща се и пак отива. Но той сякаш не чувствува умора, спокоен, увлечен и погълнат само от работата, която върши. Стоил съглежда земляците и дохожда при тях.

— Има ли нещо? — ниско го пита Никола.

— Нищо няма. Сега ще тръгваме. Нашите са горе.

Стоил прибира сухарите и патроните, които Димитър е получил за него. Той не се отказва — взема и няколко превръзки от ризата на Димитра.

— Фелдфебел! — вика Варенов.

— Фелдфебела! Фелдфебела при ротния! Предавай!

Едни след други услужливо се подемат тия викове и като ехо се отдалечават към края на ротата. Най-после, далеч някъде, стреснато се обажда Бунов, тича пред войниците и застава при подпоручика. Варенов ниско му говори нещо настрана.

Ротата тръгва. Вдясно и в една посока с тях се движат и други роти и някаква върволица от войници и натоварени коне. Това е картечна рота. Войниците вървят направо, без път, не знаят где отиват и какво има да се случи след малко, но промяната на мястото и движението донасят все пак едно облекчение, започват се разговори и закачки,

някой се подхлъзва, пада и около него се подига голям смях. Те стигат до хълма и започват да се изкачват нагоре по стръмнината. Между шубраците тревата е гъста и мокра и разгазвана за първи път от толкова хора, изпуша силен дъх на билки. На самия край на редкия храсталак те спират. Взводовете се разделят и залягат поотделно. Земляците си избират място до една цъфнала шипка и лягат в тревата. Под самите им лица има мак, бяла лайкучка и равнец.

Наред с тях се спират и другите роти. Отгоре, откъм позицията, слиза дванайсета рота със знамето. Ротата се повръща, спира се, войниците се разделят и се изгубват между шубраците и в гънките на земята. Там сега се вижда само знамето, обвито в черна мушама и изправено нагоре. Щом знамето е с тях, войниците разбират, че са оставени в резерв. Никола се развеселява и започва да прави цигара. Той пуши и весело говори на Димитра:

— Голубчик! Наживяхме се барем по хайдушки! На тая трева едно печено агне да има и черно вино! Слава богу, добре сме си ний тука. . .

— Добро. . . Остави ти туй добро! . . . Доброто беше там, в Ашака. . .

Димитър се забърква и не може да произнесе името на селото, гдето беше лагерът им. Но сам доволен твърде много, разглезено се сърди и с пискливия си и тънък гласец кълне също като жена.

— Да се провали! Да го вземе мътната! Село ли е име ли е! Два месеца, таквоз, живяхме и не може да се запомни. . .

— Името лошо, ама селото беше добро — казва Илия. — Де да си бяхме пак там!

Неочаквано високо над тях продължително и остро шуми нещо, като че минава голяма и тежка птица. Войниците се оглеждат и чакат. Надалеч, на около стотина крачки зад тях, се издига облак от черна пръст. Чува се гърмеж — граната. Това е твърде обикновено нещо, а щом е тъй далеч, безвредно е и дори забавлява.

— Изпи си кафето агата и добрутро ни казва! — говори Никола.

Но вдясно боят беше започнал вече. Там ниско и открито се простираха широки хълмове. Далеч някъде, ниско над земята, се явяват малки и кръгли бели облачета. Гърмежи идат оттам, но много по-късно. Това са шрапнели. Нови бели облачета, по няколко наведнъж, като китки, се появяват вместо изчезналите. Едвам сега там се забелязват черни правилни квадрати, които приличат на разорани ниви. Но това са колони от войници и тия черни карета тежко и бавно пълзят из полето, като някакви големи насекоми. Нова редица от шрапнели увисва точно над тях. Изведнъж правилните и сбити квадрати оживяват, разбъркват се, разнизват се като разкъсани броеници и пространството около тях се осейва с отделни хора. Те се лутат насам-нататък, събират се в куп, движат се пак напред, зачерняват се върху някакъв сипей и бързо се спущат и изчезват в дълбок, обрасъл с гора дол. Ни един човек не се вижда повече там. Но ниско над черната гора се нижат пак едно до друго белите облачета. Като че това не са шрапнели, изригнати из гърлата на далечни оръдия, а безопасни и малки огньове, които избухваха и угасваха по разни места из гората.

Никола, Димитър и Илия гледат внимателно и напрегнато на тази страна и се мъчат да намерят войниците, които бяха изгубили из очи.

— В гората влязоха — говори Никола. — Нищо не се вижда.

Димитър дълго време се взира и търси с очи.

— Ей ги! ей ги! — вика той. — У, колко много!

Из гористия дол, незабелязано кога, бяха излезли гъсти и дълги вериги. Извити като дъгата на лък, те се очертават нашироко и стегнато вървят напред. Сега белите облачета на шрапнелите се явяват ту пред, ту зад веригите. Разстоянието до тях е твърде голямо и не може да се видят лицата на тия хора, чертите, изражението им. Под високото небе те изглеждат много малки, еднакви една на друга черни

фигури и ясно се вижда само как, приведени и като че загледани в земята, бавно и широко крачат напред. От тях иде странното и единствено впечатление, че те не обръщат внимание на хилядите шрапнели, не ги плаши бясната и свирепа стихия, която се подига и иде срещу тях. Те сякаш имат само една, спокойна и дори флегматична грижа: да вървят.

Никола наблюдава движението на веригите и изпада в истински възторг.

— Господи! — говори той — какви момчета! Маладци! Вървят си, вървят си тъй. . .

Не минава много време и веригите се скриват — билото на хълма пречеше да се виждат. Но веднага боят достига невъобразимо ожесточение и сила. Пушки, картечници, топове — всичко се слива в едно, ечи, раздрусва земята — бесният рев на ураган, който люшка и чупи вековен някой лес. Всичко това надминава всяко понятие за човешка сила. Това е нова и непокорна стихия, свирепа, разюздана и хищна, еднакво опасна за свои и за чужди. Землящите стоят като вцепенени, лицата им са изопнати и бледни, очите блуждаят.

Внезапно гърмежите престават изведнъж, като че по даден знак. Една от тия странни и неочаквани паузи, каквито често настъпват в сраженията. Така понякога затихва за малко и най-свирепата буря и уморената стихия сякаш поема дъха си. Настъпва напрегната тишина. Сега дълбоко се врязват и завинаги остават в съзнанието впечатления, които друг път минават незабелязани: някоя пчела, която бръмчи над розовите цветове на шипката, тихият шум на тревата, разлюляна едвам от вятъра. Тая болезнена тишина трае минута, две. И ето далеч някъде, глухо и задавено, като че изпод земята, но все пак ясно, зачува се ура. Три пъти повторно ура. Тръпки минават по снагата на войниците, нещо души гърдите, очите се премрежват и овлажняват. Там свирят «Шуми Марица».

Веднага след тая къса пауза боят започва, построховито и по-зловещо.

Някъде имаше пожар — гореше навярно някое село. Синкавият дим се разстилаше ниско над полето, през което по-рано бяха преминали веригите. От някое време насам Димитър гледаше нататък.

— Никола! — говори ниско и плахо той. — Никола, я виж! Туй що е бе, таквоз, какви са тия хора?

Димитър показа с ръка. Из синкавия дим, който като полупрозрачна мъгла стои над полето, виждат се черните силуети на хора. Те са много, разпръснати по един или на малки групи, вървят по различни пътища, но всички се връщат назад. Те вървят много бавно, почти стоят на едно място, приведени, някак странно изкривени, колебливи и безпомощни — по-скоро призраци, отколкото хора.

Никола гледа учуден и смаян, без да може да разбере какво е това.

— А! Ранени са! Ранени! — говори ниско той. — Отиват назад. Ах, сиромасите, как се влачат!. . .

Близо до тях е застанал Буцов и също наблюдава. В тая минута, далеч до самата черта на хоризонта, се показва някаква верига. Черните фигури са приведени в обратна посока и цялата линия, подобно на вълна, огъва се и се полюшва назад. Над тях един след други се разпукват шрапнели, някакъв огнен вихър, който безпощадно ги шиба и гони пред себе си. И от тия черни човешки фигури, тъй бавни и малки под запаленото небе, иде сега горестното и тъмно страдание на една гибел.

— Лошо! — говори Буцов. — Туй са наши — отстъпват! Лошо. Работата май зле отива!

— Буцов! — извика сопнато някой отзад.

Зад тях стоеше Варенов. Никой не беше видял кога беше дошел. Навярно той е чул думите на Буцова и затова го гледаше със светнали очи, ядосан и строг. Само със знак на ръката си той го вика при себе си, отива с него настрана и нервно и разпалено му говори нещо. Буцов стои неподвижен и ням, като статуя. Варенов маха с ръце, говори ниско и предпазливо поглежда към войниците.

— Яде калая Буцов — говори Никола. — Ха

така, голубчик, да те понарежат! Отстъпвали нашите. Кой ти каза, че отстъпват! Как така ще отстъпят!. . .

Горе на позицията, която беше пред тях, боят още беше слаб. Но и там гърмежите зачестяват, като шевни машини затракват картечници. Бурята се изви, премести се и се насочи право срещу тях.

Една граната падна наблизо, никой не е закачен, но чак до шипката, под която седят земляците, посипват се като сачми дребни камъчета пръст. Гранатите падат вече начесто. Те още не убиват, падат настрана, но някак коварно и настойчиво дебнат, търсят, мъчат се да налучкат. Всеки нов удар можеше да бъде безпогрешен. Безпокойство и тревога настъпва между войниците. Никой не говори и не променя мястото си, но всеки чувствува, че повече не може да се стои, че ей сега ще стане нещо непоправимо и страшно. Варенов излиза и се изправя пред ротата. Той е бледен, но спокоен, подпира се с двете си ръце върху саблята и често поглежда назад, където е дружинният командир. Погледите на войниците са устремени в него, те чакат, уверени са, че той ще направи нещо. Но подпоручикът, пред гранатите, които падат надалеч, сам стои в някакво недоумение. Стоил се връща откъм дружинния командир и говори нещо на подпоручика.

— Стани! Приеми вдясно! — високо командува Варенов.

Войниците стават. В същия миг се чува оглушителен трясък, пронизително пищи нещо във въздуха, чувствува се задушлива миризма, чува се тропот и болезнени викове. Без да разберат какво става, като че тласнати от някаква вихрушка, войниците се втурват напред, събират се накуп и се блъскат. Всички скоро се съвземат. Наблизо тичат изтървани коне, изплашени и с изкривени товари. Последният залп на гранатите беше попаднал право в картечната рота. Това място беше сега чисто и пусто, но там лежаха труповете на избити войници и коне. Те бяха много.

X

Слънцето се издигна и припече. Но кога беше изгряло и колко време се беше изминало от сутринта, никой не знаеше. Понякога цели часове минаваха незабелязано и бързо като минути, понякога пък имаше минути, по-мъчителни и по-дълги от цели часове.

Обикновено и нещо като правило беше досега, когато имаше сражение, да е и времето лошо. В такива дни валеше дъжд и тъмното безутешно небе, и разкаляната земя, и неприветните пейзажи — всичко даваше тия тежки и мрачни декори, сред които кървавата драма на боя не срещаше никакви контрасти. Но днес времето е хубаво: синьо и чисто небе, много слънце, полето зелено и свежо. Отвсякъде полъхва жизнерадостна и пищна красота, всеки цвят и всеки лъч е възторжен и властен вик на живота. А тук все пак умираха хиляди хора. Природата тоя път оставаше егоистична в своя празник, глуха и жестоко безстрастна.

Положението на резерва от минута на минута се влошаваше. Гранатите и шрапнелите не ги намираха сега, падаха настрана и по-надалеч, но всяка минута върху плътните купчини на войниците можеше да се изсипе също такъв неочакван и убийствен вихър, както преди малко върху картечната рота. Почнаха да падат и куршуми. Във въздуха замират слаби, плачливи звукове и тук-таме по земята се чуват тъпи и кратки удари, като от първите капки на дъжд. Имаше вече няколко ранени войници. Раниха в ръката и Буцова. От тая сутрин не можеше да си избере и хареса място. Седнеше някъде и все му се струваше, че другаде е по-удобно и по-безопасно. Раниха го тъкмо когато за последен път си промени мястото.

От позицията слизаха други ранени. Това беше дълга и безпоредъчна върволица, която слизаше от върха и се губеше назад. Ранените вървят по един, по двама или на цели групи. Те са мълчеливи и като замаени, лицата им почернали и изгорели, устните засъхнали, очите трескаво горят. Всички искат

вода. После продължават пътя си и под куршумите и шрапнелите вървят бавно и по-спокойно, отколкото в самото сражение. Повечето от тях имат наивното убеждение, че веднъж ранени, те вече са пощадени от смъртта.

Право към седма рота слиза сега един ранен, който още отдалеч обръща вниманието на всички. Той е висок и строен момък, гологлав, без пушка и без раница, без паласки и дори без пояс. Той е наблизо и съвсем ясно се вижда, че на гърдите му разкопчаната куртка цяла е обляна с кръв. Толкова много кръв, че болно и тежко е да се гледа. Чудно е, че той не губи сили и не пада. Не само това: той върви съвсем право, леко и свободно, както всякога, лицето му е открито и засмяно. Изведнъж той трогва и печели сърцата на всички. Варенов става и пресреща ранения.

— Момче! — пита го той — где си ранен? Не те ли боли?. . .

— Не зная, господин подпоручик — без всяко страдание в гласа отговаря раненият. — Не ме боли, ами много кръв изтече. . . И още тече!. . .

— Побързай — говори Варенов, — побързай. Иди да те превържат.

Раненият слиза надолу и се приравнява с войниците. Той иска вода. Димитър се затичва и му подава матерката си.

— Мъничко. . . мъничко си глътни! Ти, таквоз, малко пий! — говори Димитър.

Войниците задават всевъзможни въпроси на войника. Мнозина питат и за това, за което други порано са питали и отговорът се знаеше. И това става не за да се узнае нещо, а е наивно и добродушно средство да се изкаже едно съчувствие, без да се досетят, че това може и да измъчи ранения. Никола кипва и се скарва.

— Стига! — говори той. — Оставете момчето! Върви си, върви, момче — остави ги тия. . .

— Без разговори там! — вика отгоре и Варенов. — Не спирайте войника!

Глъчката между войниците изведнъж утихва. Раненият се усмихва и тръгва да си върви. Но един самотен, закъснял и извънредно сърдечен глас се чува:

— Ами как са турците бе, момче?

Раненият се обръща. Виждат се облените му с кръв гърди. Той се усмихва.

— Турците ли? Горе са. . . Нищо няма да направят тия читаци — само работа ни отварят!

Той слиза надолу, изправен, строен, и подир себе си оставя голямо оживление. В минутите на нервно напрежение всяка хипноза, отгдето и да идè тя, засяга и завладява душите. Тоя войник неволно и несъзнателно извърши цяло чудо. Войниците почувствуваха това примирение пред смъртта, което иде от съзнанието на еднаквата участ сред много хора. И без това положението им тук е нетърпимо: стоят под гранати и под куршуми, умираха и се раняваха, без сами да се бият. Те са готови да вървят напред, само по-скоро да се свърши всичко това. Между шубраците и скалите, където е дванайсета рота, още се вижда знамето, обвито в черна мушама. Сега то сякаш се изправя там, настойчиво и повелително, като трагичния знак на една неумолима съдба.

Боят се усилва. От височината слизаха толкова много ранени, като че ли цели части отстъпваха назад. Извикаха Варенова при дружинния командир. След малко той се завръща, изглежда по-бледен, но в лицето му има нещо решително и строго. Варенов събира при себе си подофицерите, излиза малко напред с тях, говори им нещо и сочи с ръка към върха. Подофицерите се завръщат. При Варенова остават ординарците, Ананий и Стоил, които не снемат очи от подпоручика.

— Седма рота, стани! — командува Варенов. — По местата си!

За няколко минути само те са близо до върха на височината. Оставаше да преминат самия хребет и да достигнат на оттатъшната страна при позициите, които щяха да подкрепят. Ротата върви разгъната

в две дълги вериги. Войниците, приведени, с пушки в ръце, дебнат също като ловци. До самия хребет остават само няколко крачки.

Изведнъж пред самите тях блясват някакви бели слънца, гърмежи, които замайват, посипва ги пръст, във въздуха фучи нещо и непрекъснато и свирепо шиба по земята като с хилядите ремъци на бич. Нови удари последват, по-страшни и по-силни. Немислимо е да се направи крачка напред. Войниците се спират, разбъркват се и, като разбита о брега вълна, бързо повръщат назад. «Залегни! Залегни!» — чува се висок и развълнуван глас. Войниците се разпръсват на групи и залягат, едни по-близо, други по-далеч. Горе на върха остават прострени върху лицата си няколко души. Те сякаш бяха залегнали там.

Никола и Димитър се прислониха зад една скала. Никола е уморен, диша тежко, но повече е ядосан, отколкото уплашен. Той се досеща за Илия, търси го и го вижда недалеч, съвсем на открито.

— Какво правиш там? — кара му се ниско той. — Върви тук! По-скоро!

Илия пропълзява и дохажда до тях. Минават няколко минути. Горе на върха в някаква строга и безпощадна правилност идат и се разпукват шрапнели.

Настъпва по едно време затишие. Артилерийският огън се премества някъде настрана. Тогава далеч на другия край се появява Варенов. Той излиза напред, обръща се и саблята му високо блясва във въздуха, като светкавица. Той навярно говори нещо, което не се чува, после се обръща и приведен тръгва нагоре по стръмнината и държи саблята високо над себе си. Наблизо подир него, събрани сега накуп, вървят голяма група войници. Те са на самия връх. Нови кълба дим над тях и нови гърмежи. Саблята на Варенова блясва за минута още веднъж, след него войниците се зачерняват на върха и бързо изчезват на другата страна.

Никола гледаше всичко това. Изведнъж той се

опомня, изправя се и се оглежда назад. Очите му странно и трескаво горят.

— Взводният! Где е взводният? — вика високо той. — Ей, там! Где е взводният?

Долу зад скалите се виждат само главите на залегнали войници. Никой не се обажда.

— Взводният! Где е взводният, чорт побери! — вика сърдито Никола.

— Какво си се развикал бе! — обажда се някой отдолу. — Взводния го убиха, не видя ли?

Никола тръгна напред.

— Момчета! — извика той — ротният ни вика! Ей го там! Към ротния!

Най-напред след него тръгват Димитър и Илия. После незабелязано отгде излизат повече от двадесет души и мълчеливо и покорно тръгват към тях Никола е напред. Те вече са близо до върха. Наоколо все падат шрапнели.

Горе между скалите се показва войник. Той иде откъм отвъдната страна и сега се вижда само лицето му. Но тая фигура като че подскача, надига се и расте. И ето на самия връх, върху фона на небето, в целия си голям и снажен ръст, показва се Стоил. Той е гологлав и носи някого на ръце.

Никола се спира поразен и замаен, като гръмнат. Стоил носеше Варенова!

— О-о-о! — извика той болезнено и глухо. — О, господин подпоручик!

Той искаше да каже нещо много нежно и съчувствено, а не намираше думи. Но в тоя вик само имаше толкова много отчаяние и толкова много скръб.

— О, господин подпоручик! — повтаря той. — Господин подпоручик!

Лицето на Варенова е бледно, като платно, очите са затворени, косите разбъркано падат върху челото му. Той е отпуснал глава върху гърдите на Стоила, едната ръка е увиснала безпомощно, саблята я няма и само ножницата се влачи и звънти по земята. Стоил носи подпоручика на ръце и все пак

върви прав, сякаш не чувствува никаква тежест. И неговото лице е също кърваво.

Никола пристъпва по-близо. Войниците гледат, изтръпнали и плахи.

— Стоиле, чакай да видим. Какво стана! Господи! . . .

— Нищо няма — кротко отвръща Стоил. — Не е ударен лошо.

Той се обръща към всички и прибавя високо:

— Вървете там! Вървете по-скоро!

Никола изведнъж се спусна напред, спря се за минута и се обърна. Той е неузнаваем сега. Обзет сякаш от някаква лудост, той разперва ръце, издига пушката си високо, пламнал, въодушевен, фуражката е килната назад, лицето зачервено, очите горят като безумни. И тоя инак лекомислен човек, с ексцентричните си бакенбарди, с цялата си театрална фигура, имаше сега някаква горда и величествена красота.

— Момчета! — вика той пресипнало и диво. — Тука! Тука! Аз тях. . . ей сега! Сега! Сега! Баста!

Той тича напред, говори още нещо несвързано, но повече не се обръща. Войниците, с плахи и болезнени лица, тичат подире му. Настрана малко, свит като топка, тича и Димитър.

Стоил беше слязъл надолу. Той се оглежда внимателно, за да намери по-удобен път, или пък за да следи отгде е по-безопасно. Шрапнели все още падаха наблизо, пропищяваха и куршуми. Варенов лежи отпуснат на ръцете му, бледен, със затворени очи. Но Стоил чувствува прекъснатото му и мъчително дишане, от време на време той едва чуто изохква. Стоил сам е ранен. Една тънка струя кръв се спуща изпод косата на челото му и слиза надолу по лицето. Долу, под Варенова, кръвта по дрехите на Стоила е много.

Стоил е на това място, където по-рано беше ротата. Той минава покрай цъфналата шипка. Никого нямаше тук. Наблизо лежаха убитите войници и

коне от картечната рота. Те стояха в същите пози, както беше ги видял по-рано.

Шрапнели се разпукват по-често и по-наблизо, Стоил се оглежда и търси някакъв заслон. Но поглежда Варенова: идва му на ум, че той може да изгуби много кръв и това е по-опасно. Далеч пред него зад някакви скали се мяркат войници и бързо се скриват. Стоил се спира, заглежда се нататък и вика: «Санитари! Няма ли там санитари!» Никой не се обажда. Той тръгва нататък, но сега западаха най-много шрапнели. Ставаше опасно навсякъде. Наблизо имаше високи скали. Стоил се позръща и тръгва към тях. Изведнъж бели облачета се появяват тъкмо над него. И преди да се разсее белият дим, преди дори да се чуе гърмежът, той бавно и тежко пада, като подкосен. Той пада най-напред на колене, после възнак. Варенов остава на гърдите му почти в същата поза, както беше го носил на ръце.

Наблизо до двата трупа е цъфнала шипка. Откъм хълма иде стихийният шум на боя. Но тук слънцето сякаш по-ярко пече и стои някаква дълбока и уединена тишина. Една пчела лети над розовите цветове на шипката, прави малки и трепетни кръгове и бръмчи.

XI

В първите дни на април из многобройните лагери, които бяха зад фронта, бързо и навсякъде се разнесе слухът, че е сключено примирие. Изглеждаше, че тоя път войната наистина ще се свърши. Отначало войниците посрещнаха новината спокойно и дори равнодушно. Те знаеха, че сега вече не ги лъжат, но не бързаха открито и шумно да се радват. Те таеха истината в себе си още, също както болните, които току-що са прекарали някоя тежка болест, не казват, че са здрави, от страх да не се повърне болестта.

Минаха се два-три дни. Радостта най-после широко и силно обзе всички. Всеки ден през поле-

то във всички посоки се движеха кола, дори и там, гдето по-рано се смяташе опасно и рискувано. Войници, по един, по двама или на цели групи, отиваха от един лагер към други. Най-много вървяха към Силиврия. Всеки искаше да отиде в града, да си купи нещо, или пък само свободно и безопасно да се разходи. Ония, които идеха от фронта, разказваха чудеса: при Кара Су свирели музики и наши и турски войници играели наедно хоро.

Наскоро през тези дни Делчо и Димитър отиваха към позициите. Те вървяха направо и без път през полето. Делчо не езди и води за повода коня си. Той беше тръгнал да обходи земляците. Когато се почнаха сраженията, техният полк се изгуби, той чу, че бил напред, но нищо повече не знаеше. Из пътя съвсем случайно той срещна Димитра. Делчо знаеше вече всичко.

Димитър се мъчи да утеши някак Делча. Той върши това неумело, но искрено и добродушно. Несвързано и неясно, с много възклицания и жестове, Димитър подробно разказва за сражението, за Стоила и Варенова, за подвига на Никола, разказва как са прекарали със Стоила последната вечер, как изглеждал и какво говорил. Той си спомня някакъв сън на Стоила и твърди уверено и тайнствено, че още отрано това е било ясно предсказване. И когато той за трети или за четвърти път разказва как наедно с Никола и Илия видели Стоила да носи Варенова на ръце — бръчките на лицето му стават по-гъсти, гласът му се задавя, той замлъква и се обръща настрана.

Димитър и Делчо бяха се изкачили върху един хълм. Съвсем неочаквано и близо до тях се откри селото, в което беше полкът. То е малко, с много тополи и кипариси. Но сред неподвижните и грамадни корпуси на тия дървета, тежки и мрачни, твърде обикновените бели къщички имаха снежната белина и тънките линии на старинни мраморни постройки. Извън селото, като големи хорища на гъби, белеят се сред полето палатки. Войници хо-

дят навсякъде. Безброй коне, навързани около пространни коловязи, лъснати от слънцето, пръхтят от жегата и размахват опашки. Наблизо са наредени топове, ракли, кола, ковачници, високи камари с муниции. И тоя разнообразен и сложен организъм от хора, добитък и желязо прилича на грамадна хидра с корави и гърмящи люспи, прашна, изцапана още с кръв, която отдъхва, неспокойна и уморена. Войната беше еднакво сурова и зловеща и сега — в бездействието си.

Наблизо се показаха гробища. Това са няколко малки и отделни гробове, а зад тях — друг един, голям и пространен. Тук настрана са и стари турски гробища. Разкривените и мраморни стълпове силно се белеят в мрака на кипарисите. Димитър се спря при големия гроб.

— Ей тука са всички — говори той. — Тук е и той. . .

Той се обърна и показа един от отделните гробове.

— А тук е подпоручикът, Варенов. . .

Всички тия гробове са скорошни — пръстта е още рохкава и неулегнала, дъсчените кръстове — бели. Наоколо пътеките са гладко утъпкани. Вижда се, че са дохождали много хора — имаше недогорели свещи и увехнали цветя.

Гологлави, Делчо и Димитър стоят един до друг. Делчо все държи след себе си коня. Неусетно и незабелязано при тях дохождат Никола и Илия. Те бяха познали Делча по коня. Никола и Илия се здрависват с Делча въздържано и тихо, без усмивка. Липсва Ананий — той е ранен. Никола си е същият, само някак по-самоуверен и важен. Той е стегнат, бакенбардите му грижливо подстригани, фуражката силно накривена, лицето му загоряло, здраво и червено като кован бакър. Никола е произведен ефрейтор. Той поглежда изпод око нашивките на пагоните си, явно е, че страшно му се иска да се похвали, но разбира, че е неуместно сега, и се въздържа. Той не казва нищо, снема фуражката

си и като разперва някак театрално ръце, високо въздъхва. «Свят! Лъжовен свят!» — говори той.

Земляците стоят при гроба. Това е една от тия общи и големи гробници, които наричат братски могили. Пръстта е грижливо изравнена, над нея голям дъсчен кръст, като широко протегнати ръце. Делчо спира очи на надписа: «Тук почиват 84 долни чинове» — чете той. По-долу следват номерата на полка, бригадата и дивизията. А най-долу, уединено и с по-едри букви, стоят думите: «28. III. 1913, Елбасан.» Само това.

Елбасан — тъй се казваше това село. Но сега тая дума добиваше други смисъл. Елбасан! Това е кървавото и жестоко сражение, мрачното шествие на смъртта, гръмотевиците на топовете и бурята на урата, болката и отчаянието на предсмъртния вик, възторгът и опиянението на победата. Елбасан — това е тишината на смъртта, почивката след тежка и болезнена умора.

Покъртително скръбно е погребението в тия братски могили. Донасят труповете тъй, както са намерени на бойното поле: кръвта е още по тях, лицата пазят това изражение, което са добили в последната минута. В разкъсаните униформи остават и пришитите платнени етикети с името на всеки, и смачканите току-що получени писма от къщи. Нареждат телата едно до друго, дори едно въз друго. И това не е жестокост, не е и незачитане и небрежност. Това е задушевната и трогателна близост, която иска другарството и еднаквата участ.

Никола беше се отделил при гроба на Варенова. Земляците стояха още пред братската могила. Те не си говорят още. Всеки мисли за тия хора, които лежат под самите им стъпки. Там е и Стоил. Делчо се мъчи да си представи где именно и как той лежи между тях. И във въображението му настойчиво се явява образът му, но тъй, както беше го видял последния път на поляната до люнета. Тоя образ оживява в паметта на Делча: доброто и кротко лице, големият ръст и широките приведени плещи, замисле-

ните очи, които гледаха все към полето. И той си спомня думите, които тогава Стоил беше казал на Варенова: «Ние търпим, господин подпоручик, ама тя не чака — земята. Виж я на́ — тя приказва!»

На изток през кипарисите се откриваше полето. На тая страна бавно потъва зад хоризонта тежък и тъмносин облак. И сега, когато слънцето скоро щеше да заседне и лъчите бяха меки и нежни, върху тъмния фон на тоя облак полето изглежда възхитително зелено и хубаво. Там се появява дълга и черна колона, виждат се запрегнати коне, приведени под тежестта на товара. Това са артилерийски части, които се връщат вече. Те отиват назад някак бързо, шумно и весело. Като че скоро всички щяха да си идат и никой нямаше да остане тук.

Конят на Делча дочу гърмежа от колелетата, впи очи, нетърпеливо заудря с крак земята и като тресеше цялото си тяло, зацвили продължително и високо.

Балкан

I

Люляково е малко село на старата румъно-българска граница. Наоколо е само поле и над него небето е тъй просторно, въздушно и необятно, че селото с двайсетината си къщи отдалеч изглежда още по-малко, безцветно и уединено сред узрелите ниви, като птиче гнездо. Наближава жетва, но тук е още глухо и безлюдно. Градът наистина е далеч, далеч са и околните села, но Люляково и без това заглъхна и съвсем запустя още когато се обяви мобилизацията и мъжете заминаха.

Близо до селото, само на някакви четири или петстотин крачки откъм северната му страна, се вижда ново и бяло здание посред малка горичка от акации. Това е български пограничен пост и в него живеят петима войници. Неизменно и редовно, както и по-рано, те изпълняват службата си. Те са млади и хубави момчета, здрави, широкоплещести, със загорели и румени лица, напети и стегнати в кафявите си униформи, с бели навои, изпъстрени с широки ивици от черни върви, навити накръст. Сега в село жените се заглеждат в тия войници с гордост и мълчелива любов. Те им напомнят мъжете и братята, които също са войници и носят същите тия кафяви униформи. Вече много дни те се бият, превземат градове, имената на които никой не беше чувал, достигат до бреговете на далечни морета и всички разкази, които се носят тук за тях, са тъй невероятни, пленителни, но и страшни, като стара някоя приказка.

Всеки ден слизат в село по един или по няколко

от войниците. Те идат за вода, или пък да си купят нещо от кръчмата. Почти всякога идват с тях и трите постови кучета. Всички в Люляково познават тия кучета. Познават ги по-добре, отколкото самите войници. Войниците се сменяват всяка година, новите някак приличат на старите, имената и чертите на лицата се или забравят, или смесват и за всички в паметта остава само общият и типичен образ на войника. Но трите кучета постоянно си стоят на поста и в Люляково всички, дори и най-малките деца, не само ги познават по име, но знаят и приключенията им по границата, и най-дребните им навици.

Двете от тия кучета, Войвода и Мишка, са обикновени овчарки. Мишка, най-дребната от тях, има всички добродетели и всички пороци на своя пол. Тя е бяла и чиста като сняг, грациозна е, с тънки и деликатни членове, пъргава и всякога весела. Лесно и скоро се сприятелява с когото и да е, има широки познанства, умилква се най-доверчиво и ласкаво, като котка. Но заедно с това тя крие в себе си и немалко коварство. Докато кротко и търпеливо се оставя на децата да ѝ дърпат ушите, да я възсядат като кон, да си играят, както искат, в същото време тя ловко и съвсем предпазливо, за да ги не ухапе, отнема хляба от ръцете им. Неусетно и тихо, като лисица, тя влиза посред бял ден в курниците и яде полозите, вмъква се в избите и с една поразителна вещина отхлюпва сандъци, гърнета и тенекии. Всяка една нейна разходка из селото се завършва с голям вик, олелия и клетви. Но Мишка пристига в кръчмата на Късня при войниците, притиска се ласкаво до тях и изглежда все така спокойна и невинна.

Войвода е голямо и силно куче. Но то няма нито едно от тия качества, които би следвало да има, ако се съди по твърде претенциозното му име. Това е неоялан и тромав простак, безобиден и добродушен до тъпоумие. Но изглежда, че той е доволен и от себе си, и от другите, опашката му всякога стърчи нагоре като пръчка, изпълнява службата си добросъвестно, но без горещина и увлечение. В село Вой-

вода не прави пакости, допуща охотно познанството на всеки срещнат човек, но всякога с такова лениво и тъпо равнодушие, че съмнително е всяко съзнателно участие и интимност.

Съвсем друг е Балкан. Това е най-голямото и най-красивото от войнишките кучета. Едно наистина рядко и великолепно животно. Продълговатата малко и хубава глава, умерено дебелата муцуна, силно развитите гърди, високите и силни нозе, черната, дълга, гъста и мека почти като коприна козина, а най-вече слабите зачатъци на плавателна ципа между пръстите — всичко показва един, ако и не съвсем чистокръвен, водолаз. От Нюфаундлен, отечеството на тия кучета, гдето те обичат да плават и да се гуркат във водата не по-зле от кое то и да е морско животно, тоя техен потомък, кой знай по какви пътища, е изпаднал в безводната и суха равнина на служба по границата. Но и тук няма от него по-добър и верен другар и в най-тъмните и опасни нощи. В погледа му, упорен и строг, в походката му и в цялото му същество се чувствува голяма увереност, благородство и ум. Той знае само едни другари: войниците. Но и към тях остава някак въздържан и съсредоточен в себе си, като че неговата привързаност е повече към самата служба, към униформата на войниците, отколкото към самите тях. Това животно е сякаш въплъщение на един съзнателен и разумен дълг, вън от който за него не съществува нищо друго. Селяните знаят, че той е недостъпен, много сериозен, даже хаплив и лош, затова се боят и гледат да нямат твърде работа с него. Когато някой се решава и отдалеч го извика на име колкото е възможно по-ласкаво и кротко, на първия и втория път Балкан не обръща никакво внимание, като че и не чува, но на третия път дига глава, устремява в шегобиеца запален и гневен поглед, показва големите си и бели зъби и заканително ръмжи. И в погледа му има не толкова ненавист и злоба, колкото надменно и гордо презрение. Дори самите войници не смеят да се обръщат с него твърде интимно,

или пък твърде строго. Веднъж съвсем неочаквано и като че без всяка причина той се нахвърли върху Къня кръчмарина, разкъса дрехите му и го захапа за крака. Оттогава войниците обикновено го водят вързан.

II

Голямото нещастие изглади всички вражди, примири и сближи осиротелите семейства. След много труд и лутане, след много взаимни съвети и допитвания, в които имаше някаква трогателна и задушевна топлота, в Люляково най-после се приготвиха за жетва и на утрешния ден, първия понеделник пред Петровден, щяха вече да започват. Но тъкмо в навечерието неочаквано се разчу и бързо се разнесе нова и тревожна мълва: идели към границата много румънски войски. Граничните войници се прибрали и рано на другия ден щели да си ходят. Жетвата се забрави и селото прекара една безпокойна и безсънна нощ.

На другия ден петимата гранични войници стояха пред кръчмата на Къня. Те бяха стегнати за път, с раници, с пушките си в ръце. Със себе си водеха и трите кучета. Едни след други насъбраха се всички от селото. Това бяха повечето жени, момичета и деца, разплакани и изплашени. Мъже имаше само няколко: Нейко кмета, дядо Маринко, Кьню кръчмарина, още няколко по-стари хора и Радуш ранения. Радуш беше войник, ранен в крака в боя при Люлебургас, и след излизането от болницата прекарваше отпуска си в село и носеше още своята униформа. Радуш, спокоен и мъжествен, високо увещаваше жените да не се плашат и да не бягат, защото, обясняваше той авторитетно, редовна войска не закача мирното население. Най-после, каквото и да стане, той сам ще бъде тук.

Войниците почнаха да се прощават. Кьню кръчмаринът често търкаше очи с ръкава си и черпеше

с ракия. Зачервени момичета едно след друго подаваха китки на войниците. Тогава успокоените за малко жени се разплакаха високо и безутешно. Запищяха пеленачета.

— Що плачете бе, хора. . . — повтаряше Георги, един от войниците, синеок и хубав момък, сам просълзен — що плачете? — Никой не е умрял. Сбогом сега. . . Сбогом, Цвято. . . А ние ще се върнем. . . Скоро ще се върнем. . .

Войниците тръгнаха най-после и поеха пътя, който водеше за града. От време на време те се обръщаха и махаха с белите си фуражки. Наедно с тях вървяха и кучетата. Войвода изглеждаше пак така безучастен, флегматичен и ленив, както всякога. Мишка, весела и пъргава, тичаше лудо наляво и надясно из зелената трева и отдалеч приличаше на голяма бяла птица, която хвърчи ниско над земята. Само Балкан изглеждаше съсредоточен, по-навъсен и по-упорит отвсякога. Водеше го Георги на въже, но той се теглеше и обръщаше назад.

Дълго време тълпата жени и деца гледаха подир войниците. Те бяха вече много далеч и едва-едва се виждаха из пътя покрай телеграфните стълбове и между желтите ниви. Никой не си отиваше, никой не помисли за работа. Вън до вратата на кръчмата мъжете приказваха загрижено и тихо. Някой внезапно и уплашено извика: «Идат! Ето ги!» На границата, около напуснатия пост, кръстосваха и препускаха конници. Мълчаливо, със светнали от дълбока и нова омраза очи, жените забързаха към къщи. Тук-там високо и ядовито се чуваше клетва и силно се захлопваше врата. Кьню кръчмаринът затвори дюгена си и заедно с Радуша, Нейка и другите мъже се прибраха последни. Един дядо Маринко остана на мегданя, като че забравен от всички. Цялото село изведнъж утихна, пустинно и мъртво. Никакъв шум, никакъв глас. Като че в селото нямаше ни една жива душа. Дядо Маринко стоеше изправен сред мегданя, загледан на север към границата. Ръцете му бяха опрени върху патерицата, ли-

нето му бледно, бялата му като сняг брада застилаше гърдите му. Неподвижен и мълчалив, старецът сякаш беше се преобразил: изглеждаше по-едър, внушителен и величествено спокоен. Като че това не беше жив човек, а някакво безмълвно и строго изваяние от камък.

Дядо Маринко гледаше към границата. Десетина конници по разни посоки влизаха вече в село. Те препускаха из кривите улички, някои влизаха в дворовете, като внимателно се оглеждаха на всички страни. Кучетата залаха по различни места из селото и тук-таме се появяваше и бързо изчезваше между къщите някой от тия конници, блясваше ярко на слънцето саблята му или дългата му пика закачаше и разлюляваше надвисналите вейки на овошките. Селото оставаше все така безмълвно и пусто. Войниците се събраха на мегданя, запитаха нещо дядо Маринко и веднага пак така бързо се върнаха. Наскоро след това се зададе гъста и бляскава колона кавалерия. Ето вече близо са до самото село. Напред на бели коне ездят четирма тръбачи. Те издигат тръбите си, ослепително блясва жълтата полирована мед и изведнъж високо и рязко прозвучава трепетна и тържествена мелодия. В паузите на тая музика иде тежкият тропот на хилядите копита, прозвънтяват сабли, пръхтят уморено конете. Дядо Маринко е сам на мегданя, все тъй блед и неподвижен, с открита глава. Косата и брадата му се белеят като сняг.

Тръбите млъкват, конниците се събират и спират на мегданя. Една минута те стоят неподвижни и мълчаливи в гъста и плътна маса. Червените им мундири се сливат в голямо, четвъртито и кърваво петно, което запълва целия мегдан, изправените нагоре пики, на върховете на които висят жълти флагчета, изглеждат като стъблата на честа и млада гора. Чува се висока и напевна команда. Войниците се разреждат и бързо скачат от конете. Всеки развежда коня си и сега тая грамадна жива маса с безпоредъчното си движение изглежда по-страховита. Го-

лемите изпотени коне пръхтят, леко размахват късите си опашки, ударят с крак в земята, измъчвани от жегата и от мухите. Войниците изглеждат възбудени и весели, приближават до плетищата, нависват клонете на овошките и берат неузрелите още сливи и зарзали. Те ядат лакомо, смеят се, приказват високо и техният чужд и непонятен език звучи странно и грубо.

Със замрели сърца и със затаен дъх гледаха всичко това изплашените жени през междините на прозорците и вратите. Офицерите бяха заобиколили дяда Маринка и един от тях приказваше с него ту кротко и почтително, ту високо и сърдито. След малко двама войници доведоха Нейка кмета, гологлав и, както се виждаше, объркан и изплашен. Други двама караха пред себе си Къня кръчмарина. Наметнат, както всякога, със синьото си шаечено палто, Кънюпристъпваше неохотно към кръчмата си. Доведоха най-после при офицерите и Радуш ранения. Радуш заговори живо и чевръсто, правеше най-живописни жестове, показваше често на юг и после се наведе и залови с две ръце крака си: вижда се, показваше раната си. Радуш откачи от гърдите си малкия сребърен кръст на ясносиня лента и го подаде на един офицер. Другите се струпаха и с жадно любопитство загледаха кръста, който сега вървеше от ръка на ръка.

Войниците се бавиха още няколко време. Храниха и поиха конете си, храниха се и сами. След това те се построиха в също такава гъста и стройна колона, както влязоха. С изправени нагоре пики, начело с тръбачите, които свиреха същия марш, те излязоха от Люляково и поеха пътя за града. От къщите излязоха тогава жените и заобиколиха дяда Маринка, Нейка и Радуша. Радуш изглеждаше възгордян, разказваше, че генералът му казал да не се страхуват, защото те идели за тяхно добро и никому нищо нямало да сторят. Кънюкръчмаринът мълчеше и плюеше настрана.

На мръкване към Люляково се зададоха нови

войски. Минаваше сега пехота. Натоварени с тежки раници, с прехвърлени на рамо пушки, вървяха хиляди войници, изпотени и прашни, с почернели и загорели лица, които до немай-къде си приличаха едно на друго. Когато минаваха покрай къщите, заглеждаха се в овошките, но капнали от умора, нямаха сила да се отбият, заглеждаха се в земята и покорно крачеха напред. Мина се час, два и тая тъмна и гъста колона все още прекосваше полето, преминаваше през селото, пълзеше тежко и бавно, като безкрайна черна змия.

III

Изминаха се няколко дни. Войски вече не минаваха през Люляково. В село останаха само десетина румънски войници. Те живееха горе, в поста, и само нощно време някои от тях слизаха в село и патрулираха. Селяните се успокоиха и с някакво недоумение и тъпа болка в душите подхванаха обикновения си живот. Всичко, което видяха, им се струваше като болезнен и нелеп сън, но те имаха радостна и смътна надежда, че всичко ще се поправи, щом веднъж мъжете се върнат от война.

Когато почне жетвата, празничните дни пак се пазят, както всякога, само че сега няма хора. И стари, и млади излизат на мегданя на среща и приказка. И днес, неделен ден, всички бяха се събрали около кръчмата на Къня. Приказваха за войната, предаваха едни на други тия слухове, които по разни пътища идеха до тях: най-невъзможни и фантастични разкази, в които тия измъчени хора все още бяха наклонни да вярват.

Наближаваше залез слънце. Въздухът ставаше по-бистър и чист, поляните изглеждаха по-свежи и по-ярко зелени, небето — по-дълбоко и по-ведро. Изведнъж на едно място се разтичаха момичета и деца, викаха нещо неразбрано и се събираха накуп. Както ставаше при някоя необикновена случка —

сбиваха се, или пък отвличаха мома, — и сега всички се спуснаха към това място. Ония, които бяха отишли по-рано, образуваха плътен и стегнат кръг. «Балкан! Балкан! Балкан си дошел! Балкан, ето го де е!» — това само се чуваше от всички страни. Една шумна и радостна глъчка се беше повдигнала, възторжено и лудо опиянение беше обзело всички.

И наистина, в средата на кръга стоеше Балкан. Само преди десетина дни те бяха го изпратили оттук, заедно с граничните войници. Той стоеше до Радуша, който беше наметнат с войнишкия си шинел, гледаше го кротко и ласкаво и лижеше ръката му. Наоколо се притискаха, шумяха, повтаряха името му, високо и развълнувано разказваха отгде се е задал, кой най-напред го видял и при кого първо се е запрял. Бедният Балкан! Той изглеждаше неузнаваем сега: отслабнал, измъчен, с угаснали и влажни очи, в които поглеждаше някаква безмълвна и голяма скръб, едно дълбоко, почти човешко страдание. Разбрано и ясно, и без думите, които му липсваха, тия изразителни очи разказваха, оплакваха се, ридаеха. Една малка кървава раничка имаше под едното му око, някога чистата му и лъскава като коприна козина беше напрашена, сплъстена и пълна с бодли. Всичко това му придаваше още по-безпомощен и страдалчески вид. Той беше уморен, из разкритите му уста висеше влажният му език, от тежкото и ускорено дишане се люлееше цялото му тяло, като че животното губеше и последните си сили и всяка минута беше готово да грохне на земята. Той е добър, внимателен и общителен сега. От всички страни идат ласкави и нежни думи и Балкан се обръща ту на една, ту на друга страна и доверчиво и кротко поглежда с угасналите си и тъжни очи. После пристъпва още по-близо до Радуша, престава да диша силно, затваря очи и подлага глава, за да го помилват. . .

Кръгът около кучето ставаше все по-голям и по-голям. Пристигаха и последните жени, развълнувани, плахи, с някакво странно изражение на ра-

дост и скръб на лицата им. От къщи излезе и дядо Маринко. Като се подпираше на тоягата си, старецът идеше, без да знае какво се е случило, правеше усилия да бърза, но все пак крачките му оставаха несигурни и малки, като че тъпчеше на едно място.

— Хай, боже господи! . . . Какво стана. . . Човек ли убиха? Митко, какво има, сине? — пита той малкия си внук, гологлаво и босо хлапе, което тича насреща му. — Какво има, Митко, а?

— Дядо, Балкан е тук! Балкан си доде. . . Кучето. . .

Старецът се спира като гръмнат.

— Балкан ли? Ами войниците? Войниците додоха ли, Митко?

— Тях ги няма. Щели да додат и те. Хайде де, дядо. . . Върви, върви! . . .

Момчето залови стареца за ръка и го поведе. Дядо Маринко заудря по-силно и по-шумно с тоягата си и забърза със ситни и колебливи крачки.

— Балкан, а? — приказваше си като на себе си той. — Гледай го ти, старата комита. Боже господи, боже господи! . . . Митко, върви, сине, върви да го видя и аз.

Дядо Маринко наближи до тълпата. «Сторете път! Дръпнете се! Дайте път!» — завикаха жените почтително и тихо. Пръстенът от хора се разкъса и разкри. Дядо Маринко се спря. На две крачки пред него стоеше Балкан, все още около Радуша. Настъпи напрегната и безмълвна тишина. Старецът гледаше Балкан, мълчеше, дълбоки бръчки браздяха челото му, гъстите бели вежди почти скриваха очите, бялата му брада леко, едва забелязано потръпваше. Бавно и тържествено някак той издига ръка, белият ръкав се свлича до рамото и открива слаба и трепереща ръка. Той се заглежда към небето и отсечено и бавно заговорва:

— Хора! . . . Има господ! И той вижда, всичко вижда! . . .

Дядо Маринко се прекръства и всички до един

след него, без да разберат добре защо, благоговейно и набожно се кръстят.

— Радуш, дай го насам! Дай да му се порадвам и аз — казва старецът.

Радуш, възгордян, че към старата му слава се прибавя нова, върви изпъчен и важен и води кучето със себе си.

— Хай гиди, Балкан! — милва го и го потупва леко дядо Маринко. — Виж го ти, стария комита! Ами хранихте ли го бе, хора? Кучето е гладно, личи си. Пък гладен, не гладен — гостенин е. Не бива тъй. . . Митко, тичай за хляб, сине. По-скоро! Аа. . . Не бива тъй, не бива тъй. . .

Босият Митко полетява като стрела към къщи. Но повече от десетина деца и момичета тичат в разни посоки все за хляб.

— Оставете — намесва се Къню кръчмаринът. — Дайте го тук, аз ще го нахраня. Той хляб не яде. Радуш, доведи го, имам месо.

Балкан не се отделя от Радуша и върви близо до него. Всички подир тях тръгват към кръчмата. Къню изнася голям кървав къс месо и го подава на кучето. Балкан бързо и шумно яде, подига от време на време очи и гледа Къня. Любов и скръбно добродушие се чете в погледа му. Изглежда, че той отколе не е ял. Къню изнася и друго парче.

— Яж, Балкан, яж, братко! — кани го той. — Още има, не бой се.

— Къню, как те гледа само. . . Малее. . . Май и от тебе иска да си поотхапе. Не те е забравил още!

Това е Радуш, който захваща вече да ревнува.

— Нека ме изяде, ако иска — отговаря Къню. — Нали си е дошел. . .

Мръкна се, но никой още не мисли да си ходи. Спорят, изказват се всевъзможни предположения. Ако Балкан е дошел, сигурно е, че той е бил заедно с войниците, оставил ги е и е дошел по-напред. И може би те не са много далеч. Нейко разказва, че неговият овчар, като си турил вчера ухото на земята при могилата, чул далечни топовни гърмежи. Но във

всички тия мнения решителен и авторитетен глас има Радуш. Той е най-компетентен във военните работи и рязко отсича кое е възможно и кое не. После той се обижда и се сърди, ако пропуснат да се допитат почтително към него. Войниците може да дойдат, съгласява се Радуш, но това няма да бъде ни тази вечер, ни утре. Да се биеш, това не е все едно да си кмет. Но след тая остра закачка Радуш чувствува, че трябва да бъде по-снизходителен и по-милостив към Нейка, и прибави:

— А за топовете. . . вярвам. Може. По земята гърмежът се чува надалеко. Пък на̀ — Радуш поглежда небето, — заоблачава се. А има ли дъжд, има и бой. . . Тъй е!

Къню кръчмаринът оглежда надписа на кръчмата и разказва, че щом види българските войници, първата му работа ще бъде да обърне надписа наопаки — да останат румънските слова отдолу, а да се покажат пак старите, християнски. Някои по-нетърпеливи отидоха чак при вятърната мелница, качиха се по стълбата на площадката и отвисоко гледаха по пътя на юг. Нищо не се виждаше, но радостта и упованието бяха тъй големи у всички, че възможно и вероятно изглеждаше всяко чудо.

Откъм поста, в слабия здрач, се замяркаха черните силуети на двама румънски войници със светли ножове на пушките. Те слизаха да патрулират, както всяка вечер. Всички почнаха да си разотиват. Радуш взе Балкан със себе си. Жените се прощаваха, разменяха си отдалеч някакви двусмислени думи, в които имаше зли и весели намеци, и преди да влязат в къщи, поглеждаха още веднъж двамата войника. В очите им имаше сега зловещ и злораден блясък.

IV

През тази нощ никой в Люляково не можа да спи. Пред иконостаса на всяка къща, като пред голям празник, горяха кандила. Вън беше тъмна и черна нощ, нямаше дъжд, но беше излязла голяма буря.

Шумяха клоните на овошките, захлопваха се врати, кучетата лаеха непрекъснато, трептяха синкави светкавици и от време на време проехтяваха гръмотевици, тъй тежки и продължителни, че стъклата на прозорците потреперваха и звънтяха. Отпосле мнозина разказваха, че в тая страховита нощ ясно и близко чували познати гласове, тежки и ритмични стъпки на много хора, гърмежи на пушки, болезнени и отчаени викове, а някои уверяваха, че чували някъде и ура. Кънюо кръчмаринът не си ходи в къщи. Цялата нощ, наметнат с палтото си, той прекара до един прозорец на кръчмата. Когато блясваха светкавиците, виждаше се лицето му, загрижено и тревожно, очите му, напрегнато и неподвижно устремени навън по пътя, който идеше от града.

На другия ден от Люляково излязоха късно на жетва, защото все още се надяваха, че чудото ще стане — ще додат войниците. Минаха се ден, два — нямаше ги. Тогава животът си затече със старата неволя и старата скръб. Но имаше сега нещо, което крепеше душите и даваше тайни надежди. Това беше Балкан. Всеки ден, откакто беше се завърнал, Балкан идеше пред кръчмата на Къня. Тук той получаваше определената си и най-щедро отпущана храна. Кънюо хвърляше на кучето голям къс месо, всякога с едни и същи думи:

— Яж, Балкан, яж, братко. Ти трябва да ядеш, а не онези. . .

Кънюо правеше гримаса, като че обзет от нетърпимо отвращение, и плюеше настрана.

Като се нахранеше, Балкан лежеше около кръчмата или отиваше при Радуша, който още куцаше и не ходеше на работа. С Радуша, или пък сам, Балкан преминаваше из селото, отбиваше се ту в една, ту в друга къща и всякога се завръщаше при кръчмата, заобиколен от тълпа деца. Те се трупаха при него, караха се кой да бъде по-близо и да го води с ръка и това тъй недостъпно и зло някога животно сега изглеждаше кротко, безвредно и трогателно добро.

Но сред тия забавления с децата, изведнъж, като че дочуваше и трепваше при някой безмълвен зов, Балкан се отскубваше и бързо се затичаше към поста. Той започваше службата си. Всеки ден Балкан тръгваше сам от поста, вървеше все по границата, отиваше на пет или десет километра до някой от съседните постове и след това се завръщаше. Той почиваше малко и след обяд, всякога в едно и също време, тръгваше отново по границата, но сега в противоположна посока. Тук закъсняваше и се връщаше късно през нощта. Балкан като че патрулираше сам, както правеше това някога наедно с войниците, с Войвода и Мишка.

Денем покрай границата всякога имаше стада, или пък жетвари. И ето още отдалеч по бялата пътека на границата се задава някаква черна точка. Тя се движи, премята се неравно надолу и нагоре, губи се из тревата или в някоя падина и пак се показва. Това е Балкан. Той е близо вече и ясно се вижда: опашката му е отпусната, главата наведена близо до земята и макар той да тича бързо, на всяка крачка внимателно души. Той е уморен, но тъй унесен и вдълбочен, че не спира и не поглежда настрана. «Балкан! Балкан!» — викат жетварките, изправени сред нивите със сърпове в ръце. Балкан се спира, вглежда се внимателно и напрегнато и като чуе името си, присвива уши и в минутно умиление и доброта радостно завърта опашка. Но това е само за малко. Отново той навежда глава, пристъпва няколко крачки ту в една, ту в друга страна, силно и тежко души и след това в неравен и уморен галоп отминава по границата. Много пъти след това жетварките се изправят и го търсят с очи: все по-далеч и по-далеч е Балкан. Между желтите ниви, изпъстрени с яркочервените петна на мака, по бялата и изтегната като лента пътека, той се вижда като черно кълбо, което се премята и подскача.

Това се повтаряше всеки ден. Балкан изглеждаше търпелив и неуморен. Но някога той изпадаше в странна и тежка меланхолия. На ласките отвръ-

щаше хладно или дори никак не отвръщаше, вървеше бавно и лениво, опашката му увисваше повече, но сега очите му горяха и в тях се четеше такава скръб, такова нямо и страшно страдание, че трогваше и смущаваше всеки, който го срещнеше. В такива дни той дори се отказваше и да яде или ако хапнеше неохотно и съвсем малко, като че правеше това повече от някаква покорна и кротка послушност. Напразно Кьню го подканваше настойчиво и нежно:

— Яж, Балкан, яж, братко. Хапни си де!. . . Балкан, не си добре, братко! И ти не си добре. . .

Балкан лягаше и уморено отпущаше глава на предните си нозе, но веднага пак ставаше, тръгваше някъде и едва пристъпил няколко крачки, повръщаше се на друга посока. Той изглеждаше разсеян, мрачен и убит. Дори към Радуша, който всякога имаше върху си нещо войнишко, Балкан оставаше равнодушен и хладен. Бавно, с колебливи стъпки, като се запираше, душеше дълго и се оглеждаше, той се скиташе насам-нататък. Той ходеше при кладенеца, от който войниците си вземаха вода, при всяка къща, гдето по някаква работа бяха ходили, при вятърната мелница, гдето понякога си мелеха брашно. Един или два пъти той дълго се запираше при един каменен зид, под гъсти овошки. Там през много вечери Георги беше приказвал с Цвята.

Надвечер, когато почти забравяха за него и бяха престанали да го следят, чуваха го да вие пресипнало и грозно. Балкан стоеше на върха на могилата, вън от село. На зачервеното небе, след залез слънце, виждаше се черният и като че необикновено голям силует на кучето, приклекнало на задните си нозе, с издигната към небето глава. Рядко можеше да има нещо по-зловещо и по-болезнено страшно от тоя вой. Селяните обикновено смятат виенето на кучетата за признак на скорошно побесняване, затова не търпят и гонят тия кучета. На Балкан те не искаха да пречат. Жените се прибираха от полето и сега, с приближаването на нощта, капнали от умо-

ра, те се чувствуваха безпомощни и изоставени. И далечният и зловещ вой на кучето изпълваше душите с болка и непонятен страх. Очите се просълзяваха. Мислеха все за тези, които бяха далеч по бойните полета.

V

До село достигнаха най-тревожни слухове. Нямаше вече никакво съмнение, че над цяла страна е надвиснало голямо и тъмно бедствие, по-страшно от всяка стихия, по-безмилостно и жестоко от глад и чума. Униние и безнадеждност обзе всички. Жените работеха в полето покорно и безмълвно. Балкан все тъй преминаваше по границата. На него жените почнаха да гледат с някакво суеверно учудване. Това сякаш беше някакъв безплътен призрак, който в тъмна и голяма горест, с една свръхестествена настойчивост блуждаеше от сутрин до вечер през широкото поле и все още чертаеше изчезналата вече граница.

Надвечер през един неделен ден всички от село бяха се събрали около кръчмата на Късня. Балкан беше между тях. Кучето изглеждаше да има един от най-силните си припадъци на скръб. То беше отпаднало, уморено, лениво и даже зло. Когато се стъмняваше вече, зададоха се към кръчмата двама румънски войници, нощният патрул. Жените и мъжете не се разотиваха, защото напоследък всичко, каквото можеше да достигне до тук, научаваха го от тия войници. Изведнъж, преди да може някой да усети и да попречи, Балкан се спусна върху двамата войници с такава ярост, че те, макар отчаено да махаха с пушките си, едва успяваха да се запазят. Спусна се Късню. Той хвана кучето, отдръпна го с големи усилия настрана, дадоха пояс и го вързаха. Балкан още ръмжеше, очите му горяха като запалени въглени. Това беше незначителна случка, но сержантът беше бледен, разтреперен и сконфузен.

Той се разсърди и ругаеше Къня. След малко Кънко беше арестуван и отведен на поста. Здраво вързан, той заведе там и Балкан.

На другия ден Кънко си дойде. Той едва вървеше, лицето му беше издраскано и с големи сини петна. Кънко беше потъмнял, почти неузнаваем, в очите му гореше някакъв зловещ огън, той ядно свиваше устни и на всички запитвания не продума ни една дума. Той гледаше земята, наметнат със синьото си палто, и плюеше настрана. Няколко дни по-късно при него дойде дядо Маринко.

— Днес Балкан пак го няма, а, Кънко? — попита старецът.

Кънко, загледан в земята, въздъхна:

— Хей, дядо Маринко, Балкан го няма вече! Балкан умря. . .

— Как, убиха ли го? Убиха го тия. . . Боже господи, боже господи!

— Не знам. Разказваше ми днес един от тях. Вие, каже, сте инат, че и кучетата ви са като вас. Даваме му хляб — не яде, даваме му месо — пак не яде. Само гледа да скочи и да ни разкъса. Тъй си и умря — вързано до хляба и до месото. . .

Никой не знаеше как беше всъщност работата — умрял ли беше самоволно Балкан от глад, или беше убит. Но легендата за самоволната му смърт се разнесе и повярва. Едни Кънко можеше да каже нещо повече за това, но той мълчеше, навъсен и мрачен, като облак. Балкан не доде повече в село, на преминаваше и по границата.

Една сутрин на селския мегдан, огрян от първите лъчи на слънцето, видяха окървавени и безжизнени труповете на двама румънски войници, които през нощта бяха патрулирали из село. Тогава, преди да се научат другите войници от поста, обезумели от ужас и страх, всички от Люляково се разбягаха през полето по околните села. Никой не видя Къня кръчмарина.

Люляково остана празно, безмълвно и глухо. Но полето с непожънатите ниви беше пак хубаво,

както всякога. Около селото, като голям и правилен кръг, блещеше ярката и свежа зеленина на пасбището. През него, изтегнати и прави, белееха се много пътища. Зад пасбището започваха правилните квадрати на нивите — разляно злато, изпъстрено с ален мак и синя метличина. И всичко това — белите пътища, които излизаха от село, като лъчи из един център, и желтите ивици на нивите, — всичко това под необятния купол на небето приличаше на грамаден веер, разгърнат около селото. А самото Люляково, с малкото си къщи, наредени в скупчена надве линия, отдалеч като че беше някаква отсечена мъртвешка ръка, която държеше тоя голям и скъпоценен веер.

Седемте

Единственият човек, който остана жив в Куручешме, беше шейсетгодишният старец хаджи Апостол. Той можа да се спаси, защото в къщи, из двора, в избите и складовете на чифлика му се намери толкова много плячка, че румънските войници, опиянени и зализани в грабежа, забравиха да потърсят стопанина. Пък дори и слугите не бяха забелязали, когато старецът влезе и се скри в пространните хамбари на чифлика.

От скривалището си старецът слушаше страшната врява из селото. Мръкваше се. Нестройната тълпа на войските, които отстъпваха, нахлу като гладна глутница вълци. Селото се превърна на същински ад. Чуваха се удари на брадви, които разбиваха врати, приклади блъскаха в прозорците и стъклата звънливо се посипваха, пронизително пищяха жени и деца. Но всичко това се удавяше в страховитата глъчка на чуждия език, странен акцент, груби и диви гласове, ту задавени от злоба, ту безсърдечно и сатанински весели. От време на време, посред остри писъци, раздаваха се изстрели. «Господи — шепнеше старецът, — убиват!»

Изведнъж селото сякаш внезапно се изпразни и утихна. Цялата глъчка се изнесе по-далеч и се събра на източния край. Тая глъчка беше сега по-ниска и по-задавена, но още многогласна и широка, някакъв безутешен и конвулсивен плач. Едновременно с това блесна ослепително сияние. Пламнаха големите саплъци на чифлика. През разтрозите на дъсчените стени старецът виждаше сега всичко. Вън

от селото, из пътя покрай вятърната мелница, се движеше голямо множество хора. Белееха се забрадките на жени, подтичваха деца, гологлави и снажни селяни крачеха близо един до друг, сурови и мрачни. Сиянието на пожара в тая минута огряваше само тая пъстра тълпа, а гъстият кордон на конвойните войници оставаше по-назад и върху светлия фон се отсичаха черни и фантастични силуети, над които ярко блещяха ножовете. Множеството скоро премина през ивицата на сиянието и се изгуби, подобно на стадо, подгонено с камшици. Огряната поляна до вятърната мелница опустя. Небето над нея беше съвсем черно и, като кървав сняг, пилееха се и танцуваха там искри от пожара.

Нощта се стори на стареца безкрайна, сякаш никога нямаше да се съмне. Като че нищо не беше се случило — и тая нощ, както всякога, пропяха петли. Само паузите между тях бяха болезнено дълги. Най-после се развидели и старецът излезе навън. Синкав дим се носеше, като гъста и тежка мъгла. Старецът мина през двора, дори и не погледна разхвърляната и изпочупена покъщнина и излезе на улицата. Нямаше жива душа. Насреща беше кръчмата на Гена и там лежаха двама души. Ковачът Йордан лежеше на очите си, а кръчмарят беше приседнал, опрян до стената, едната му ръка върху стълбите. Старецът се приближи и видя кръвта. Те бяха убити. Но какво лице имаше кръчмарят! Посред черната голяма брада устните се усмихваха, челото спокойно, очите гледаха вдъхновено и благо. Едвам вчера той беше му казал: «Дядо хаджи, помни ми думата — утре нашите са тука!» Лицето му и тогава имаше същото това изражение. И смъртта дори не е могла да заличи сладката радост на тая надежда.

Старецът не можа да издържи това зрелище и се отстрани. Улиците бяха пусти, пепелта издълбана от хиляди стъпки; от къщите, като кухите очи на скелет, гледаха разбитите прозорци и врати. Това беше не село, а пространна гробница и сам старецът бродеше из нея, като мъртвец, излязъл от гроба.

Той беше почти в несвяст. Но имаше още нещо, което не оставяше да се помъти съвсем съзнанието му, нещо, което го свързваше още с действителността. Той се взираше с отслабналите си очи и гледаше на юг. «Господи — говореше си той, — защо още не идат? Защо се бавят?» Но пътят откъм Добрич си оставаше безлюден и пуст. Отчаяние, страх и смъртна болка обзеха стареца. И за първи път у него се покруси и разколеба тая голяма вяра, която крепеше старините му. «Няма ги! Няма ги!» — говореше си той, като се връщаше към чифлика.

Изведнъж откъм източната страна на селото изцвили кон, след него — и други. Чу се и някакъв вик. Старецът забърза да се прибере, но не можа да надвие любопитството си и тръгна да види какво има. Предпазливо, като вървеше близо до високите плетища, той стигна до най-крайната къща, прилепи се до стената и надникна. Това, което видя, порази го и го смая: на поляната до вятърната мелница имаше войници. Цял ескадрон все черни коне. Войниците бяха слезли, дългите пики бяха забучени в земята и високо стърчаха над седлата. Черните фуражки и черни мундири показваха, че войниците са румънци. Те стояха вкуп и от тая голяма маса хора и коне, в която преобладаваше само черният цвят, идеше нещо зловещо и мрачно.

Старецът се повърна към чифлика. Погледът му беше впит в земята, лицето — съсредоточено и строго — това наглед безстрастно изражение у старите хора, което крие и голяма горест. Беше късно вече и последната надежда изчезваше.

— Хей! Стой там! — извика троснато някой.

Старецът подигна очи: на десет крачки от него стояха седем души конници. Българи! Тия лица и тия униформи, които се явяваха само в сънищата му, бяха пред него. Някакъв тежък камък притисна гърдите му и задави гласа му.

— Ела тук де! — повтори конникът, който стоеше пред другите. — Български не разбираш ли? Какъв си?

— Българин съм бе, момчета, българин съм — зашепна старецът. — Ох, добре дошли! Слушайте. . . тук. . . ей тук. . .

— Какво има?

— Румънци.

— Румънци! Къде?

— Ей там. Сто души има и повече. Много са, синко. Върнете се, додето не са ви видели. Бягайте, ви казвам!

Конете спокойно протягаха шиите си. От юздечките капеше по земята бяла пяна. Подофицерът се засмя. Старецът се смая, като видя, че и другите войници се усмихват.

— Хубава работа — подзе подофицерът, — ще бягаме! Как тъй ще бягаме! Я ела ни заведи там!

— Недейте, много са!

— Върви, върви! Посочи ни где са!

— Аз не мога — каза старецът. — Нали ме виждаш? Ама като искате — там са те. До самата мелница.

— До оная мелница?

— Там на поляната са.

Подофицерът за минутка се загледа по тази посока. После бутна коня и препусна към края на селото. Шестте конника го последваха. Старецът ги следеше учуден и смаен. На едно място той видя, че слязоха от конете, оставиха ги да ги държи един, а другите бързо снеха карабините си и като се снишаваха и навеждаха, затекоха се през един двор към плета, отгдето се виждаше поляната. Старецът не можеше да се удържи и се затече при къщата, отгдето беше гледал по-рано. Припукаха пушки — бърза и честа стрелба. Старецът не вярваше очите си. Спокойната и черна маса до мелницата изведнъж трепна, хора и коне се объркаха, чу се продължителен шум и звън на желязо, всеки бързаше да се намери на седлото, изправените пики една след друга се отскубваха от земята и в няколко секунди само, като се разсипа в голяма дъга, ескадронът летеше из полето. На поляната до вятърната мелница се

чернееха четири трупа и четири коня тичаха без ездачи настрана подир ескадрона. Старецът не беше успял да види кога седемте войника бяха се качили на конете си, но те препускаха сега вън от селото и спряха до мелницата. Сред облаци от прах ескадронът преваляше оттатък хълма. Това беше някакво чудо, което старецът още не можеше да повярва.

Той се върна на мегданя и насреща му идеха седемте конници. Подофицерът отдалеч весело и дяволито се усмихваше.

— Как е бе, дядо! Да бягаме, а? Видя ли кой бяга!

Старецът се хвана с две ръце за челото.

— Бре, момчета — радостно завика той, — как можахте! Толкоз сган! Господ да ги убие! Какво беше снощи — нà, жива душа няма.

И старецът развълнувано започна да разказва за страшната участ на селото. Но войниците бързаха. Подофицерът попита кой е пътят за село Настръдън. Той каза на стареца, че трябва да отидат там, а тук скоро ще дойдат наши войски.

— Защо бързате? — каза старецът. — Почакайте. Ще видя, ще намеря малко хляб. Почакайте.

И старецът бързо се затече към чифлика. Там намери хляба, който беше запазил за себе си, прегледа цял сноп банкноти и с някаква недоволна гримаса, като че му се виждаха малко, взе ги и ги тури в джеба си. И бързо, колкото старините му позволяваха, повърна се назад.

Навън нямаше вече никой. Войниците препускаха по пътя, който беше им посочил. Старецът се затече след тях.

— Чакайте бе, момчета — викаше той. — Момчета! Момчета!

Никой не го чуваше. Войниците бързо се отдалечаваха. Тогава, уморен и обиден, старецът се спря и заплака. Ужасът, който беше преживял през нощта, и голямата радост след това, и невъзможността да се порадва и да се отплати на тия добри момчета — всичко това беше не по силите му ве-

че. И скръб, и тържество, и наивна детска радост имаше в тия сълзи.

Изведнъж той се изправи. Близо до селото идеше из пътя дълга и черна колона. Ето ги, идат вече! Старецът подигна хляба и в тая минута към него той почувствува тая почти религиозна почит, която е в душата на всеки истински работник на земята. Той сне шапката си, взе хляба хоризонтално, както носят парастасите към черква, и с още неизсъхнали сълзи на лицето си тръгна към войските, които идеха.

Българка

Сражението ставаше близо до града. Разнесе се слух, че неприятелските войски са много и силно напират. Тогава и стари, и млади, и жени, и деца, всички се втурнаха да помагат, кой с каквото може. Изпразваха се здания за болници, нареждаха се легла, събираха се цели купища долни дрехи. Луксозни файтони сновяха непрекъснато по шосето и пренасяха ранени, кервани с каруци отнасяха сандъци с гранати и патрони. Вода носеха със саки, но те не успяваха да насмогват. Към пладне слънцето припече и стана горещо. Полето около позициите беше безводно и сухо, като пустиня. А с какво можеха да се сравнят няколко глътки вода, които ще разквасят засъхналите устни на тия, които изнемогваха от умора и жега! Упорито и таинствено се мълвеше още, че от непрекъснатата стрелба топовете и картечниците тъй се нагорещили, че ако не се охладят. . . И ония, които се връщаха, още отдалеч викаха: «Вода! Вода носете по-скоро!»

Завзънтяха бакъри по кладенци и чешми. И ето, многобройна тълпа, като голяма и странна процесия, се заточи от града към полето: едноконни саки, каруци с всевъзможни каци, жени с кобилици, деца със стомни в ръце. Всички тия хора бързаха, подканяха се едни други и върху всяко лице стоеше тревога и най-нежна грижа.

Една от жените, които първи, с кобилица на рамо, излязоха от града, беше и Шина. Тя е четиресетгодишна, чевръста и силна жена. В малките градове хората отблизо се познават помежду си, но

Шина имаше и по-друга известност. Беше бедна, но трудолюбието ѝ беше пословично, а в благонравието и строгата ѝ набожност никой не смееше да търси лицемерие. И строгият морал, и мъжествената енергия ѝ придаваха нещо странно, както беше странно и името ѝ. Когато станеше дума за нея, някой можеше да подигне рамене и неопределено да се усмихне, но нещо лошо едва ли намираше да каже.

Жените и децата, които вървяха с Шина, се отбиха към превързочните пунктове или чакаха да ги посрещнат войници. Но тя беше чула, че вода преди всичко трябва за картечниците. Где са те? Как ще ги намери? Тя не знаеше нищо за тия машини и не разбираше защо водата е необходима за тях. Из пътя отново чу някой да говори: «Сгорещили се много. Не ще могат да стрелят. Вода трябва.» И тя разбра, че трябва да върви напред и да бърза.

Битката ечеше пред нея с всичката си сила. Навсякъде по хоризонта се издигаха високи и черни стълбове от фугасните гранати, млечните кълба на шрапнелите замрежваха небето. Непрекъснато ечаха топовете, припряно и често пукаха пушки. Но сред тия гърмежи тя дочу и други едни — последователни, еднакви и кратки, като че сухо и остро тракаше някоя шевна машина. «Може би това са те!» — си помисли тя. Наблизо около нея нямаше никой. Вляво по шосето се виждаха войници, препускаха ракли и кола, но те бяха далеч.

Само един човек идеше насреща ѝ и отблизо тя позна Киро каруцарина. Като дойде при нея, той се спря и, както се виждаше, никак не се учуди, че я вижда тука. Киро беше съсед на Шина и добре я познаваше.

— Как е сега, Киро? — попита го тя.

— Добре е. Ще ги спрат. Нищо няма да направят ония. Ама хубаво си направила! Вода искат. Аз. . .

Оттатък линията на хълма пак се зачу същото остро и бързо тракане, което отчетливо се отделяше сред всички други гърмежи. Като че се обаждаше

някаква зловеща и фантастична птица. Киро се обърна и се вслуша.

— Чуваш ли ги? Те са.

— Кои?

— Картечниците! Чуй: ква-ква-ква! Косят, косят! Ама върви по-скоро, ей там до могилите са. Вода искат, сгорещили се много. Аз бях там.

И някак важно, като човек, който добре разбира от тия работи, прибави:

— Знаеш, туй картечницата е таквоз нещо — без вода не може. Таквоз тънко нещо, пък. . .

Киро беше готов да разказва още, но тя го остави. Сега вече знаеше где трябва да отиде. Каруцарят беше бъбрица и голям грешник, обичаше да се хвали и да говори за работи, които нито беше видял, нито беше чул. Той не беше служил войник, надали знаеше какво нещо е картечница и ако беше друго време, тя нямаше и да го слуша. Но сега и Киро изглеждаше, както всички, добър, искрен и тържествено сериозен. Днес поне можеше да му се вярва.

— Там са, до могилите! — викаше той зад нея. — Направо, все направо!

Но Шина не го чуваше. Тя виждаше добре ниските могили — до тях нямаше повече от хиляда крачки. И тя забърза още повече, като се мъчеше да стъпя леко, за да не разлива водата. Високо над нея префуча нещо, като че бързо минаваше тежка птица, замлъкна и веднага се чу тъп и глух гърмеж. Тоя шум из въздуха и тия тъпи гърмежи зачестиха. Вече съвсем близо и непрекъснато, като гръмотевици, ечаха топовете. Задавено и глухо, някъде се разнесе ура. Но всичко това тя слушаше като насъне и бързаше. Посред страшния и многогласен шум на битката, тя се мъчеше да долови само тракането на картечниците. Няколко пъти тя ги чу, но сега вече не тъй продължително, както по-рано, а кратко и между все по-големи паузи. Обзе я страх, че няма да свари навреме. И дали ще стигне водата? Може би те са много. Струваше ѝ се, че това са някакви живи същества, трудолюбиви и добри, но капнали

от умора и от жажда, губят и последните си сили. «Картечницата е таквоз нещо — без вода не може» — спомни си тя думите на Кира.

Неочаквано, като слизаше в един малък дол, тя се озова пред много войници и коне, натрупани на купчина, като че бяха потърсили убежище от буря. Конете бяха натоварени с малки зелени сандъчета, други сандъци имаше на земята и войниците бързо изваждаха от тях някакви дълги ленти, прилични на патрондаши. Войниците работеха трескаво и унесено, но като видяха жената, спряха и се изправиха.

— Вода! — извикаха едновременно няколко гласа.

Но Шина искаше да се увери, че е стигнала, дето трябва.

— Момчета! Тука ли са туй. . . картечниците?

— Па ние сме! — отговориха едновременно всички. И в тия погледи, устремени в нея, имаше и радост, и учудване.

Шина сне кобилицата. Откъм могилите тичешком се спусна един войник. Лицето му беше загоряло, очите трескаво горяха, по бузите му се чернееха лъкатушни вадички от засъхнала пот. Той беше рус, тънък и хубав момък.

— Кой донесе водата? — попита той. — Ти ли, бульо? Браво! Още малко — и нямаше да можем да стреляме. Много се сгорещиха. . .

Той грабна единия бакър и бързо се затече нагоре към могилите. Войниците се натрупаха около другия бакър, пресягаха един през други с канчетата, гребяха и жадно пиеха. Шина гледаше отстрани. Сълзи овлажняваха очите ѝ.

— Полека, момчета, полека! — викаше тя. — Аз още ще ви донеса. . .

Русият момък се завърна с бакъра. Той бързаше и дишаше тежко.

— Поручикът каза — още вода трябва, още. . .

Без да каже дума, Шина грабна кобилицата и заслиза бързо към града. Няколко минути по-къс-

но тя чу, че картечницата затрака. И някак по-бодро сега, продължително, спокойно. Тя се усмихна. Обаждаше се същата оная фантастична птица. Но тя беше утолила жаждата си и отново добросъвестно беше поела работата си.

До вечерта Шина донесе още много кобилици вода. И войниците, които вървяха по шосето, ранените, които отиваха назад към превързочните пунктове, ординарците, които препускаха на конете си, всички гледаха и се чудеха на тая жена, висока, облечена цяла с черно, която сама, с кобилица на рамо, прекосваше полето направо към позициите. Слънцето блещеше в белите бакъри и наблизо, напред и встрани от нея, появяваха се белите кълба на шрапнелите. Наоколо бучеше страшната буря на боя.

Но последния път, когато отиде към позицията, Шина не намери никого в дола. Войниците и конете ги нямаше. Гърмежите се чуваха някъде по-далеч. Тя отиде към могилите. И там нямаше никой, окопите бяха празни, навсякъде бяха разхвърляни гилзи. Тя сне кобилицата, изкачи се и се изправи на могилата. Слънцето залязваше. Далеч на изток, по гребена на пространния хълм, който затваряше хоризонта, виждаха се големи и черни маси от хора. Те бързаха и преваляха към отвъдната страна. На друго място една безбройна тълпа, като черен мравунек, бягаше, разпръсната из желтите стърнища. Ниско над нея, като едър град, валяха белите кълба от дим. Чуваха се топовни гърмежи.

И като че посочваше някому това, което виждаше, тя простря ръка. Под черната забрадка лицето ѝ беше бледно, очите ѝ горяха. И строгият профил, и тая вещателна поза напомняха вдъхновения образ на някоя сибилла.

— Господи! — извика тя. — Господи, чу ни ти! Бягат, ей ги бягат!

Тя се засмя нервно, неестествено и сухо. И едвам почувствува страшната умора, която смазваше тялото ѝ. Нозете ѝ се подкосиха и тя приседна на земята.

Белият ескадрон

Ние бяхме сами в една малка стая на болницата. Другарят ми, млад подпоручик, току-що ми беше разказал как е бил ранен. Той се спасил като по чудо. Един от тия редки случаи, които разумът никога не може да предвиди и да очаква, които са вън от всяка теория на вероятностите и си остават една прищявка или предопределение на съдбата. Да си убеден, че смъртта е не само близка и неизбежна, но и да видиш, че е дошла; да изживееш това примирение, в което има толкова отчаяние, колкото и спокойствие; и ето, в последната секунда, на самия край на пропастта, дохажда спасението и животът се връща. Може би това е най-болезнената криза за човешкото съзнание и следите ѝ остават неизлечими. Всеки нов спомен събужда това минало и макар неведнъж да е разказвано и обяснявано, то изглежда още загадъчно, завладява изново и мечтателно унася, като сън.

На края на разказа си подпоручикът беше изпаднал тъкмо в това състояние. Легнал възнак, той мълчеше и под бялата превръзка, която закриваше челото му, очите гледаха унесено и неподвижно. Аз също мълчах. В стаята стана съвсем тихо.

Беше се мръкнало отколе. Есенната нощ беше тъмна и в почернялото стъкло на прозореца можеше да се види само отражението на лампата. Вън духаше силен вятър. . . Стаята ни беше на горния етаж и ниско под нас чувахме да шумят овошките на градината.

Ние още мълчахме. Неочаквано проечаха тръби.

Наблизо бяха кавалерийските казарми и там свиреха заря. Два гласа — един висок и пронизително тънък, друг — мек и сладостно сипкав. В по-ниска октава сипкавият глас следваше първия, догонваше го, преплиташе се с него. Тия звуци като че се разсипваха отвисоко в нощта, ту проечаваха наблизо и рязко, ту се отдалечаваха и заглъхваха. Вятърът ги развяваше насам-нататък, както понякога развява капките на дъжда. Но защо тъй ни пленява тая проста мелодия на кавалерийските тръби? От тия трепетни и рязко очертани звуци лъха нещо тревожно и безпокойно, но в същото време — и нещо тържествено и упоително призивно. Не е ли това тая странна красота, която съчетава в себе си близостта на опасностите с екстаза и мрачния устрем на смелостта?

Тръбите замлъкнаха. В стаята стана още по-тихо и вън по-ясно се чу шумът на дърветата. Подпоручикът не беше изменил положението си, погледът му си оставаше все тъй унесен и неподвижен.

— Колко е хубаво! — обади се той. — Тия тръби!. . .

Той помълча малко и след това, като че говореше на себе си, прибави:

— Виждам бели коне. . . Ескадрон с бели коне. . .

Аз се усмихнах и учудено го погледнах. Знаех, че сега е добре и не можеше да бълнува. Но не разбирах за какво говореше.

— Бели коне ли? Какви коне?

Той се подигна и приседна на леглото. Личеше си, че е развълнуван.

— Тия кавалерийски сигнали! — подзе той. — Неведнъж съм ги слушал. Но сега, щом ги чуя, спомням си едно. . . тая кавалерийска атака, която гледах отблизо. . . Атаката на белия ескадрон. Един ескадрон, който имаше все бели коне. . .

Той седна по-удобно и запуши. Аз чаках нетърпеливо разказа му. А той разказваше хубаво — с

тая задушевност и леснота, която добиват хората, които са видели и преживели много нещо.

— Бях — започна той — заедно с взвода си прикритие на една батарея. Ние смятахме положението вече за добро. Отбити бяха няколко неприятелски атаки. Но надвечер откъм левия ни фланг неочаквано се появиха нови неприятелски части. Това бяха най-малко една или две дружини. Незабелязано те бяха се промъкнали и ние ги открихме, когато пред зелената стена на кукурузите се замяркаха гълъбовите им униформи. Видях, че веригата на крайната наша рота се огъна и преви назад, за да застане срещу тях. Но това беше недостатъчно. Все повече и повече гълъбови петна се появиха пред кукурузите, тая голяма дъга се удължаваше и застрашително и отдалеч се завиваше към нас. Нашата батарея пренесе огъня си на тая страна. Но и под белите кълба на шрапнелите сините линии все повече и повече се приближаваха.

Наблизо до нас имаше уединена и висока могила. Там беше наблюдателният пункт на батареята. Не зная какво ме накара, но по едно време се обърнах: до могилата беше се спотаил един ескадрон. Същият той — белият ескадрон. Взводовете бяха в разгънат строй, четири успоредни линии, една зад друга, а цялата колона, за да не бъде забелязана, опасваше като дъга подножието на могилата.

Бях много наблизо и затова можех да наблюдавам добре. Всички коне бяха бели и като че съвсем си приличаха един на други, както и войниците, които бяха на тях. В кавалерията белите коне се избягват и тоя ескадрон, може би единственият, даваше рядко зрелище. Могилата и поляната около нея бяха покрити с трева, още зелена и сочна, така че белината на наредените един до други коне изпъкваше още по-ярко. Желтият цвят на потници, на подпруги и юздечки, кафявата униформа на войниците, всичко това с мекия си тон слабо контрастираше, така че белината на конете все пак преобладаваше над всичко. Само у белите коне някак е

по-видно и по-уловимо тънкото благородство и красота на тия животни: умният поглед на черните и светли очи, лъкатушните линии на жилите, чувствителната мекота на ноздрите, тънките очертания и нервният трепет на членовете. Аз съм, както знаеш, син на земледелец и разбирам от коне. В тая минута долавях и нещо повече: очите на всички коне блестяха, ушите наперени само напред, юздечките проскриптяваха между зъбите, по земята капеше бяла пяна. Ясно ми беше, че под това видимо спокойствие се крие това нервно напрежение, тоя изблик на могъща и жизнена сила, когато животното вече и по свое желание, съзнателно и охотно е готово да даде всичките си усилия, когато разбира ездача си и знае какво той чака от него. Това скрито напрежение се забелязваше и у войниците. Отзад и малко настрана от ескадрона стоеше вахмистърът. Неговият кон беше извил шията си като лебед, цялата му фигура беше наперена, като у цирковите коне.

Аз тъй бях се залисал, че можех да чуя само последните звукове на сигнала, който се чува някъде отстрана. Пък и батареята беше учестила гърмежите си. Ескадронният командир беше излязъл малко напред и сега се връщаше към могилата, като грациозно и леко галопираше върху своя горещ и строен хунтер. Тръбачът яздеше след него, но се спря и затръби, като издигаше като херолд тръбата към небето. Разсипаха се трепетни, бързи и тревожни звуци. Сигнал за атака. Видях нервната вълна, която премина между конете и ездачите. Но външното спокойствие не се наруши. Само напереният кон на вахмистъра два пъти подред се изправи на задните си нозе, без да успее да промени мястото си. Лицето на вахмистъра си остана спокойно и строго.

Чу се висока и напевна команда. Ескадронът трепна и се раздвижи с тежък и смесен шум: тежко заудряха копитата, заскриптя сбруята, прозвънтяха саблите, нетърпеливо пръхтяха конете. Взводовете като че се движеха разбъркано и всеки за себе си, но скоро целият ескадрон излезе на открито,

развърнат в една дълга бяла линия. Движеха се сега тръс. Но ето офицерите се обръщат, един бърз и кратък поглед назад, но колко незабравимо е това изражение на лицата! Изтеглените сабли блясват във въздуха, ескадронът се разтегна повече, конете препускат още въздържано и тежко, но изведнъж леко и плавно се понасят в галоп. Издигнаха се гъсти облаци от прах. Стремителна и бясна вихрушка се носеше по полето, коне и хора се виждаха като силуети в мъгла, извиваха се и блещяха сребърните змии на саблите и над страховития и ритмичен топот, от който кънтеше земята, се раздаде ура — гневно, заканително и страшно ура.

Между поляната, отгдето тръгна ескадронът, и кукурузите имаше някакъв дол. Ескадронът слезе и се изгуби там. Топовете замълчаха, настъпи напрегната и безмълвна тишина. Пред кукурузите настъпи движение, гълъбовите фигури тичаха, суетяха се, събираха се на групи. Остро и сухо затрещяха залпове. Ескадронът се показа на другата страна. Там беше зелена и чиста поляна, прах нямаше. Един син облак се беше спрял ниско на хоризонта, на тая страна. Надвечер осветлението е меко и въздухът е прозрачен. Отчетливо и ясно се виждаше сега дългата редица на белите коне, които сякаш летяха над земята, саблите се размахваха и блещяха и тия огнени линии сякаш бяха светкавица в самия облак. И пак това високо и задавено ура. Залповете следваха един след други. Падна един кон, но войникът се изправи и като че увлечен от инерцията на тоя вихър, видях го да тича с издигната сабля напред. На същото място няколко коне без ездачи препускаха настрана и описваха малки кръгове.

Но бялата редица на ескадрона стигна зелената стена на кукурузите и също като гребена на голяма вълна се удари в нея. Аз не видях вече какво стана. Една разбъркана маса, редки гърмежи, отделни хора и коне. Всичко потъна и се скри в тия кукурузи. Пак се зачуха ура. И още някаква дива и нечовеш-

ка врява. . . Атаката, разбира се, успя. Но това като че не ме интересуваше вече. Аз тръпнех още от зрелището, което видях. И това е, което никога не ще се изличи от паметта ми.

Няколко дни по-късно бях на превързочния пункт. В селото влизаха няколко ескадрона, тържествено звучаха фанфари. Една голяма кавалерийска маса е всякога импозантна. Но под трепетните звуци на тръбите тогава, както и сега, аз си спомнях и виждах друго. Виждах атаката на белия ескадрон.

Пръстенът

I

Кавалерийският поручик Арсений Ламбрев отиваше в отпуск и по пътя беше се отбил в Кюстенджа, колкото да разгледа града и да купи някой подарък за в къщи. В златарския магазин, където той влезе, имаше доста купувачи, ала опитното око на евреина тозчас схвана, че най-щедрият между всички ще бъде тъкмо тоя млад офицер, който влизаше сега сред оглушителния звън на шпорите си, стегнат, с обветрено и загоряло лице, но жизнерадостен и весел. Търговецът остави другата работа на слугите си, а сам се залови да услужи на поручика.

Един-два въпроса бяха му достатъчни не само да разбере какво той желаеше, но, като че беше в мислите му, предугади вече и вкуса му, отдалеч намекна за предназначението на подаръка, усмихваше се, сипеше комплименти — изучена до съвършенство любезност, която хитро мотаеше примки. Наедно с това той изнасяше и слагаше пред Ламбрева все по-хубави и по-хубави неща: пръстени, обици, гривни, брошки, медалиони, кръстчета. Цяла една купчина от злато и скъпоценни камъни, която пламна и загоря с пленителния чар на баснословните съкровища в приказките.

Ламбрев беше млад човек, почнал кариерата си в сражения и походи. Разбираше от коне, от езда, фехтовка — от всичко, което беше в кръга на службата му и свойствено на младостта. Но за първи път му се случваше да има работа с подобни скъпоценности, истинската стойност на които е тъй мъчно да се определи. Той бавно почна да разглежда всяка

вещ и ту скептично поклащаше глава, ту пренебрежително свиваше устни, изобщо, даваше си вид, че той е първият познавач по тия работи. Ала колкото и да избираше, неволно се повръщаше все на едно и също нещо: един златен пръстен с искрящ и светъл брилянт, който още на пръв поглед му се хвърли в очи. Тоя пръстен не само му харесваше, но и някак особено го вълнуваше. Ламбрев забрави преструвките си, стана сериозен и не можеше да откъса очи от него. Тоя чуден камък беше сякаш сътворен само от нежност и чистота, огнище на малки слънца, които ту потъмняваха, ту блясваха с ослепителни лъчи.

Търговецът беше се смълчал, чакаше със скръстени ръце на гърдите си, усмихнат и тържествуващ.

— Гаспадин офицер — заговори най-после той на силен руски акцент. — Рекомандувам тоже. Превъзходна вещ. Модел староегипетски, чисто злато. А брилянта. Имитация?! Ха-ха-ха! Как сте весел, гаспадин офицер, имитация. . . Не, брилянт настоящий! Настоящий! Вижте блясък, вижте ефекти!

Той взе пръстена и любувайки му се сам, вдъхновено и почти шепнешката прибави:

— Сълза, гаспадин офицер! Божествена сълза!

При тия думи, едничките на които бе дал ухо, Ламбрев трепна и онова непонятно вълнение, което го държеше, се усили повече. Да се колебае още той не можеше, купи пръстена и заплати за него твърде скъпо. После излезе от магазина пак тъй, както беше и влязъл: със същия звън на шпорите си и със същата твърда походка.

«Вяра ще се радва много — мислеше си той, когато се върна в хотела, прибра се в стаята си и се залови да гледа пак пръстена. — Да, ще се радва много.» И той ясно си представяше голямата радост на сестра си, първата ѝ изненада, когато ѝ съобщеше само, после — лудешките ѝ викове и прегръщания, когато видеше пръстена. Най-сетне тя се умирява, сяда, простира малкия пръст на хубавата си ръка, туря пръстена, гледа го, усмихната, щастли-

ва, а чудният камък пълни с лъчи и с блясък тъмнотата на очите й.

Но и бъдещата тая радост, която го очакваше в къщи, не можа да отгони тягостното настроение, което тъй неочаквано беше го обзело. За парите той ни най-малко не съжаляваше, не се разкайваше и за покупката си. Той стана, направи няколко крачки, върна се и отново се загледа в брилянта. Изведнъж във въображението му се появи лицето на бижутера, усмихнато и лукаво. Спомни си думите му: «Сълза, гаспадин офицер, божествена сълза!» Някак особено се пречупиха лъчите на брилянта, нещо сякаш се усмихна в него. «Та ето какво било» — помисли изведнъж Ламбрев, отмести погледа си и се загледа през прозореца.

Едвам сега той разбра отгде идеше това вълнение, което беше го обзело още когато пръв път видя пръстена, разбра и защо случайните инак думи на търговеца тъй силно бяха му подействували и окончателно решиха избора му. Тоя брилянт му припомняше тъкмо това: сълза. Сълзата, която в тежки часове беше проляла за него една съвсем непозната нему жена. Една действително божествена сълза, истинската сълза на милосърдието.

Ламбрев дълго остана в това си положение, неподвижен и унесен, всецяло завладян от спомените си.

— — — — — — — — — — — — — — — —

II

Седем-осем месеци по-рано, още когато траеше походът в Добруджа, той беше изпратен веднъж в разезд. Това му се случваше не за първи път. Паднал беше тогава първият студ и замръзналата земя звънко кънтеше под копитата на конете. Излязоха пак и едва когато бяха вече далеч от бивака, почна да се развиделява. Полето заблестя като посребрено от сланата и на изток широко се разля червеният по-

жар на зората. Лека мъгла плуваше над полето и макар да придаваше фантастични очертания на всеки предмет, все пак можеше да се разпознае кое какво е.

Неочаквано из една долина, която никой не можеше да забележи по-рано (в Добруджа много често се срещат такива долини), в мъглата се проточиха пики, появиха се черна купчина конници и без да се бавят много, разсипаха се на голяма дъга и полетяха срещу разезда.

Имаше време да се избегне тоя удар, ала тъкмо когато повръщаха конете, Ламбрев забеляза, че върху едного от войниците му, дозорния, който беше излязъл напред, бяха връхлетели няколко неприятелски конници. Виждаха се светкавични блясъци на саблята, която отчаяно отбиваше насочените пики. Ламбрев кипна, кръв нахлу в главата му, обзе го тая безумна ярост, която често беше го тласкала в най-рискувани постъпки. Той обърна коня, безмилостно заби шпорите си в него и бясно препусна. Случи се неравно място, изровено от пороища, редки храсталаци, корените на които се провличаха като черни змии над пясъка. Изведнъж конят се препъна, преплете нозе и стремглаво полетя към земята. Изхвърлен на земята, преди да дойде на себе си, още зашеметен и почти в безсъзнание, Ламбрев чу диви викове, тропот и тежко дишане на много коне, замяркаха се пики. Видя непознато и свирепо лице, с чип нос и зли стоманени очи, устремени в него, усети студеното дуло на пистолета, опрян до челото му. Нямаше време за каквато и да било отбрана, нямаше време дори да се умре. Той беше пленник.

И тогава, и през всичкото време отпосле той си остана все с тая тъпа, злобна, недоумяваща болка, която свиваше до разкъсване устните му, размъщаше погледа му, остана си все тъй смазан, убит от тая фатална случайност, против която се бунтуваше цялото му същество.

Оставиха го в една стая в същия хотел, в който

се помещаваше и някакъв щаб. Той ходеше из малката триъгълна стая, като звяр, затворен в клетка. Как се случи всичко това? Защо? Една само погрешна стъпка на коня — и това непоправимо нещастие. Струваше му се, че сънува жесток кошмарен сън, щеше да полудее, изпадаше в страшна ярост, готов беше да вика, да чупи, да ругае. Веднага след това пък падаше в меланхолия, сядаше на леглото си, на което нямаше ни завивка, ни постилка, хващаше с двете ръце главата си, обзет от нетърпима болка и жалост за себе си. «Перун! Перун!» — тихо, като болезнен стон произнасяше той името на коня си и не можеше да разбере как умното и послушно животно можа да направи тая погрешна, тая съдбоносна крачка.

Тъй прекара той цял един ден, после друг. Никой повече не се интересуваше за него, никъде не го викаха. Оттатък затворената врата се чуваха само стъпките на часовоя. Като че бяха го забравили вече. Не се досещаха дори да му донесат храна.

Късно през втората нощ той беше се изправил до единствения прозорец на стаята си. Вън беше тъмно, подухваше студена влага, в листата на акациите шумеше дъждът. Изведнъж в черния мрак блеснаха кратки светкавици на запад, проеча след това гръм. В късната вече есен това не бяха гръмотевици. Ясно се различаваха глухи топовни гърмежи. Там почваше ново сражение. Радост и смътна надежда изпълниха сърцето му. От прозореца той вече не се отдели.

Беше се развиделило съвсем, когато той чу под себе си стъпки, почувствува, че някой го гледа, и се обърна: долу под прозореца стоеше момиче, в черни дрехи и с бяла престилка с презрамки — облекло, каквото носят камериерките. Навярно лицето му ще да е било твърде бледно и твърде измъчено, за да се яви това плахо състрадание в погледа ѝ. Тя сне очи, като забеляза, че я гледа, тръгна бавно из двора и влезе в градината. Между сухите стъбла, които пълнеха лехите, изпочупени и смачкани

като от градушка, имаше купчина цъфнали хризантеми. Тя се наведе, откъсна една, погледна към прозореца и като че се решаваше на нещо, усмихна се за първи път. После бързо се възви гърбом и остана тъй замислена и загледана пред себе си. Никой друг нямаше в градината. От мокрите клони на акациите сълзяха капки, бавно се превръщаше и падаше някой изсъхнал лист. Глухо и зловещо ечаха топовните гърмежи. Тя стоеше все тъй загледана и разсеяно, бавно разкъсваше лист по лист едрия цвят.

— Мария! — чу се сърдит глас.

Тя се обърна, погледна пак към прозореца и влезе в хотела.

Ламбрев още не беше променил положението си, когато прозорецът на съседната стая се отвори, една ръка се показа и му подаваше нещо, загънато в хартия. Това беше тя. Настойчиво, с очи само му правеше знак да побърза и да се пази. Ламбрев взе пакета и се дръпна навътре в стаята си: имаше хляб, кутия консерви, бисквити.

Силно вълнение го обзе. Много беше страдал той през тия дни. И ето това единствено участие, колкото и малко да беше, го трогна до немай-къде. Обвея го наведнъж нежна любеща милувка, стори му се, че вижда насълзения и скръбен поглед на майка си, костеливата ѝ ръка сякаш гладеше косите му. Как би желал той, както някога в детинството си, да можеше да прегърне коленете ѝ, да сложи глава, да заплаче. Минутна слабост само. Той скочи и заходи из стаята. Отново почувствува прилив на необикновена сила, очите му загоряха, трескаво и бързо в ума му зрееше вече смел и опасен план. «Тя ще ми помогне — мислеше си той, — това добро, това мило момиче!»

Влезе един офицер и студено и сухо го покани да го последва, защото още сега трябвало да бъде отведен другаде. Ламбрев сякаш не можеше да разбере какво му се говори. Да бъде отведен другаде? — Всичко е изгубено тогава! Но той се съвзе и тръгна след офицера. Пред хотела ги чакаше кола

и многобройна тълпа се събираше наоколо. Без да погледне настрана, Ламбрев се качи и седна, все тъй спокоен, с една слаба усмивка на лицето си, в която имаше и гордост, и примирение пред всичко, което можеше да се случи. Бяха тръгнали вече, когато той се обърна: съвсем близо до него, пред вратите на хотела, стоеше камериерката. Тъмните ѝ очи, широко и плахо разкрити, го гледаха съчувствено и скръбно. Една сълза — той добре беше запомнил това — се събираше и светеше между клепките ѝ, готова да падне. . .

Нищо друго той не виждаше вече, за нищо друго не мислеше през всичкото време на пътуването. Къде го водеха — той не знаеше. Вървяха из кални пътища, проточени като мъртви, задгробни реки, разстилаше се все една и съща пустинна степ, още поскръбна и по-неприветна под мрачното дъждовно небе. На едно място наближиха някакъв обоз, който кой знай защо беше се запрял насред пътя. Изведнъж се подигна глъчка, цяла тълпа от хора, които бяха някъде в главата на колоната, се разтичаха и рукнаха навътре из колята, като че заграбени и прибрани от вихрушка. Чуха се няколко изстрели, някой високо викаше нещо. После всички се умириха, прави, с дигнати ръце нагоре. И откъм тая страна, накъдето гледаха всички тия бледни, обезумели лица, идеше, носеше се като тъмна вълна разсипана редица конници. И тия бяснопрепускащи коне, приведените сиви фигури, размаханите сабли, това стремглаво и страшно нахвърляне, това ура, страховито и диво, и всичко, всичко беше тъй познато на Ламбрева. Той се изправи, замаха с фуражката си и завика. Познаха го веднага. Той беше свободен.

Много събития, много сражения и походи се случиха след това. Навсякъде, в най-големите опасности, в най-рискуваните и отчаяни дела Ламбрев отиваше спокойно, без всякакъв трепет, с една сурова и мрачна решителност, която сякаш беше предизвикателство и мъст в лицето на самата съдба. Тя беше му дала толкоз много изпитания, че нищо по-

вече не можеше да чака от нея. Но случваше се да срещне някъде върволица пленници, замислени и мрачни. Или в края на някоя атака, едва-що успокояваше разпенения си кон и влагаше в ножната саблята си — той поглеждаше назад: още стоеше като бяла мъгла гъстият прах, подигнат от копитата на конете. Слънцето засядаше. И тук-там из желтите стърнища, замрежени от булото на праха, чернееха се трупове, паднали ничком по лицата си. Тихо и кротко чувство обземаше душата му тогава. Неволно той си спомняше за момичето от хотела, виждаше погледа ѝ печален и умоляющ. «Наистина, какво стана с нея?» — мислеше си той, приведен върху коня си.

Неведнъж беше си давал дума, че при първия удобен случай ще я потърси, ще ѝ благодари. И ето малкият град, където се случи всичко това, беше само на няколко часа път с трена. Можеше да иде там още днес и после, без да се бави, да продължи пътя си.

Решението беше взето. Ламбрев повика ординареца си и бързо взе да събира вещите си.

III

Пролетен ден. От двете страни на шосето, което иде откъм гарата, се редят ниски, разноцветни къщички, облени със слънце. Повечето от тях са изоставени, без стъкла на прозорците, с избелени стени. Но цъфнали овошки приветливо се белеят над всеки зид, врабци чуруликат и се борят в клоните и белият цвят се рони над улицата като сняг. По-далеч, оттатък зелените градини, се вижда дим, остро поищи свирката на локомотив. Току-що е пристигнал тренът.

Из отворените врати на една кръчма, в която се чува голяма врява, излиза един човек, полита надолу из стълбите, като че силно тласнат от някого, отива чак до средата на улицата, спира се изведнъж

за минута като прикован, после захваща да сполита, ту на една, ту на друга страна. Вижда се, че добре си е попийнал. Той е възстар човек с подпухнало лице и мъгляви очи, с бомбе и редингот, който някога е бил черен, но сега изглежда зеленикав и лъснат като мушама. Той съглежда офицера, който иде откъм гарата и тъй твърдо пристъпя, че шпорите продължително звънят подире му. Човекът с бомбето иска да поздрави, издига ръката си, но тозчас губи равновесие.

— А! Кавалерия! Славна кавалерия!

Той успява най-после да се закрепи, подига церемонно бомбето си и прибавя:

— Мое почтение!

Младият офицер се усмихва и го отминава.

Това беше Ламбрев, току-що слязъл от трена. Той беше оставил багажа си в комендантството и бързаше за към хотела, който се виждаше вече. Струваше му се, че ще намери всичко тъй, както беше го оставил, радваше се при мисълта за срещата, която го чакаше. Ала отблизо той видя новия надпис върху голямо бяло платно, наоколо се движеха войници. В хотела се помещаваше сега щабът на някаква част. Все пак Ламбрев влезе, не без вълнение премина из двора и коридорите, надникна и в паметната за него триъгълна стая. Приведен над една маса, отрупана с книжа, там работеше войник. Цялото здание беше съвсем променено. Когото и да попиташе, всеки казваше едно и също: съдържателят на хотела наедно със слугите си избягал преди превземането на града.

Разочарование и мъка обзеха Ламбрева. Почти се разкайваше, че се е отбил. Оттук можеше да замине чак на другия ден, нямаше що да прави, тръгна из града без всякакъв интерес към каквото и да било, колкото да убие времето.

Той не можа да се въздържи да не разпита още някои. Едни познаваха момичето, други не. Но всички отговаряха едно и също: всички са избягали и никой не знае где са. На едно място той отново сре-

щна човека с бомбето, но сега той нито се спря, нито погледна към него: намръщено и съсредоточено човекът гледаше в земята, махаше с ръце и нещо разпалено говореше на самия себе си.

— Арсо! — извика някой от другата страна на улицата.

Ламбрев се обърна. Насреща му беше Теохаров, негов съученик. Двамата приятели отколе не бяха се виждали, прегърнаха се и се целунаха.

— Гледам, гледам — говореше Теохаров, — това Арсо ли е, не е ли. Изменил си се. Какви плещи, каква снага! Юнак! И обръснал си се като артист. Е, как, по какъв случай?

Ламбрев не можеше да крие и накъсо му разказа всичко.

— Туйто! — разсмя се Теохаров. — И инак не може да бъде, все същият си ти. Да не вярва човек — цял Крали Марко, наредил ордени като Суворова, минал през сито и през решето, дето се казва. А пък си все същият. Все тъй сантиментален, мечтател такъв. Сигурно още пишеш стихове!

Те повече не се разделиха.

Късно през нощта, когато Теохаров замина за бивака си, някъде наблизо в околността на града, Ламбрев с ординареца си и с един агент от комендантството отиваше към квартирата, която бяха му определили. Това беше хубава и висока къща, обградена с висок каменен зид. Но колкото и да хлопаха на портите, никой не излизаше да отвори. Агентът взе да губи търпение и все по-силно блъскаше портите.

— Господа! Моля! Господа!

Тоя пресипнал басов глас се чу отсреща на улицата, но самият човек едва се виждаше в тъмнината. Мина се малко време и той отново се обади:

— Господа! Хей, братушки!

Непознатият искаше да каже нещо, но все пак предпочиташе да пази известно разстояние и твърде не наближаваше.

— Кой е тоя? — попита Ламбрев.

— Христаки, пияница един.

Агентът беше ядосан, задето още не отваряха, и сърдито викна:

— Да се обираш! Ще ти дам едни братушки, като дода там!

— Моля! — обади се гласът.

Ламбрев искаше да види кой е, наближи го, като се взираше. Човекът дигна бомбето си.

— Мое почтение!

— А, ти ли си! — засмя се Ламбрев и тозчас го позна.

Христаки се окуражи и още по-настоятелно почна да кани Ламбрева. Имало място у тях, ето где е къщата му, има чиста, хубава стая, в която и други път са нощували господа. Чисто е.

— Имам и винце — добави той с едно умиление в гласа си, — натурално. Ще хапнем и ще пийнем, както дал господ. Остави ги тия милионери, няма да отворят те. Как се казваше ваша милост? Аз съм Христаки, Христо сиреч. . .

Тоя човек се хареса на Ламбрева. Цял ден той беше си гулял, не му се спеше още и, както се виждаше, страшно му се искаше компания. Освен туй, сам Ламбрев обичаше приключенията, малки и големи, и искаше да види какъв край ще вземе цялата тая работа. Пък и това искрено гостоприемство го трогна. Той повика ординареца си и тръгна след Христаки, сиреч Христо.

Къщата беше двуетажна, но стара и разкривена. Влязоха в малка, светла стая. Христаки се повърна с ординареца за багажа. Въпреки очакването на Ламбрева, стаята наистина беше хубава и чиста. Бедно и вехто беше всичко, но много чисто и грижливо наредено. Все повече и повече зачуден, Ламбрев взе лампата и почна наред да оглежда всичко.

Една жена се показа на прага на вратата. Беше облечена в черно, с бяла престилка с презрамки. Ламбрев дигна лампата над очите си, сянката избяга и светлината падна право върху лицето на жената. Ръ-

ката на Ламбрева затрепера, глобусът зазвънтя и той едва не изпусна лампата.

— Мария! — извика той.

— А! Пленникът! Боже!

Влезе Христаки с ординареца. «Дъщеря ми» — каза той, като искаше да я препоръча. Бедният човек, той беше доста пил и твърде много време трябваше да мине, за да разбере това, което двамата млади хора развълнувано и радостно си говореха, но той съвсем отрезвя, когато Ламбрев отвори куфара, извади из малката плюшена кутия пръстена и, въпреки противенето на момичето, сам го постави на ръката ѝ. Брилянтът ослепително заблещя. Тая мисъл му хрумна съвсем нечакано, но Ламбрев разбра, че тъй трябваше да бъде.

— За спомен — говореше той. — Един малък спомен от мене.

На вратата се показа агентът.

— Господин поручик, отвориха. Заповядайте!

Христаки, без да каже нещо, направи горд жест с ръка, който значеше: «Не може!» Ламбрев се усмихна.

— Няма нужда — каза той на агента, — ще останем тука.

— — — — — — — — — — — — —

Рано сутринта на другия ден, по улицата, която водеше към гарата, вървяха няколко души. Това беше Ламбрев, изпращан от Христаки и Мария. Слънцето току-що изгряваше, беше хладно и свежо, върху овлажнялата пепел на улицата се стелеха дълги сенки. Напред вървяха Ламбрев и Мария, облечена в черните си дрехи. Наред с високия и строен офицер, тя изглеждаше още по-слаба и по-бледна. След тях вървяха Христаки и ординарецът. Някаква особена важност стоеше върху лицето на Христаки, като че той правеше немалко усилия, за да запази нужното достоинство. От време на време той попипваше отстрана на палтото си, на мястото, гдето е вътрешният джеб, види се, искаше да се увери да не изгуби нещо.

Тренът беше готов, на гарата нямаше почти никой. Но и малкото хора, които се случиха там, немалко се почудиха, когато видяха как младият офицер, като удари шпорите си, поклони се на бедно облеченото момиче и взе ръката му, на която блещеше брилянтеният пръстен. Все тъй сърдечно Ламбрев се прости и с Христаки. В очите на добрия старец се показаха сълзи, той час по час се кланяше и високо дигаше бомбето си.

Ламбрев се качи и тренът тръгна. Още веднъж той срещна погледа на Мария, насълзен и скърбен. Тя махаше с кърпа. Христаки издигна пак бомбето си и дори извика нащо като ура. Тренът се отдалечи. Ламбрев видя, че Христаки бръкна във вътрешния си джеб, извади и набързо провери нещо и вече със съвсем друго изражение, като актьор, който е свършил ролята си, той тръгна към града. Но тя стоеше още на същото си място и размахваше кърпичката си. Тренът зави и всичко се изгуби.

Но Ламбрев ясно виждаше още лицето и погледа на момичето и неволно тоя образ се сля с оня, който беше се запазил в паметта му — плахите, широко разкрити очи, между клепките се събира и свети сълза, готова да капне. Мярна се лицето на евреина, усмихнато и хитро. «Сълза, гаспадин офицер, божествена сълза» — шепнеше той.

Весел, доволен като никога от себе си, Ламбрев седна на канапето, усмихна се и се загледа навън, където в обратна посока на трена бягаха назад зелените полета.

Песента на Солвейг

В пет часа тая вечер младата, току-що излязла на сцената виолонистка даваше втория си концерт. И в къщи, освен родителите, добродушни хора, вдетенени почти в семейната си гордост, бяха се насъбрали много роднини, цяла една бляскава свита, която се готвеше да придружи царицата на деня. До започването на концерта оставаше само половина час, всички бяха готови вече и чакаха да дойдат само файтоните, за които беше отишъл братовчедът Борис. Но той се забави. Останалите мъже, избръснати и напудрени, облечени в празнични черни дрехи, с широко изрязани и бели като сняг нагръдници, нетърпеливо се разхождаха из салона и пушеха. Дамите пък, принудени по необходимост да бъдат колкото се може по-неподвижни, за да не развалят тоалетите си, предпазливо седяха на самите крайща на креслата и всички едновременно приказваха.

Общото внимание беше, разбира се, съсредоточено все около младата виртуозка. Най-трудната — говореха — и най-опасната крачка, дебютът, беше вече направен, и то, всеки ще признае, много сполучливо. Сега идеше вече големият, бляскав и от никого неоспорван успех. И от всички страни се сипеха насърчения, наставления и съвети. Всяка една от дамите можа да открие някой микроскопичен недостатък в накита на госпожицата и с нежна услужливост го поправи. Любуваха ѝ се, гледаха я с възхищение и с екстаза на някакво идолопоклонство. А тя наистина беше хубава. Но всички тия

хвалби бяха почнали да ѝ омръзват вече, пък и приближаването на съдбоносния час неволно я вълнуваше и тя с мъка се задържаше на едно място. И когато неочаквано разговорът отново се повърна върху ония злъчни думи, които една съперница от завист беше казала по повод на дебюта, разговор, при който всички дами напуснаха спокойните си пози, наежиха се и запищяха като орлици — младото момиче се възползува от удобната минута и изскочи навън.

Тичешката тя премина из коридора, блъсна вратата на стаята си и бързо-бързо заразхвърля книгите на масата. Но скоро тя разбра, че нищо не ѝ трябваше, озърна се и изведнъж се спусна към голямото огледало. Всеки познава добре собственото си лице, но все пак отраженията на това тайнствено стъкло неведнъж могат да изненадат. И пред образа, който се яви пред нея в огледалото, тя се запря, изумена и учудена, като пред нещо чуждо. Не, тия черни и бляскави очи, които я гледаха изпод сянката на гъстите ресници и се усмихваха, тия алени, като разцъфнал цвят устни, малката трапчинка, която се явяваше на едната ѝ буза и ѝ придаваше такава оригинална прелест, цялата тая мила, стройна и жизнерадостна фигура — това е тя, самата тя! И възхитена и зарадвана, влюбена в себе си, тя приближи лицето си до самото стъкло и нежно и страстно изговори тия думи, които някога, в също такова упоение, и Сафо беше казала на огледалото си: «О, кажи, че съм хубава и че хубава ще бъда вечно!»

Тя се поклони веднъж, после втори и трети път. Тъй щеше да направи тя, когато излезеше на сцената. Това у нея излизаше тъй непринудено и с такава мила грация! Но не е ли по-добре погледът да бъде по-кратък, с повече достоинство и съсредоточеност, а усмивката — по-въздържана и по-неопределена? Тя отново се поклони, като се мъчеше тъкмо тъй да определи погледа си, да измени усмивката си. И като че едвам сега залавяше сама себе си в това суетно и смешно кокетство, тя се засмя срещу милото и хубаво момиче в огледалото, запла-

ши го с пръст, примигна и глезено му показа език, После се отдръпна и като хвърляше последен поглед през рамо, тоя поглед, на който само жените са способни, тя се завъртя из стаята в стъпките на лудешки валс, достигна до отворения прозорец, спря се и се загледа навън.

Нейната щастлива и лъчезарна усмивка срещна тихата и кротка печал на есенния ден. От двете страни на улицата се редяха пожелтели кестени, пясъкът ослепително блещеше на слънцето и високо над покривите светеше ясно небе, далечно и хладно. Отникъде не се показваха минувачи и в пустата улица беше тъй тихо, че ясно можеше да се чуе лекият шум, с който някой изсъхнал лист падаше на земята. Но от време на време полъхваше вятър, кестените зашумяваха, в насрещния двор двете тъмнозелени борики поклащаха върховете си, а ситните листа на тополата до тях се раздвижваха, превръщаха се сякаш в гъст рояк от желти пеперуди, които трепкаха и блещяха.

Чу се разговор около двете борики, пътните врата се отвориха и на улицата излязоха трима души. Младото момиче се загледа. Тоя висок и побелял човек с редингот и бяла жилетка, изправената снага и твърдата походка на когото издаваха стария военен в оставка — него тя познаваше добре. Познаваше и облечената в черно, възпълна жена. Всяка вечер към пет часа тя ги виждаше да излизат наедно и дълго време да се разхождат назад и напред из улицата под сянката на кестените. Но кой беше тоя млад офицер, който излизаше с тях? Него тя виждаше за пръв път. Беше облечен и стегнат тъй, както можеше да се види това само у ония офицери, които отиваха на фронта или се връщаха оттам: зелена, малко омачкана униформа, високи чизми, пояс над куртката, кобур от едната страна и чанта от другата. На гърдите му имаше китка, значи, заминаваше. Но кой можеше да бъде той? Това лице като че ѝ беше познато и тя се вгледа по-внимателно. Но нито една от тия черти тя не можа да си спомни. Видя са-

мо, че на едната му буза имаше голяма червена рязка, белег от скорошна рана.

Те се бавеха още пред вратата. Високият господин с бялата жилетка беше направил сам няколко крачки, гледаше навъсено земята и почукваше камъчета с бастуна си. Но старата жена се бавеше още. Нямаше никакво съмнение вече, че това е майка на младия офицер. Тя стоеше отпаднала, бледна и скръбна, гледаше го в лицето и му говореше. Какво? — Бог знае дали беше и потребно, и разбрано, тия несвързани и недоизказани думи на майките, с които те се мъчат да задушат единствената дума, която пълни сърцето им и стои на устните им: «остани!»

Младият офицер нежно взе подръка майка си, наведе се над нея, говореше ѝ нещо и се усмихваше. А, ето кой бил той! Трябваше да се усмихне, за да го познае. Господи, нима това беше оня същият гимназист, когото тя познаваше и когото беше съвсем забравила през тия дълги години, прекарани в чужбина! Тя ясно си спомни сега всичко. През колко летни вечери тя беше отваряла прозореца си и започваше да свири. Насреща, осветени през червени абажури, прозорците на малката къща огнено грееха зад тъмните борики. Там също тъй се чуваше цигулка. Свиреше той. И почти всяка вечер, за да ѝ обърне вниманието, подхващаше на втора цигулка същата мелодия, която свиреше и тя. Тия музикални закачки я забавляваха, но понякога я дразнеха и тя сърдито затваряше прозореца си и преставаше да свири. На сутринта той излизаше из къщи, преминаваше из улицата, спокоен и равнодушен, като че в нищо не беше се провинявал, гледаше пред себе си и само с крайчеца на устните си дяволито се поусмихваше. Неговите закачки бяха станали известни на всичките ѝ другарки. Когато те биваха при нея и тя засвиреше, всички чакаха да се обади и той. И наистина, из мрака на улицата, откъм пурпурноосветените прозорци, замрежени от черните върхове на бориките, зачуваше се втора цигулка. Violino

secundo — така го наричаха помежду си — подемаше своята партия, внимателно и грижливо. Но колко беше се изменил сега! Това загоряло и мъжествено лице, прорязано от белега на скорошната рана, с нищо не напомняше нежното и бледно лице на някогашния гимназист. Но усмивката му — тя беше си останала същата.

Неволно младото момиче приседна до прозореца, облегна се на ръка и се загледа след самотната група, която бавно се отдалечаваше под кестените. Непонятна и тиха скръб я обзе, усмивката изчезна от лицето ѝ. Бащата вървеше няколко крачки напред и почукваше с бастуна си. Малко по-назад след него вървяха те. Той все тъй подкрепяше подръка старата жена и приведен над нея, приказваше ѝ и се усмихваше. Още малко, много малко време, и те ще се разделят. Те ще се върнат, както вечер се връщаха от самотните си разходки, а него тренът бързо ще отнесе далеч.

Нищо не се виждаше под свода на далечните кестени. Улицата, както по-рано, беше пуста, но младата артистка още стоеше, залисана и неподвижна, до прозореца. Тя не промени позата си и не се обърна дори, когато пред къщата прогърмяха и се спряха очакваните файтони. Вън в коридора високо проеча гласът на братовчеда Борис. «Аня, Аня! — викаше той — хайде, готово! Аня, где си? Тренът тръгва, Аня! Първи звънец, втори звънец, фюю. . . ! Но где е Аня?» «Глупец!» — прошепна тя и сви вежди.

В салона също питаха за нея, дигна се глъчка и тя чу много стъпки, които идеха към стаята ѝ. Вратата се отвори. «Ето я нашата птичка! — извика една от лелите. — Божичко, каква се замислила!» Майка ѝ загрижено я гледаше. «Аня, да не ти е зле, гълъбче? Хайде, тръгваме. Не се вълнувай — не е за първи път!» Младото момиче стана, усмихна се, за да покаже, че нищо не ѝ е, и наедно с всички тръгна навън.

Но из пътя тя неусетно се забрави и безсилно от-

пусната във файтона, отново потъна в мислите си. Тя ги виждаше как бавно вървят под пожелтелите кестени. Той нежно я подкрепя, говори ѝ и се усмихва. Отива си. Отива далеч, далеч, към сините планини. «Аня! — чува тя и среща пак загрижения поглед на майка си. — Слшай, мое дете, ако не си добре, да отложим най-после! Успокой се, Аня!»

Но тя е спокойна. Много по-спокойна дори, отколкото беше на първия си концерт. И когато влезе в салона и зачу сподавената глъчка на публиката, която я очакваше, тия равнодушни и заети със себе си хора, които еднакво бяха готови и да я обсипят с най-щедри и възторжени похвали, и жестоко да я наранят и убият с укорите и насмешките си — все пак тя не трепна и сърцето ѝ не заби тревожно, както по-рано. Тя остана все тъй спокойна и съсредоточена в себе си и когато излезе на сцената и срещна устремените в нея хиляди очи. Но погледът и усмивката, проверени и изпитани пред огледалото, не се явиха на лицето ѝ.

Прозвучаха първите акорди на пианото. Лъкът плавно се заизвива и в дълбоката тишина глухо заплака цигулката.

На едно от първите места, между разноцветните костюми на дамите, стоеше възрастен господин, с тъмни очила и с дълга коса, посивяла и гъста, като гривата на лъв. Той беше прочут и вещ музикален критик. Няколко пъти той нервно поправя очилата си и сякаш не вярваше на ушите си. На първия концерт, с надменна и жестока чистосърдечност, той беше казал: «Техника има повече, отколкото трябва дори. Но липсва главното — чувство няма!» И сега той слушаше и същите тия думи замръзваха на устните му. Как беше се извършила тая неочаквана промяна? Много време не беше се изминало от първия концерт и младото момиче не много нещо можеше да спечели. Кое тогава даваше тая чистота и нежност на тоновете, тая задушевност и топлота на всеки звук? Неотразимо и силно тая музика завладяваше, трогваше и увличаше. И сам той, тънкият и

строг критик, забрави да следи, да проверява и проучава, наведе глава, пепелявата грива скри лицето му и, както всички други, слушаше, забравен и унесен.

Номерата бързо се редяха един след други. И всеки път бурята на аплодисментите ставаше по-силна и по-неудържима. Но когато последният звук, изтеглен изпод лъка на младата артистка, подсети публиката, че програмата е изчерпана и концертът се свършваше, тогава всички, обзети от някакво егоистично и неутолимо желание да искат още и още, станаха, очите им горяха, пляскаха с ръце, викаха, тропаха, викаха «Браво! Браво! Бис! Бис!» Виковете и аплодисментите замлъкваха за малко, но веднага пак се подемаха, растяха и се усилваха в бясна и страховита буря, в която сякаш се тресеше и люлееше цялото здание.

Развълнувана и страшно бледна, младата артистка едвам слезе от сцената и уморено падна в мекото кресло. Господата с черните дрехи и с широките нагръдници, нежните лели и братовчедки я заобиколиха с шумни поздрави. Старите ѝ родители, трогнати и обезумели от радост, бършеха просълзените си очи. «Какъв успех — викаше Борис, — какъв колосален успех!» «Какъв успех — повтаряха несъзнателно като ехо всички, — какъв колосален успех. . . Но, Аня, какво имаш?» — питаха те, като гледаха, че младото момиче беше затулило лицето си с ръце и нервно потреперваше. «Нищо — казваха други, — нека си поплаче. Това е от радост. Разбира се — такъв успех!»

А тя лежеше в креслото със закрити очи и потръпваше, като простреляна птица. И всичката ѝ скръб, която доскоро ридаеше под нейния лък, доизливаше се сега в тия облекчителни сълзи. «Далеч, далеч, към сините планини!» — мислеше си тя. Той върви под пожелтелите кестени, навежда се над нея и тихо ѝ шепне, усмихнат, силен и тъй добър! Мигновен блясък едвам сега озари в паметта ѝ нещо подобно, което отдавна беше виждала на сцената.

Да. Пер Гинт. Той е отново при майка си — добрата и бедна майка Озе! Държи ръката ѝ в своята и ѝ разказва — за чудното щастие, което ги чака, за разкошните екипажи, които през тъмната гора ги отвеждат във вълшебния замък Сориа-Моря. . .

Но бурята в салона ставаше все по-силна, все по-настойчива и неукротима. Откъм кулисите скочи Борис. «Аня — завика той, — салона ще съборят! Излез, не може. Виж, измисли нещо, импровизирай, но излез!»

Тя стана, все тъй бледна и уморена. И почувствува сега, че една само песен звучи във всичките фибри на душата ѝ — тихата и нежна песен на Солвейг. И без да продума нещо, тя тръгна към сцената.

Нова буря от ръкопляскания я посрещна. Но всичко това скоро спря и настъпи безмълвна тишина. Тя пристъпваше, не вървеше, а като че ли някаква безплътна и бяла сянка идеше, леко и плавно. Поклони ли се — никой и това не забеляза. Всеки унесен слушаше и някакво странно преобразуване ставаше с нея на сцената. Бледното лице със спуснати клепачи като че чезнеше, чезнеше и цялата ѝ фигура в някакво неясно бяло петно. Виждаше се само лъкът и хубавата бяла ръка, която плавно се движеше. Само това. И още някоя душа, която говореше, пееше и ридаеше в струните на цигулката.

Младата артистка свиреше песента на Солвейг.

Нищо не можеше да се сравни с тая буря, която се повдигна едвам след като сцената беше останала празна. Но ето завесата се дига и всички облекчително и радостно поглеждат. Но не младата артистка се показва. Някакъв непознат господин в черно, който излиза напред. Той е смутен и високо обажда: «Госпожицата се почувствува зле и не може да излезе.»

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Много се говори за този концерт, но както и за други, малки и големи събития, забравиха и за него. В отдалечената улица с пожелтелите кестени още стоеше тишината и кротката меланхолия на есен-

ните дни. И всяка вечер, както и по-рано, пътните врата на малката къща с двете борики пред нея се отваряха, двамата стари хора излизаха и бавно почваха да се разхождат под кестените. Той — с неизменната си бяла жилетка — пак изпреварва с няколко крачки напред и почуква с бастуна си. След него върви тя — замислена и мълчалива, загледана надалеч.

Тогава прозорците насреща се разтваряха, засвирваше цигулка и тишината на пустата улица се изпълваше с нежните и задушевни звуци на песента на Солвейг.

Трета смяна

Трета смяна часови пред позицията тази нощ беше Петранов, даскалът, както войниците го наричаха. Макар да беше влизал в няколко сражения вече, но в ротата той беше сравнително отскоро и за първи път му се случваше да постъпи на такава служба. И когато към полунощ смени другаря си, взе от него кожуха и плъстените чизми и остана сам, едвам сега почувствува колко положението му е сериозно. Свой опит той нямаше и едничкото нещо, което можеше да го упъти, това бяха познанията му от словесното, преподавано неведнъж от подофицера Цолов. «Пази будно, не седи, не спи, не яж, не пуши! Спотайвай се, па се оглеждай, поспирай се, па се ослушай! Щом видиш врага — кажи!» Тия и още много такива правила се заредиха сега в ума на Петранова. Той ги беше запомнил добре, защото Цолов умееше да ги облича в точни изрази, стегнати и кратки, като поговорки.

Беше ясна зимна нощ. Пред позицията се разстилаше равно заснежено поле, което незабелязано се снишаваше надолу, към Серет. Месец нямаше, но от белината на снега и от сиянието на звездите тъмнината се разредяваше и в един доста голям кръг наоколо ясно можеше да се вижда. По-нататък вече всякакви по-определени очертания липсваха и всичко се сливаше в една мъглява дрезгавина, таинствена и бездънна, над която се разстилаше небето, съвсем черно, гъсто посипано със звезди, тъй трепетни и ярки през тия студени нощи.

Петранов почна да се разхожда покрай телена-

та мрежа. Колкото и да се вглеждаше и ослушваше — нищо подозрително не можеше да забележи. И за да мине времето по-леко, той се опита да мисли за нещо приятно из миналото си, но мисълта му постоянно се връщаше върху службата му — трета смяна, време, когато всичко можеше да се случи. И много уроци пак си припомни той от словесното и начина, по който ги преподаваше Цолов. А той си имаше свой собствен метод, духовит и много оригинален.

Бяха, например, някъде на почивка и правеха учение. Изведнъж Цолов спира редицата и докато всички мислят, че ще прави бележки за някоя грешка, той минава пред тях, опира се с двете си ръце върху пушката и неочаквано започва:

— Ахпапов! Я ми кажи ти кои са частите на мерника.

Никой не очакваше тоя въпрос. Всички знаяха да си служат с мерника, знаяха може би и наименованията на частите му, но в тази минута мислите им бяха тъй далеч от всичко това, че не можеха да се досетят. И Ахпапов, след като беше се обадил с думите: «Аз, г-н старши!» — тъй си и остана като треснат. Мълчи, само мърда устни под големите си мустаци и мига. Отговорът, разбира се, се намираше най-после, но тоя сюрприз тъй беше изострил вниманието на всички, че никога вече частите на мерника не можеха да се забравят. Цолов умееше да подготвя съзнанието на учениците си, както грижливо се изчистя черната дъска, на която вече може да се пише отчетливо и ясно.

Друг път, след като беше говорил за значението на неприкосновения запас, той изведнъж запитваше:

— А когато си на пост в стражево охранение и оглеждаш местността, защо трябва да преброиш и колко трънчовки има?

Цолов наричаше трънчовка всеки шубрак, какъвто и да е. Ахпапов, като най-стар и с отслабнала памет, биваше обикновената жертва на тия внезапни атаки. Той и сега стоеше ням, като риба. Да се

разгледат добре храсталаците пред поста, в това имаше смисъл, защото в тях може да се спотайва някой. Но защо да се преброят?

— Затуй — отговаряше Цолов — защото, ако само ги погледнеш, ще речеш: «а, трънчовки, колкото ще да са, все трънчовки» — и отминеш. А някой изтръгнал една трънчовка, скрил се зад нея и иде, иде. . . Погледнеш пак, но не познаваш — «и одеве толкоз бяха» — и пак заминеш. А оная трънчовка върви, когато не я гледаш, дойде до тебе и изведнъж, хоп — изскочи някой и те залови за гушата. . . Да!

Петранов си спомняше всичко това и повече от всеки друг път чувствуваше колко Цолов беше прав. Защото той не преподаваше някаква отвлечена наука, а действителни случки и наблюдения, почерпени из собствения му живот, богат с приключения и подвизи.

Беше се изминало повече от час. Петранов продължаваше да се разхожда покрай телената мрежа, която се чернееше над снега, като гъста паежина. Нищо не се забелязваше напред, ни глас, ни никаква светлина. По едно време отзад снегът захрущя и се зачуха стъпки. Идеха двама души откъм окопите.

— Кой е? Стой!

Никой не се обади и Петранов по-троснато извика втори път.

— Е, де, не викай! Свои сме — обади се познат глас.

Беше Цолов, излязъл да проверява часовите. Петранов му доложи, че откъм неприятеля нищо не се забелязва. Но Цолов не се задоволи с това и още на много въпроси трябваше да му се отговаря: «На коя посока се пада гората при Серет? Отгде започва блатото? Где са неприятелските окопи? Как се ориентира сега?» Петранов даваше точни и разумни отговори и това, явно беше, задоволяваше Цолова.

Като се побави още и след като сам гледа напред

и се ослушва, старшият тръгна към другите постове, но изведнъж се спря и се обърна.

— Слушай, даскале — каза той, — внимавай! Забелязал съм те, когато няма работа, четеш книжки там, четеш, четеш, па заплеснеш се тъй, че очите ти стават като на заклан овен. Младост, въздушни мечти там! Добре, но тук да внимаваш: нещо прошуми, нещо мръдне. . .

— Внимавам, господин старши. Вижда се хубаво, няма ни камък, ни шубрак, нищо не мърда. Само сняг. Гората е там, но тя е далеч.

И като искаше да припомни на старшия за опасните тръпки, които се движат, Петранов прибави:

— Виж, гората не може да се помести. . .

— Внимавай, ти казвам — обади се Цолов, — отваряй си очите: и гората може да тръгне!

Старшият замина по-нататък. Петранов не можеше да не забележи, че старшият е доволен и има пълно доверие в него. Това го развесели и ободри. Някога, покрай другите си занятия, даскалът беше и актьор-любител и много успехи беше имал по провинциалните сцени. И всякога, когато биваше добре разположен, обичаше да повтаря цели монолози из ролите, които беше играл, или пък рецитираше стихове. Да тръгне гората — виж, това не може да бъде — помисли той и като си спомни, че подобно място имаше в «Макбет», почна ниско да си декламира:

— «Макбете! Тебе никой не ще те победи, докато Бирнамската гора не тръгне към Донзинан!»

Той гледаше напред. Друг път, нощно време, гората се чернееше към Серет, но сега, побеляла от скреж, и тя се губеше в мъглявата дрезгавина. Както по-рано, нищо не се забелязваше. И свои, и чужди, всичко живо беше се спотаило в земята, помъртвяла и вкочаняла сама от студ.

След полунощ времето почна да се променя. Мъглата, която досега неподвижно лежеше над Серет, бавно запълзя насам из полето. Заедно с нея оттам повея влага и остър хлад. Петранов ясно виж-

даше проточените езици на мъглата, която по-назад идеше по-гъста, на големи камари бели кълба, напластени едни върху други. Това до немай-къде напомняше гората, тъй както се виждаше денем — бяла и натегнала от скреж. И понеже цялата тая маса бавно се движеше напред, Петранов си спомни думите на Цолова, че и гората може да тръгне.

— «Макбете, тебе никой. . .» — започна Петранов декламацията си.

Но той веднага спря и се загледа сега в предните тънки потоци на мъглата, които вече се приближаваха. От тях се откъсваха тънки фандаци, раздипляха се и вземаха най-фантастични форми. По едно време явиха се и такива, които съвсем приличаха на човешки фигури, цяла редица от бели призраци, които вървяха из полето. Учуден, Петранов гледаше тия странни видения на зимната нощ, но за някаква опасност и на ум не му идеше.

Изведнъж оттам се зачу някакъв неясен шум, някой като че се закашля, предпазливо и късо. Петранов се сниши, забърза напред, спря се и се загледа. След малко той тичешката се завръщаше в окопа.

— Господин старши, господин старши! — чуваше се да вика ниско, но тревожно.

От окопа се издигна ракета. Ярко сияние обля бялото поле, тъмнината избяга и се сгъсти наоколо, гората се показа надалеч и заблещя като сребърна. Върху гъсто напластените кълба на мъглата, която покриваше полето, заиграха багрови блясъци. Тъй слънцето понякога огрява такова морэ от мъгла, която пълни някоя долина. Но друго беше най-чудното: малките облачета, които вървяха напред и вземаха най-разнообразни форми и които Петранов смяташе също за мъгла — това бяха голяма група хора, облечени в бели дрехи, с бели качулки на главите. Щом блесна ракетата, те се спряха, като че заслепени от ярката светлина, после се разтичаха и легнаха на земята. Не оставаше никакво съмнение, че това са неприятелски войници, кои-

то, облечени в бели дрехи, се опитваха, както и други път, да се доближат до позицията.

— Прибирай се, прибирай се насам! — извика някой.

Петранов се обърна. Той ясно видя войниците, които бяха заели местата си в окопа и му викаха да се прибере и не пречи. Видя и Ахпапова, който беше прилепил приклада на пушката под гъстите си мустаци и се готвеше да стреля. Макар и да беше слаб по словесното, но инак той беше храбър човек. Цолов стоеше прав в същата поза, както беше пуснал ракетата. Светлината огряваше лицето му, мъжествено и строго, после изведнъж угасна и наоколо стана още по-тъмно. Петранов едва успя да се прибере в окопа, и оттам почна бърза стрелба.

Цолов запали нова ракета: видяха се няколко бели фигури, които тичаха презглава и се губеха в мъглата. Стрелбата продължи още и когато загоря третата ръкета, откри се полето, безлюдно и пусто вече. Само белите езици на мъглата пълзяха ниско над земята и нейде по-далеч блещеше заледената гора.

На другия ден Петранов разказваше тая случка на всички телефонисти, които бяха го заобиколили на колело.

— Гледам — говореше той, — иде мъглата насам. . . такива едни кълба върху кълба и високи, също като гората, както е бяла сега. Върви. . .

— Аз ти казах — обади се Цолов, който слушаше отстрана, — казах ти: и гората може да тръгне!

— Тръгна, господин старши!

И някогашният актьор, който беше много поласкан от отличието, което получи снощи, възбуден и развеселен, вдъхнови се и пламна. Той стана, взе театрална поза, направи лице на трагик и с голяма афектация задекламира пак из «Макбет».

— «Аз бях настрана. Случайно погледнах на Бирнамския лес и виждам — може тъй да ми се е

сторило, — виждам, лесът започва да върви към Донзинан!»

Цолов не беше чел Шекспира и не го разбра. Но той знаеше лудориите на даскала и като го гледаше, и снизходително, и добродушно рече:

— Даскале! Даскале! Все тия въздушни мечти! Младост!

Срещу Нова година

От няколко дни прекарваме в това напуснато от жителите си село, което тъй неочаквано се случи на пътя ни. Чист и равен сняг покрива улиците, дворовете, плетищата и стрехите. Овошките, натежали от скреж, огъват клонете си и звънливо прошумяват, като грамадни полилеи, отрупани с кристали от стъкло. Ярката белина на снега заслепява и реже очите. Тук-таме се тъмнеят само окадените комини, разноцветните петна на къщите и лъкатушните пътеки. Но върху бялата земя още по-мрачно и по-тъмно изглежда ниското куршумено небе.

Хубав е тоя зимен пейзаж. Хубав е не само защото се гледа от топлата стая и за да се види, достатъчно е да се изчисти с пръст един малък кръг върху замъгленото стъкло. Хубав е още и за това, защото утре е Нова година. Срещу големите празници и самата природа изглежда тържествено приветлива, като че и върху нея се отразява това радостно вълнение, което обзема хората и което, може би, си остава само в едното очакване.

Наглед животът си тече, както всякога, както по-рано. Фелдфебелят е строил ротата и назначава всекидневния наряд. Гласът му звучи пак тъй строго и сурово, но в него се чува нова и по-сърдечна нота. Минават войници към кухнята, празните баки дрънкат в ръцете им, те се тласкат едни други в преспите, викат и се смеят като деца. Конярите се връщат от утринния водопой, конете опъват поводите и играят. Някаква жизнерадостна треска е обзела всички. Завалява сняг. Гъста бяла мрежа се спуща от

тъмното небе, обгръща селото, едрите парцали падат безшумно, монотонно, но някак весело и игриво. Тъй вали само срещу Нова година. Може да има грижи, може действителността да е съвсем друга, но спомените си идат от само себе си. И струва ти се, че ей сега някъде зад белите покриви ще проечат ударите на камбани или на някой ъгъл на улицата ще се покажат деца, пременени и хубави, бузите зачервени от студ, в измръзналите ръце — суровакници от напъпил дрян.

•

Всички офицери от дружината — седем-осем души — тая вечер посрещахме Нова година у поручик Романов. Събрахме се у него, защото в неговата къща имаше голяма и хубава стая, нещо като параден салон, и защото Романов беше гостоприемен и добър момък, у когото всякога можеше да се прекара добре. Пък и тая вечеринка той я уреди — отрано още почна големи приготовления, канеше, нареждаше програма и меню, а най-вече — приказваше за някакъв сюрприз, който щял да ни устрои, но какъв — тайна. Любопитството ни беше разпалено не на шега.

И сега, когато бяхме вече около трапезата, думата беше за сюрприза. Блюдата бяха разкошни, но сюрпризът не беше в тях. Не се яви и някоя златна пара́ в млина, както очакваха някои. Много нетърпеливи въпроси се зададоха на хазаина: ще има ли сюрприз най-после и кога? Но изглеждаше, че Романов не искаше да се отклонява от програмата си и не бързаше. Както обикновено става, разговорът започна да минава от тема на тема и тайнственият сюрприз като че се забрави. Но когато дигнахме чашите си за първата наздравица, ние учудено се спряхме и отпуснахме ръце: в съседната стая гръмна хор. Силни и приятни мъжки гласове изпълниха къщата и бухнаха навън в нощта.

— Ето сюрприза! — каза Романов.

Хорът пееше добре и наистина ни изненада. В ротата на Романов имаше войници от един крайморски град и хорът беше съставен от тях. Те пееха същите песни, които някога бяха пели в разходките си по морския бряг, в тия летни вечери, когато морето блещи под сребърното сияние на месеца и нощта е тиха и фантастично хубава, като в приказка. Войниците бяха близки другари, пееха преди всичко за себе си и ясно се чувствуваше колко много скъпи спомени имаше в тия задушевни и силни гласове.

Сюрпризът на Романов не излезе такъв, какъвто мнозина го очакваха, но все пак не разочарова никого. Всички се оживиха, веселието скоро стана непринудено и общо. Минаха един-два часа и всяка предварителна програма се забрави, изчезна и това подчинение на чуждото ръководство, което обикновено се явява при всяка неслучайна среща. Сега избухна тая буйна жизнерадост, това юнашко веселие, непритворно, широко и сърдечно, на което са способни само ония, които познават цялата гама на човешките чувства — от най-невинната радост на живота до най-тежките му изпитания. Никой не забравяше положението си по служба, чинопочитанието се спазваше с някакъв инстинктивен такт. Но по-ясно откогато и да било чувствуваше се под всичко това една задушевна привързаност, някак небрежно проявена, но много силна, привързаност, която се добива от дългия съвместен живот, изпълнен с опасности и премеждия, с величие и неволи.

Вечеринката ставаше интересна именно сега. На много места по света в тая същата вечер можеше да се види баснословен блясък, богатство и разкош. Но тук имаше друга красота, сурова, живописна и странна. Стаята се изпълваше с меката топлина от турското кюмбе. Бялата покривка на масата се закриваше от блюда, стъкла и чаши. Една походна лампа висеше на тавана и хвърляше ярка светлина. По стените висяха закачени револве-

ри, сабли, пояси и чанти. Парадни костюми липсваха, но износените и измачкани униформи стояха красиво и напето, защото бяха взели привичните и постоянни гънки на здрави и силни движения. Лицата на всички бяха обветрени и загорели.

Разказваха се всевъзможни анекдоти и спомени, направиха се много шеги. Най-после всички бяха тъй много възбудени и оживени, че общо внимание не можеше да се поддържа и разговорът едновременно и шумно се водеше между отделни групи. Дружинният командир приказваше с командира на седма рота. Говореха тихо, но увлечено и с много жестове. На друга страна няколко души около капитан Ничева бяха попаднали на малко опасна тема: ставаше дума за пленената батарея, а славата на тоя подвиг още не можеше да се раздели с друга една дружина от полка. Тук всички говореха едновременно и високо. Малко по-тихо се говореше на срещуположния край на масата, където стоеше поручик Янев — Датският принц, както го наричаха. Той беше млад човек с хубава черна брада и бледно лице, върху което всякога стоеше лека меланхолия. Обичаше смелите парадокси и тънките анализи и в разговорите всякога подигаше вечни и от никого неразрешени проблеми.

— Съгласен съм — казваше той на тия, които, облакътени върху масата, с големи усилия се въздържаха да не заговорят, — съгласен съм, че има физическа основа. Но все пак истинската любов е нещо възвишено, родствено на духа, чисто духовни връзки, които навеки свързват душите. . .

Двама души стояха настрана от тия разговори. Единият беше Романов — той често ставаше, излизаше и влизаше, защото все имаше нещо да нареди. Другият беше дружинният адютант, най-младият между всички, подпоручик от няколко месеца. Най-напред той се вслуша в препирнята за батареята, но това беше разказвано неведнъж досега. Той даде ухо и към страната на Янев, но още при първите думи усмихна се твърде скептично и се отстрани и от-

там. Адютантът беше висок и строен момък, напет, стегнат с контешки бричове и с високи желти чизми. Беше му весело и трябваше нещо да прави. И с ръце отзад той почна да обикаля из стаята, и в стъпките на някакъв ексцентричен танц, запя си полугласно:

Ст Салаш до Гиляни
ний, тунджанците славни,
със сърбите коварни
танцувахме танго!

Едно след друго, като отмерваше такта, той силно потропваше с червените си чизми, усмихваше се, доволен и щастлив, защото беше много млад и може би защото в тая минута се радваше преди всичко на звънливите струи, които новите шпори оставяха след него.

Някой угаси лампата и ние останахме в тъмнината.

— Господа — отвърна на всички протести Романов, — Нова година е, часът е дванайсет.

Той запали отново лампата и ние се поздравихме един други.

Майорът взе чашата си, всички станахме на крака. Дружинният командир говореше хубаво, с това самобитно и художествено красноречие, което мнозина офицери добиват през дългата си кариера.

— Господа — почна той. — В първата минута на новата година издигам чашата си. Наедно ние делихме радости и скърби, наедно делихме опасности и несгоди. . .

Той спря, защото в съседната стая войниците заговориха високо, подигна се шум, искаха да спрат някого, който тропаше, за да отърси снега от чизмите си, и се готвеше да влезе. Вратата се отвори и се показа войник, ординарец от щаба на полка, познат на всички ни. Лицето му беше мокро и зачервено, по раменете му се топеше сняг, той беше уморен и дишаше тежко.

— Господин майор — почна той с мъка, — вика ви командирът на полка.

И ние, и дружинният командир, през протегнатите си ръце, в които държахме чашите си, гледахме учудено войника.

— Още сега ли? — попита майорът.

— Тъй вярно, господин майор. Още сега.

Войникът си отиде. Вече с други тон, майорът продължи:

— И тъй, господа, честита Нова година! Радост и щастие на всички! Амин. А сега — дългът пред всичко.

Когато дружинният излезе, ние почнахме предположенията си. За какво можеха да го викат по това време в щаба на полка? Може би там също посрещаха новата година и искаха и той да е между тях? Или някои бързи сведения трябва да се дадат, или производство има? Настроението отслабна и се понижи, ако и не твърде много. Наистина, страшната препирня за батареята не се поднови вече, но Янев продължи психологическите си анализи. А в цялата тая случка дружинният адютант намери още един повод да се развесели повече. Той отново почна из стаята предишния си ексцентричен танц и речитатива:

В Албанските усои
крал Петър и Никита
със цялата си свита
танцуваха танго!

Войниците не бяха разбрали нищо от тая промяна и хорът запя отново. Разговорът продължи по-спокойно и тихо. Само от време на време някой между репликата си подхвърляше вапроса: «Чудна работа! За какво ще да е? Какво може да се случи?» Никой не се мъчеше вече да отгатва и само отвън хорът с една трагична настойчивост като че отговаряше:

Наливай, о друже, наздравната чаша!
Кой знай що със нас ще се случи занапред?

Хорът внезапно млъкна и ние разбрахме, че дружинният се е върнал. Той влезе и още от вратата ни каза:

— Господа, разотивайте се и се гответе за поход.

Майорът погледна часовника си и прибави:

— Часът е дванайсет и половина. Точно в три тръгваме. Сборен пункт — западния край на селото.

На уреченото време ние напущахме селото, което оставаше зад нас с утихнали къщи и потъмнели прозорци. Далеч през снежното поле кривулеше и се губеше в мъгливия хоризонт черната и тежка линия на колоната. Не валеше вече, остър студ щипеше лицето, снегът хрущеше под стъпките, като че на ситно се стриваше стъкло. Ниско над нас висеше мъгливото небе, хладно и черно като смола.

Дружинният командир беше се спрял върху коня си и пропущаше пред себе си дружината. Но той не дочака и нашата рота, която беше последна, а се повърна и тръгна наред с командира на седма рота. След него ездеше адютантът, твърде сериозен сега.

— Е — говореше дружинният, — навръх Нова година и поход.

— Служба, господин майор.

— Да-а. А Романов уж някакъв сюрприз ни устрои. Сюрприз! Ей нà, това се казва сюрприз!

И те весело се засмяха.

Предвестникът

Един френски войник стоеше на мегданя до черквата. Висок, в гълъбов шинел, с малка червена шапка, но без оръжие, той беше се запрял на едно място и гледаше не към селото, а далеч някъде към планините на север.

Току-що отслужил вечерня, поп Стефан излизаше из черква и щом съзря войника, сепна се и неволно се отдръпна към черковния зид до дънера на големия чинар, под който земята беше постлана с опадала шума. Дълго време старецът гледа войника, озърта се предпазливо на всички страни, после наведе очи и се замисли. Сам ли беше тоя войник, или долу селото беше се напълнило с войски? Повече от месец имаше, откакто французите бяха минали за първи път оттук и наедно с тях беше дошла и свирепата шайка на Бабунски. Не щяха ли да се повторят пак тия страшни дни? Струваше му се, че ей сега ще чуе да се разбиват врати или отчаяно ще пропищи някъде жена. Но в селото беше тихо. Около войника, на мегданя и по улиците не се виждаше жива душа.

Поп Стефан искаше да се повърне и заобиколи из други път, но войникът беше го забележил вече и гледаше към него. Тогава, обзет от тая неочаквана смелост, която тласка хората право срещу опасността, той тръгна към мегданя. Искаше да се покаже спокоен и равнодушен, крачеше широко и силно размахваше широките ръкави на расото си. Като наближи, той кимна с глава да поздрави. Войникът лениво подигна ръка към фуражката си и продължа-

ваше да го гледа. Тоя изпитателен и неподвижен поглед чувствуваше попът и зад себе си и нещо като че преплиташе нозете му. Той не се решаваше да се обърне, но преди да затвори пътните врата, погледна крадешката още веднъж: войникът стоеше на същото си място и, както по-рано, гледаше към планините. Попът също погледна нататък. Мръкваше се, по високите върхове горяха последните багри на слънцето и на запад широко се разстилаше по небето червената за̀ра на заника.

Поп Стефан вярваше, че селото е пълно с войски. Не позволи на дъщеря си да иде за вода, самичък не го сдържаше на едно място. Той се поуспокои само след като ходи при Таско, съседа си, и се върна оттам. Тоя Таско беше беден човек, баща на най-многобройна челяд, но безгрижен и весел като птичка. Беше много любопитен, обичаше всякакви приключения и затова беше успял вече да отиде при французина и, както казваше, разговорили се помежду си най-приятелски. Той бил сам и други войници в селото нямало.

— Два сахатя вече — беше казал Таско, — откато тоя аскерлия се щура из село и псетата го лаят като чумав. Бъкел не знае български, ама харно момче се види. Хили се такъв и все към балкана гледа. Трябва да се е объркал и дири табора си.

Стъмни се. Успокоен донякъде, поп Стефан се прибра и седна да вечеря с дъщеря си. Изведнъж някой заудря силно на пътните врата. Попът излезе, бави се няколко време навън и се върна. Но той не беше сега сам: с него идеше и французкият войник.

— Не бой се — каза попът на момичето което беше се изправило и гледаше уплашено, — не бой се, нищо няма. Гладен бил, иска хляб.

И като се обръщаше към войника, с много жестове и мимика, той прибави:

— Седни, седни! Ще похапнем каквото господ дал.

Войникът седна до софрата и свали фуражката си. Гологлав, огрян от ярката светлина на огъня,

сега можеше да се види добре. Той беше рус момък с големи сини очи, които гледаха открито и умно. Държеше се непринудено и свободно, весела и малко насмешлива усмивка стоеше на тънките му устни. Приятната му външност неволно подкупваше.

Войникът не чака да го канят втори път и почна да яде и ядеше с голям апетит. Виждаше се, че беше уморен и много гладен.

— Сложи още хляб, насипи и от гозбата — подкани поп Стефан дъщеря си. — И душманин да е, нека не каже, че е поискал хляб, а сме му дали камък. Момче, добре си изгладнял ти, много си вървял май. Парле булгар?

Войникът го погледна въпросително.

— Парле булгар? — повтори попът единствената френска фраза, която знаеше.

Французинът поклати глава и се засмя.

— Не знам, не знам булгарски — каза той на съвсем чужд акцент.

От време на време той преставаше да яде и унесено се заглеждаше в една точка пред себе си. Някаква тежка мисъл свиваше веждите му, бръчки покриваха челото му, усмивката му се изгубваше. Цялото му лице добиваше съвсем друго изражение, страдалческо и скръбно. Поп Стефан наблюдаваше тия промени у войника. Някаква болка криеше тоя момък в себе си и попът, милостив какъвто си беше, се трогна.

— Господи! — каза той, като гледаше съчувствено войника — от кои страни чак е дошел. И защо и за какво, да попита човек! Бедният, и него майка го е гледала. Имаш ли майка, баща, момче?

Французинът не го разбра.

— Баща имаш ли, майка — повтори попът. — Пер, маман?

— Не знам, не знам булгарски — отговори той и весело се засмя, като че и сам чувствуваше, че говори неспокойно и смешно.

Но той заговори сега на своя език нещо нераз-

брано и дълго, в очите му се запали някакъв вдъхновен огън, лицето му се проясни и той се обръщаше или към свещеника, или продължително гледаше момичето. И макар тоя поглед да беше чист, дружелюбен и нежен, момичето свенливо навеждаше очи. Попът не разбираше ни дума, но чувствуваше, че той говори за нещо любимо и скъпо, слушаше го внимателно и одобрително поклащаше глава.

— Иди постели отвъд — каза той на дъщеря се. — Няма да го изпъдим, като е дошел. Ще остане у нас.

Момичето излезе. Войникът запуши, загледа се пак пред себе си и се замисли. Но след малко той скочи и със знакове даде да се разбере, че иска да си върви.

— Остани, остани — увещаваше го попът. — Къде ще вървиш по това време? Тъмно е, нощно време е. Остани, пък утре, като се съмне.

Войникът се спря сред стаята, обърна се и огънят цял го огря. После, като държеше червената си фуражка в ръце, той пристъпи към попа и на чист български език каза:

— Отче, благослови!

Поп Стефан остана като гръмнат.

— Аз не съм французин — продължи войникът, — българин съм, български войник съм!

Попът не можеше да продума, като че не вярваше на очите си. Но той забеляза дъщеря си, изправена на прага, с учудено лице ѝ широко разкрити очи.

— Иди отвъд! — почти ѝ извика той и затвори вратата след нея.

Те останаха сами. А късно през нощта и двамата наедно, предпазливо и тихо излязоха от къщи и се изгубиха в нощта.

•

Колкото и да искаше да пази тайна, поп Стефан не можа да се удържи. В селото всички се научиха, че французкият войник, който беше дохождал, не бил такъв, а преоблечен български войник или офицер.

Той ходил между самите французи, разглеждал, разпитвал и след това се върнал. «Ние скоро ще дойдем — рекъл той, — и аз, и хиляди, и хиляди още.» Пред тая невероятна смелост и най-големите скептици в село наведоха глави.

На север заечаха топовни гърмежи, започнаха се боеве към Черна, Дряново и Градско. И надеждите и упованието отново сгряха сърцата на всички. Едно момче от селото, което отдавна беше избягало в България, братов син на Таско, кой знай по какви пътища беше изпратило писмо в къщи и между другото пишеше: «Нека шутиот вол добре да изоре нивето, че арно време иде и блага пченица ке стане.» Благодарение на Таско, писмото, като голяма тайна, се разнесе навсякъде и алегорията, която беше скрита в него, се разтълкува и разбра от всички. И тия думи, прости, но изпълнени с пророчески дух, ходеха из уста в уста, употребяваха се най-често в тоя особен жаргон, с който от предпазливост си служеха всички, като говореха за бъдещето.

Топовните гърмежи се чуваха все по-близо откъм Дряново.

— Близко бият дряновските тъпанари! — казваше някой, като подразбираше французите, и се радваше, че пак са отстъпили.

— Близко бият. Иде шутиот — отговаряше пак тъй загадъчно други.

Но най-голямата промяна стана у Таско. По цели дни той ходеше по близките села, изкачваше се по планината, събираше кой знае как и откъде новини и ги разнасяше по всички къщи. Виждаха го да снове навсякъде, черен, сух, брадясал, окичен с дрипите си, но все по-жив и по-весел. Беше и много непредпазлив. Запираше се на някой мегдан и като поглеждаше към облачното небе, подлагаше лицето си на дъжда, но даваше ухо и на топовните гърмежи и уж от брагодарност към благодатната влага, високо се провикваше:

— Иде! Иде! Ех, боже, що блага ченица ке стане!

Заредиха се мъгливи дни, и денем, и нощем валеше дъжд. Но топовните гърмежи идеха все по близо. Късно една вечер селото се изпълни с войски: из улиците гърмяха дълги кервани кола, чуваха се стъпките на хиляди хора, ечеше глъчката на чужд и неразбран език. Французите отстъпяха. Всички в село бяха се спотаили зад затворените прозорци и врати.

На разсъмване селото утихна, но никой още не смееше да се покаже навън. Валеше първият сняг и земята беше побеляла. Изведнъж се зачуха някъде викове, но в тях нямаше ни уплаха, ни плач. Заби и черковната камбана. Тогава из мълчаливите къщи, като пчели из кошери, рукнаха навън хора. Към северния край на селото ходеха тук-таме войници в сиви шинели и с ножове на пушките. Това бяха първите български патрули. А горе от планината, по бялата заснежена урва, извиваше се и идеше безкрайна колона от войски. Началото ѝ, като устието на река, се разширяваше и наближаваше вече до селото.

Многобройната навалица се устреми нататък. Из разкаляната земя тичаха мъже, някои гологлави, някои боси, тичаха деца, момичета с китки, каквито бяха намерили, жени носеха хляб, старците напрягаха слабите си сили, за да не останат назад. Всички гледаха на север с настръхнали и бледи лица, измокрени от сълзите и от снега, който все още валеше.

И сред тоя многоброен народ високо се развяваше голямо знаме, прикрепено на висока върлина, окичено с чемшир, с пуканки, с кърпи, с какво не още. Носеше го Таско. Той бързаше, гледаше унесено пред себе си, очите му горяха като на луд, като че не чуваше и не гледаше нищо наоколо си и само викаше: «Ура! Да живее добрият цар!» След него идеше като войска многобройната му челяд. «Викайте и вие!» — обръща се към тях Таско. И цял хор от пискливи и тънки гласове повтаряше думите му: «Ура! Да живее добрият цар.»

Навалицата се срещна и размеси с първите редици на войниците. Някоя жена високо проплака там: «О мили, добре дошли, мили!» Над гъстите редове на войниците се подигна и поде гръмко ура, което като ехо полази нагоре по планината.

Самичък сред навалицата вървеше побелелият поп Стефан. Но на лицето му нямаше още усмивка, нещо притискаше душата му и не му даваше да се радва. Погледът му ходеше из гъстите редове на войниците, местеше се и търсеше. «Дали ще го видя, дали ще го позная» — мислеше си той. Из паметта му не можеше да изчезне русият момък с червена французка шапка.

— Дядо попе, дядо попе! — завика Таско. — Ей го нашия французин. Я го я!

Навалицата се разкъса пред стареца. И под големия байрак на Таско той видя млад офицер, окичен вече с китки, с къс шинел и високи кални чизми. Усмихнат, с фуражка в ръка, той пристъпи и каза:

— Отче, благослови!

Едвам сега поп Стефан усети голямата радост на всички, сълзи премрежиха очите му и той простря и двете си ръце към младия момък.

Водачката

Окопите на сърбите бяха по самите върхове на планината. Като същински орлови гнезда, те стояха над стръмни урви, над пропасти и над скали. Атаката на тия непристъпни позиции отиваше бавно. Принудиха се да отделят една рота, която да направи далечен обход. Това беше трудно и опасно движение, но ако то останеше незабелязано и изненадаше сърбите, победата беше осигурена.

Предпазливо и тихо тръгнаха още през нощта и на разсъмване бяха в една стара дъбова гора. Наоколо беше тихо, хора нямаше. Наблизо само през гората се белееха крайните къщи на някакво село и там пратиха патрул. Той щеше да види какво има и да доведе водач. Оставаше още много път, и то вече в зоната на неприятелското разположение.

Войниците насядаха да починат. Трябваше да се пазят и да не се движат, но и без това кафявите им униформи лесно се губеха сред сухата папрат и почервенялата шума. На север по върховете сражението беше почнало отново. Духаше вятър и гората шумеше, но в кратките паузи проечаваха топовни гърмежи, продължителни и глухи, като далечни гръмотевици. Войниците мълчаха или тихо приказваха помежду си.

Наблизо стояха тримата офицери. Двамата бяха съвсем млади хора, третият по-възрастен, със загрижено и строго лице. Той беше командирът на ротата. Капитанът изглеждаше много зает: гледаше картата, обясняваше нещо на офицерите, даваше разпореждания на фелдфебеля. Често той отиваше

настрана и с бинокъла си наблюдаваше към село. Патрулът още не се връщаше.

— Господин капитан! — обади се някой от войниците — додоха си. Ей го старшия!

Тримата офицери се обърнаха. Навътре в гората те видяха войниците от патрула и между тях един селянин и една жена, облечена в граждански дрехи. Виждаше се, че е младо и хубаво момиче. Любопитството между войниците беше тъй голямо, че изведнъж там се образува и се сключи голям кръг.

Към ротния командир бързо идеше старшият на патрула. Той беше уморен, със зачервено лице и някак виновно се усмихваше. Подофицерът разбираше, че капитанът е учуден, и бързаше да обясни работата.

— Е, какво направи? — посрещна го строго капитанът. — Каква е тази жена?

— Господин капитан, както ни заповядахте, ние влязохме в най-близката къща. Намерихме ги там. Тя била учителка.

— Учителка? А кой ще ни води? Водачът кой е?

— Старецът, господин капитан. Само че госпожицата казва, че старецът не бил твърде с ума си. Тя по-добре знаяла пътя и иска тя да ни води. . .

Капитанът подигна учудено рамене и срещна въпросителните погледи на офицерите.

— Какво е това? — каза той недоволно и строго. — Я доведи тия хора! Елате, господа. . .

И тримата бързо тръгнаха към ротата. Веднага пръстенът около патрула се разкъса и войниците се отдръпнаха на две страни. Наистина това бяха водачи, каквито никой не очакваше. Пред тях стоеше дребен и сух старец със сини памучени потури и овехтяла шапка, каквито носят гръцките рибари. Той беше с очила, взираше се във войниците, усмихваше се, неспокоен и развълнуван. На лицето му имаше нещо добродушно и комично. До него стоеше учителката. Тя беше облечена скромно, но хубаво, плетен черен шал падаше на раменете ѝ, косите ѝ, руси и светли, се спущаха на къси кадри-

ци. Някак нехайно и по момчешки тя държеше и двете си ръце в джебовете на палтото си и сините й очи гледаха спокойно и малко насмешливо. Изглеждаше донякъде смутена, но не и разсърдена от всичките тия погледи.

Между войниците от патрула те стояха като арестанти. На поздрава на офицерите госпожицата леко кимна с глава, но старецът изведнъж трепна и се оживи. Той се почувствува свободен, вгледа се в капитана и бързо тръгна към него. Някак смешно и непохватно, той правеше поклон след поклон, като държеше лявата си ръка постоянно върху сърцето. Лицето му беше цяло засмяно, но тъмните очила криеха очите му.

— Добре дошли! — завика той. — Добре дошли! Господине мой, добре дошли. . . братя! Наши братя, добре дошли! Ах, господи, жив бях да видя. . . Добре дошли! Я, какви юнаци, какви юнаци. . . Ах, господине, братко мой!

И преди някой да разбере какво мисли да прави, старецът падна на колене пред капитана, сграбчи края на шинелата му, притисна го до устните си и замълча. Когато подигна лицето си, то беше желто и обтегнато като на мъртвец и черните стъкла на очилата гледаха като големи разширени зеници. Редовете на войниците утихнаха. Учителката беше се обърнала и гледаше настрана.

Капитанът се наведе и изправи стареца.

— Стани, дядо, стани! — казваше му той. — Недей тъй, стар си. Кажи ни отгде си, с какво се занимаваш. Как се казваш, дядо?

— Аз? Наум. Наум се казвам. Ей го нашето село. Шетам в черквата. Християнин съм.

— Е, разбира се, християнин си — засмя се капитанът и погледна към учителката.

— А тая е Вангели — превари старецът. — Учителка ни беше. Щерка ми е. Не ми е щерка, ама тъй се вика. При мене е, пак щерка ми е.

Учителката се усмихна и не каза нищо. Но ка-

питанът не искаше да се бави и обясни къде и за колко време иска да стигне още днес с ротата си. За това нему е потребен водач, който хубаво да знае пътя.

— Тая работа е много важна — каза той. — Сърбите не трябва да ни усетят. От това зависи всичко. Кажи ни сега, старче, знаеш ли пътя за Кулата? Можеш ли ни заведе там?

Дядо Наум тури пак ръка върху сърцето си.

— Мога, господине мой, мога. Знам пътя. На Кулата съм ходил. Мога, с вас като бъде, и накрай света. Мога, как да не мога. А момичето нека се върне.

Един от офицерите запита откъде върви пътят и дядо Наум се залови да разказва, като постоянно сочеше с ръка. Но той беше все така разсеян и развълнуван, бъркаше се, противоречеше си и от всичко, което говореше, много малко се разбираше.

Капитанът слушаше отстрана стареца. Но явно беше, че е недоволен. Учителката се приближи до него.

— Оставете го — каза тя, като показа пренебрежително на стареца, — нали виждате какъв е. Пък и недовижда. Аз разбрах какво искате. Пътя зная добре и ще ви заведа.

— Но как така? Ще можете ли? Не забравяйте — война е.

— Ами аз вчера бях на Кулата. Там има сърби. Но малко са. Близо бях, но не ме видяха. После ходих по-надалеч и гледах битката.

Капитанът слушаше учуден. Всичко това му се стори невероятно. Това момиче, което гледаше насмешливо и дяволито, като че искаше да се шегува. А работата съвсем не беше до шега. Мина му през ум и за ония хора, които са способни на всякаква измяна. Той реши да бъде предпазлив.

— Никой не знае по-добре от мене тия места — повтори учителката. — Аз ще ви заведа.

И изведнъж, като виждаше, че капитанът се

колебае, обзета от страх, че той може да не се съгласи, тя нервно, сърдито почти, каза:

— Аз зная пътя! Повярвайте, повярвайте, моля ви се!

— Добре — каза капитанът. — Добре, щом знаете пътя.

Той заповяда да се строят войниците. Дядо Наум още говореше с двама офицери. Капитанът се отдели настрана и повика стареца при себе си.

— Слушай, старче — каза му той строго. — Ние ще вървим. Но трябва да ти кажа, че по нашия закон онзи, който ни измами, ние го наказваме със смърт. . .

Старецът мълчеше, като че не разбираше какво му говорят.

— Ако ни излъжеш и забъркаш пътя, ще те убием! — натъртено и строго каза капитанът.

— Мене ли? Братко мой, от твоя ръка като е. . .

Капитанът ядосано го пресече:

— Стига! Не се втелявай такъв. Кажи ми, кое е това момиче, откога го познаваш, какво е, може ли да му се вярва?

— На Вангели? Господине мой, сирота е тя. А баща ѝ беше народен човек. Като тебе беше и той, господине! И такива юнаци имаше и той!

— Как, да не е бил комита?

— Народен човек беше, господине. Тия хора ги няма сега!

— Я разкажи — каза капитанът. — Само по-скоро, че няма време.

Старецът изведнъж тъй се измени, като че всичко у него досега беше само преструвка. Той утихна, заприказва по-разумно и по-свързано. В гласа му звучеше и благоговейна гордост, и голяма скръб. Бащата на Вангели, разказваше той, е бил един от най-близките хора на Апостола, Ениджe-Вардарското слънце. После сам станал войвода. Ходел е по тия планини. Тук е бил той, когато му се добило първо дете. В село мислели, че никой не му е казал и че сам не се грижи за това. Било неделен ден и

щели да кръстят детето. И ето всички видели войводата да излиза от къщата си. Сърма и оръжие имало по него, той бил едър и снажен, с широка черна брада и дълги коси. Но тоя суров и страшен хайдутин бил сега кротък и нежен баща: той сам носел детето си, усмихнат и щастлив. След него няколко стари жени, а след тях пък, като ято соколи — момчетата му. Събрало се цяло село в черква. Обрядът се свършил. Тогава той се обърнал с детето в ръце към народа и казал: «Аз исках да имам син, за да бъде като баща си. Друга е била божията воля. Но Вангели ще бъде учителка. Аз искам и тя да служи на народа.» И той излязъл и тръгнал към къщи, все така юначен и хубав, все така нежно усмихнат над детето. Мъдро вървели след него старите жени, а юнаците пиели вино из бакъри, пеели и стреляли с револверите си. Но наскоро той бил убит. Скръбта завела в гроба и майката.

— Вангели отрасна при мене — добави старецът. — Добра е, умна е, но е малко непокорна. Тя скита сама из планината. Свикнахме ѝ. Знае всяка бука и всеки бор, гдето баща ѝ е написал нещо с ножа си, знае всяка пътека, отгдето е минал, всяка скала, където е нощувал. Ходи, скита се, върне се в село и или плаче, или пее. Такава си е! Право каза, че знае пътя. Как да не го знае — всичко знае наоколо. Ама ако може, аз да ви заведа. Битка е, господине, няма ли да ѝ се случи нещо, а?

Капитанът изслуша стареца, без да го прекъсне. Увери го, че нищо лошо няма да се случи. Всичко му беше ясно сега. Ротата беше готова. Вангели стоеше на същото си място и гледаше към тях; тя не можеше да чуе, но знаеше, че говорят за нея. Като се приближи до войниците, високо, за да бъде чут от всички, капитанът се обърна към офицерите:

— Господа, старецът ще остане при вас. Госпожицата ще ни показва пътя. Аз ще бъда с челния отряд.

Наредиха се и тръгнаха. Напред с една група войници беше капитанът, до него — Вангели. На-

близо след тях вървяха останалите, между тях и дядо Наум. Минаха гората, спуснаха се в един дол, завъзкачваха се нагоре и стигнаха зелена елова гора. Никой не усети умора, никой не остана назад. Войниците вървяха близо един до друг и всички бяха устремили очи напред: там беше капитанът, висок, загърнат с черната си мушама. И до него това хубаво русо момиче, което постоянно показваше с бялата си ръка напред. За четири часа те стигнаха до Кулата. Капитанът беше доволен. Патрулът, който беше отишел напред, донесе сведения, които вече капитанът знаеше от Вангели: върхът е зает от рота сръбски войници. Те са спокойни и не подозират нищо.

•

Няколко месеци по-късно полкът се връщаше от Албания и отново мина покрай тия места, дето беше в дил сраженията си. Беше пролетен ден. Войниците почиваха от две страни на пътя, гледаха високите планини и говореха за сражението. Наблизо в полите на планината, под голяма и тъмна гора, се белееше село. Почивката не беше се свършила още, когато при командира на полка дойдоха няколко селяни. Досега много войски минаха наблизо, но никоя част не била идвала още в селото. Тия селяни молеха командира на полка да изпрати някоя рота, за да посрещнат и те войници в селото си. Между тия селяни беше дядо Наум. Радостта на стареца нямаше край, когато той позна капитана и войниците от ротата му. Командирът на полка изслуша още веднъж и по-подробно историята на водачката. Той се съгласи и изпрати същата рота, която беше извършила обхода. Дядо Наум и селяните се завърнаха в село, за да преварят гостите.

Начело на ротата яздеше капитанът. Те бяха сега близо до селото и камбаните забиха. От двете страни на пътя стоеше голяма и пъстра навалица. Запяха деца. Близо до тях капитанът видя стройно

и хубаво момиче, с къси руси коси. Това беше Вангели.

Детските гласове замлъкнаха. Тогава тя се отдели от навалицата и тръгна направо срещу войниците. Тя е близо и се вижда ясно: това е същото момиче, което ги беше водило през гората. «Ето я! Вангели! Водачката!» — чуха се гласове. А някой войник в самия край на ротата, който навярно нищо още не знаеше, съвсем наивно и сърдечно извика: «Господин старши, гледай я бе, нашата водачка!»

Капитанът спря коня. Вангели му подаде букет, войниците виждат, че капитанът почтително поздравява и говори нещо на учителката. Не може да се чуе. И ето той се обръща, иска да напомни на войниците за водачката им, но по всички очи и на всички лица той вижда, че това е излишно. Капитанът дига букета, простира ръка към учителката и извиква само:

— Момчета, ура!

Никога и в никоя атака не беше се чувало такова ура. Учителката замаха с кърпа. Отвсякъде я обградиха войниците. Урата замлъкваше и наново се подемаше около нея, по-радостно и по-бурно. Тя престана да маха бялата кърпичка и изведнъж я притисна на очите си.

Някой биеше още камбаната, непрекъснато и лудо, като за пожар. Това беше дядо Наум.

Граничари

Постът се казваше Пъстрите чуки. На това място билото на планината е открито и голо. Беше есенно време, но тая голяма поляна, обрасла с гъста трева и хвойнови храсти, изглеждаше още зелена и свежа. Под нея, надолу по склоновете, пороищата са изровили големи сипеи, пръстта е бяла като вар, а между зелените хвойни тия бели ивици се спущат успоредно една на друга, като шарките на зебра. Местността заслужено носеше името си.

Горе на поляната, на около пет-шестстотин крачки едни от други, стояха двата поста — българският и сръбският. Те твърде много си приличаха — уединени здания с бели стени и червени покриви, с малки знамена, които се развяваха високо над тях. Дъждът беше измил разноцветните им бои, така че и те си приличаха. Някога тук беше спокойно и тихо. Но щом се обяви мобилизацията, всичко изведнъж се измени. Около постовете не се движеха хора, войниците не се срещаха помежду си, патрулите се избягваха. И дори самият вид на тия две здания доби нещо тревожно настръхнало и враждебно. Нощем поправяха окопите, обвиваха вехите с ново сено, намазано с катран. Щом се запалеха тия вехи, това щеше да бъде условният знак за тревога. Войната можеше да избухне всеки час.

На Пъстрите чуки имаше осем души войници. Но днес тъй се случи, че повечето ги нямаше: един се беше разболял, двама откараха в заставата контрабандиста, когото бяха заловили през нощта, други двама патрулираха по границата. В поста бяха

останали трима души: сухият и висок като върлина опълченец Хараламби беше часови, а подчасът беше Недю. Тоя Недю беше дребно момче с дяволито лице, сухо и черно като въглен. Той седеше на прага и дялаше нещо, правеше си нова лъжица, може би десетата вече, защото всички, които беше правил досега, все му се виждаха малки. Вътре беше старшият на поста, Борис Камбарев.

Времето беше мрачно и мъгливо, вятърът развяваше дъжда като мокра и гъста паежина. Изглеждаше, че днес се мръква много рано.

При часовия излезе Борис. Той беше типичен граничар: висок, здрав и силен, с бели като сняг навои, с гъсти черни върви, кръстосани отпред, с бозяв япанджак, небрежно наметнат върху раменете му с някаква хайдушка грация. Имаше нещо особено и неуловимо у тоя момък. Лицето му беше загоряло, но приветливо, очите гледаха спокойно и открито, но някак продължително, недоверчиво и въпросително. Несъзнателно и често той се озърташе ту на една, ту на друга страна. Във всяка негова поза се чувствуваше силата на пристегната пружина, всяко движение беше кораво и силно, но в същото време ловко и плавно, като у хищник. От цялата му фигура идеше тая самоувереност и спокойна смелост, която добиват хората, които дълго са живели сред рискове и опасности.

Хараламби не снемаше очи откъм страната на сърбите. Вече два часа той следеше една тънка струя дим в гората зад поста, нещо, което му се виждаше твърде подозрително. Всичко, каквото забележеше, той го разказваше на Бориса. Но тоя като че не го слушаше и разсеяно поглеждаше към заставата. Войниците не се връщаха, патрулът закъсня. Изведнъж откъм върха се зачу кучешки лай и те се вслушаха. Лаеха техните кучета Паша и Юда, които бяха отишли с патрула. Граничарите, също като ловците, разбират кучешкия лай, като жив език: те знаят кога е на дивеч и дори какъв е. Кога е свой, кога е чужд човек, върви ли, или седи някъде на

едно място. Най-после — кога тоя лай е само от весело настроение, от случайно подушени дири или е проста закачка с някоя костенурка.

Оттатък върха сега ясно се чуваше тежкият и силен бас на Паша̀, гневен, но още въздържан. По-слабо, и от време на време, се чуваше и тънкият лай на Юда, ленив и сух като кашлица. Войниците се спогледаха мълчаливо и се разбраха. Борис грабна пушката си, преметна ремъка, ножът блесна в дъжда. Бързо и леко той тръгна към върха.

Надолу към него тичаше някой и когато стигна сред белия сипей, черната и висока фигура ясно се очерта: Борис позна опълченеца бай Рангела, единия от патрулите. Като наближи Бориса и го видя, бай Рангел се спря, но от умора и вълнение не можеше да заговори.

— Борисе! . . . Господин младши! — поправи се бързо той — сърбите. . . там. . . сърбите!

— Е? — спокойно попита Борис. — Какво сърбите?

— Бе двама сърби излязоха насреща ни там, при пирамидата. Искат да ни земат пушките. «Бацай пушку» — каже. . . Уж сме били ходили навътре у тях. Оставих Сава, пък аз. . .

Но Борис тръгна бързо нагоре.

— Пък аз рекох да обадя — продължаваше си бай Рангел и подтичваше да стигне Бориса. — «Бацай пушку»! Ами! Ще ги дадем!

Те стигнаха до върха. Сава беше там. Не твърде далеч пред него стояха двама сръбски войници, единият прав, другият приклекнал зад един камък. Тоя, който беше прав, махаше с ръка и викаше нещо на Сава. Борис се спря за минута на самия връх и след това тръгна право към него. Той беше по-близо. Сърбинът изведнъж млъкна, самият вид на Бориса го изненада и стресна, той промени лице и като че поиска да се върне, но веднага кипна и се развика:

— Бежай от овде, ей! Бежай, че ми поедеш един куршум!

— Какво? — отговори Борис и пристъпваше

пак към него. — Да бягам? А ти що щеш тук? Я назад! Назад, ти казвам!

Сърбинът дигна пушката си и завика още по-високо:

— Бежай! Бежай, или кю те убимо! Овде е цео пук.

— А при нас са десет! — отговори Борис, като пристъпваше и гледаше сърбина право в очите.

Раздаде се гърмеж. Сърбинът, който беше залегнал зад камъка, беше стрелял върху Бориса, без да го улучи. Но бързо той извади нещо, замахна с ръка и го захвърли: в краката на Бориса падна бомба, отскочи и се търкули надолу по сипея. Рангел, Сава и Борис, и самият сърбин, всички легнаха на земята. Оглушителен гърмеж. Когато другите подигнаха очи, не можаха да разберат как и кога беше станало туй, което видяха: единият сърбин лежеше неподвижен, над него стоеше прав Борис и стреляше по другия, който бягаше. Един, два гърмежа. Сърбинът издигна ръце, направи няколко крачки ту в една, ту в друга страна и падна като покосен на земята.

Настъпи кратка пауза от дълбока и зловеща тишина. Беше се стъмнило вече. И ето, едновременно почти пламнаха вехите и на двата поста. Димът не се виждаше, но в тежкия и влажен въздух медночервени пламъци се люлееха и падаха към земята. Широко и ярко сияние обля мъглата наоколо. Веднага откъм сръбския пост запукаха пушки и в мрака едва се забелязаха силуетите на много хора, които се спущаха надолу. Бай Рангел ги видя, искаше да ги посочи и на Бориса, но той вече стреляше. Тогава Рангел и Сава почнаха да стрелят и те.

Отначало бяха само тримата. После дойдоха опълченци и войници от другите постове, дойдоха други и от заставата. Сърбите се бяха спрели в едни хвойнови храсти, стреляха често, но по-напред не можаха да се приближат. И през всичкото време на сражението Борис не се запря. Той присрещаше войниците, които пристигаха, водеше ги по най-безопасни-

те пътеки, избираше им позиции, посочваше им де да стрелят. Той ходеше от една група при друга, стреляше сам, нареждаше, даваше заповеди. Повечето войници го виждаха за първи път. Белите навои с кръстосани върви показваха, че той е граничар,но под япанджака не можеше да се познае чинът му. Той беше спокоен, безстрашен и хубав в тая странна униформа. Не знаеха кой е, но всички му се покоряваха. Само ония, които бяха близо до бай Рангела, можаха да научат нещо повече за Бориса, защото всеки път, когато минеше наблизо, бай Рангел се обръщаше и му викаше: «Ама, Борисе! Господин младши! Не може тъй, легни малко, легни де! Ще те пребият!». . .

Около хвойновите храсти най-после гърмежите се прекратиха. Блясъци не се виждаха повече. За късо време откъм сръбския пост се обадиха няколко пушки, но скоро замлъкнаха. Стрелбата се прекрати и от двете страни. Сражението се свърши, върхът беше запазен.

Настъпи такава тишина, че ясно се чуваха как удрят дъждовните капки и като че за първи път в тая нощ хвойните зашумяха. Двете кучета, които бяха се изгубили някъде, се мярнаха изново. Горе на самия връх лаеше Паша́: три последователни басови звука и след малка пауза — четвърти. Това показваше, че има чужди хора, но те са далеч. Юда, като бяло петно, се мяркаше из тъмнината и душеше отдалеч раниците.

Войниците бяха много сега. Загърнати в корави и мокри платнища, те бяха се събрали на голям кръг. В средата на тоя кръг беше Борис. Едната му ръка беше превързана, цяла обвита в бинтове и обвесена на гърдите. Той седеше на земята, наметнат, както по-рано, с япанджака си, и мълчеше. Около него ходеше бай Рангел. По бързите и нервни движения и по гласа се виждаше, че старецът още е развълнуван, но доволен и весел. Той разказваше на войниците всички подробности на сражението. Лулата му често припламваше и за минута огрява-

ше лицето му: виждаха се гъстите му вежди и жълтите мустаци, които стигаха чак до раменете. «Ама аз му казвах — говореше той, — Борисе, господин младши, легни, легни малко! . . . Нейсе, ще му мине, като да е на Юда.»

И той се наведе и поправи по-добре япанджака върху раменете на Бориса.

В строя

Цъклено и синьо небе стоеше над голямата гора, изпъстрена вече с всички нюанси на жълти и червени бои, в кристалния въздух, какъвто имат само есенните дни, звънливо се отекваха ударите на брадви. От няколко дни тук беше се открило сечище и много хора от околните села бяха надошли за дърва. Широко пространство беше вече разчистено и, светнало и празно, прошарено само с черните гнезда на изсечените до долу стъбла, осеяно с шума и съчки, приличаше на току-що рязано лозе. По краищата на сечището се издигаха големи купища от вършина, а до тях, чисто изкастрени, бяха наредени зеленикави мертеци и суровици. Навътре в гората кипеше трескава работа. Непрекъснато ечаха брадвите и от време на време с продължителен трясък се поваляше някъде дърво.

Наблизо около разпрегнатите коля пасяха конете. Това бяха обикновени хергелета, дребни и грозни, с големи търбуси и с рунтава и сплъстена козина. Но между тях веднага се хвърляше в очи един едър кон от съвсем друга порода. Той беше строен и хубав, целият черен, с една само бяла звезда на челото. В стойката и вървежа му, във всяко едно негово движение еднакво ясно се чувствуваше и природно достойнство, и трайните следи на една дълга дресировка. Имаше малка грива и късо подрязана опашка. Всичко това лесно даваше да се разбере, че конят е бил военен. И наистина, сегашният му стопанин, горският стражар, неотколе беше го купил от една военна комисия, която разпродаваше в града бракувани коне.

Никаква прилика нямаше между тоя кон и целия табун, сред който беше изпаднал; между дребните и ниски кончета той изглеждаше прекомерно голям. Спокойните му и огладени движения, които на всяко друго място биха били изискано хубави, тук изглеждаха някак прекалено сериозни и важни. Приличаше на някой стар благородник, осиромашал и изпаднал в чужда среда. Навикнал на другарство, той постоянно се луташе между другите коне, но тия дребни и зли животни присвиваха уши и негостоприемно отпъждаха от себе си тоя странен чужденец. Тогава той ги следеше малко по-отдалеч, бавен и тежък, обзет от кротка меланхолия, в която живееха привички от друго време. Или пък се спираше на едно място и като поклащаше глава и размахваше опашка, за да се брани от мухите, дремеше с полузакрити очи и с увиснала долна бърна, лъснат от слънцето, все тъй внушителен, едър и хубав.

Горският беше много зает с работа: наглеждаше дали се поставят правилно фигурите, с които отмерваха на кубици готовите дърва, настояваше да се сече ниско до земята и всичко наред, като се запазват само липите, дрянът и плодните дръвчета. Всичко това му струваше много разправии. Селяните го слушаха, но и поглеждаха сегиз-тогиз към конете. Едрият черен кон на горския всякога привличаше вниманието им и затова много често разговорите се водеха около него. И горският, който беше суетен човек и обичаше да се хвали, неведнъж вече беше разказал историята на коня. Не било лесна работа да го купи от комисията. Конят бил най-хубавият и около него, като орли, се били струпали де що цигани и джамбази имало. Най-после, кое с молби и увещания, кое с хитрост, като нарочно преувеличавал недостатъците му, той успял да го вземе. И тъкмо навреме, защото цели шест месеца, как бил останал пеш. По-рано той си имал добро конче, дребно наистина, но живо, бяло като лебед и бързо като сърна. Но това безценно животно станало жертва на лакомията си, защото, след като прекарало

една оскъдна зима, още в първите пролетни дни умряло, отровено от лоши треви.

Горският разказваше всичко това не че не беше прежалил първия си кон, а само да покаже, че такава голяма загуба можеше да се изкупи само с такъв кон, какъвто имаше сега: як, здрав и хубав. Същински боеви кон, който не трепваше дори, когато той стреляше понякога с кримката си отгоре му. Наистина, конят си имаше някои недостатъци, инак нямаше да го бракуват: беше сляп с едното око и накуцваше, но единият недостатък съвсем не го загрозяваше, а другият се забелязваше само при по-бързите алюри.

Мръкваше се, от дърветата се проточиха дълги сенки, по-синьо и по-ведро стана небето, в спокойния въздух по-ясно се чуваха разговорите и позвънливо ечаха брадвите. Но друг далечен и продължителен шум накара всички да погледнат на север: по бялото шосе, надолу из баиря към воденицата слизаше безкрайна върволица коля, покрити с бели брезенти. Това беше военен обоз. И едвам сега забелязаха, че близо до селото бяха се спрели много войници. Те бяха насядали от двете страни на шосето и почиваха. Вече от няколко дни много войски идеха откъм Добруджа и отиваха някъде към Нови пазар и Шумен.

Засвири тръба и тоя сигнал се поде и повтори на много места по шосето. Войниците станаха, струпаха се отначало в безредни и многобройни купчини, имаше голям шум, но скоро всичко утихна и цялата тая маса изведнъж се прибра и стегна в правилна и дълга колона. Тръгнаха. Отново засвири тръба и, както по-рано, сигналът се поде и повтори едно след друго все по-назад. «По караулите свирят!» — обясни горският. Всички бяха се насъбрали около него и отпуснали лъскавите си брадви към земята, гледаха към войската. Изведнъж откъм началото на колоната, където в мъглата на слънчевия прах ослепително се появяваха някакви силни блясъци, засвири музика. Във вечерната тишина ясно

се разляха металическите звуци, звънтяха медните зильове, бухтяха глухите удари на тъпана и безкрайната колона могъщо се полюляваше в ритъма на крачките. Над главите на войниците ярко блещяха в лъчите на заника набучените на пушките ножове. И пред това зрелище и горският, и дърварите, всички побелели вече хора, всеки един от които имаше по някой син на бойното поле, а в гърдите на самите тях тупаха стари солдашки сърца, тия хора забравиха работата си, стояха и гледаха захласнати.

Но вниманието на всички отново се обърна към коня на горския. Още при първите звукове на тръбите, животното трепна, отдели се от другите коне, пристъпваше неспокойно и се ослушваше. Сега конят беше дошел наблизо, спря се в сечището и наострил уши и високо издигнал главата си, гледаше към шосето. Нищо не беше останало от предишната му апатия, нечакано преобразен, той изглеждаше още по-висок и по-хубав. Нервни тръпки преминаваха по тялото му, лъснато като смола на слънцето, ноздрите му се раздуваха, очите му горяха и гледаха с тоя особен, някак унесен и скръбно-мечтателен поглед, какъвто имат породистите коне. Нова вълна от звуците на музиката ясно се разляха във въздуха, възторжени и призивни. Конят трепна още веднъж, изцвили, с привична и непринудена грация изви шията си, надигна опашка и с бърз тръс се понесе към селото, като все гледаше нататък и цвилеше.

Едвам сега горският разбра опасността. «Гя! Гя! — завика той подире му, като подлагаше фуражката си да го подмами. — Гя, Арап, гя!» Но конят нито разбираше от тоя език, нито вярваше, че може да има нещо в празната фуражка на горския. Той не се обърна, не го чу. От селото излизаше навалица да посреща войските и звуците на музиката заглъхнаха във високо ура. При тая нова буря конят премина от тръс в галоп, закуца, но бързо се понесе нататък. Горският нахлупи фуражката си и се спусна и той след него.

В гората прекъснатата за малко работа се поде и брадвите отново заечаха. Разпиленият табун си остана край гората и дребните кончета отначало се бяха загледали за минута подир големия черен кон, но както всякога, нищо не разбраха и равнодушно се заловиха да си пасат. А големият кон продължаваше да препуска през полето. До селото имаше повече от два километра. Това разстояние конят измина твърде скоро и стигна до шосето. Слънцето беше залязло вече и на червеното небе на заника се рисуваха черните редици на колоната. И горският, който беше останал много назад, видя да препуска и да се носи покрай тия редици черният и грамаден силует на коня, а зад него блясъкът на ножовете по пушките ту загасваше, ту пламваше отново. Тъй конят премина надлъж покрай цялата колона, стигна до началото ѝ и се изгуби. Все още свиреше музиката и се чуваше ура.

Беше се стъмнило вече, когато горският, капнал от умора и станал вир-вода, стигна в селото. Всичко беше утихнало, но улиците бяха пълни с войници. И от тях, и от свои познати горският разбра това, за което приказваха сега всички. Конят, след като беше преминал надлъж по колоната, като че беше търсил мястото си, доде и се спря на няколко крачки от коня, на който яздеше командирът на полка. Опитаха се да го отстранят, но той пак се повърна. Тогава и на командира на полка, и на офицерите, и на войниците стана ясно какъв е тоя кон и какво беше го довело тука. Оставиха го и повече не искаха да му пречат. И като пазеше строго установената дистанция, както неведнъж беше правил това през дългата си служба на адютантски кон, той зае и остана на своето място в тържествения марш на полка през селото.

Записки
на един граничар

Край Места

[illegible]

[illegible]

Записки
на един граничар

Ески Арап

Около устието на Места има няколко села, в които живеят негри. Едно неотколешно предание разказва, че някой си Хюсеин паша владеял тук големи чифлици. Работниците и слугите му били помаци от Родопите, но тия планинци не понасяли жегата и маларията около Кара су. Едни измирали, други се разбягвали. Тогава пашата довел отнякъде негри. Тия чифлици днес ги няма, но потомците на негрите са останали. Имат ниски и сиви къщурки, скрити под смокви и храсталаци от туя. Отгоре по кирпичените дувари растат кактуси с жълти и червени цветове. Лете е непоносимо горещо, задушно, и най-слаб ветрец не разклаща тръстиките на блатата. Но полето е плодородно. Едри биволи влачат ралата и след тях вървят орачи, и те черни като тях. Между младите има истински хубавци: здрави и стройни тела, с обли и корави членове, като че излени от черен бронз. Тия хора са добри, наивни и безобидни. Щом заговорят — усмихват се сърдечно и весело, като деца. И цялото изражение на лицата им е в тая усмивка, която открива едни зъби, бели като сняг.

Пограничната застава беше в един напуснат чифлик. Тая голяма и стара постройка пазеше всички спомени и всички тайни на Ориента: широки стрехи, замрежени прозорци и чардаци, стени, обвити изцяло с хмел, бръшлян и глицинии. А наоколо каменни зидове, високи като на крепост.

Чифликът беше доста далеч от селата, но все пак нашите черни съседи ни идеха понякога на гости.

Най-често дохождаха двама: Ески Арап и Тата-Тита.

Ески Арап беше най-старият негър, единственият, който не беше роден тук, а в Судан. «По нашите места — разказваше ми той при първата ни среща — има авджии на коне. Но те ходят на лов не за дивеч, а за деца. Обикалят около селата и което дете се отдалечи — грабват го и после го продават.» Така бил отвлечен и Ески Арап. Но той бил тогава четиринайсетгодишно момче и затова помнеше много нещо за отечеството си.

Тата-Тита нямаше нищо общо с хората на Бернар Шоу. Той беше млад и хубав мулат и същинското му име беше Шевкет. Той е служил в турската армия и е бил тръбач. Войниците често се забавляваха с него и го караха да им свири турските военни сигнали. Тата-Тита не отказваше никога. Но той свиреше тия сигнали само с уста и все едно и също та-та-ти-та. Това му стана и прякор. Определено занятие нямаше и почти нищо не работеше. По-рано дълги години той управлявал един от саловете, които срещу малка такса пренасяли кола и пътници през реката. И затова Тата-Тита познаваше Кара су и горите около нея не по-зле от който и да било дивеч. Беше пъргав, лукав, пиеше много ракия и тайно се занимаваше с контрабанда.

Ески Арап идеше в заставата всякога с някоя малка молба — да измоли добитъка си от ангария или да му се позволи да си насече малко дърва от гората покрай границата. Но към това той никога не пристъпваше направо. Преди това ние започвахме с него всякога един и същи разговор.

— Комендар ефенди — казваше ми той, — все четеш и пушиш, четеш и пушиш! Трябва да ти е много мъчно за твоя мемлекет!

— Разбира се, Антула, мъчно ми е. А на тебе не ти ли е мъчно за Судан?

— Мъчно ми е, как да не ми е мъчно.

— Не искаш ли да си отидеш там?

— Ех, искам. Ватан нали е — тегли. Но много е

далеч, комендар ефенди. Шест месеца път. И седем тескерета трябва да имам, защото седем царства трябва да се минат. На — Стамбул, Измир, Масър. . .

Той брои на пръсти и изрежда още някои имена, които не само не са никакви царства, но надали и значат нещо. Но уверен, че всичко това непременно ще ме учуди и порази, той на края самодоволно и добродушно се усмихва. Ески Арап е много стар и лицето му е противно и страшно: черна като марокин кожа, черни устни, черни са дори и белтъците на очите му. Едни зъбите му се белеят и само усмивката дава нещо човешко на това лице.

— Има и море — продължава той. — И море има да се минава.

А след кратка пауза той неочаквано и съвсем наивно ме запитва:

— Комендар ефенди, истина ли е — ти си учен човек, — истина ли е, че в морето имало толкоз големи змии, че спирали и параходите дори?

Оттук нататък вече ние бързо меним темите на разговора си.

Най-после той си отива доволен и весел, защото в черната му ръка се белее записката, с която му разрешавах да си насече колкото иска дърва покрай границата. Но вън войниците дълго време не го оставят да си отиде, шегуват се и се смеят около него.

Така той си дохождаше често в заставата. Дохождаше и Тата-Тита. Но той идваше, както лисицата заобикаля курника, предпазливо и безшумно. Аз го виждах неочаквано между войниците, без да зная кога е дошел, нито пък го виждах кога си отиваше. По едно време забелязах едно твърде интимно приятелство между моя подофицер, Ески Арап и Тата-Тита. Струва ми се само, че забелязах това твърде късно. Тата-Тита избягваше да ме срещне или ако ме срещнеше, гледаше ме лукаво и недоверчиво. Разбрах, че се върши нещо, което се крие от мене.

Стаята на подофицера беше настрана, някъде в долния етаж. Една вечер наминах покрай нея и погледнах през прозореца. Вътре бяха тримата прия-

тели: подофицерът, Ески Арап и Тата-Тита. На камината гореше огън, пред тях бяха сложени чаши и шише ракия. Подофицерът беше от Бандерма, младо и доста интелигентно момче. Знаеше турски език по-добре от самите турци. Сега той говореше за Африка. Виждаше се, че беше чел и Ливингстона, и Брема, и Майн Рида. Ставаше дума за всичко: за тропическите гори, уплетени с лиани и пълни със зверове и змии, за пустинята и за миражите, които мамят загубените кервани, за палмите на оазисите и за страшния рев на лъва, щом залезе слънцето. Надълго описваше после малките хижи, направени от бамбукови пръчки. Хората, които живеят тук, са черни, но безгрижни и свободни, пламенни и страстни в любовта, жестоки и свирепи в отмъщението и в битките. Те знаят да се веселят: пият вино из черупките на кокосови орехи, имат музика, която приспива змиите и запалва кръвта на жените, които танцуват полуголи. Само мъниста и стари монети дрънчат по ръцете и гърдите им.

При последните думи Тата-Тита се провикна, пое чашата си и засвири сигнала за настъпление. Това беше условният знак, че е време да се пие. И тия сигнали Тата-Тита подаваше твърде начесто. Той пиеше с наслада, подигаше шишето, за да види колко има още, и от разговора твърде не се интересуваше. Но старият Ески Арап слушаше захласнат и разтреперен от вълнение. Той само си повтаряше:

— Тъй, тъкмо тъй е, чауш ефенди. Аз помня! Е-хе!

И той запяваше нещо с глух и гърлен глас.

Аз забраних тия срещи. Но болестта на стария негър беше напреднала вече. Той и без това си имаше обикновеното старческо слабоумие, но сега говореше вече само за Судан и за младините си, говореше несвързано и почти безсмислено. Ръцете и челюстта му трепереха, а очите му блуждаеха трескаво и безумно. Оплаква ми се и жена му. Тя беше зла и сприхава баба. Молеше ме да забраня на подофицера и на Шевкета да се събират със стареца й. Те

го подлудили. По-рано той бил тъй добър, разумен и кротък. Сега постоянно ѝ се карал, заплашвал я, че ще продаде всичко и ще иде в Судан. Не ядял почти и не можел да спи или ако заспивал, започвал да гълчи в съня си на някакъв див и неразбран език. Старата жена плачеше.

Повиках Ески Арап в заставата. Случи се тоя път някак по̀ в себе си. Помъчих се да го раздумам.

— Комендар ефенди — каза ми той с някакво тъжно примирение, — децата ми измряха, аз съм стар, в къщи постоянно ми се карат. Не мога, ще си ида. Човек, дето се е родил, там му е добре.

И той ми разказа тоя анекдот:

— Султан Сюлейман — отколе било то — видял едно птиче. Много хубаво пеело. Казал да го хванат и да го турят в златен кафез. Е, султан нали е — станало, както казал. Но птичето млъкнало сега. Не пеело. Поклащало глава и казвало само: «Ватан! Ватан!» Смилил се султанът и казал да го пуснат. Изхвръкнало птичето от златния кафез и кацнало върху един нищо и никакъв трън. И запяло пак. Ама там — на гнездото си.

Късно през същата вечер аз се връщах от обиколката си по границата. Селото беше тихо, къщите се криеха под черните куполи на смоквите. Само едно кръгло прозорче светеше в тъмнината, като жълто око. Чуваха се там тъпи и редки звукове, като че дъждовни капки удряха в капчук. Там беше къщата на Ески Арап. Аз се приближих и спрях коня. Вътре някой биеше тарабука и пееше: немощен и дрезгав глас, едни само глухи, гърлени звукове. Пееше Ески Арап. Чух отначало провлечена и тиха мелодия, тя се повтаряше дълго време, но в нея имаше толкова много любов, сълзи и спомени. После ударите на тарабуката и самата песен се ускориха и мелодията премина в игрив и весел танц. Наместо тарабуката зазвънчаха чимпари.

Чу се писклив и зъл женски вик:

— Млъкни! Млъкни, дъртако проклети! Вай, иллах, аллах!

Песента замлъкна. Ески Арап отговори нещо, но какво — не чух.

— Ватан! Ватан! — завика пак отчаяно жената. — Все тоя ватан! Ума си изгуби бе, човече, засрами се!

Мина се няколко време и ударите на тарабуката и песента започнаха отново. Пак провлечена и бавна мелодия отначало, гърлени и глухи звукове, но пълни с нежност, с любов и с безнадеждна скръб. . .

Ески Арап тъгуваше за Судан.

Наблюдател

Заставата си имаше отделен наблюдател към морето — опълченеца Адамов. Редовно всяка вечер аз четях съобщенията, които той изпращаше. Пишеше ги грижливо, почеркът — черковнославянски, началната буква голяма и украсена. И по външността си, и по тържествения си тон тия записки на Адамова напомняха древен манускрипт. Например той пишеше: «В ч. 7 и 35 мин. преди пладне яви се параход на южния хоризонт. Беше тип Жан-Барт и бързина имаше голяма. В часа 8 и 12 м. беше срещу поста Булаир на 32 клм. от брега; в часа 10 срещна в морето две гемии, спря ги и приказва с тях 32 минути. В часа 11 и 8 м. той же параход стигна южния край на Тасос и възви на север. В часа 12 и 45 м. изчезна по посока към Кавала.»

В тия записки на Адамова можеха да се намерят места, в които имаше увлечението на наивен художник, но думите: около, може би, приблизително — липсваха съвсем. Адамов беше стар моряк и разбираше от работата си. Той следеше неприятелските параходи с педантичната точност на учен и с будното внимание на детектив.

Адамов беше служил на разни параходи, видял беше далечни страни и на всички езици говореше по малко. Имаше твърде оригинална фигура: висок и сух, черно, грапаво лице, черна брада, тук-там прошарена вече, пресипнал глас и по цялата широчина на челото — един белег от заздравяла рана. За гласа си той казваше, че пресипнал от настинка, но за историята на раната обикновено мълчеше и само

леко се поусмихваше с крайчеца на устните си. Напоследък той е бил пилот в едно портово капитанство и още носеше матроската си униформа. Лулата никога не снемаше от устата си.

В заставата всеки ден се случваше по нещо. Докарваха някой контрабандист, заловен някъде по границата около Кара су. В двора той седеше между часовите и поглеждаше замислено и плахо, като дивеч, попаднал в примка. Връщаха се войници от града и донасяха новини. Или някой началник минаваше. Това бяха малки случки, които внасяха разнообразие и за минута отвличаха вниманието другаде. Но Адамов беше откъснат от тоя живот: цял ден той си стоеше на височината до брега и гледаше морето. Само вечер когато се стъмнеше и повече не можеше да се наблюдава, той слизаше до заставата, донасяше съобщението си и си вземаше провизии за другия ден. Беше доста далеч и той идеше с едно магаре. Аз чувах стъпките на добичето по каменните плочи на двора и пресипналия бас: «Стоп, машина! Сто-оп!»

Сега заставата се изпълваше с глъчка и смях. Около Адамова се събираха всички войници. Той разказваше всичко, което беше видял през деня в морето, какъв параход минал и накъде отишел. Но тежко и горко на това младо момче, което случайно също е забелязало нещо и непредпазливо кажеше, че тоя параход е бил броненосец, когато всъщност е бил торпильор. Адамов най-жестоко осмиваше тия профани в морското дело. После наставнически и надълго обясняваше какво нещо е броненосец и какво — торпильор и неусетно довеждаше разговора до морската битка при Скагерак. Тук Адамов не позволяваше никому да се обади и дори ставаше опасен. Но войниците го познаваха добре. Скоро той изпадаше в добродушен и весел тон, шегуваше се, разказваше анекдоти, които започваше всякога еднакво: «Веднъж в Порт Саид»... Или: «Като стигнахме в Пирея»... Сега вече войниците наймного обичаха да го слушат. Около него гърмеше

лудешки смях, но Адамов запазваше сериозното изражение на лицето си и само лукаво примигваше над лулата си.

Адамов се отбиваше и при мене. Още в коридора чувах как важно говореше на ординареца: «Доложи на поручика. . . ще искам някои инструкции.» Но както всякога, ние приказвахме повече за морето, за бурите и корабокрушенията му. Нови инструкции той не получаваше, освен всякога една и съща: да внимава и да наблюдава добре. Но аз не пропущах да похваля точността и хубавия стил на съобщенията му. Като всеки автор, Адамов се поласкаваше твърде много и си отиваше доволен. Това скоро се разбираше. На двора го чакаше магарето, стегнато и натоварено от войниците. Чуваха се няколко твърде немилостиви удари и бодрият моряшки вик: «Хайде! Вирра!»

Повече от час-два Адамов не оставаше в заставата. Но той обичаше усамотението си, защото беше близко до морето. Често, когато не се виждаха параходи на хоризонта, той слизаше на брега. Сега Адамов имаше доволния и щастлив вид на собственик, който заобикаля имението си. Виждал съм го застанал до самата черта на водата, в характерната за моряците поза: малко разкрачен, ръцете отзад, лулата в уста. Той имаше философски наклонности и обичаше тихите съзерцания. Пред него морето беше спокойно и тихо, бяло и светло, като стъкло. Наблизо играеше делфин. Адамов познава добре навиците на това животно: то е тромаво и тежко, но понякога се развеселява и като че нарочно, защото го гледат, прави смешни фокуси, като клоун. Като изгуби из очи делфина, Адамов тръгва бавно по брега: събира черупки на морски охлюви — от тях той прави броеници, които подарява на приятели. Търси някоя рядка раковина, която може да стане солница или пепелник за цигари. Или пък се спира някъде и като приклякква, нежно и с голяма любов разглежда някоя морска звезда.

Бях веднъж при него на наблюдателния пост. Адамов си имаше землянка и вътре беше се наредил добре: легло, маса и, разбира се — хартия и мастило за записките. На стената беше прикована синя копирна хартия: това бяха силуетите на всички параходи от англо-френската флота в Бяло море. Но и без тях Адамов ги познаваше добре. На тия изображения той гледаше просто като на някой непотребен криминален албум.

В морето далеч се виждаше параход. Аз го знаех вече, но все пак попитах:

— Е, има ли нещо днес?

Адамов погледна парахода и направи презрителна гримаса.

— Има един там. . . Ама наш си е. . .

— Как наш?

— Патрулен е. Обикновен търговски параход, въоръжен колкото за патрулна служба. Всеки ден си минава, не стреля, не се закача. Все едно — наш е. . . Но вчера мина пак онзи таласъм.

Адамов се досеща, че не го разбирам, и се поправя:

— Мина един голям броненосец. Тип Сюфрен, 275 метра дължина, гази 8 м, 12 оръдия 30.5 см. . . И още. . . У него топове, топове, като в умряло куче черви. . .

Адамов мразеше англичаните. Всичките му нещастия идеха от тях. Той не можеше преди всичко да забрави хубавия живот на пристанището. Денем — движение и глъчка около параходите, непрекъснат писък на сирени, остра миризма на смола и дим. А вечер — ония малки кръчми по крайбрежието, в които всякога има пържена риба, вино, латерна и весела компания. Всичко това е сега като сън. Адамов се чувствуваше унизен и като че изгонен от собствената си къща. Една вечер го срещнах, когато слизаше в заставата. Изглеждаше огорчен повече отвсякога и искрено ми се оплака, че той, стар мо-

рик, срамува се да живее на суша и наместо да е сега на някой параход, принуден е да върви подир такова едно животно. Друг път говорехме за комарите и той ме уверяваше, че ако човек си легне в една лодка само на двайсет крачки в морето — никакви комари няма. Но сега даже и това малко удоволствие той не можеше да си позволи.

Параходът стоеше на хоризонта. Върху светлата повърхност на водата той изглеждаше цял черен, с мъгляви и неясни контури в далечината. Само по наклона на мачтите и с бинокъл можеше да се познае посоката на движението му. Той беше твърде далеч.

— Отива към Тасос — каза Адамов.

Моят ординарец, който също гледа парахода и досега бе мълчал, се обажда:

— Господин поручик, трябва да е броненосеца, дето го гледахме онзи ден.

Без да каже нещо, Адамов поглежда ординареца, после мене и пак ординареца. В погледа му има и съжаление, и насмешка, и презрение: ето още един човек, който не може да различи броненосеца от обикновения параход. И Адамов може би нямаше да остави току-тъй невежеството на ординареца, но в тая минута параходът отново привлече вниманието ни. Неочаквано той беше изменил посоката на движението си и вместо на запад идеше право на юг, към брега. Той се приближаваше все повече и повече, растеше, очъртанията му ставаха по-ясни. Най-после той като че се запря и остана на едно място: точно срещу поста Булаир, на двайсет километра от брега.

Адамов всякога умееше да отгатва отрано намеренията на неприятелските параходи, но сега твърде неспокойно снемаше и подигаше бинокъла на очите си. Недоумение и яд се виждаше на лицето му.

— Чудна работа! — говори той. — Одрямал се и сто-о-о-и! . . . Тук, на това място, не бяха дохождали.

Но ординарецът Спиридон се обажда:

— А, не са зер! Дохождали са те! Миналата година дохождаха и на, пак тука. Познават те мястото.

Спиридон е от старите граничари, втора година служи по тия места и затова може да му се вярва.

— Дохождаха — продължи той — миналата година, преди войната. Имаше много хора от града на бани. Ей там на поляната до буруна бялнало се беше от палатки. Кой знай, за войска ли ги взеха, що ли, доде един параход. Слязоха с лодка на брега двама офицери. Ротният дохожда и приказва с тях. Двама бяха дълги-дълги и с червени лица. Англофренци. Искаха бира. Отде ще им вземем бира? Дадохме им зеленчук от бахчата. Много зеленчук им дадохме.

— Отрова да сте им дали — прекъсва го сърдито Адамов. — Услуги ще правиш на такива хора. То се знае — слизат да ни шпионират. Пък и бира отгоре. Храни куче да те лае!

Адамов имаше причина да се сърди на англичаните, но в тая минута той се сърдеше повече на Спиридона: старият моряк се смяташе вещ в работата си и не обичаше, особено тук, на неговия пост, когато се говори за параходи и за морски работи, да се вмесват в разговора и прости хора. Той гледа няколко време парахода и сне бинокъла. Лицето му стана замислено и важно.

— Аз не зная — подзе той, — не зная защо обикалят барем тъдява. В Солун се бях срещал с един адмирал. Той ми казваше, че тука морето е много плитко и никакъв десант. . . Чакай, аероплан! Насам, насам се чува!

Адамов се загледа към небето. Не можах да науча кой беше тоя адмирал, с когото той е имал такъв сериозен разговор в Солун.

Аеропланът е близо и ние скоро го намираме. Звънливо бръмчи не само пропилерът, още по-силно иде шумът от мотора, ту задавено и глухо, ту изведнъж тревожно и гръмко. Вече по тоя голям шум и по самия силует на аероплана — твърде голям, с леко превити назад криле, като на орел, — по теж-

ния, но уверен и величествен полет — ние, преди още да видим черните кръстове, познаваме, че това е «Слънчова птица» — един от големите наши аероплани.

Свечеряваше се. Слънцето беше залязло и между Тасос и Дедели балкан небето цяло беше огненочервено. Ниско сред това сияние чернееше се като назъбена стена високата гора около Кара су. Морето беше тихо, сивобяло като матово сребро. Ясно и съвсем близо се виждаше сега исполинският конус на остров Самотраки с бели облаци около върха му. Сред ведрата и дълбока лазур тия облаци стояха не на небето, а ниско и хоризонтално, неподвижни, гъсто напластени бели кълба, сякаш стадо овце, приютени преди нощта. Полето и брегът потъмняваха, но небето беше още високо и светло и лек пурпур играеше по белите облаци и надолу в огледалото на морето.

Параходът стоеше на предишното си място. Като малка черна точка, аеропланът се виеше високо, но точно над него. Изведнъж се чуха топовни гърмежи. Докато се мъчехме да определим откъде идат, на борда на парахода се показаха и развиха бели кълба дим, блеснаха и кратки червени пламъци. Стреляха оттам.

— На аероплана стрелят — каза Адамов.

Сега аеропланът лесно се намираше. Около него, по-високо и по-ниско, се явяваха кръгли бели облаци. Пукотът на шрапнелите не се чуваше и сякаш тия млечни кълба се раждаха във въздуха от само себе си. Близо до парахода се издигна висок стълп от пяна и щом се изгуби, още два други почти едновременно се издигнаха. Около парахода експлодираха бомбите на аероплана. Веднага черен и гъст дим заизвира бързо из комините на парахода, разстла се и го скри. Пред тая черна завеса още по-ясно блеснаха белите стълпове на нови гейзери, издигнати от нови бомби. След малко параходът се показа, но плуваше вече право на юг, след това бързо измени посоката си и пак показа едната си страна към нас. Явно

беше, че той плува с голяма бързина и постоянно прави зигзаги.

— Гледай го, избяга — обади се Адамов. — Чакай, приятелю, и бира може да има, не само зеленчук!

Тая шега развеселява Спиридона и той не може да сдържа смеха си. Параходът се отдалечава все повече и повече и се губи в далечината. Черната и раздиплена струя на дима още стои над морето и чертае следите на пътя му.

Беше се изминало доста време, когато наново чухме да бучи моторът. Аеропланът беше ходил чак към Тасос и се връщаше сега откъм запад. На тая страна и полето, и гората около Кара су бяха се слели в една обща черна маса. Сиянието на запад още не беше угаснало, само че от огненочервено беше станало бледожелто, ослепително и ярко. Върху тоя светъл фон, високо над тъмното поле се рисуваше черният силует на голямата птица, която се връщаше уверено, спокойно и плавно. Изведнъж, току под аероплана, блесна бяла звезда, угасна скоро, но малко по-долу пламнаха други две. Това са сигнални ракети, които предупреждават нашите батареи. Аеропланът иде все по-близо и черният силует още повече расте. Блясват нови ракети. Сред вечерното небе рязко се очертава исполинската птица с широко разперени криле, с горящите ракети под нея и това тъй напомня някое хералдическо изображение на черен орел, сграбчил в ноктите си светкавици.

Когато вече си отивах, погледнах към землянката. Адамов стоеше пред масата си, свещта беше запалена, лулата висеше на устните му, лицето му беше усмихнато. Той беше доволен от днешния ден и, с ревността на древен летописец, готвеше се да напише всекидневното си съобщение.

Край Места

Няколко месеци прекарах в с. З., където имахме погранична застава. Както навсякъде около Места, и тук населението обработва само тютюн, но порано е имало богато скотовъдство. Безбройни стада овце, кози, говеда и коне са пълнили пространните пасбища на Саръшабанското поле и горите из делтата на Места.

Новото време прави живота от ден на ден потежък и затова идиличната простота на миналото и някогашното благоденствие изглеждат още по-хубави и по-свидни. На тая тема твърде често приказвахме с хаджи Ибрахима, най-богатия човек в селото и наш хазаин. И само при тия разговори старецът, иначе флегматичен и спокоен, ставаше и по-приказлив и се вълнуваше. А пък следи и паметници от доброто старо време можеха да се видят навсякъде, имаше ги и в чифлика на нашия хазаин. Зданието беше просторно и голямо, но повечето му стаи бяха оставени недоправени и без таван, за да служат за сушилни. И тук, в една от тия стаи, между низите и саръците със сухи тютюневи листа, беше домашният музей на хаджи Ибрахима. Всички вещи, които бяха събрани в него, не служеха вече за нищо, но всяка една беше скъп спомен. Имаше ведра, чебъри, хърклинги, овчарски геги, чанти, кожени силяхлъци, седла с широки железни стремена, юзди, украсени с тежки и многобройни пискюли от червен ибришим, нагръдници, на които висяха големи зъби от глиган, сводени като полумесец. После — кулаклии ножове, шарчени барутници, дълги по няколко метра

хергелджийски камшици. Но между тоя старинен инвентар най-много се хвърляше в очи едно нещо: това бяха няколко пълни комплекта от звънци — хлопатари.

Овчарската слабост към тоя род украшения ми беше известна, но това, което виждах сега, беше съвсем ново и особено. Звънците бяха два вида: от туч и от желязо. Като се започне от най-малките, следваха поред други със също такава форма, но все по-големи и по-големи. Целият комплект имаше дванайсет номера. Железните бяха още по-големи, приличаха на попски шапки и последният номер имаше невероятни размери — почти колкото един котел. Мащабът на физическите сили като че е бил по-друг в миналото. В музеите ние всякога се питаме какви хора е имало някога, за да могат да въртят някогашните грамадни мечове и да издрайват под страшната тежест на железните доспехи. Навярно и животните, които са носели тия звънци, ще да са били по-други.

Но оригиналността на звънците не беше само в големината им. Когато хаджи Ибрахим, увлечен в разказите си, подигаше някой от тях, като че пробудени от дълбок сън, в тишината на стаята проечаваха и се разливаха чаруващи звуци. И това беше най-красноречивият език на миналото. Трябва любовта към някогашния първобитен, но хубав поминък да е била твърде голяма, за да се превърне обикновената нужда в разкош и простият занаят на железарите от Саръ Шабан и Кавала да стане изкуство. Защото и направата, и металическият сплав са имали секрета си, а различните гласове на звънците от един комплект напълно се съгласуваха със законите на музикалната гама. Една веща ръка би могла да съчетае тия звуци в сложна и хубава мелодия.

Тъкмо това разказвах на хаджи Ибрахима. Казвах му, че има хора, които ходят от град на град и с такива звънци, като неговите, свирят всякакви песни и печелят пари. Но старецът не ме разбра, или пък не искаше да ме разбере. И наистина, тая екс-

ецентрична музика може да бъде твърде забавна върху сцената на някое вариете, но какво е тя при музиката от звънците на свободните стада, тая чудна симфония на летните нощи, която знаят само хората от широките полета! Тая музика беше запомнил хаджи Ибрахим и не искаше да повярва, че и днес някъде може да има нещо подобно.

Някогашното скотовъдство сега не съществува вече. Но и днес природата е такава, каквато е била някога, за да бъде то възможно. Като напусне планинската врата между върховете Инжекъз и Карпузтепе, Места излиза в равнината. И ето тая река, широка, спокойна и хубава, е животворното сърце на цялото Саръшабанско поле. Зимата тук е топла, сняг не пада никога и още с първите пролетни горещини из влажната земя бликва буйна растителност. Гъста и злачна трева покрива ливадите, висока тръстика се залюлява над блатата, гората из делтата — пространния и таинствен Коджаорман — потъмнява и се изправя сред полето като планина.

Това е същинска тропическа гора. Исполинските стари дървета нито могат да се видят тъй, както си са, нито могат да се познаят. Долу от земята се подига гъсталак от младочки, плъзват нагоре и хиляди увивни растения: хмел, повет, бръшлян, дива лоза и какви не други още. Тия безбройни живи въжа пърпят по всчки посоки, кръстосват се и се преплитат, изпълват цялото пространство под свода на клоните, изкачват се по самите върхове и спущат оттам гъсти потоци от листа, чужди на самите дървета. Цялата гора, омотана в тая хаотична тъкан, добива нови и фантастични очертания, слива се в обща една зелена маса, непроходима и гъста. Навътре може да се иде само по тесни коридори, просечени от дърварите. Но тук-таме може да се видят и малки полянки. Те са се открили след отколешни пожари и само там пада слънце и горе небето се синее. А наоколо пък се изправят плътните стени на гъсталака и ниско до земята се чернеят в тях валчести дупки, из които се провират чакалите и дивите свини.

Дълбока и странна е денем тишината на тая гора. Човек рядко стъпва тука, всичко живо се спотайва и се крие на сянка. Все пак някакъв невидим живот се чувствува и неволно въображението иска да насели тая глуха пустота. Ето уединена кръгла полянка. Някъде от самите върхове на гората се отделят и се спускат чак додолу само две стъбла от дива лоза. Те висят съвсем свободно във въздуха и сплитат краищата си като люлка. Наоколо е гъста трева и цветя из нея, тъй пресни и тъй хубави, каквито могат да се намерят само в най-затънтените места. Леко се люлее тая горска люлка. Не някоя самодива ли се е люляла тука преди малко и високата трева не се ли поклаща още от леките ѝ стъпки?

Съвсем друго е, когато задуха силен вятър. Гората се събужда и оживява. И тоя глух и таинствен пущинак, доскоро изпълнен само с мълчание и тишина, изведнъж се раздрусва, бучи и лудее в някаква могъща и страховита ярост, като че бурята не иде отдругаде, а се ражда тук — из самите недра на гората.

Но тук върхове и клони не се огъват и не се люлеят. Гората яко е увързана с лианите и само отделни маси изцяло и тежко се поклащат, подобно на грамадни кораби, отрупани с гирлянди и въжа. Иде глух и смесен шум: някъде преплетени клони скриптят, някъде бучи празна хралупа, хиляди растителни въжа, изсъхнали и обтегнати между клонете, звучат като струни, кършат се сухи съчки, подига се вихрушка от сухи листа. Всичко се слива в страховит и многогласен шум. Като че се чува и болезнен стон, и смях, и викове, и бързи тежки стъпки. Там някъде не препуска ли сур елен, не язди ли на него юда и наместо камшици не размахва ли змии? Или пропълзял на изсъхнал клон, навил около него сребърните си пръстени и пиян от бурята, не свири ли нейде смок?

Стари поверия и легенди, които изглеждат възможни и правдоподобни, когато човек е в Коджа-орман! Това е някакъв фантастичен мир, изпълнен

е разнообразен и стихиен живот, нестесняван от никого, тържествуващ и сит сред това изобилие на влага и храна. Плодоносните недра на земята щедро кърмят тоя живот, растителността лудее, множи се и удавя всичко в зеленината си. И тя не се свършва при границите на гората: от двете страни на Коджаорман се разстилала, все тъй девствено и зелено, Сарыпабанското поле.

Трудът и усилията на човека като че изнемогват пред това веселие на природата. И пролет, когато тук-таме в полето се появяват малки квадрати от изорана земя — това изглежда като миниатюрни драскотини върху здравата снага на земята. И ясно се вижда, че единственият поминък, който не би бил в противоречие с тая могъща и дива природа, това е скотовъдството. Но големите стада отдавна са изчезнали и в топлите южни нощи отколе вече не звучи песента на звънците. Те стоят захвърлени по таваните, както в чифлика на хаджи Ибрахима. И в тия замлъкнали звуци, под праха на годините погребана е за всякога пленителната поезия на доброто старо време.

Случайни гости

Един от постовете на нашата застава се казваше «Бяло море». Той е на самия бряг, малко здание, до него дъсчена будка за часовоя и няколко акации, изкривени от морския вятър. Чифлици и села наблизо няма, зад поста е безлюдно и пусто поле, откъм юг е морето и сред него — исполинският конус на Тасос.

Близо до тоя пост имаше малък залив, който навътре в сушата се обръщаше на блато, обраснало с висока тръстика. По-рано, когато войниците отиваха да патрулират към устието на Кара су, трябваше да заобикалят много и тогава да излязат на морския бряг. А това им струваше и труд, и време Сега те преминават залива с една лодка, която е собственост на поста и постоянно си стои, привързана до брега. Войниците я наричат «Годеницата», или по-често и по-галено «Годеничката». И лодката, и това странно име си имаха историята.

Граничната служба по морския бряг има добрите си страни. Тук почти липсват всякакви разправии с контрабандисти и дезертьори. И затова войниците, които патрулират покрай морето, нямат леката походка и будното внимание на граничарите от планините. Там опасността може да се яви внезапно и па всяка крачка, тук — един поглед към морето, и вече се вижда има ли нещо, или няма. И войниците всякога си вървят спокойно и бавно, минават по самата черта, до която стига водата, защото там пясъкът е прибъхтан и по-лесно се върви. Малки вълни ритмично прошумяват наблизо и до самите

нозе на войниците пяната се разстила върху пясъка, като бяла дантела. Морето е всякога хубаво, въздухът е пропит със соления дъх на риба. Кучетата, които придружават патрула, щом излязат от делтата на Кара су, като че започват да скърбят за дивеча и за горите, не се отделят настрана и лениво и апатично вървят в самите стъпки на войниците. Но и те са свикнали с морето и за някоя кора хляб, захвърлена далеч сред вълните, готови са да направят и най-студената баня.

По-внимателни стават войниците, когато има буря. Случва се често тогава морето да изхвърли някоя лодка или дори гемия. Ако това не стане, от някое далечно корабокрушение вълните може да довлекат добра и скъпа плячка: буре с кокосово масло или с маслини, някоя каса с лимони или с портокали. Това се случва много рядко. По-често развълнуваното море ще изхвърли греди, дъски, отломъци от мачти, или пък само някоя матроска шапка. Не всичко може да влезе в работа, но всяка вещ може любопитно и дълго да се разглежда и философски да се побеседва за нея. Все пак маслините и портокалите не се забравят и вярата в щедростта на морето не се разколебава.

Един ден духаше лодосът и морето силно се вълнуваше. Тъмни облаци се носеха по небето и забулваха Тасос до подножието му. Гората около Кара су се огъваше под вятъра и шумеше. Но тоя шум оставаше болезнен и слаб, облаците вървяха към север бавно и без светкавици. Истинският хаос и страшният шум на бурята бяха в морето. То беше настръхнало и потъмняло, почти черно, набраздено с високи вълни, които се люлееха и огъваха в могъщи гърчове, гонеха се с някаква дива и ликуваща песен, шумяха и размятаха белите си гриви. Близо до брега морето ставаше разкаляно и жълто, вълните идеха една след друга и с глух рев се разбиваха на кипяща бяла пяна. Цели ята от гларуси се виеха край морето. Но тия птици, тъй досадно кресливи други път, сега бяха мълчаливи, правеха големи усилия да се

задържат на едно място във въздуха, но вятърът ги грабеше и разнасяше насам-нататък, подобно на хартии и дрипи, подигнати от вихрушка.

Морето беше страшно тоя ден. И все пак, далеч на мъглявия хоризонт се виждаше самотна гемия, безпомощна черупка, с която вълните си играеха. Платната бяха снети, мачтите силно се накланяваха и от време на време се показваше над вълните ту предната, ту задната част на корпуса. Не беше лека участта на тия моряци и сякаш морето се готвеше да ни направи жестокия си подарък. От всички постове войниците следяха тая гемия, дебнеха я като ловци, които са поставили примка и чакат. Аз излязох по обиколка и сам вярвах, че непременно ще се случи нещо. Но минаха се няколко часа и гемията не само че не се приближаваше към брега, а дори успяваше да навлезе още навътре в морето. В такова бурно време не брегът спасява моряка, а откритото море.

Продължих обиколката си, но все не можах да се примиря с мисълта, че такава голяма буря ще мине току-тъй, без всяко събитие. Често спирах коня и отново гледах към гемията: тя си оставаше на същото място и все така отчаено, но твърдо се бореше с бурята. И дори ординарецът, който ме придружаваше, почна твърде непредпазливо да се шегува.

— Господин подпоручик — говори той и хитро се усмихва, — днес май няма да ядем маслини. Ще избяга тоя дявол!

Наблизо към «Бяло море» срещнах патрула, който се връщаше към отсамния пост. Единът от войниците беше Пантелей. Той беше бодро и весело момче, но по една странна игра на мускулите и линиите на лицето си, изглеждаше мрачен и сърдит, говореше троснато и високо, като че се караше. Сега Пантелей стоеше пред мене още по-навъсен, уморен и замаен от вятъра.

— Има ли нещо към «Бяло море», Пантелей?

— Благополучно, господин подпоручик. . . Само оная афера. . .

Зная слабостта му към тая дума, не го пресичам и не се усмихвам.

— Там, господин подпоручик. . . Там, в «Бяло море», още отзарана заловили двама души, годеник и годеница. . .

Вятърът граби думите на Пантелея, аз ги чувам някъде отстрани във въздуха. Всичко това ми се струва съвсем невероятно и чудно.

— Вярно, господин подпоручик — повтаря Пантелей, — годеник и годеница.

Той идва по-близо и ми разказва цялата история. Тя била гъркиня от Тасос, а годеникът говорел добре български и както уверявал, бил българин някъде от Кавалско. Бащата на момичето не бил съгласен за годежа и те избягали с лодка, като мислели да излязат на скеля Кереметли и оттам — за Саръ Шабан. Но бурята ги изхвърлила отсам границата. Лодката извлекли, неповредена и здрава, на брега.

Побързах към «Бяло море» и когато стигнах там, заварих войниците, както всякога, построени за среща. Но аз не доизслушах до края рапорта на старшия и влязох вътре в поста. Пред мене стояха те — годеникът и годеницата. Съвсем не очаквах това, което виждах. Тя беше младо хубаво момиче, много хубаво дори. Имаше прости, тъмносини дрехи и яркочервена забрадка, която наполовина скриваше косите й, черни до синьо вече. И може би затова кръглото й лице изглеждаше по-бяло, очите черни, усмихнати и светли. Имаше нещо детско, покорно и добро в погледа на тия очи. Годеникът беше възрастен, близо четиридесетгодишен човек. Казваше се Теодоси, рибар. Професията му личеше в цялата негова фигура: висок, широкоплещест, силен и здрав, с типичните черти на расата си — орлов нос, силно издаден подбрадник и тънки мустаци. Носеше кожена куртка, кожен каскет, килнат назад, върху челото падаха къдрави, черни коси.

Хубавец тоя човек не беше. Един от тия хора, на които природата е дала голяма физическа сила,

които добре разбират занаята си, работят много, пият много, често са необуздани и груби, но са забавни, оригинални и много смели. Жените лесно се увличат подир такива мъже.

Нещо ново не научих от тях, освен това, което вече знаех от Пантелея. Показаха ми един вързоп, който бяха успели да спасят от корабокрушението си. Вътре имаше дрехи, чеизът на момата, всичко измачкано и измокрено от морето. И докато годеницата срамежливо навеждаше очи и се червеше, рибарят беше спокоен, гледаше хитро, насмешливо и дори нахално. Той беше навикнал спокойно да посреща всеки удар на съдбата, какъвто и да бъдеше.

За престъпни намерения у тях не можеше и да се мисли. Те бяха се озовали в наша територия по една нещастна случайност. Оставих ги, като казах да ги държат свободно, повече като гости, отколкото като арестанти. И те, и войниците не можаха да скрият радостното си облекчение, че работата взема тоя добър край, който са и очаквали.

Всеки пограничен офицер е длъжен веднъж в седмицата да пренощува в някой от постовете на заставата си. Ред ми беше да бъда в «Бяло море» и още отрано бях изпратил тука ординареца си. Вещите ми бяха донесени и стаята ми приготвена — на това чергарство бях свикнал отдавна. При мене влиза ординарецът и още от вратата се усмихва. Аз зная какво иска да ми каже, но на тая интимна тема не ми се ще да приказвам.

— Е, Калине, какво ще ядем довечера?

Калин неочаквано се смущава, мънка нещо и не отговаря.

— Какво готвиш? — питам го.

— Аз не готвя сега, господин подпоручик. . . таквоз. . . тя готви сега, годеницата. Отзарана тя готвила на войниците, сега пак готви за тях и за нас.

Аз огледах стаята. Беше изметено и чисто, стъклата на прозорците бяха изтрити, вещите — грижливо и хубаво наредени. Сега си спомних, че и в по-

мещението на войниците имаше много по-голяма чистота, отколкото всеки друг път. Надникнал бях и в кухнята — и там разтребено и чисто, на огнището бяха наредени няколко тенджери. Калин се досеща какво мисля.

— И тук тя разтреби — говори той, — и оттатък. Много добро момиче. Пък и приляга му.

И Калин прибавя с други, по-сериозен и наставнишки тон:

— Все друго е, господин подпоручик, когато жена влезе в една къща. Друго е.

Той се отпуща ту на единия, ту на другия си крак, някак свенливо се усмихва и в погледа му се чете въпросът: «Няма ли да позволите да поприказваме по-надълго върху тая тема?»

Вратата в антрето се отваря, нахлу вятър и изведнъж по-високо и по-ясно се чу ревът на морето. Някой излезе навън, но бързо се повърна и не успя да затвори вратата. Погледнах през прозореца: това беше рибарят, подгонен от кучетата. Ханджар беше се спрял на прага и лаеше сърдито, вятърът обръщаше ушите му, изправяше дългата му козина и от това той изглеждаше още по-наежен и страшен.

От поста излезе годеницата и безстрашно тръгна навън. Исках да извикам на войниците, но видях, че кучето замлъкна и завъртя опашка. Момичето излезе, хвърли нещо и на връщане дори се реши да помилва тоя страшен звяр. Всичко това ме зачуди много: Ханджар бе свирепо и зло куче и мъчно се привързваше към когото и да е. Калин също наблюдаваше тая сцена.

— И кучетата нищо не й думат — каза той.

По-късно разказах тая случка на опълченеца Адамов. Той беше възрастен човек, имаше голяма житейска опитност и аз обичах да слушам афоризмите му. Старият моряк ми отговори след доста дълга пауза и след като изпусна много дим от лулата си.

— Ще речеш, нищо не е — каза той. — Дребна работа е, а много нещо значи. Само децата и кучетата

лесно познават добрия човек и скоро се сприятеляват с него. Така си е винаги!

До вечерта ходих към устието на Кара су. Някакво особено любопитство ме влечеше към самото място, дето бяха излезли случайните ни гости. Намерих лодката извлечена далеч от брега и добре запазена, взех си някои бележки, които щяха да ми трябват за дознанието. Връщах се късно. По-черна и по-тъмна нощ не можеше да бъде. Бурята продължаваше, в бездната на мрака морето ревеше още по-страховито, полъхваше влага и хлад, с вятъра хвърчаха ситни капки и шибаха в лицето като сачми. Не можех да виждам нищо и покорно се оставих на коня. Дълго време умното животно криволеше по волята си в разни посоки, взираше се с наострени уши напред, често навеждаше глава и душеше, като че внимателно проверяваше почвата под стъпките си. Изведнъж конят се спря. Помислих, че някоя дива свиня или чакал се е изпречил на пътя ни, но из мрака съвсем наблизо се изправи нещо голямо и черно, после ясно се обрисуваха стени и покрив на здание. Познах навеса на «Бяло море». Оставих тук коня, обадих се отдалеч на часовоя и тръгнах към поста.

Едвам сега пред мене блеснаха осветените прозорци на поста. Ярка светлина излизаше на шипове и падаше на двора, но вън от тия светли квадрати тъмнината ставаше още по-черна. В студена и ветровита нощ нищо тъй не блазни и не привлича, както светлият прозорец на някое човешко жилище. Приближих се и погледнах вътре. Наистина интересна сцена. И аз не зная какво би било учудването на онзи, който, без да е предупреден, би погледнал тука. Пет-шест души войници, стегнати, запасани с паласките и ножовете си, с високи бели навои, тоя хайдушки накит, който е гордост на всеки граничар, и между тях — това малко момиче с черни коси и червена забрадка, още по-хубаво от ярката светлина на огъня. Наблизо в пирамида стояха пушките, над тях — раниците. При първия знак всеки грабваше

пушката си и вече беше готов да посрещне каквато и да била опасност. Това е нещо обикновено на границата, и толкоз по-странно изглеждаше присъствието на момичето. Колкото до рибаря, тоя стар морски вълк по свой опит знаеше вкуса на всяка служба, в която има опасности и вечен риск. В тая среда той се чувствуваше като у дома си. Някога той бил боцман на търговски параход. Рибарят стоеше сега между войниците като сред компания от млади моряци на борда и снизходително и добродушно усмихнат, увлечено разказваше нещо. Всички бяха спрели очи на него и внимателно слушаха. Може би не внимаваше само Калин. Той стоеше прав, същински франт между всички, с най-бели навои и с най-гъсти върви, с намокрена коса, гладко причесана на път. В такива разговори моят Калин не обичаше да отстъпва първенството на когото и да е, но сега той беше срещнал опасен и силен противник.

Не исках да ги безпокоя и предпазливо влязох в стаята си. Шумът на бурята остана вън и разговорът ясно се чуваше:

— Седмата вълна, тя е страшна! — говореше рибарят. — Зададе ли се — пази се! Седмата вълна милост не знае. . .

— Каква седма вълна? — попита някой. — Има ли седма вълна?

— Има. Да излезем утре на морето и ще видиш. Вълните идат всякога по седем, изредят се и там морето малко по малко утихва. После — други седем идат. Всякога е тъй. От първата до четвъртата са малки, петата — по-голяма, шестата — още по-голяма. Ама седмата — иде като някой звяр. Внимавай, обръщай право към нея! Инак ще катурне лодката и хоп — на дъното, като камък.

— Гледай — обади се пак първият глас. — Гледай какви работи. Ама вода ли е — в чаша да я гледам аз!

— Я, деца! — продължи рибарят. — Тежък ни е занаятът. Ама стига — да приказваме за нещо по-

весело. Дайте кавал, дайте по-скоро гайда! Няма? А кой е песнопоецът? Никой? Чакайте! — извика той след къса пауза. — Аз забравих. Наистина, тя ще попее! Тя може. . .

Той заговори нещо неразбрано, ту нежно, ту заповеднишки и строго, говореше и годеницата и в гласа й имаше не толкоз решителен отказ, колкото стеснение и свенливост.

— Ще пее — обади се пак рибарят, — тя трябва да слуша. Ако ще бъдеш мъж — мъж бъди. Слушайте сега, момчета!

Настъпи тишина. Чуха се глухите удари на вълните, вятърът засвири в комина и в пукнатините на вратата, но все пак вътре стана много тихо. И тя запя. Звучен и приятен глас, треперлив и още нерешителен, странна музика на чужда и непонятна реч. Настъпи пауза след първия куплет. Рибарят някак гордо и самодоволно преведе:

— Нашенска песен: рибарят кърпи мрежите си, стяга лодката си, в морето ще ходи.

А след втория куплет той преведе:

— Тя казва, жената казва: ще моля бога мъглите да прати в планините, вятъра в горите, морето да е тихо. . .

Но след това той престана да превежда и сам запя. Неговият сипкав, но приятен и силен бас се присъедини към бистрия глас на момичето, закъсняваше на няколко такта и след това плавно и бързо го догонваше, следеше го и се преплиташе с него. Нямаше нужда да се превежда тая проста рибарска песен. Вън бучеше морето и откриваше смисъла й. Песента беше за него — за това и хубаво и страшно, и любимо и проклето море.

Върху поста налетя бесен вихър на бурята, стъклата на прозорците прозвънтяха, пропукаха вратите, цялото здание се разлюля и разклати. Едни след други проечаха силни удари на вълните и тъй близко, като че морето се плискаше под самите прозорци. Изведнъж гласът на момата трепна болезнено

и замлъкна. Рибарят продължи още, но като почувствува, че остава сам, замлъкна и той.

— Туйто! Жена нали е — ето ти и плач. Че песен е туй — нека се казва, каквото ще. Наистина, рибарско село гробища няма, такваз пословица има, но не се знае. Всеки с късметя си.

И както по-рано, той пак заговори нещо, ту нежно, ту сърдито и строго.

— Тъй не може! — извика той. — Друго! Друго! Гледайте мене сега, момчета. Вижте какво нещо е арабски уюн!

Той запя, но вместо някаква мелодия чуваха се само едни гърлести и глухи звукове, чу се и тропотът на игра. Изведнъж гръмна висок и весел смях. Смееха се всички войници. Прозвънтя и сребристият смях на момичето.

Аз повиках Калина. В стаята оттатък всичко утихна.

— Какво има? — попитах Калина, когато вече беше сложил вечерята. — Пя ли годеницата?

— Пя. Пя, ама и плака. Кой знае, в песента трябва да има нещо жално. Разплака се изведнъж. Ама той такива смехории прави, такъв дявол, умрихме да се смеем. . .

— А тя?

— И тя се смее. Кой няма да се смее. . . Такъв е смешен.

Виждах, че Калин е нетърпелив, ослушваше се често какво става оттатък и затова веднага след вечерята го освободих. Няколко пъти през нощта се събуждах от силния лай на кучетата. Пристигаше патрулът от съседния пост, тежко удряха приклазите на пушките, прозвънтяваха ножовете, които войниците снемаха. «Тук ли са още? — говореше високо и сопнато Пантелей. — Ама че афера а!» «Шт — обаждаше се други, — по-тихо, Пантелей!» Те влизаха вътре, разговорът ставаше по-шумен. Не се минаваше много, кучетата отново се разлайваха — патрулът си отиваше. Но шумът не преста-

ваше. Вън някой сечеше дърва, звънтяха тенеки, плискаше се вода.

Сутрината първото нещо, което видях, това бяха всевъзможни и разноцветни дрехи, изпрани и простреи да съхнат. Разбрах от какво идеше шумът през цялата нощ. Годеницата изнасяше последните дрехи. Мярна се Калин, цял измокрен, но все така грижливо и гладко причесан. Рибарят се разхождаше пред поста.

— Господин капитан — обърна се той към мене, и като всеки моряк по-лесно му беше да ме нарича така, — ние поработихме тази нощ. Имаше време и за спане, и за работа. Нека. Нека се поизперат момчетата. И аз съм бил войник, зная какво е да се переш самичък. Женската работа е друга.

Бурята беше поутихнала. Морето още не можеше да се успокои, но вълните вече не бяха тъй големи. През разпокъсаните облаци далеч навътре падаше слънце и блещеше върху пяната на вълните. Сега целият конус на Тасос се виждаше и само хоризонтално през средата, като бял пояс, обгръщаше го тясна ивица от мъгла. Зад поста полето се зеленееше, измито и свежо. Прострените дрехи се развяваха над бялото здание, като разноцветни флагове, и постът имаше идиличния вид на тихо и спокойно жилище.

След няколко часа дознанието беше направено и рибарят и годеницата му трябваше да заминат за ротната застава, придружени от двама часови. Калин връщаше багажа и тръгна заедно с тях, но той си намери работа и до ротната застава и щеше да иде там. Всички знаеха, че гостите ще си ходят, но пак това доде някак неочаквано. По пътеката, която криволеше из полето, все повече и повече се отдалечаваше малката група. Наоколо, в зелените вълни на тревата, подскачаше Ханджар, както правеше това понякога в морето. Няколко пъти рибарят и момичето се обръщаха и тогава войниците махаха с фуражките си от поста. Още малко и червената забрадка се скри зад гъстия храсталак на смоквите.

Някаква невидима ръка изведнъж взе всичката празнична радост на поста и на цялата околност. Всичко стана, както по-рано, много познато, пусто, глухо и скучно.

●

Минаха се няколко седмици. За рибаря и годеницата му нищо повече не се знаеше, както неизвестна оставаше за нас съдбата и на всички други заловени и изпратени във вътрешността. Но все пак станаха случки, свързани с това събитие. Ханджар, който беше отишел заедно с гостите към ротната застава, се изгуби и повече не се завърна. Калин нещо залиня и настойчиво поиска да бъде сменен и изпратен на «Бяло море». Там, между другарите си и на чист въздух, както сам казваше, щяло да му подобрее. Аз се съгласих.

Лодката беше докарана в залива до поста. Един ден заварих всички войници събрани около нея. Не зная отде бяха намерили бяла боя, но бяха ѝ направили надпис. Тоя вещ фирмописец беше Калин. От едната страна на черния засмолен корпус на лодката се четеше: «Зой», а от другата: «Годеницата». Всички бяха се дръпнали настрана, за да се получи нужният ъгъл и разстояние, и с леко приведени глави радостно и мечтателно се любуваха на хубавите букви като на някоя картина. Спомниха си и разказаха много подробности по тая случка. Калин не слушаше, беше отишел до лодката и поправяше някои букви. Съвсем неочаквано той ме запита:

— Господин подпоручик, колко километра има от брега до Тасос?

Казах му точното разстояние.

— Колко е далеко! — каза той. — А като гледаш, ще речеш, близо е. Водата лъже.

— Ханджар тъй се и загуби — продължаваха разговора си войниците. — Може да е отишел с тях. Твърде беше се сприятелил с годеницата.

— Не е голяма загуба — обади се троснато Пантелей. — Нищо, че Ханджар се изгуби. Аз пък мислех, че и Калин ще пропадне!

Войниците се засмяха, но Калин не обърна внимание, като че това не се отнасяше за него. Морето беше тихо и гладко, като застинало стъкло, и ослепително блещеше под слънцето. Само в подножието на Тасос то беше тъмно, изпълнено със зеления мрак и масления блясък на застояла вода, защото там дълбоко се оглеждаха високите планини на острова. Калин гледаше нататък и тихо, като че за себе си, повтори:

— Колко било далеко!

Светата нощ

I

Колкото и да бяхме откъснати от света и усамотени, все пак и в нашия затънтен край можеше да се познае, че утре е Великден. Още вчера, разпетия петък, ние гледахме гръцките часови да се разхождат пред постовете си, както всякога, но да държат сега пушките си надолу с дулата — знак па всесветския траур през тоя ден. Днес пък в нашата застава войниците почнаха да се готвят още от сутринта: праха, чистиха помещенията, миха се и се бръснаха. Всички бяха много весели, смееха се и лудуваха като деца. Някои само, седнали настрана и наведени над някое парче книга, сложено на коляното, съсредоточено пишеха писма.

Надвечер от ротната застава се завърна Арсо артелчикът и тоя път двете му мулета бяха натоварени с рядък товар: червени яйца, козунаци, агнешко месо и две бурета с вино. Това беше прочутата левета разкладка. Всеки захвърли каквато работа беше заловил и тичаше на двора. Дигна се голяма врява. Искаха от Арсо още сега да развърже чувалите и не да вземат, а само да погледат яйцата и козунаците — нещо, което строгият артелчик не искаше да позволи. Горе, от един прозорец, се показва Куцев, взводният подофицер. Той се готвеше да се бръсне, беше загърнат с бяла авлия и гъста сапунка покриваше цялото му лице. В това положение той надали можа да проговори нещо, ала едничкият му вик не само прекрати глъчката и освободи зле притиснатия артелчик, но веднага няколко души грабнаха тежките чували и ги занесоха в склада.

На двора се появи и опълченецът Чаню, писарят на заставата. Над ухото му беше забодена писалка, бледното му лице имаше умореното и съсредоточено изражение на човек, който току-що се е откъснал от усилена работа и бърза да се повърне пак към нея. И наистина, щом разбра за какво беше всичкият тоя шум, Чаню се прибра пак в стаята си. Но вече лесно можеше да се разбере с какво се занимава и защо цял ден не беше се показал навън. Писмена работа той нямаше много. Но обичаше да се зачита по цели часове в едно малко евангелие, което всякога носеше със себе си. Освен това имаше и странния навик да подчертава много често някои пасажи, като си служеше с една малка линийка. И това той вършеше тъй бавно, внимателно и грижливо, както изобщо вършеше цялата си канцеларска работа.

Когато за първи път го заварих да тегли тия свои линии, той се смути, но не се опита да крие. Аз обичам да се разговарям с него и неволно се пошегувах.

— Слушай, Чаню — казах му, — знаеш ли, че ти вършиш голям грях. Когато се подчертават някои думи, това значи, че се отделят от всички други, като по-важни и по-хубави. В евангелието няма думи, няма истини по-хубави и по-слаби. В него всичко е еднакво истинно и хубаво, всичко трябва да се приема тъй, както си е.

Тоя човек, който имаше ръста и силата на атлет, можеше да се смущава и черви като дете. Той ме загледа смаяно, някакво отчаяние се яви в погледа му, помъчи се да отговори и неясно смънка нещо. Аз излязох и го оставих сам. Мислех, че бях се пошегувал най-невинно, и скоро забравих тази случка. Но няколко дни подред след това виждах Чаня да се разхожда из двора на заставата, бавно, с наведени очи към земята, като че търсеше нещо. Понякога се спираше, поглеждаше нагоре и тогава на лицето му, с набръчкано чело и свити вежди, стоеше някаква голяма мъка и тежка, болезнена мисъл. Дойде веднъж по служба при мене. Говорихме за много

работи, свършихме и аз го освободих да си иде. Но той се спря и неговото детско смущение се яви пак на лицето му.

— А за онова, господин подпоручик — почна нерешително той, — дето бяхте ми казали, за подчертаването. . . Аз размислих. . . Не сте прав, господин подпоручик — натъртено и с някаква болка довърши той.

— За какво не съм прав?

— Дето казвахте, че било грешно да се подчертават думи в евангелието. Размислих — не е грешно. Защото нали трябва да изучаваме всичко добре, за да го изпълняваме. Аз затуй подчертавам, не за да туря едно по-горе от друго, а за да го запомня по-лесно. Размислих и разбрах, че тук няма грях.

Сега ми стана ясно за какво беше мислил той през самотните си разходки из двора на заставата, разбрах колко тежки усилия е трябвало на тая примодушна и честна мисъл, за да измине толкова кратък логичен път. Разкаях се най-искрено за шегата си и, разбира се, напълно се съгласих с него. И Чаню продължи да си служи по-нататък с линийката, чистосърдечно и без страх. Бях уверен, че днес през всичкото време той беше чел и както всякога — и чел, и подчертавал.

Стъмни се. Нощната служба в заставата започна, както обикновено. Новата дежурна част беше строена на двора. Офицерският кандидат беше се завърнал от обиколката си по постовете и даваше и тук наставленията си. Той беше млад човек, служеше с увлечение и обичаше дългите речи. «Внимавайте добре — говореше той, навярно тъй, както преди малко беше говорил по постовете, — внимавайте и не мислете, че утре като е Великден, нищо не може да се случи. Напротив — неприятелят тъкмо такова време избира!» Затракаха ножовете върху пушките и първите патрулни двойки поеха бавно пътя към бродовете на Места. Беше ясна, безоблачна нощ и над черните шарове на смоквите и над високите тополи гресха звезди. Изведнъж наблизо в гората

извиха чакали и след малко пак замлъкнаха. Това стигаше да се разлаят всички кучета в селото и по овчарските кошари в полето. Но сред тоя тревожен лай ясно се различаваха гласовете на постовите кучета. Това показваше, че и там, на самата граница, службата беше започната. Из високата тръстика на блатата, из бодливите храсталаци тихо се провираха патрулите, дебнеха и се взираха в светлата повърхност на голямата река — тая зловеща черта, която никой не смееше да премине и върху която вечно витаеше смъртта.

II

От полка, който беше на позиция зад нас, бяха ни съобщили, че тази нощ по случай Възкресение Христово ще има служба, ще бъдат събрани всички дружини, а след това ще има обща трапеза. Канеха и нас. Изкушението не беше малко. Ние можехме без особен риск да идем, защото не се отдалечавахме повече от един-два километра и при това пак оставахме в участъка си. Най-после празникът, който идеше, не беше ли общ и за нас, и за ония, които бяха насреща ни? Всеки е наклонен да вярва, че в такива дни настъпва мълчаливо примирие, което прави невъзможни каквито и да било враждебни действия. Но кой знай? Неприятелят не избира ли тъкмо такова време, както беше казал кандидатът? А на границата, където неизвестността и напрегнатото очакване са нещо постоянно, всяка опасност, макар и отдалеч предположена само, изглежда вече вероятна и близка. Решихме затова да не ходим никъде.

Стояхме до късно. Неизбежната меланхолия и чувството на самотност, които в навечерието на големите празници всякога ни обземат, когато сме далече от близките си или когато съвсем нямаме такива, после — леката завист, че малко по-назад, в полка, всички са свободни и без грижи — всичко

това стягаше душата и ни правеше мълчеливи. Аз четях нещо, кандидатът лежеше на леглото си с подвити под главата си ръце и унесено гледаше пред себе си. Но четири или пет пъти вече той беше ставал, отиваше до прозореца и като си пазеше сянка с ръце, доближаваше лицето си до тъмното стъкло и гледаше навън. После недоволно някак се завръщаше, лягаше пак и отново се унасяше. Но последния път, щом погледна в прозореца, той бързо се дръпна назад и радостно извика:

— Най-после! Изгрява!

Аз скочих от мястото си и също като него погледнах навън. Далеч на изток, над тъмните върхове на дърветата, гореше широко огнено сияние, пресечено от черната линия на хоризонта. Като че някакъв грамаден пожар беше пламнал там. Наоколо тъмнината беше се разведрила и на избистреното небе тук-там грееха звезди. Изгряваше месецът. Огненото сияние растеше, но самият диск още не беше се показал.

Изгряването на месеца, тая пленителна и мистична феерия на нощта, тук, на границата, е всякога едно радостно събитие. Месецът е приятел и съюзник, който се желае и очаква. Кога изгрява и кога заседа, каква е всяка негова фаза и колко трае — всичко това се знае най-подробно. Защото, какво е граничарят? — питаше често на словесното Кузев. И си отговаряше сам: очи и уши. А пък има ли месец, службата е по-лека: опасността не е вече тъй страшна, когато може да се види и измери с очи.

И много естествено беше, че щом видяхме да изгрява месецът, изведнъж почувствувахме облекчение и се развеселихме. Аз повече не разтворих книгата, кандидатът възбудено почна да се разхожда из стаята. Той погледна часовника на ръката си и каза:

— Часът е единадесет. Трябва да са забили вече камбаните. Как бият великденските камбани! Всякога съм чувствувал това само чрез трепета на

детските години. Празниците са за децата, казват. И наистина, де е оная чиста и хубава радост!

Той направи няколко крачки, замисли се за минута и продължи:

— Всяка година по това време си спомням една и съща случка. И спомням си това и с умиление, и с някаква горчива болка. Чакай, аз ще ти разкажа.

Бях малък тогава, трябва да съм бил шест или седемгодишен. Бяхме станали и седяхме до огъня. А вън биеха вече камбаните! Господи, каква радост усещах тогава! Струваше ми се, че цялата земя се люлее в тия звукове и ангели пеят навън. Срещу големите празници всякога ни ушиваха по нещо ново. И като че и сега аз чувствувам особения дъх на нова басма, който чувствувах тогава, когато ми обличаха великденската премяна. Всичко, всичко си спомням най-ясно. Аз имах и други брат, по-малък, но поедър и по-своенравен от мене. Такова капризно дете беше — сърдеше се и плачеше за нищо и никакво. Пък един ужасен бас имаше, нетърпимо и страшно беше да го слушаш. Той беше се разплакал и тогава. Виждам ясно погледа на майка си, тоя незабравим поглед, в който имаше не укор и не заплашване, а някаква кротка и тиха скръб. «Мълчи — говореше му тя, — мълчи, синко; на такъв ден и птичките се радват, а ти плачеш.» Вярвай ми, всяка нейна дума за мене беше несъмнена истина. Струваше ми се, че виждах червената зора на небето, черните клони на овошките и в тях птичките, които се събуждат, цвърчат и се радват, защото е Великден. «Мълчи — продължаваше майка ми, — ще идем на черква. Ще възкръсне Исус Христос. Той е погребан сега в каменен гроб, затворен и заключен. Пазят го войници. Но ще възкръсне.» «Как ще възкръсне?» — питаше недоверчиво и строго брат ми. Той неусетно беше се умирил и с още начумерен поглед и с измокрено от сълзи лице, захласнато слушаше. «Как ще възкръсне? — разказваше майка ми, доволна, че умири тоя лош тиранин. — Щом запеят «Христос

възкресе», той като малко птиченце ще хвръкне и ще иде на небето. . .»

Отидохме на черква. Помня голямото множество хора, с ярко осветени лица от свещите, помня тържествения и таинствен обряд през нощта, но още повече помня дълбокия мрак над морето от човешки глави и над разлюлените хоругви. Аз често поглеждах нагоре. Само след продължително вглеждане той мрак се повдигаше и откриваше някоя самотна звезда. И ето запяха «Христос възкресе». Изведнъж — виждам го като сега — из черковната стряха изхвръкна малко черно птиче и като се подемаше лъкатушно, изгуби се нагоре към небето. Зарадван, обхванат цял от благоговеен трепет, аз простряхръка и като посочвах със запалената свещ, извиках много високо, за да ме чуят всички: «Ето го! Ето го!» Никой, разбира се, не обърна внимание на мене, аз се сконфузих и не можах да разбера това равнодушие на хората. Но сам аз чаках и видях, че всичко стана тъй, както майка ми разказваше и, главното, вярвах, вярвах от всичката си душа.

Кандидатът свърши разказа си. Неволно вълнението му премина и у мене. Идеха тия минути, когато много и далечни спомени изведнъж се събуждат и дълго ни държат в сладката си власт. Не можеше и дума да става за спане, не ни сдържаше и в стаята. Ние се стегнахме набързо и излязохме да направим обикновената си нощна обиколка.

III

Вън на двора неволно трябваше да се спрем, смаени от таинствената прелест на южната нощ. Месецът беше изгрял напълно, но тънкият му сърп стоеше още ниско, медночервен и без блясък. Мъртвите и слаби лучи нямаха сила да разсеят тъмнината и само на изток небето беше светло и блещеше с нежната синина на атлаз. Тук-там грееха по-едри звезди. Беше тихо. Никакъв звук не се чуваше,

никакво движение не разклащаше черните грамади на дърветата.

Изведнъж някъде наблизо гръмна буря от гласове, странна и непозната песен, която скоро затихна, като че грабната и отнесена надалеч, и веднага пак прозвуча все тъй високо и ясно. Какво можеше да бъде това? Може би реката беше премината и вече ни нападаха? Часовоят заби сигналния звънец. Тогава и ние с кандидата, и войниците, които наизскачаха из караулното помещение с пушка в ръце, и Кузев, и Чаню опълченецът, който неочаквано се появи кой знай отде — всички се втурнахме към часовоя. Намерихме се навън и първата ни работа беше да погледнем към върха Инджас, където три-четири километра от нас беше гръцкото укрепление. Високо в ясното небе се издигаше тъмният масив на планината, но там беше тихо, нищо не се виждаше освен светлата точка на един огън, който си гореше там всяка нощ. Пееше се някъде по-близо и по-ниско. Една-две секунди минават само, и ние разбираме всичко: там пееха «Христос възкресе».

— Гърците пеят — казва спокойно Кузев, който беше излязъл малко по-напред. — Около черквата трябва да са. Ей де светят свещите им. А, много са, гледайте!

Отвъд Места, по посока на селото, което сега не се виждаше, в самото подножие на планината, като че беше се събрал най-гъстият мрак на нощта. Там блещяха хиледи светли точки, едни от които бяха наблизо и се сливаха като жеравата на огнище, а други по-настрана се движеха из тъмнината, като светулки. Нищо друго не можеше да се види. Но ние знаехме, че тъкмо на това място денем се белееше малката черквица. В селото имаше няколко гръцки дружини, горе на укреплението — още няколко. Всички, както се виждаше, бяха дошли на черква.

Но сега друго, също такова пеене се зачу откъм противоположната посока, зад нас. Чуваше се по-глухо и по-задавено, защото идеше отдалеч, но беше

все тъй многогласно и широко. Обръщаме се: пееха там пък нашите в полка. Пееха и те «Христос възкресе». Ниско над тъмната линия на хоризонта гре-еше и там светло сияние от свещите.

Всичко това беше тъй необикновено и неочаквано! Някой от войниците се засмя, опита се да се пошегува нещо, но сконфузено замлъкна. Запяха отново от двете страни. Ясно и близко се чуваше единият хор, който беше насреща ни, в късите паузи, като далечно ехо, дочувахме и другия. Нищо по-импозантно, нищо по-тържествено не можеше да има от това. Нощта беше все тъй тиха, тъмнината сливаше всички очертания на земята и над хаоса на мрака по-необятно се издигаше осветеното небе с малкото си звезди и с тънкия сърп на месеца.

Отколе вече над тия места тежеше призракът на войната. Горе по високите върхове на планината и долу в полето — навсякъде земята беше изорана от окопи, опасана с телени мрежи, обременена с желязо и бетон. Скрити в мрака, невидими и мълчаливи, лежаха железните гърла на хиледи оръдия. И сред тия зловещи и мрачни лабиринти, и тук, и там, около трепетното сияние на запалените свещи, стояха хиледите въоръжени хора с открити глави, с осветени лица. Те пееха и докато ръцете стояха върху меча или здраво стискаха пушката, очите бяха обърнати към небето и сърцата се изпълваха с упование и любов.

Ние слушахме, без да си проговорим. Малко понастрана се виждаше едрата фигура на Чаня опълченеца. Той беше гологлав, от време на време едната му ръка се раздвижваше, спираше се после върху гърдите му и той оставаше неподвижен, с ниско приведена глава. И ето, когато едновременно замираха последните звукове и от двете страни, по някаква странна случайност, в небето на запад се откъсна и падна звезда. Минутната ѝ следа угасна и се стопи в мълчанието на нощта — кратък миг, през който като че всичко наоколо беше спряло дъх.

Ние почакахме, но вече нищо не се чу. Светлите

точки в подножието на планината се раздвижиха, почнаха да се отдалечават в разни посоки и да гаснат. Изгуби се и светлото сияние откъм лагера на полка. Службата и от двете страни се свърши. Месецът беше се издигнал по-високо и по-ярко грееше над черните върхове на гората.

Тръгнахме да се приберем. Войниците бяха се върнали по-рано и някаква нова случка беше ги събрала накуп сред двора. Из отворените врата на кухнята, където сутрешната работа беше вече започната, излизаше шип ярка светлина и до самия праг две големи кучета въртяха опашка и умилително поглеждаха навътре. Това бяха постови кучета. Дошли са някои войници от постовете, а пък за да додат по това време, трябва да се е случило нещо. И наистина, от най-близкия пост бяха докарали някакъв човек, заловен на границата. Кузев беше успял да го разпита и накъсо ни разправи работата.

Отидохме да го видим. Войниците се дръпнаха настрана и в ярката светлина, която излизаше от кухнята, видяхме тоя човек. Много и най-различни хора бяха залавяни на границата и във всеки един от тях дезертьорът или контрабандистът много скоро се познаваше. Нищо подобно не виждахме сега. Пред нас стоеше някаква странна и жалка фигура. Мъртвешки бледно лице, още по-бледно сред посивялата, сплъстена брада. Не дрехи, а някаква купчина от дрипи, мокри и изцапани с кал и тиня, покриваха уродливото тяло. Това сякаш не беше човек, а призракът на удавник, излязъл из водата. Говореше несвързано и разсеено. На всичко отгоре, недочуваше добре. Малко можеше да се разбере от това, което разправяше. Но той казваше името на някакво село, където тръгнал да иде, там имал дъщеря с две деца и тях искал да види. И от всичко, което беше проговорил, това беше най-смислено и ясно и него повтаряше дори когато го питахме за съвсем друго.

— Кога премина реката? — попитах го и няколко пъти повторих това все по-високо. Той ме гледаше

равнодушно, като че не ме разбираше. — Кажи, кога премина реката?

— Когато запяха в селото, господин подпоручик — отговори вместо него един от войниците, които бяха го докарали.

Тоя нов разпит обърна вниманието на войниците и те надодоха по-близо. Между тях едвам сега забелязах Чаня. Лицето му беше разтревожено и напрегнато. Някъде зад него говореше другият войник от поста: «При нас много добре се чуваше — разказваше той, — над водата по-добре се чува.» Ставаше дума за пеенето преди малко.

— Чу ли нещо, когато минаваше реката? — извиках пак. — Чу ли да пеят някъде?

— Две дечица има дъщеря ми — някак унесено и като че на себе си проговори той. — Две, трябва да са пораснали. Не съм ги виждал.

Никаква друга мисъл като че нямаше в тоя беден и болен ум. И може би преди малко, когато в нощта звучеше тържественият възглас «Христос възкресе», в същото това време той се е борил с мътните вълни на реката и тия думи пак са стояли на устните му. Вода течеше от него. Той се превиваше и потреперваше.

— Студено ли ти е? — извиках му.

Тоя път той ме чу и кротко и тихо отговори:

— Не. Гладен съм.

Видях, че Чаню опълченецът трепна и направи никакъв неясен жест, войниците се спотаиха. Аз срещнах погледа на кандидата и ясно разбрах това, което искаше да ми каже: «Никакъв шпионин и никакъв контрабандист не е. Един нещастен човек и нищо повече!»

Ние тръгнахме към стаята си. Веднага зад нас се вдигна глъчка. «При мене — разпалено и високо говореше Чаню, — при мене в канцеларията. Там и огън може да се накладе.»

Малко по-късно някакъв шум навън ме накара да погледна из прозореца. Войниците бяха се прибрали. Из двора минаваха двама души: Чаню, кой-

то крепеше някаква чиния в ръцете си, и Арсо артелчикът — с хляб в една ръка и свещ — в другата. На строгото лице на артелчика стоеше изражение, което ясно показваше, че ако той е направил някаква отстъпка, направил е това не без колебание и не без сериозни причини.

IV

На другия ден станахме късно. Вън беше хубав слънчев ден. Кандидатът беше се стегнал вече, ходеше из стаята и с пълен глас пееше някакъв любовен руски романс. От него лъхаше здравата жизнерадост на млад и безгрижен човек. Спомних си веднага снощния му разказ, вълнението му, от което сега нямаше никаква следа, спомних си за пеенето, което слушахме, за арестантина. И всичко това ми се стори като отколешен и невероятен сън.

Слязох долу в стаята на Чаня. Заварих го приведен над масата си и като ме видя, стана и остави малката си червена книжка. Остави я разтворена тъй, че да не се изгубят страниците. Лицето му беше уморено и пръстеножелто. Той като че не беше спал цяла нощ. Близо до огнището, на което гореше голям огън, лежеше арестантинът, покрит с няколко платнища. Виждаше се само косата му, пълна още с пясък, и лицето му, слабо и жълто като на мъртвец. Когато Чаню излезе навън по работа, подигнах книжката му и погледът ми се спря върху тия повторно подчертани думи: «Елате при мене всички скърбящи и обременени и аз ще ви утеша. . .»

Излязох при вратите на чифлика. Огряна от слънцето, планината откриваше всички подробности на очертанията си и всички бои, с които я пъстреха сипеи, скали, поляни и гори. Ясно се виждаше и укреплението на Инджас: блещяха четирите пояса на телените мрежи, зад тях криволеше линията на окопите с тъмните очи на амбразурите, широки зееха входовете на казематите и най-горе, като корубите на исполински костенурки, извиваха се куполите на крепостните оръдия.

Чудният

Между войниците от заставата, всички млади момчета, стегнати, напети, истински хубавци в своите кафяви униформи, някак странно се мяркаха, подобно на врани, попаднали сред чуждо ято, тежките и тромави фигури на няколкото наши опълченци. А те не бяха и същински опълченци, а стари, никога неслужили хора, недъгави, несръчни, тъй че повече ни бъркаха в работата, отколкото да ни бъдат полезни в нещо. Дори двама от тях, Попето и Живко, не бяха напълно с ума си, малко побъркани, «половин човеци», както говореха войниците.

Някога Попето наистина беше полудявал, стоял в един манастир, дето се поправил и отдето беше му останало изкуството на черковен псалт, изкуство, което той владееше много добре, и благодарение на това нашата застава често пъти заприличваше на същинска черква. Живко пък — неговата биография беше тъмна, никой нищо не знаеше за миналото му, нито пък той можеше да разкаже нещо за себе си. Той беше около четиридесетгодишен човек, слаб, висок, с ясни, сини очи и тънки руси мустаци, които окръжаваха малко набъбналите му червени устни и след туй падаха надолу. Винаги, и в топло, и в студено време, той ходеше облечен с едно дълго палто, незакопчано, овехтяло, и тъй като беше тънкокрак и ходеше малко разкрачен, приличаше на птица, с отпуснати отстрани криле.

Попето имаше горе-долу понятие за онова, което ставаше около него, чувствуваше ужаса на войната, страхуваше се от бъдещето и тоя страх винаги

светеше в сълзливата влага на очите му, плахи и разширени. Той беше и по-як, можеше да служи за нещо, и дори понякога го изпращахме в патрул нощно време. Добросъвестен и послушен, той отиваше вред, където го изпращаха, не се оплакваше, беше търпелив, но имаше непобедим страх от секретните постове. А горите край Места, сред които беше захвърлена нашата застава, бяха пълни с диви свини, чакали и какви не още зверове. Попето се боеше от тях, но още повече се боеше от самата нощ, от тъмнината, от невидимия и таинствен неприятел, когото вечно чакахме, и неговото болнаво въображение беше готово да преиначи и да изтълкува зле и най-слабия звук, и най-невинния шум. Веднъж той донася, че на отвъдната страна на реката пристигнали много войски, чул как се разгълчали войниците, а някои от тях дори се заловили на хоро и ясно се чувало как се провикват.

Донесенията на Попето получаваше Ефрем старшията и според него и той не можеше да спи. Отива той и сега да провери какво има, слуша, потайва се — няма нищо. По едно време далеч в гората завиват чакали. «Това ли е?» — пита той Попето. «Това е» — отговаря той, изпълнен с презрение. Ефрем, който имаше хайдушки вид и големи мустаци, блъсва Попето, колкото да си изкара яда, и започва да се смее. Когато вият чакалите, сред тънките и пискливи гласове, също като на пеленачета, които плачат, чуват се и други отсечени и бодри, едно «хо! хо! хо!», което наистина прилича на ергенските провиквания по хората. Тъкмо за такива ги беше взел и Попето.

Случи ми се веднъж и на мен самия да получа едно от донесенията на Попето. Съобщил беше, че тъкмо пред него гората се изпълнила с хора, които говорели шепнешката. С други думи, неприятелят беше преминал реката и ни нападаше. Последван от силен патрул, отивам при него. Виждам го да стърчи в тъмнината, после се приближава, занича ме отблизо, за да ме познае, и аз виждам да лъщят винаги

натъжените му очи, виждам и лицето му, бледно дори и при слабата светлина на звездите. «Чуй!» — шепне ми той и диша откъснато и тежко. Но аз не чувам нищо. Наблизо, като черна стена, се изправя гората, горе над нея небето е ясно, светят звезди, и, като бяла пелена, надолу се спуща Млечният път. Никакъв шум, никакъв глас. Но Попето пак ме хваща за лакътя и шепне: «Чуй!» И наистина, имаше нещо: чувах тих, като че ли подземен, но странно нежен шум, звънлив, напевен, по-ясен, колкото повече го слушаш, широк, далечен, струещ се в ритъма на някакво бодро и стихийно движение напред. Но всичко това беше тихо, както се свири под сурдинка, меко, приятно, като тиха сподавена реч, като лек, сребърен смях. Една-две секунди аз слушам ненадан, без да разбера какво е. После изведнъж се досещам — шумеше Места!

Много пъти отпосле аз имах случай да слушам тоя чуден шум и да се уверя, че това беше една от най-прелестните тайни на тия беломорски нощи. Защото Места не шумеше винаги тъй, а само в някои особено тихи и топли нощи и тогава местните турци гадаеха по тоя шум за времето и за бъдещето изобщо. На това място Места беше голяма и хубава река, разляна на повече от двеста метра, течеща сред пясъци, които вечно се меняха, и сред гъста мрежа от корени, които дърветата от двата бряга пущаха във водите ѝ. Може би на тия безбройни жилки, като по струни, и по тия подвижни пясъци вълните свиреха и издаваха тая чудна мелодия в нощта.

Аз чувах да шуми Места тъй за първи път. Тъй тиха беше нощта и тъй странен тоя шум, че всичко сякаш се промени изведнъж: порасна и се изправи черната стена на гората, тъмна, страшна, очертанията на дърветата, отрупани с лиани, спуснали въжа надолу като от мачти, вземаха фантастичен вид: сякаш грамадни, черни кораби тежко се поклащаха в нощта, а водите на Места се бяха изпълнили с душите на удавници. . .

В такива минути дълго време се мълчи. И, пом-

ня, мина доста време, когато аз се съвзех и колкото можах по-спокойно, казах на Попето:

— Няма нищо. Реката е. . . реката шуми. . .

Аз виждам насълзените му очи, разбирам, че той иска да ме вярва, но не може. Но, покорен и търпелив, той остава зад мене на мястото си, изправен срещу черната стена на гората, окръжен от тайнствения шум на реката.

Нищо лошо не се случи, разбира се, и тая нощ. Но на другия ден Попето се връщаше в заставата с изпито и жълто като пръст лице и косите над слепите му очи сякаш още повече бяха побелели. Той нямаше обичай да разказва за онова, което беше преживял през тия страшни нощи. Намесваше се между веселите групи на младите войници, слушаше новините и загледан в земята, обмисляше мълчаливо туй, което беше чул. Войната растеше и го обхващаше като някой страшен кошмар. И наместо да почива, както правеха всички след една нощна служба, той влизаше в стаята на опълченците, лягаше на леглото си и с кръстосани под главата си ръце и загледан в тавана, започваше да пее своите трогателни черковни тропари. А вечер, преди да си легне, дълго време се кръстеше и правеше смирени метани пред иконата. . .

Другият, Живко, нямаше тая чувствителност към околния свят. Човек би помислил, че той или не чувствуваше страхотията на войната, или я чувствуваше много по-силно от Попето, и то в такива размери, че изпадаше вече в едно душевно вцепеняване. Той живееше и постъпваше тъй, че неговото присъствие почти не се забелязваше, сякаш беше станал безплътен и неосезаем. Не приказваше, не му приказваха, не го виждаха нито кога излиза, нито кога влиза. Беше обут наистина в емении и стъпваше леко, но и без това се движеше съвсем тихо, като сянка. Кучетата не го лаеха, кадъните не бягаха от него, мнозина го срещаха, но никой не можеше да каже

където беше дошел или накъде беше заминал. Най-често той отиваше в гората, наблизо до заставата, и със своите тихи крачки и с дългото си палто виждаше се да ходи между редките стари дъбове. Или седеше някъде и се печеше на слънцето, неподвижен, мълчалив, без да махне с ръка, без да поклати глава, сякаш превърнат на шубрак, заприличал на някой отсечен сух дънер, каквито стърчаха тук-таме из гората. И ставаше нещо чудно: черните скворци, с които беше пълна гората, не бягаха от Живка. Те подхвърчаха наблизо, подскачаха и премятаха дългите си опашки едва ли не в неговите нозе. Войниците забелязваха това и казваха, че Живко, който в заставата не продумваше ни дума, отивал в гората и приказвал с птичките. А някои, може би на шега, разказваха, че виждали черните скворци да кацат по раменете му.

Това можеше да бъде истина, можеше да бъде лъжа, но Живко беше най-простодушният и най-невинен човек от ония, които бяха грабнали пушките да се бият. Нито от службата, нито от дисциплината, нито пък от чинопочитанието той разбираше нещо. Дохождаше някога при мене и без да козирува, без да стои мирно, усмихваше се, гледаше ме като дете със сините си очи и казваше:

— Господин капетан! (А пък аз не бях дори и поручик.) Господин капетан, ке те молам де ме пуштиш до дома. Сакам да видим децата. Я па ке си додам!

Разбирам, че проси отпуска.

— Добре, Живко — казвам, — ще те пусна.

— Да си жив — усмихва се той, прави едно турско темане, обръща се и безшумно, като сянка, си отива.

След като веднъж Живко беше заловен, че беше заспал на поста си, и му бяха взели пушката, една невинна случка според него, и затова на заплашванията на Ефрем старшията, че ще бъде даден под съд и застрелян, той гледаше като на шега, оттогава насетне той наистина не беше даден под съд, но

му потърсихме по-лека работа. Той стана сега почти несменяем часовой при вратата на заставата — голяма турска порта, при която, ако часовоят не беше нужен, то все пак беше нещо внушително. И Живко тъй свикна с новата си служба, че се съвзе, съживи се, даваше си понякога доста войнствен вид, макар и в тия случаи да засукваше нагоре само единия си мустак, а другия оставяше да виси надолу.

Един ден той стоеше на пост при портата, на другия си почиваше и тих, почти безплътен, като всякога, правеше своите разходки из гората, заобиколен от черните скворци. Но през това време, докато Живко стоеше на портата, ние разбрахме, че той страда от някаква чудновата болест.

Веднъж на границата стана сблъскване, едно от тия безсмислени и безцелни избивания, които са нещо обикновено на това място. Паднаха убити двама наши войника. Цял ден в заставата кипеше необикновено движение. Пристигаха подкрепления от другите постове и застави, тичаха куриери, идеха войници от постовете, уморени, зачервени, придружени от своите кучета, и те настръхнали и наежени. Живко наблюдаваше всичко това, виждаше, че става нещо недобро, но още си оставаше спокоен и с твърди стъпки се разхождаше пред портата с натъкнат нож на пушката си.

Но ето надвечер се завърнаха пратените на помощ команди, от които вече нямаше нужда, и с тях идеха две носилки, в които носеха убитите. Войниците вървяха в строй, ножовете на пушките им правилно се поклащаха ту на една, ту на друга страна, краката им пазеха такта, но стъпките им не издаваха шум. Очите на всички бяха загаснали, лицата им бяха изопнати и сурови. Те стигнаха и сложиха носилките пред портите на заставата. Войниците отвътре излязоха, приближиха до носилките, гледаха убитите и лицата им придобиваха същото изражение, каквото имаха ония, които бяха пристигнали. Отдалече, наизлезли пред вратите си, уплашено гледаха турците от селото. В тая минута слънцето,

което беше на залязване, излезе из облак и хвърли жълтеникавите си лъчи върху двете носилки. Настъпи гробно мълчание надлъж и нашир из селото. Огрени от слънцето, лицата на убитите се виждаха ясно, със сплъстената си и разбъркана коса, със засечените рани по тях и жълти като смин лица, изкривени, страшни. . .

Забелязах как погледите на всички войници се насочват към една и съща посока и как, въпреки скръбната тържественост на минутата, по лицата им се явяват усмивки. Обърнах се и аз и погледнах: Живко беше напуснал мястото си при вратата, отишел беше при насрещния зид, наполовина измазан с вар, наполовина сух камък, и. . . какво правеше той там? Без да снеме пушката от рамото си, но бледен като смърт, той пишеше нещо с пръст по стената, пишеше ту бавно, ту по-бързо, но съсредоточено, тържествено.

Войниците, смаени и те като мене, ме гледаха и чакаха да видят какво ще кажа. В това време Ефрем старшият, който и без това беше ядосан и пламнал в своята воинствена омраза, поради смъртта на войниците, които обичаше, се спусна към Живка, възмутен, като че ли виждаше някакво кощунство в черква, и го дръпна силно за ръката.

— На поста си — завика той, — на поста си!

Живко отпусна ръка, но той като че ли още държеше невидимото си перо в нея и уплашен, разтреперен, бледен, както по-рано, гледаше старшия и мълчеше.

Нямаше сълзи на очите му, ни един мускул не трепваше на лицето му, но все пак аз никога не бях виждал изражението на такава мъка и такова страдание. Пратих Ефрема да си гледа работата, на войниците извиках, че е срамота да мислят за шеги и се смеят на две крачки от труповете на убитите си другари. А аз се приближих до Живка. Наоколо се беше въдворило предишното мълчание, носилките ги внесяха в заставата.

Ние бяхме сами с Живка и тогава аз кротко и

меко, тъй както се говори на деца или на безнадеждно болни, му казах:

— Живко, кажи ми, какво правеше преди малко?

Тоя въпрос аз повторих няколко пъти, но той мълчеше, гледаше ме разсеяно, тъпо, долната му челюст трепереше.

— Какво правеше, кажи де!

— Писувам. . .

— Какво писуваш?

— Писувам. . .

Виждах, че той не иска да ми каже истината, и настоях по-силно. И ето Живко дойде по-близо до мене, лицето му стана сериозно, очите му се разшириха, като че виждаха нещо страшно, и ниско, почти шепнешката, той започна:

— Дохождат, господин капетан, дохождат двама люге, страшни, захващат да ме удрят в главата и велят: писувай — и аз писувам. . .

Той поверяваше една тайна, в която не само вярваше, но и като че ли виждаше онова, за което говореше.

Два-три дни след това Живко беше свободен и се ползуваше от почивката, която му бе дадена. Като че нищо не беше се случвало с него. Все тъй тих, мълчалив и спокоен, ходеше около заставата, мяркаше се между високите дъбове в гората.

Дойдоха по-спокойни дни и Живко отново зае своя пост при портата. Спрях се веднъж при него, видя ми се по-охранен, по-бодър, по-весел. Поисках да направя един опит за урок по службата.

— Какъв си, Живко, тука? — попитах го.

— Арно съм, господин капетан.

— Не те питам как си, а какъв си, защо си поставен тука, какъв си?

— Кой, язека? Язека, господин капетан, съм. . . часовник. . .

Искаше да каже — часовой.

Аз се засмях, засмя се и той. И като го видях тъй весел, което рядко, много рядко се случваше, реших

се и го попитах пак защо и какво пише понякога по дувара. Сините му очи се разшириха от учудване, лицето му се отпусна и сякаш изведнъж оглупя. Явно беше, че той нито си спомняше, нито разбираше за какво го питам.

Жените на нашите опълченци живееха в града и съседните села и често, почти всеки празник, дохождаха да ги навиждат. Доде веднъж и жената на Живка с децата си. Те стояха под един дъб, в гората, дето други път Живко прекарваше сам, заобиколен от скворците. Те приказваха, жената развързваше бохча, изваждаше едни дрехи, прибираше други. И странно ми бе да повярвам, но виждах, че и Живко е мъж, че и той е баща като всички други. Когато те се нахраниха и вече нямаха какво да си приказват, жената стоеше настрана, като в едната си ръка, с която подпираше главата си, държеше бяла кърпичка, види се, приготвена за сълзи, а в това време Живко, седнал, все тъй облечен в дългото си палто, усмихнат, играеше с децата. Едното, най-малкото, стоеше между коленете му, другото — право отстрана, а третото беше се покачило отзад на гърба му и го прегръщаше около врата с двете си ръце. Децата се смееха. И струваше ми се, че те го заобикалят със същата привързаност и със същата доверчивост, с каквато дохождаха при него и черните скворци.

Но още на другия ден Живко се изменяше и сякаш отново се побъркваше. Той забравяше за срещата с жена си, току се примъкваше при мене и ми думаше:

— Господин капетан. . . Ке те молам да ме пушиш до къщи. . . Сакам да видим децата. . . Я па ке си додам. . .

— Че нали вчера жена ти беше тука?

Той ме гледа, усмихва се и аз мисля, че сме се разбрали. Но ето той отново, със същия тон и със същото изражение на лицето си, както преди, повтори молбата си.

— Я пà ке си додам! — уверява ме той. — Пà ко си додам!

Обещавам му и той си отива доволен.

Настъпиха най-горещите дни на лятото, тръстиката пожелтя, водата на блатата стана тъмносиня, посиня и от небето. Места намаля, почти пресъхна и тайнствената ѝ песен, която по-рано звънеше в тихите нощи, занемя и замлъкна. Безпокойни дни настъпиха и за нас. Откъм юг, откъм морето, дето като грамадна планина, потопена във водата, се виждаше остров Тасос, задимяха параходи и желязната им броня зловещо залъщя на слънцето. Загърмяха топове, запалиха се пространните тръстики, пламнаха и готовите за жетва жита. Аероплани сипеха бомби деня и нощя. Върху тихите и спокойни села легна сякаш сянката на градоносен облак.

Падаха всеки ден невинни жертви. Хората копаеха дупки в земята и се криеха в тях като зверове. Воденичарят край Места беше изкопал яма, турил беше отгоре стари воденични камъни, за да скрие под тях главата си от страшните птици, които сееха смърт. В заставата беше тихо. И в тая тишина, неведнъж през деня, по-тихо, но по-задушевно звучаха трогателните тропари на Попето.

Живко притихна, смълча се, заброди съвсем като сянка — от заставата към гората, между старите дъбове, и оттам — обратно към заставата. А когато беше на служба, стоеше на пост при портата.

Връщах се веднъж от обиколка и чух зад себе си тихо бръмчение, като на комари. Обърнах се: петшест аероплани, не, десет и повече идеха откъм Тасос и върху облачното небе се очертаваха като малки черни кръстове. Но те се плъзгат, летят с невероятна бързина, растат и вземат размерите на грамадни апокалиптични птици. Стигам в заставата и виждам, че от другата страна също тъй пристигат катъри, натоварени с провизии. Гръмко забучават моторите над самите ни глави, сякаш скали се ло-

мот горе, всичко се смълчава и ето нещо шипй и пробива въздуха надолу като свредел. Силни гърмежи, минутният удар на трескавици, пясък и отломъци посипват стрехите на къщите. Гледам: на стотина крачки от мене лежат два-три катъра, един се подига, опитва се да стане и отново пада. Един войник — и сега го виждам с бялата му риза и черна, остригана глава — лежи на лицето си, прострял ръце, неподвижен, безжизнен. . .

Обърнах се като за помощ, потърсих с очи някого. И видях, че Живко беше се приближил до дувара и пишеше пак бавно, съсредоточено. . .

[illegible]

Походи и сражения

Паметният ден

Нашата дружина (2. от 41. полк) трябваше да иде в с. Шахлии да вземе оттам и да придружи обратно до бивака едно артилерийско отделение. Рано сутрината на 5 октомврий, няколко часа преди да съмне, ние излизахме из тъмните улици на заспалото село. Работата не беше важна, ни толкова опасна, но ние, още тъй нови и ревностни във военните работи, сами придавахме особена мистериозност на похода си.

Вън от селото спряхме за малко. Нашата рота беше напред, след нея на известно разстояние — останалите три. По компаса и звездите ние се ориентирахме и под светлината на един фенер се мъчехме да налучкаме на картата истинския път за Шахлии. Намерихме тоя път и тръгнахме.

Помня добре тая ясна и тиха нощ. Една от тия нощи, когато звездите са много повече от всеки друг път, когато в дълбоката и тъмна лазур непрекъснато пламват и гаснат хиляди трепетни сияния, като премрежените погледи на безброй очи. Сред безмълвното мълчание, което обгръщаше заспалата земя, тая феерична игра на звездите се превръщаше в някакъв тих и таинствен говор, в нечуто съзвучие и песен на небето.

Беше студено, не можеше да се язди и ние слязохме от конете. Отпред, на самото чело на колоната, вървяхме аз и моят приятел, подпоручик Рандев. От десетина дни бяха ни омръзнали вече непрекъснатите и еднообразни учения из безлюдните полета и неочакваният поход в тая чудна нощ ни вълнуваше

и радваше. Приказвахме безспир и тоя път не вече за възможната, бъдеща война. Рандев ми разказваше за една нова опера, която той скоро гледал някъде в Немско. Това бе тъжна пасторална драма на прости и наивни, но със силни и девствени души планинци. Овчари някъде из Бохемските гори. Той разказваше хубаво и в мене се събуждаха свидни, родни картини: мислех за нашите планинци, напуснали дебрите и усоите на Балкана и зареяни из безкрайните полета на Добруджа. И в душата ми, като отдавна виден сън, долитаха тихите вълни от сребърния звън на стадата, идиличният лъх на старите овчарски повести, пролетният накит на зелената и необятна степ, лениво излегната в блясъка на слънцето. Всичко това оставаше тъй далеч, за всякога може би!

Често отпосле си спомнях тоя разговор. Спомнях си го често, защото тая нощ беше първата ни стъпка към войната, душите ни се опиваха от нови и неизпитани възторзи и като бълнуващи деца потръпваха пред голямата и тъмна неизвестност, която, подобно на зинала бездна, се откриваше пред нас. Но нали бяхме млади и смели? Ние вървяхме весели и безгрижни. Отпуснатите сабли звънтяха по каменливия път, зад нас идеха снажни и силни хора. Когато се обърнехме назад, виждахме да се губи надалеч тъмната колона на дружината, разлюляна в ритмични, тежки вълни. В мрака тук-там се очертаваха едри силуети, припламваха цигари и под сумрачния блясък на звездите блясваха за минута натъкнатите ножове.

Разсъмваше се. Звездите, доскоро тъй много, неусетно угаснаха една по една и целият изток блещеше в грамадния пожар на зората. Войниците се оживиха и заговориха по-високо. Измръзналите им лица изглеждаха безцветни и пръстени, по ножовете на пушките им блещяха малки капки. Беше вече съвсем светло и цялото поле се белееше, покрито с дебела слана, блестяща и чиста като сребро. В синкавата мъгла само синурите чертаеха тъмни прави

линии, чернееха се и сънни, неподвижни дървета. Пред нас е пак Тунджа. Лъчист поглед блещеше в бистрите ѝ води, тиха песен идеше от едва уловимия шепот под крайбрежните храсталаци. Нашите пътища се събираха и ние тръгвахме вече наедно.

Почти два часа вече вървим. Ето най-после Шахлии. Обикновената сутрешна картина: малки къщи, сгушени под грамадните куполи на тъмни дървета, димещи комини, налягали още в кошарите стада овце, на припек из улиците говеда и коне с димещи ноздри. Жени се връщаха от вода, в един близък двор стягаха рало. Странно нещо: ние вече толкова дни живеехме с една мисъл, говорехме само за едно — войната, скорошната война. Чудно ми се виждаше, че имаше още хора, които равнодушно и спокойно продължаваха предишния си живот, като че нищо нямаше и нищо не можеше да се случи.

Край селото спряхме и войниците съставиха пушките за почивка. Дружинният командир отиде да намери артилерийското отделение, за което идехме.

Всички ние се загледахме сега в големия бивак върху висок един хълм над селото. Това бяха 11. и 24. полкове на нашата дивизия. Целият хълм беше покрит с палатки. Големи огньове пред тях като че се надваряха с по-високи и буйни пламъци. Измръзнали бяха бедните войници в тая хладна нощ. Безбройни групи се тълпяха около тия огньове и, като че от грамаден кошер пчели, идеше оттам сподавеният глъч, смесеният говор и смях на хиляди хора. Като мравки, идеха едни, връщаха се други, бързо прекосваха конници, високо проечаваше пронизващата мелодия на тръбите, цвилеха коне — странната и живописна пъстрота на големите военни лагери. 11. и 24. полкове, като всички действуващи, имаха по-млади набори, отколкото нашите, резервните полкове. Това бяха млади и хубави момчета, на които не можеш да се нагледаш. Те всички бяха от същите села и градища. И нашите войници, всички зрели мъже, гледаха тая шумна и весела бъркотия на палави школници с нежното и любяще участие на

по-стари братя. Млади момчета, че за тях това и трябва: игри, закачки, смях. . .

По-рано, отколкото очаквахме, дружинният командир се завърна при нас. Навярно артилерийското отделение е готово и скоро ще тръгнем. Но защо е тъй сериозен и загрижен майорът?

Нас, офицерите, той повика при себе си.

— Господа, войната е обявена. Поздравлявам ви. — И той ни подаде ръка.

Войната е обявена! Ние останахме като гръмнати. Да, ние знаехме, че това един ден ще стане, ние чакахме, искахме това, говорили сме за него хиледи пъти. И пак изненадата беше голяма. Ние учудено се гледахме в очите, стискахме си ръцете, всеки промълви по нещо и бързаше сякаш да остане сам — сам да надникне в мислите си, в душата си.

Цялата дружина се строи. Не помня добре какво говори тогава дружинният командир. Но аз и сега виждам върху нервния, неспокоен кон внушителната и воинствена фигура, строгото лице, пламнало от непресторен гняв и широкия жест на ръката, която сочеше на юг. Пред него стояхме всички ние, хилядата души на дружината, неподвижни, неми, спотаили дишането си дори. Той свърши. И изведнъж лицата на тия неподвижни, замръзнали сякаш хора трепнаха и пламнаха внезапно, гърдите се подигаха. Ура! Денят блещеше ликуващ и засмян. Сълзи пълнеха очите ми.

Почивката ни се продължи. Аз гледах войниците. Те бяха зрели мъже, всички бащи на многобройни челяди. Те се засъбираха на групи и зашепнаха. Никой не се оплака, никой не възропта, но всички бяха въздържани и спокойни. Те тъй бяха свикнали с тая обрядна тържественост да посрещат и чакат всеки тежък и свят труд: сеитба, жетва. А тежък идеше и сега труд: войната, голямата и страшна война-

Но друго ставаше вече в големия лагер на хълма.. Внезапно предишното движение и шум се усили и обърна в невъобразима бъркотия: сваляха палатки, запрягаха и товареха коне, викаха, шумяха на хиле-

ли гласове. Закъснели отделни войници тичешката се прибираха. Заредиха се сигнали за сбор. И ето тръгнаха построените роти, дружини, отначало объркано и като че безогледно, но скоро тия групи се запреливаха една в друга, растяха все повече и скоро върху големия хълм се очертаха и спряха големи и тъмни карета от човешки маси. Гръмнаха музиките — ликуващи звуци сред светлия, усмихнат ден. Носеха знамената. Отново настъпи тишина. Мълчаха всички и говореше един. Пак нервната, неспокойна игра на коня, пак същият отсечен жест на ръката, която сочеше на юг. Мълчаха тъмните, грамадни карета. Едни само знамената се ветрееха и синкавият дим от напуснатите огньове в прави, неподвижни стълпове се издигаше към небето. Аз гледах и пред моите очи сякаш възкръснаха легендите на старите, епически дни: жертвените огньове, позивът към боговете и клокочещата мъст на коравите души под тежките железни лати.

Отново музика и внезапно след това — ура. О, това ура, което ние слушахме тоя ден! Това не беше отсеченото, трикратно ура на парадите, на тържествената официалност. Не беше и въздържаното ура на нашата дружина преди малко. Ура — страшният екот на хиледи скали, полетели в бездънни пропасти, смесеният шум на хиледи води. То заглъхваше, но внезапно пак се подемаше, издигаше се и пълнеше небето, бурно, неудържимо, стихийно.

Те бяха десет хиледи души. Млади, хубави момчета, с чисти, сияещи души на деца. Ние ги гледахме, гледаха ги нашите стари войници — топлото, любящо участие на по-стари братя. И загорелите и набръчкани лица бледнееха, очите се пълнеха със сълзи.

Но ние трябваше да вървим. Артилерийското отделение не щяло да дойде — напразно сме идвали. Ще трябва бързо да се завърнем и настигнем полка, който вече тръгва. Отново колоната на нашата дружина се заизвива нагоре из пътя. Вървяхме бързо — широки, твърди крачки. Но нямаше още песни, нямаше още разговор.

Ние пак вървяхме наедно с Рандев и сега не приказвахме за нищо друго освен за войната. Срещу нас, пеши и възседнали на магарета и коне, идеха старци и жени. Отиват при войниците, но не знаят дали ще ги сварят. Ние се обръщаме и им посочваме високия хълм, клокочещ и шумен, като внезапно избухнал вулкан. Но те ще сторят по-добре да се върнат — войниците вече заминават.

— Война, война има! — казват им войниците.

Но те вече знаят, знаят! По-бързо от светкавица злокобната вест е обиколила навсякъде, проникнала е до всяко огнище. Сърцата болезнено са се свили и широко разтворените и плахи очи напразно са потърсили в онемелите дворове липсалия брат, липсалия баща, единичкия може би син.

Тихо плачещи, жените отминават.

Ние се спираме след малко — почивка. С Рандев останахме на края на колоната. Пред нас стоеше старец. Навярно слян — изпод кървавите, подути клепачи гледаха бели, безжизнени зеници. Водеше го малко, плахо момиченце. Далечният хълм над Шахлии все още не беше замлъкнал. Но от тая височина, на която почивахме, ние учудени се заслушахме. Достигнаха до нас неясните широки вълни на мощни, бурни викове. Да, ура, пак ура. Ура от Хасъмбеглии, дето беше нашият полк, ура от Урумбеглии, бивака на 42. полк, ура от Казълагач — шумните полкове на първа дивизия. От всички страни се издигаха тия буйни викове, разливаха се и пълнеха небето — широко и страховито бучене на невидим океан.

Слепият старец стоеше заслушан, и той сякаш вцепенен пред тоя тъмен, стихнен тътеж. Малкото момиченце държеше треперещата му ръка и изпод тъмните, гъсти ресници плахо ни гледаше с големите си, черни очи. Рандев се приближи към тях:

— Къде бе, дядо?

— Аз ли? Исках да видя момчето. Но не ще мога. . . Нека бог да го поживи, бог да го поживи. . .

И все така загледан и заслушан, след малко пауза той прибави:

— Бог да ви поживи, деца. . . Всичките. . . всичките. . .

Той стоеше изправен, безжизнените му очи се впираха далече, бледните му устни шепнеха нещо — молитвената поза на трудещия се човек, изправен пред слънцето, под слога на засятата нива и тихо призоваващ десницата на бога.

Отново поехме нашия път.

Отвъд

I

Мръкваше се вече, когато стигнахме в Курт алан, бедно селце, скрито в пазвите на високи и гористи планини. Това бяха същите тия планини, които бяхме навикнали да гледаме от нашия бивак при Тунджа. Виждахме ги, далечни и сини, изправени на хоризонта в някаква тежка замисленост и безмълвие. Виждахме ги всеки път, когато говорехме за скорошната война, и неволно обръщахме очите си на юг. И ето, по-скоро, отколкото предполагахме, ние бяхме вече сред тях.

Бързо преминахме улиците на селото, навсякъде сред голяма навалица от деца и жени, учудените и неми погледи на които сякаш виждам и сега. Излязохме отвън на открита, зелена още поляна. Денят, тъй хубав и светъл тая сутрин, умираше в хладния мрак на облачното небе, надвиснало ниско над земята. Духаше остър, леден вятър. Спряхме на почивка и войниците, изнемощели и капнали от умора, сякаш не седнаха, а просто нападаха връз раниците си от двете страни на пътя. И ние, малкото офицери в дружината, както обикновено правехме през почивките, събрахме се на приказка. Говорехме за днешния небивал поход. Може би най-дългият, най-уморителният поход в първия ден на войната се падна на нашата дружина. Ние ходихме да търсим тая сутрин в Шахлии някакво артилерийско отделение, което даже не видяхме. Отиването и връщането оттам ни струваше повече от 20 км път. После, заедно с общата колона на бригадата от Казълагач, дотук ние взехме още 35. Добър път наистина. Един по-

ход, който приличаше повече на лудешко тичане.

При нас беше и полковият адютант, поручик Киров. Тоя жизнерадостен момък имаше голяма слабост към ефектните фрази и всякога щедро си служеше с най-хиперболични образи. От всички най-много говореше сега той. Командирът на полка бил възхитен. Той много хвалил нашата дружина — 66 км път! Това е единствен случай в цялата военна история. Нищо подобно в Наполеоновите войни, ни даже в Руско-японската. После той ни съобщи и новина: имало заповед от главната квартира, още първия ден цялата армия до последния човек да нощува в турска територия. Разбира се, това не излезе така. След малко той ни остави и когато се завърна, донесе вече истинската заповед: бригадата ще нощува в Курт алан.

— Че нали цялата армия до последния човек. . .

— Е, да. Авангардът е вече заел с. Теке. Той е в турска територия.

Малка поправка. От авангарда на нашата бригада до цялата армия с последния си човек — разликата не е твърде голяма. Добрият момък! През цялата война той си остана непоправим ентусиазист. Всички ония слухове, които по разни пътища достигаха до щаба на полка, от кореспонденти и чужди вестници, от случайни разговори по телефоните — той ги събираше, даваше им най-живописната окраска, която въображението му можеше да позволи, и след това ги разказваше навсякъде с истинското вдъхновение на поет. Всеки нов ден отнемаше по нещо на тия хубави легенди. Но той не се отчайваше: разказваше вече други.

Останахме да спим съвсем на открито. Квартири за всички, разбира се, не можаха да се намерят. А платнища за палатки нашите войници нямаха. Бяха им казали, че като резервна бригада, стари хора, през войната те обикновено ще бъдат на квартири — под покрив и при разпалено огнище през дъждовните дни, които идеха. Една хубава и приятна перспектива, която, като всяка мечта, рухна още първия

ден. Нямаше какво да се прави, ще се спи на поляната. И нощта ставаше по-тъмна и по-студена. Студеният северен вятър немилостиво брулеше, проникваше свободно през тънките, извехтели шинели, които също така временно заместяха обещаните нови. Спасението беше само в огньовете. И те скоро пламнаха, многобройни и големи. Широка и светла зàра затрептя сред мрака и задрямалите гори. Около стълповете дим, из които високо припламваха и гаснеха потоци искри — сновяха тъмните фигури на войниците. За сън не можеше и да се мисли.

Някои от нашите другари не закъсняха с обвинения и протести. Трябвало палатки, ето след тоя дълъг поход, войниците, уморени и потни, ще легнат на студената земя и ще се разболеят. Утре ние ще се намерим без хора. Всичко това ми се виждаше пресилено и преувеличено. Че не беше леко — това беше истина. Но войниците посрещаха това без оплакване. Отиваше се на война. Войната идеше с хиледи тегла и ужаси, хиледи невидени и непреживени случки. И всеки чувствуваше особното желание да изпита, да преживее, да превъзмогне това, което е тъй странно, ново и силно, което не става всеки ден. Аз дълго ходих из бивака. Заобиколили големите огньове, трепетното сияние на които се топеше високо в мрака и падаше върху изправената и тъмна стена на горите — войниците бяха възбудени и весели сред хайдушката прелест на тая нощ. И аз чух не една остра шега за измамата с квартирите, за палатките и за обещаните нови шинели, но в тия шеги имаше повече добродушие, отколкото незадоволство и яд.

Дружината имаше две палатки: едната за дружинния командир и адютанта му, другата за нас. Всички останали офицери, след като обиколихме селото, пълно още с войници, едни от които посеха дърва и ръженица, а други уж търсеха вода, а питаха навсякъде за вино, ние се прибрахме в палатката си. От всичко, което се случи в тоя тъй необикновен ден, ние бяхме като пияни и дълго приказвахме за войната. Разбира се, повечето от темите дъл-

ихме на нашия полкови адютант. Последната му новина беше: действуващите бригади вървят напред. Те ще разбият и принудят турците да се затворят в Одрин. Тогава ще пристигнем ние, резервните бригади, и вече наготово ще продължим обсадата.

Но трябваше да се поспи. Без да се събличаме, без даже да снемаме саблите и револверите си, заровихме се един до други в мекото сено, от което иде приятен дъх на билки. В палатката е все пак завет и хубаво е да слушаш как отвън вятърът се блъска и играе с обтегнатото платно. Никой вече не говори. Идат те, минутите преди заспиването, ония минути, когато най-после човек остава сам, сам със себе си само. Престава неотразимата хипноза на множеството, опияняващето общо възбуждение и треска, и душата се сепва, като след тежък сън. Боже мой — война, сражения, кърви! И какво ще донесе съдбата, която ни дебне, какво ще донесе още утре — утре, след тая само нощ. И ровиш се из цялото си минало, изнасяш свидни образи, взираш се в картините на изживяно някога щастие. И мило, болезнено мило е всичко това, защото над спомените, които паметта възкресява, невидимо витае зловещият образ на смъртта с тъмния поглед на кухи очи и ледената усмивка на скелет. Безсъницата сега не тежи и не измъчва. Напротив, чувствуваш детска радост, че имаш една цяла дълга нощ, която ще тече бавно, много часове, когато сякаш вратите ще бъдат затворени за грижи, за безпокойства, за самата съдба дори.

II

Сутринта се събудихме рано. Сега шумът и глъчката от бивака бяха много по-силни от снощи. И може би само затова, защото студът на разсъмване възбуждаше и раздвижваше и най-сънливите и флегматични натури. Струва ми се, че имаше и хоро — ей тъй, за стопляне само. След малко, когато на

изток между разкъсаните черни облаци загоряха червените пламъци на зората, в целия грамаден бивак всички трескаво се готвеха за път. Но преди да тръгнем, едно радостно оживление, една вълна на любопитство и дори нещо като ликуваща гордост бързо обходи цялата бригада. Заловили турски пленници и скоро щели да ги докарат. Всяка минута идеха за това нови подробности. И около телефонната станция, около пътя, който слизаше от планината, трупаха се големи групи войници. Но пленниците не идваха.

Видяхме ги, когато бяхме вече тръгнали. Това бяха десетина турски войници, заловени в поста им от нашия авангард. Млади, здрави момчета, напети в зелените си куртки, с леки кюляфи на главите, обути с ниски обувки и зелени навои около краката — нещо тъй чуждо за нашите униформи. Те бяха посърнали, бледни и гледаха гъмжилото войска с плахите очи на дивеч, внезапно попаднал в примка. Войниците, които ги конвоираха, трябваше да дават хиледи обяснения: где, кога, как ги хванали. Те показваха и турски патрони, изострени като шила.

— Гледай — чувах зад себе си, — дявол да ги вземе, остри. . .

— Остри. И защо?

— Хм. . . да убиват по-лесно. Турска работа. . .

Трябваше да се мине повече време, за да се убедят нашите войници от опит вече, че не от омраза и жестокост турците бяха изострили куршумите си. Напротив, нашите излязоха много по-опасни и по-безмилостни от техните.

Днес бяхме начело на главните сили. От бивака при Курт алан колоната продължаваше още да се извлича и протака като грамадна нишка от развиващо се кълбо. Пътят криволеше в широки спирали нагоре сред гъста и девствена гора. Рядко бях виждал нещо подобно. Есента беше изпъстрила още неопадалата шума с най-разнообразни бои, като че цялата гора по някакво чудо беше разцъфнала, отрупана с едри фантастични цветове. Над сребър-

ните стволове на брезите падаха янтарножелти листа, сухи и червеникави покриваха старите дъбове, някъде се виждаха още сочни, тъмнозелени листа, някъде — голи и черни вейки само. А долу по земята се показваха ниски дъбови шубръчки с яркочервени, сякаш потопени в кръв листа. Те бяха извънредно много, покриваха цели пространства. Като че това бяха зловещите и странни цветя на тая трагична есен.

Изкачването ставаше трудно и бавно. Когато излязохме из гората, горе, по голото било на върховете, видяхме да слизат към нас белокоси опълченци, които вършеха сега граничната служба. Тяхната малко комична воинственост, тежките, ръждави пушки и кръстосаните патрондаши ни караха да се усмихваме, но, от друга страна, голямата добросъвестност, честното усърдие, което се виждаше у всеки, трогваха ни до сълзи почти.

Излизаме на самия връх. Вижда се пограничният пост с някаква висока дървена кула. Имаше движение там, бързаше се и се готвеше нещо. Началникът на дивизията и офицерите от щаба наблюдаваха с бинокли. Оръдия бяха поставени на позиция и артилеристите ги замаскирваха с шубръци и клоне. По близките върхове се виждаха наши части, залегнали и прикрити. Като че се очакваше бой. Казаха ни да преминем във взводни колони и да се прикрием в гората. Едно силно вълнение обзе всички. Безгрижното и радостно настроение, което ни държеше, докато пътувахме из гората, изчезна изведнъж. Нима още отсега ще се започне боят, толкова скоро, толкова неочаквано.

Но скоро се разбра, че никаква опасност няма. Просто имало е някои съмнения, но авангардът бавно ще заеме и огледа върховете и гората пред нас. Тогава ще тръгнем и ние.

До обед останахме на самата граница. Ние стояхме на тия високи върхове и гледахме на юг. Под нас се виждаха по-ниски и по-ниски хълмове, които найпосле преминаваха в открито, равно поле. Като че

пред нас се беше вдигнала невидима завеса и н виждахме нов край, загадъчен и тъмен. От много г дини вече, от неясните спомени на детинството болезнената яснот на вчерашния ден, идеха до н от тоя край ту сподавеното ехо на непосилна борб замряла в кръв и сълзи, ту чудните легенди на герои преминали като огнени метеори по тъмното небе на народната душа, ту — дълго след това — безмълвното мълчание на отчаянието и скръбта. От много години там — отвъд — очакваха и се надяваха. И в дългите зимни вечери една приказка слушаха трепетните, детски уши: «Има зад планините добър цар. Ще дойде ден и откъм север ще дойдат храбри и силни хора. . .»

А близо бяха вече тия хора. Ние стояхме на високите, подоблачни върхове и взрени към юг, гледахме тоя тъжен край. И сякаш нашето спиране не беше случайно, а необходимо и неизбежно. Трябваше да почувствуваме дълбоко в душите си колко съдбоносна и колко свята е крачката, която трябваше да направим. Замисленото спиране на Цезаревите легиони пред Рубикон.

Към обед частите на авангарда заслизаха от върховете, събраха се и в дълга колона се заспущаха надолу, минали вече границата. Облаци от прах чертаеха техния път из тъмната гора. Скоро и ние тръгнахме. Помня, минавахме покрай запрегнати оръдия, които чакаха да заемат мястото си. Внезапно, вдясно от нас се разнесе тежък, продължителен гърмеж. Първият топовен гърмеж! Зловещият и съдбоносен сигнал за кървавата война, която вече почваше. Боят се водеше от 2. бригада на нашата дивизия, която се движеше успоредно с нас. Собствено, това бяха малки схватки със слаби турски части. И пред нас всяка минута можеше да се яви неприятел. Войниците изведнъж станаха внимателни и предпазливи, патрулите, подобно на ловци, дебнеха и се взираха напред. Никой вече не напускаше колоната, всеки гледаше да бъде близо до другаря си, мълчеше все повече и очите по-често се взираха едни в други.

Изминахме гората, слязохме вече в полите на планината, без да срещнем нещо. При един завой на пътя, съвсем неочаквано се озовахме пред село. Гледаме картата: Домкьой. Първото турско село. Никаква човешка душа не се виждаше в него. И разкритите широко врати, които тъмно зееха, напуснатите огнища, които димяха още, разпрегнатите рала в дворовете, неразтоварените кола — всичко това сякаш пазеше още застиналите следи на паниката и бягството. В един двор само няколко едри волове равнодушно, спокойно преживяха, стада кокошки и мисирки се лутаха из улиците. Някои войници крадешката се отбиваха. Къщите бяха оставени с непобутната покъщнина. Някъде видели тестото, оставено в нощвите, някъде — хляба още в огъня. Войниците изнасяха грозде, хляб, плодове. Всичко това разсърди майора.

— Никой да не смее да се отбива — завика той — и да яде. Ти трябва да знаеш своя хляб и своята вода. Ще ядеш — и ще се запревиваш. Отде знаеш, че онзи, който е оставил тоя хляб, не е турил за тебе и отрова. . .

Но той добродушно позволи да хванат няколко мисирки. В тях поне отрова нямаше. Има много случаи, когато в най-опасните минути възрастните и зрели мъже внезапно се обладават от наивните прищевки на малки деца. Малко ли пъти, почти пред самия бой, гледаш, цялото това море от хора, много от които след малко няма да бъдат живи, изведнъж се раздвижва и зашумява. И защо? — Видели заек. Всички викат, смеят се, някои дори се затичват да го ловят. Нещо подобно стана и сега. Цял взвод войници се втурнаха и загониха мисирките. Майорът отново вика и се ядосва. И служеше си даже с твърде енергични фрази. Но той беше човек с широка душа, нашият дружинен командир. В него буйният гняв и добродушното и весело разположение сменяваха едно подир друго, като прилива и отлива на морето. Когато бяхме вече вън от селото и всеки вървеше на мястото си, той неочаквано повърна коня,

направи един кръг, спря се срещу дружината и извика:

— Момчета, виждате ли това — той широко размахваше ръката си към полето, — всичко това е наше!

После той бутна коня напред, приведе едрата си снага над него и доволен и усмихнат, запуши чибука си. Тъй просто и сърдечно той прогласи анексията на превзетата вече територия.

III

Крайният пункт на днешния ни марш беше с. Ташла муселим. Мръкваше се. Над безлюдните, посърнали полета падаха мъгливи дрезгавини. На запад между разкъсаните облаци и тъмната линия на хоризонта блещеше ярка, златожелта ивица от небето. И върху пламтящия фон на тая ивица видях да се очертават далеч тъмните силуети на хиледи хора. Идеше глух тънтеж на кола и оръдия. Тъмните фигури се издигаха и снишаваха в ритъма на крачките, объркваха се като клокочещите води на извор или кипещите потоци на мравуняк, но все напредваха уверено и твърдо. И над тия безбройни силуети в запаленото вечерно небе сякаш се чертаеше увлечението на една непоколебима мисъл, мъжественият устрем на една стихийна воля. Да, това са наши. Това е 2. бригада, която виждаме вече втори път. По успореден път на тях вървяхме ние и краят на нашата колона се губеше далеч към Домкьой. Вляво сред падналия вече мрак не се виждаше нищо, но редките топовни гърмежи, които идеха оттам, показваха, че по друг успореден път става същото. Сега едвам ясно си представям тая грандиозна и импозантна картина. По успоредни пътища, с почти допрени рамене, многобройни колони, подобно на исполински скорпиони, бавно и страховито пълзяха в мрака на тая вечер. Надали някога е имало подобно втурване в чужда земя. От склоновете на Сакар

и Странджа спущаха се тия безбройни полкове, живи потоци от хора, които след няколко дни само щяха да облеят полетата на цяла Тракия.

Изминахме още няколко километра и притъмня. Нощта беше тъмна и безлунна. Ставаше вече опасно да се продължава пътят така. Една войска в походния си ред е всякога най-малко готова за бой, особено пък нощно време. Отдясно и отляво на нас се чуваха чести изстрели. Войниците станаха неспокойни, патрулите се губеха в мрака. Всяка минута ние можехме да се натъкнем на опасна изненада. Чувствуваше се от всички, че се върши нещо лекомислено и опасно, върху душите тежеше огорчението на една голяма грешка.

Пред с. Пашакьой се случи една малка безредица. Авангардът беше преминал вече селото. Влизахме и ние — началото на главните сили. Изведнъж наблизо пред нас в селото се чу тропот, неразбран и смесен шум. Срещу нас тичаха войниците от телефонната команда. Подпоручик Рандев беше на стотина крачки напред с челния отряд. Чух тревожната му и висока команда: «Вляво във верига!» Без да губя време, като помислих, че сме попаднали на засада, направих същото. Няколко секунди напрегнато очакване. Наблизо в една къща някаква жена излезе с лампа в ръце, надникна и се скри. Никакъв неприятел. Чувахме вече майора безмилостно да ни ругае. Продължихме пътя си. А причината на всичко това беше просто смешна: няколко турски войници, християни, скрити в селото, излезли да се предават. Но безоръжните телефонисти ги вземат за цял турски отряд и ударят назад. Редът бързо се възстанови, но тая малка безредица премина като вълна по цялата колона на бригадата.

Пашакьой беше чисто българско село. Из улиците преминахме бързо ,без най-малкото спиране и все пак посрещането ни от бедните тия хора остави у нас сякаш виденията на сън. И млади, и стари бяха излезли навън. Носеха котли не вече с вода, а с вино, раздаваха хляб на войниците с треперещи ръ-

це и просълзени очи. И как странно и хубаво звучеше родният език от техните уста! Видях майки, които издигаха високо малки деца, за да могат да видят войниците, видях напети моми с открити, доверчиви очи, видях побелели старци в набожни и мълчаливи пози. На един ъгъл стоеше селският поп, бледен и слаб. Той безмълвно благославяше и не зная защо, войниците се спущаха и му целуваха ръка. Тука наблизо видях и трогателна и незабравима сцена. Висок и снажен селянин, пиян от тая безумна радост, говореше нещо към нас. После той се обърна, спусна се с издигнати ръце към друг селянин. «Братко, най-после!» — извика му той и лудо го запрегръща и зацелува.

Отминахме, погълнати отново от мрака на нощта. Приведен върху коня, аз мислех за тая чудна сцена. «Братко, най-после!» Не беше ли това облекчителната въздишка след дълго и мъчително страдание, не беше ли ликуващият вик пред чудото, което се твореше? И помня — светла радост обливаше душата и ясен, като догма, ставаше смисълът на тая подета като буря война.

От Пашакьой до Ташла муселим имаше само няколко километра. Ние продължавахме да вървим след авангарда. Имахме вече и водач. Внезапно откъм селото, което едвам се съзираше в мрака, се чуха изстрели. Куршуми пропищяха високо над нас. Батареята и картечната рота, които бяха с авангарда, бързо отстъпиха наблизо. Казаха ни, че в селото имало турска кавалерия, която открила огън по нашите и след това се оттеглила. Селото се преглеждаше и заемаше сега от авангарда. Една ярка светлина блесна и освети тъмното небе на юг. Това беше турски прожектор. Ние гледахме изненадани и учудени. Като опашката на грамадна комета трептеше широкото сияние ту в една, ту в друга посока — сякаш огненият поглед на невидимо око, което се взираше, търсеше в мрака на нощта. Още през деня турците бяха видели широката вълна на нашето нахлуване и това нервозно лутане на прожекторите

приличаше на плахите сигнали на една тревога.

Да се продължава повече напред беше невъзможно. Невъзможно беше и съсредоточаването на бригадата. Получихме заповед да нощуваме тъй, както сме в походен ред, всеки на мястото си. Войниците, пръснати във верига сред изораните ниви край пътя, залегнаха на раниците си към юг. Но неориентирани добре, в чужда, непозната местност, без точни сведения за неприятеля — ние очаквахме нападение от всяка една страна. И тая мъчителна неизвестност, безпомощното положение, в което сами попаднахме, чувствуваше се от всички войници. Те лежаха върху прикладите на пушките си, без да говорят, без да пушат. Десетте хиляди души на бригадата сякаш бяха заспали тежък сън. Заваля дъжд и в гробното безмълвие се чуваше ударът на всяка капка.

Часовете бавно течаха, сякаш тая нощ нямаше да има край. Заедно с Рандев обикаляхме войниците. Някои хъркаха, заспали над пушките си. Но трябваше поне по няколко души да стоят будни. Питахме за такива. И чувахме да се обаждат мнозина, почти всички от тия неподвижни и неми редици. Те не спели, всички са будни, но не смеели да се мръднат, защото инак ще им се измокри мястото — тая чудна изобретателност на нашия войник, която никога не го напуща!

Най-после малко по малко почнахме да виждаме по-далеч. Непрогледният мрак се топеше в мъгливи и бледни дрезгавини. Открояваха се силуети на дървета и ние слабо вече съзирахме лицата си. Съмваше се. Най-после! Никакъв неприятел не се виждаше. Все пак под поройния дъжд минахме в боен ред. Из лепкавата кал в угарите тежко пълзяха оръдията, които излизаха на позиция, очертаваха се дългите линии на веригите. След малко всичко се прекрати. Неприятелят много по-рано отстъпил към Ортакьой и Провадия по посока към Одрин.

Измокрени и замръзнали от студ, прибрахме се

на почивка в Ташла муселим. И това село беше българско. Добрите, бедни хора не знаеха как да ни услужат. И — малко брашно остана в хамбарите и твърде малко вино в бъчвите. Около големи огньове в дворовете и под стрехите войниците се сушаха и грееха. Небето се беше сключило, оловено и тежко. Неспирно и монотонно валеше ситен дъжд.

Вчера още тук е имало турски войски. Ние говорехме за тях с нашата хазяйка, приказлива и весела жена.

— Ей тука бяха спрели — разказваше тя. — И топове имаха също като вашите.

— А не мъчиха ли, не убиваха ли някого?

— О, не. Нищо не ни казаха. Искаха ни само хляб. От няколко години те нищо не ни правят. — Тя се усмихна и прибави: — Един много се смееше на вас. . . един турчин. . .

— Що?

— Смееше ви се. Седлаеше си коня и казваше: «Вашият, българският цар няма пари да купи по един юлар на конете си. А я виж, нашите — имат по два. А тръгнал с нас война да прави!»

Посмяхме се от сърце. В тая шега имаше и малко истина. Духовитият тоя турчин добре ще е знаял бедната, твърде бедната тогава екипировка на нашата армия.

Нощта прекарахме тоя път на сухо, под стряха и при огън. Излезе буря. Дърветата на двора шумяха и в тъмните стъкла, плискани от дъжда, от време на време нещо проблясваше. Но това не бяха светкавици: трепетното сияние на турските прожектори още се луташе из мрака на нощта. Ние заспивахме и неволно мислехме за онези, които сред бурята и дъжда бдяха отвън в тъмното поле.

На другия ден нашата бригада тръгна за с. Провадия. Наблизо до нас видяхме да иде X дивизия. И широкото поле, сега обляно с меката светлина на есенното слънце, отново се набразди от тъмните линии на безкрайните колони.

Първата победа

I

Одрин е само петнайсет км далеч от с. Провадия. Но ние не знаехме и не бяхме почувствували още зловещата и страшна сила на безбройните фортове на тая крепост. Виждахме, наистина, далеч на хоризонта около града тия чести хълмове и могили, но нещо повече от живописното табло на един най-невинен пейзаж ние не виждахме. Нямаше още мистичния ужас, който вееше от тоя голям град през дните на обсадата.

Освен това три дни бяхме вървели, без да срещнем сериозна пречка. Безгрижието скоро сви гнездо във всяка душа. А днешният тъй хубав ден опияни още повече душите, разведри челата, запали огньове в очите. Един ясен, слънчев ден, който след студените дъждове на есента беше донесъл отново призрачните видения и цветните спомени на лятото. По-необятно и по-високо изглеждаше небето, ведро и чисто, прозрачният свеж въздух беше пропит с меки топлина и лъчи. Дочувахме викове на жерави, които си отиваха, а тук-таме от малките градинки на дворовете поглеждаха сините очи на някое закъсняло цвете. Радостно и леко беше на душата. В такива дни по-рядко се мисли за смъртта. Цялото село гърмеше сега от шумни разговори и песни. Едни от войниците кичеха черните, затрънени плетища с разноцветни дрипи — сушаха измокрените си дрехи, — други се разхождаха и пълнеха улиците с шумни и весели потоци. Някои бяха излезли и по скалистите върхове над самото село. Там се трупаха големи групи, протегнати ръце показваха нещо на юг. Гле-

даха Одрин и всички търсеха едно: Султан Селим. И наистина, далече в леката синкава мъгла виждаха се четирите минарета на чудната джамия. Стройни и тънки, те се изправяха грациозно и леко право нагоре, сякаш застинала молитва, задушевен зов към небето и към бога.

Войната беше забравена. Цялата бригада като че ли беше си устроила в това село безгрижен и весел пикник. И ние сами бяхме се отдали на това неудържимо и общо безгрижие. Миналата вечер стояхме до късно. Пяха се песни, разказваха се анекдоти. Все тъй непринудено весели и радостни бяхме заедно с всички и днес. Разбира се, имаше нещо болезнено в тая радост, нещо като тая невидима печал, която се разливаше в блясъка на есенния ден. Защото дълбоко в душата все пак оставаше кът, където изрядко се чувствуваха острите болежки на някаква скрита рана, където призракът на смъртта с настойчивостта на закъснял странник почукваше и шепнеше: «Не ме забравяй. Аз съм тук. . .»

Почти от сутринта, с малки паузи, чувахме да бие камбана. Казваха, че в селото имало чудна и оригинална стара черква. Всички говореха за нея, всички отиваха да я видят. Отидохме и ние двама с Рандев. По стръмна, извивлива пътека се изкачихме почти под самия връх. Но там видяхме само една проста, дървена камбанария с малка камбана. Войниците се сменяваха и биеха тая камбана без нужда, както се виждаше, само да се забавляват или да подканят ония, които още не бяха идвали. Никаква черковна сграда не се виждаше, никакви куполи. Наблизо в белия сипей на скалистия склон зееше широк и тъмен отвор: това беше входът на черквата. Влизаме вътре. Една голяма скалиста пещера, изсечена и приспособена за черква. Нищо не можахме да научим за историята на тоя рядък паметник на незапомнено минало. Прозорци нямаше. Идеше светлина само от мъждеещите кандила и свещи. По стените и иконостаса стояха извехтели икони, зацапани с големи петна от целувките на богомолците. И тия

бледни светци, рисувани неумело и просто, сякаш оживяваха под трепетната игра на сенките и блясъка на свещите. Очите им, отразяващи пламъка на кандилата, гледаха замислено и строго. Тук нямаше нищо от разкоша, великолепието, златото и мрамора на ония храмове, в които се чувствува величието и царственото могъщество на бога. Но в полумрака на това хладно и тъмно подземие сякаш по-лесно се достигаше безкрайното милосърдие, тихата и кротка печал на Исуса. Тук са могли да идват, гонени от неволи и беди, само помрачени и скърбещи души. И за тъгите, които е трябвало да се изплачат, за скръбните молитви, които бледните устни е трябвало да прошепнат, за разкритите сърца и души — блясъкът и великолепието са били тъй чужди и ненужни. И те са идели тъй векове, може би.

Заедно с Рандев се спряхме в ниските и тъмни тронове покрай стените. Пред нас пристъпваха войниците. Гологлави, но запасани с паласките и ножовете си, без пушки само, те запалваха свещи с треперещи ръце и когато се прекръстваха пред старите, тъмни икони и се покланяха ниско, виждах как за минутка оставаха неподвижни, с наведени глави и притворени очи, изтръпнали в болката на някаква голяма тъга. Да, имаше за какво да се помолят сега. И може би, шепнейки нечутата си молитва, те виждаха далечни и свидни образи, виждаха тъжни очи, безпомощно взрени в тях.

Когато излязохме навън, чухме далечни топовни гърмежи. Нямаше нищо чудно. Откато минахме границата, всеки ден имаше някъде бой. Това вече не ни смущаваше много. Но тая непрекъсната върволица от войници, които идеха към малката черква, ударите на камбаната, които в интервалите на топовните гърмежи звучаха тревожно и рязко, всичко това хвърляше някаква траурна сянка сред широките вълни на безгрижието и суетата в село, събуждаше в душите тъмните предчувствия за една трагична участ, неизбежна и близка.

II

Изминаха се така няколко часа. Топовните гърмежи зачестиха по-ясно и по-отчетливо. Излизаха вече любопитни, да гледат де ставаше боят. С Рандев излязохме на една височина над селото. Нищо не се виждаше. Навярно, говорехме си, първа и втора бригади имат бой. Ние, естествено, сме резерв. Може би ще стане нужда от нас, може би — не. Все пак странна и неоправдана ни се виждаше разпуснатостта в цялата бригада. Разбира се, нашият дълг и нашата работа имаха твърде тесните си рамки. Имаше големи началници, които навярно сега всичко следят, всичко знаят най-добре. Ние спокойно можехме да чакаме. Но ако безгрижието, ако това общо опиянение е достигнало и до тях, обзело е и тях? Положението си обяснявахме само с предположения и налучквания. Пред нас предполагахме да има наши части, а ние сме резерв. Добре. Но нима резервът пред толкова близък бой тъй трябва да се държи? Не беше ли по-добре войниците да напуснат селото и вън, в полето, стегнати и готови, насядали около съставените пушки, да чакат? Кой не знае как при големите маси от хора душите някак се допират и разбират, мислите и чувствата се сливат и обединяват, подобно безбройните притоци на голяма река, и всички заживяват с една широка, колективна душа. Събрани наедно, ние бихме чакали реда си в трепетния ритъм на едно сърце, в упоението на една мисъл. И тежко ни беше, когато гледахме как със същата заразителност безгрижието преминаваше от едни на други, изнежваше и приспиваше тревожните инак души.

Слязохме в село. Трябваше да отидем поне при нашите войници. Спокойно, без да даваме повод за каквото и да било подозрение, наредихме да се съберат, да се запашат, да се стегнат и да не излизат повече от дворовете на квартирите си. Но в село не ни сдържаше и ние пак излязохме на височината, подтиквани сякаш от някакво предчувствие. Видяхме

няколко артилерийски офицери, които наблюдаваха с бинокли. Виждаха ли нещо — не зная. Ние поне не виждахме нищо. Но изглеждаше, че сега боят се водеше с една извънредна ярост и ожесточение. Топовните гърмежи следваха един след други с грохота на падащи скали, различаваха се ясно и пушечните гърмежи. По-рано те не се чуваха. Високият хълм пред нас закриваше всичко. Но ясно се чувствуваше как боят, подобно на градоносна буря, в непрестанен страховит екот, облива полето и пристъпва по-близо и по-близо. Идеше сякаш съдбоносната минута, когато нещастието дохожда изведнъж, като гръм, като заслужено наказание на една лекомислена непредпазливост.

Слязохме бързо към село. Съвсем случайно, ние се натъкнахме на една нечакана и тревожна сцена. Един непознат войник като стрела прилетя на кон и слезе пред квартирата на дружинния командир. Струпаха се войници и офицери. Войникът беше зачервен и смутен, конят без седло и цял в пяна. Бързо и забъркано, войникът заговори на майора:

— Г-н майор, помощ! Пратиха ме за помощ. . .

— Каква помощ? Кой те прати?

— Офицерите. Всички. Пръснаха ни, избиха войниците. . .

Майорът се разсърди, завика и не го остави повече да говори. Той не вярваше, наричаше войника дезертьор, искаше да го арестува, да го разстрелва.

Но нема време да се довърши тая неприятна разправия. Получи се заповед полкът незабавно да се построи на юг от селото. Всички се затичахме по местата си. В селото се издигна високата глъчка и суетното лутане на една внезапна тревога. Но тук се случи нещо, което, право да си кажа, не очаквах. Въпреки голямото безгрижие, за по-малко от десетина минути цялата бригада се сливаше вече в голямо каре на сборното място. Всички са по местата си. Напрегнато и тежко мълчание. Лицата са бледи, изгубили и последния трепет на доскорошния смях и шеги. Даваха се къси заповеди, на разярени коне летяха адю-

танти. Ние мълчахме и гледахме на юг. Пред нас, оттатък високия хълм, бучеше и ехтеше боят, шумеше огнено, бурно море. И сякаш тоя адски шум и трясък, тоя страховит размах на една могъща, невидима стихия хипнотизираше душите, привличаше ги неотразимо с таинствената притегателна сила на зинала, бездънна пропаст. По-скоро да се върви, да се види, да се умре, но да се свърши. Но да се гледа, да се чака на едно място беше невъзможно и непоносимо. Невидима сила, вън от дълга, вън от заповедите, стоеше зад нас и ни тласкаше напред, както ярката, ослепителна светлина привлича и зове заблудените в нощта птици.

Набързо тук можахме да разберем истинското положение. Пред нас съвсем не са били първа и втора бригади. Рано тая сутрин по пътя за Одрин е била изпратена една дружина и една батарея от нашата бригада в рекогносцировъчен отряд. С грамадни сили турците нападат тоя малък отряд, отхвърлят го и го преследват. Две дружини, които бяха в предни постове, се намесват в боя, но биват отхвърлени и те, отстъпяйки крачка по крачка. Всяка минута нашата помощ можеше да закъснее.

Ето майорът иде към нас. Спокоен е, но сериозен и строг. Аз почти знаех какво ще каже той. Да, пета и шеста рота в бойна част. Пета рота направляваща. И той ни посочи едно дърво за посоката, която трябва да държим. Обяснения и наставления сега наистина бяха излишни. Помня, че в тая минута бях твърде смутен. Слязох от коня. Струва ми се, казах нещо пред войниците, но какво — не помня. Някакви ободрителни думи навярно. Сега разбирам, че смущението и объркаността на новаци бяха ни наложили смешна театралност и позиране. Неволно направих това, което бях чувал или видял някъде. После навикът вече доде на помощ.

Всичко се нареди бързо и правилно. Като на шахматна дъска се наредиха и тръгнаха взводовете. Зад себе си видях тръбача и четирма войници, ординарци, за всеки взвод по един. Между тях познах едни

млад, черноок момък. Бях го виждал в Бургас на гарата, изпращаха го млади момичета и стара, бледна жена, навярно майка. Той беше цял в китки, смееше се, а те плачеха и говореха нещо през сълзи. Той момък видях сега и за минута пред мене възкръсна далечната и тъжна сцена на това изпращане.

Вървим напред. Тъй биваше всеки път в нашите учения. Да, това сме го правили хиляди пъти вече. Нямаше повече смущение и страх. Всичко се улегна, настъпи онова странно и болезнено хладнокръвие, което дохожда само в боя. Едно ясно, спокойно съзнание, че се отива срещу смъртта, че трябва да се върви само напред, че всичко, което ще стане, е неизбежно и невъзвратно.

Преминахме с мъка някакъв дълбок дол със стръмни и хлъзгави брегове. Някои войници остават назад, взводовете се разстройват. Трябва да се спрем, да починем, да се възстанови редът. Но в настъпилата тишина по-ясно и по-високо се чува гърмежът и шумът на боя. Като че иде някакъв глас, който настойчиво призовава. Наистина, не вършим ли грешка, като се спираме? Нали трябва да се бърза, нали се отива на помощ? Войниците, едва седнали, обръщат глави към мене. Не, напред! Като че се решаваше едно недоумение у самите тях, войниците бързо настават и бодро и правилно, както никога, тръгват напред.

Безпокоеше ме една мисъл: не знаехме нищо за положението на боя. Отивахме ли да се влеем в други части, или сами щяхме да извършим отделна атака? Струваше ми се, че все ще се яви някой, който, запознат добре с всичко, ще ни посрещне, ще ни ориентира, ще ни даде ясна и точна цел. Но такъв човек не идеше. За щастие, ето един офицер на кон — началникът на щаба на бригадата.

— Господин капитан, накъде трябва да настъпим?

— Напред!

— А положението? Турците де са?

— Турците? Горе. Ще ги бием. Не сте ли виждали вие бригадния командир?

Казах му, че съм видял бригадния командир при селото. Той препусна коня си и се изгуби. Аз не научих нищо и от него. Ризата лепне на гърба, лицето е запотено и мокро, но умората не се чувствува. Неочакано изтрещяват гърмежи над самите ни глави. Шрапнели! Първи път виждахме тия бели, кълбести облачета, сред които бързо се разцъфваше яркочервен, огнен цвят, раздаваше се оглушителен гърмеж и върху земята се посипваше нещо, сякаш зърна, захвърлени с широкия и силен размах на сеяч. Веднага изменяваме строя: стегнатите колони на взводовете се разпръсват по отделения — в тънки, отдалечени линии, по двама, един зад друг. Войниците очакват нови залпове и вървят ниско приведени. Няколко души остават назад. Може би завързват обувките си или са уморени. Отивам към тях. Защо остават? А, ранени! Те не охкат, не се оплакват. Аз срещам тихите им спокойни погледи и повече не казвам нищо, загледан в тънката, алена струя кръв, която слиза по дрехите и пада на земята.

Близо сме вече до гребена. Оттам продължава да иде непрекъснатото и страховито бучение на буря. Някакви войници идеха насреща ни, на групи и по един, с уморени, колебливи стъпки, сякаш плахите сенки на хора, които се спасяват от пожар. Малко надежда и малко кураж носеха те. Едни куцаха, други се поддържаха от другарите си, трети, макар цели зацапани в кръв, носеха още пушките си и вървяха сами. Ободрени, може би, от стройните редове, които идеха, те отдалеч завикаха:

— Вървете, братя! Не бойте се! . . .

— Напред, напред, братя! . . .

В това нищо лошо нямаше. Но чух как един от тия злочести ранени, може би в припадъка на нетърпими болки, извика:

— Боже, избиха ни тия турци. . . Избиха ни! . . .

Това беше вече и прекалено, и съвсем неуместно. Но да се правят бележки, да се мъмри, да се го-

вори нямаше време. Трябваше да се върви напред. Не зная дали войниците чуха тия думи, но в ума ми, като зловеща светкавица, премина мисълта за някаква непоправима несполука. Боже мой, само да можем да стигнем навреме, да не закъснеем! Оттука пак, като бегла, минутна снимка, в паметта ми е запазена друга чудна сцена. Един висок войник, с обляна в кръв куртка, приседна на земята. Ранен. Той сам бързо си разкопча дрехата. «Ей тук» — показваше той раната си, навярно в гърдите. Друг войник, коленичил пред него, взираше се в раната и готвеше да го превърже. И в това голямо търпение на ранения, в грижите и братската преданост на другаря му имаше такава трогателна простота и стоицизъм!

Бяхме изминали не по-малко от пет-шест км. Никъде не спряхме, не починахме. Тоя път умората, тежестта на раниците, болежките на убитите в походите нозе — всичко се забрави. Не се чувстваше даже мярката за изминатия път. Много ли бяхме изминали, малко ли — не знаехме. Знаехме само едно: че трябва да се бърза, да се върви напред безспирно. Почти се изкачихме на върха. Тъмната линия на гребена, начупена от контурите на дребни скали, рязко се отсичаше на ясното, червено небе. Слънцето беше заседнало някак изведнъж, без да забележим това, като че избягало от ужаса, който покриваше земята. Високо над нас запищяха куршуми. Войниците минават във верига: със снети вече пушки, приведени и дебнещи, като ловци, в дълга извивлива линия, те вървяха бързо, почти тичаха из стърнищата. Тук случайно аз видях подпоручик Рандев. И сега, със същото вълнение, като че го гледам пак. Виждам червеното, пламтяще небе, слабия здрач, който падаше над полето. Бледен, с извадена сабля, която слабо блещеше в мрака, той вървеше далеч пред войниците, сам, сякаш в уединението и порива на безумно решение. Сърцето ми се свиваше. Забравях себе си и мъчно, болезнено мъчно ми беше за него. Но каква горда красота, какво възвишено достоин-

ство има всеки човек, който спокойно и безстрашно отива срещу самата смърт!

Горе на гребена изведнъж ни обля истински дъжд от куршуми. Първи път чувахме тая нова и зловеща музика. Слаби, отсечени звукове, прилични на бръмченето на пчели, но по-кратки и плахи, замиращи в някаква плачлива нота. Но тия тъй немощни и болезнени звукове криеха една нова коварна сила, носеха със себе си смъртта.

Веригата е близо до някакви окопи, навярно оставени от резерва на предните постове. Една добра позиция, на която трябва да се спрем. Войниците бързо се нареждат и залягат. Но ние още не сме разбрали де именно се намира неприятелят. Малки, отстъпващи групи от отхвърлените наши дружини още повече ни заблуждават и объркват. Страхувахме се да не стреляме в наши. И ето, на самия връх, на фона на червеното вечерно небе, сред виелицата на куршумите, сред самата верига, забелязвам офицер. Най-напред това ме учудва и поразява. Чудех се как той можеше да седи там, незасегнат, неубит. Едно дълбоко уважение, една странна симпатия към тоя непознат човек ме обзема. Бързо отивам към него. . .

— Господин капитан. . . г-н полковник — поправям се аз, като отблизо позная командира на 42. полк. — Г-н полковник, де е неприятелят?

— Ето там, до крушката, в нивите. Там е веригата им. Вдясно са наши. . .

Той се отдели и тръгна между войниците. На запад, в желтите стърнища, в припадналия вече здрач, видях да се очертава черна, налъкатушена линия. Отделни човешки сенки се мяркаха там и бързо изчезваха, приснишени към земята. Най-после виждахме неприятеля. Не трябва да се губи ни минута. Откриваме огън. Пушките загърмяват. Всичко отведнъж се слива в един оглушителен трясък, не се чува повече нищо, вижда се само червената, огнена линия от пламъците на пушките. Куршумите върху нас се усилиха. Някакъв грамаден рой от оси,

който в неспирен и безкраен поток идеше сякаш от запаленото небе, носен от някаква буря. Видях още веднъж полковник Колев. Прав, той стоеше между налягалите войници, показваше и им говореше нещо. Ето храбър човек! И как беше попаднал той в самата верига? Той стоеше прав, спокоен сред хиледите куршуми, забравил беше сякаш смъртта и чакаше само победата.

Отивам от един взвод към други. Около себе си слушам вихрената струя на куршумите. Защо още не съм улучен? Да, това непременно ще стане. Сега, след малко, може би в сърцето, или в челото пък. Чувствувам някакъв болезнен хлад над лицето си от това очакване на близкия и страшен удар. По едно време присядам на коляно, разкайвам се веднага и пак се изправям. Отдавна бях вече спокоен. Едно странно спокойствие, прилично на вцепененост. Откъслечни мисли. Примамващи и угасващи, като искри, мигновени видения от родния кът и понякога — бледният образ и неподвижният поглед на майката. И над всичко това — тежката мъгла на някакъв кошмар. . .

На тая позиция ние не стояхме повече от десетина минути. Прекратяваме огъня и тръгваме напред. Отново виждам дългата линия на веригата, стройна, неразколебана, устремена напред. Вървяхме из сухи, високи стърнища. Ето няколко убити турци, двама още живи, ранени само. Войниците се спущат да им вземат пушките. Изведнъж патрулите тичешката се повръщат и всички в един глас викат:

— Турци. Предават се. Много! Има и българи — говорят български. . .

Веригата се спира. Пред нас, на около петдесет крачки, се вижда в мрака една тъмна група от двайсетина души. Те са прави. Чух няколко пъти да извика някой от тях: «Теслим!» Говореха още нещо, което не можеше да се разбере. Взводният подофицер Гуджуков, който беше излязъл напред, потвърди същото: искат да се предадат. Той ходил при тях, говорил. Чудех се какво да се направи. А ако

е измама? Сам не можах да реша нищо. Попитах за дружинния командир, пратих да го потърсят.

А между войниците шумът и бъркотията бяха големи. Всички викаха високо, съветваха, даваха планове. Да се заобиколят, да им се вземат пушките. С големи усилия се мъчех да ги накарам да не напущат местата си и да внимават. Но всички, почувствували някакъв голям успех, радваха се, забравяха опасността и боя. Да се вземат пленници — това беше особно едно отличие.

А през всичкото това време, което разбира се, не трая повече от няколко минути, откъм турците не се чуваше нищо. Даже тези, които стояха наблизо пред нас и искаха да се предават, мълчаха и те, все така прави и неподвижни. Изведнъж сред тая тишина прозвуча сигнал: чужда мелодия, особено сипкав и треперлив звук. Сигналът беше турски. Вслушахме се всички. Никой вече не говореше. След малко сигналът се повтори. И ето, виждаме да се приближава към нас тъмна, вълнуваща се маса от хора. И тая излязла из мрака колона тихо, без никакъв звук достига групата турски войници, които искаха да се предадат, приравнява се с тях, отминава ги. Пред нас са само на петдесет крачки. Изведнъж в мрака светна огън, слаб изстрел, навярно револверен. Измама! Нас ни атакуваха!

Едни на колене, други легнали, войниците веднага откриха огън. Чест, оглушителен трясък. И ето, стройната доскоро колона, която идеше срещу нас, изведнъж се обърка, стопи се и се изгуби в нощта в някакъв тъмен, неразбран хаос. Продължителен шум, като от голямо подплашено стадо, къси, сподавени вопли, отделни сенки, които лудо тичаха в мрака, може би притискащи ръце о смъртоносни рани. След малко прекратяваме огъня. Пред нас не се вижда вече нищо. Полето беше безлюдно и тъмно, по-тъмно сега, защото там лежаха навярно много трупове. Струваше ми се, че идеше лъхът на топла кръв и тежкото дишане на умиращи хора.

Вляво от нас пламна пожар и широко сияние

затрептя в мрака. Гореше с. Куруджакьой, запалено от турците. Зад нас се чуха бурни викове. Обръщаме се: в безкрайни, успоредни линии, близко едни до други, идеха поддръжките и викаха ура. Високо и гръмливо ура. Те идеха към нас бързо, стремително, подобно на издигнати вълни, засилени една след друга към брега. Всичко беше свършено, те идеха късно. Турците бяха отстъпили. Но ако те стояха още, какво би могло да спре тия живи вълни от хора, опиянени и увлечени сякаш от някакво безумие? Близо до нас поддръжките спряха. Едни след други високо сред нощта прозвучаха тръби — наши тръби, които свиреха отбой.

Това беше един чуден момент в тая битка. Увлечението беше общо. Поддръжките без заповед, просто защото припадналата нощ ги откъсва от веригите и не знаят какво става напред, но като чувствуват, че всяко съмнение за опасността трябва да се премахне — не се сдържат на местата си, първите линии увличат следващите и подобно на придошла река, която събаря всяка преграда пред себе си, целият боен ред на бригадата се влива в огнената линия.

А в Провадия колата на обоза са били запрегнати, селяните са се готвели да бягат. Всички напрегнато и загрижено чакали. И когато, сред заглъхващите гърмежи, те са чули да се издига високо в нощта бурята на далечните и гръмовни ура — те разбрали всичко. От душите пада тежкото бреме на безпокойството и страха. И мъжете, жените и децата, войниците от обоза, струпани по височините над селото, завикват и те ура. Задавено и немощно ура, защото всички тия хора са плачели от радост.

III

На позиция остава 3. дружина. Ние трябваше да се оттеглим по-назад. Сега вече почнахме да се търсим едни други. Ротите бяха объркани. Два взвода с подпоручик Рандев бяха се отделили и повече не

бях ги видял. Аз не смеех да попитам за него, потръпвах при страшната мисъл, която нахлуваше в ума ми. Но дано, дано не излезе тъй!

Стигнахме мястото, дето се събираше полкът. Едни след други от разни посоки пристигаха малки части и високо викаха номерата на ротите си. Това беше призивният вик, с който ние всякога, пръснати в някоя тъмна нощ, като заблудени птици се търсехме и се събирахме. Чува се номерът и на нашата рота. Ясно чувам гласа на Рандев. Значи, жив е. Аз се затичвам, намирам го. Той също ме мислел за убит. Ние си стискаме ръцете, гледаме се с овлажнели очи, без да можем да си проговорим.

Скоро се събраха всички дружини. Никога не сме имали подобен бивак. Около знамето, подпряно на барабан и пазено от часовой, се разположиха в плътни групи ротите. А целият полк беше една голяма, неправилна купчина около знамето. Тук беше и командирът на полка. Всички бяха необикновено възбудени, обзети от някаква треска. Всеки чувствуваше нужда да разкаже всичко, което е видял, което е преживял. Това беше първият бой и първата победа. Дори йерархичното чинопочитание се изгуби в тая непринудена радост и тържество. Мнозина офицери съвсем интимно заговориха с командира на полка за работи, редът на които в обикновено време е съвсем друг. И дълго се разказваха разни епизоди, осъждаха се едни, хвалеха се други.

Получихме заповед да се проверят хората. Най-тъжният обряд след едно сражение. Войниците се строят, списъците се четат под слабата светлина на някой фенер, който сега изглежда като траурния огън на една панихида. Високо се произнасят имената, последвани от бързи отсечени отговори. Но ето идат имена, на които никой не се обажда. Имената се повтарят. Отново мълчание. Няма го. Убит. И почват се скръбни и тихи разговори. Защото всякога почти се случват неволни свидетели, близки другари, които са видели последния угасващ поглед, последния трепет на устните, които са искали да кажат нещо.

От убитите в нашата рота познавах само двама: подофицера Илия Костадинов, млад, храбър момък, и един от четиримата ординарци — същото това черноокo, хубаво момче, което видях да изпращат на гарата в Бургас. Тогава той беше цял отрупан с китки. Убили го наблизо до мене, без да забележа сам това.

Същата проверка ставаше наоколо и в другите роти. Минаваха наблизо и носилки с убити и ранени. Казаха, че са убити и капитаните Ширяев и Боботанов. Трогателни, но къси и прости са тия следсмъртни обряди на бойното поле. Няма речи, няма некролози, венци, тържествени служби. Прошепват се само имената, сърцата болезнено се свиват и всички замълчават, защото душите потръпват пред тъмната неизвестност, пред еднаквата участ за всички. На бойното поле няма тая рязка и привична граница между живота и смъртта. Защото от тия, които са останали живи, които хвърлят шепа пръст върху гроба на убития другар или, най-често, споменават с болка само неговото име — мнозина от тях са отбелязаните вече жертви на смъртта. Тя ще ги грабне след ден, след час, след минута може би.

По във войната лесно се свиква с всичко. И тъжната тая проверка не наруши за дълго възбуждението и радостното оживление. До късно стояхме будни. Ходихме при познати, разказвахме сами, слушахме разказите на другите. И от отделните епизоди, от малките картини на личните преживявания и случки лепеше се и се създаваше общата голяма картина на целия бой. Всичко ни ставаше вече ясно. Безредното отстъпление на първите ни дружини, притиснати от многоброен неприятел, критическата минута, когато, още малко усилие — и турците са щели да вземат височините над селото. После — стремителната атака, нощта, измамата с предаването, обща по цялата линия, и последвалият подир това удар. И ние тъй се радвахме от първия успех, че забравяхме опасността, забравяхме утрешния ден, като че войната се свършваше вече.

При нас дойдоха войници от 25. полк. Те заели близкото село Кайпа и изпратили тоя патрул за свръзка с нас. Близостта на X дивизия още повече ни ободри и зарадва.

Войниците вече спяха, легнали един до други на голата земя, без завивка, сложили глава на раниците си. Откъм позицията достигнаха до нас тъпи удари и звън на лопати: 3. дружина копаеше окопи. Отново блесна прожектор откъм Одрин. Сега той не се луташе, както по-рано. Турците знаеха де сме, широкият сноп светлина беше спрян право върху нас. В болката на скорошната си несполука те сякаш се мъчеха да отгатнат какво още се готвеше в тая тъмна нощ.

Прибираме се и ние с Рандев при нашите войници. И с една лекост на душата, като че се връщахме не от бой, а от весел някакъв празник, лягаме на голата земя, като се покриваме с едно платнище само. Слушаме наблизо тежкото дишане на войниците, върху коравото платнище заудрят капки. Заросява дъжд.

Кайпа

I

Кайпа — това е българско село близо до Одрин. Никой от нас не го знаеше по-рано, никой не беше чувал името му дори. Но тук ние имахме един от най-ожесточените си и най-кървави боеве. И малкото, неизвестно досега село изведнъж даде името си на историята.

Тъй случайно и неочаквано се раждат всички големи и викащи имена, които в една война чертаят пътя на славата, на разрушението и на смъртта. Кайпа, Провадия, Селиолу, Караагач, Чонгора и още много други — това са малки, никому неизвестни по-рано села. Дълги години, цели векове, животът в тях си е текъл спокойно и еднообразно, като водите на голяма и тиха река. Хората са се раждали, живели са и са умирали с малките си радости и тъги. Като далечно ехо до тях е достигала, може би, мълвата на световните събития, но сами те нищо не са давали на света. Но идва войната. И ето над мирните ливади, които са слушали само звънците на стадата и свирките на овчарите, над черните угари, над които приведен и замислен е вървял само овчарят, над тия безмълвни и глухи, като черковен двор, села изведнъж дохожда и се извива една бури, по-страшна, по-стихийна и опустошителна от всички бури на горещото лято. Земята дълбоко се разорава от гранати, поляните и хълмовете се обливат с кръв, небето се запалва, ехото на дремещите долини се разбужда от адски гърмежи и навсякъде, като гъстите снопи на една жетва, лежат неподвижни трупове. Изтръпнали от ужас, в огнено-

то сияние на пожарите си, малките неизвестни досега села високо обаждат на света имената си. Всички вече ги знаят, всички говорят за тях.

•

Боят се започна на разсъмване. Капнал от умора, аз бях спал няколко часа, като убит. Събудих се — лицето ми беше мокро от дъжда, не знаях ни де съм, ни какво става с мене. Дълбокият и здрав сън беше изличил всички връзки с миналото, изличил беше даже и самия спомен за войната. Кратки, твърде кратки минути. Видях войниците, които се стягаха за път, голата земя, на която бях спал, облачното, безутешно небе. Чуха се няколко изстрела. Разбрах всичко. Ужасът на вчерашния ден премина пред мене като тежък кошмарен сън. Боже мой, и днес пак същото! И нищо по-болезнено няма от това внезапно опомняне: след покоя и безгрижието на съня, душата отново се облива от ледения лъх на суровата истина.

Вчера ние бяхме в първа линия и сега нашата дружина е назначена в бригаден резерв. Трябва да отидем някъде по-назад. Тръгваме да заемем мястото си, газим дълбока леплива кал, чизмите тежат, сякаш железни. На пътя ни се изпречва дълбок дол с отвесни, като стени, брегове. Някои войници се плъзгат и падат, други им подават пушките си, те се ловят за тях и с мъка излизат по калните и плъзгави сипеи. Не зная как бързо и незабелязано можахме да преминем вчера при настъплението си същия той дол. Може би защото не беше валяло още дъжд. Пристигаме на определеното ни място и се спираме в калии, черни угари, прикрити зад един висок хълм.

Дъждовен ден. Оловени облаци покриват цялото небе, неподвижни и равни, като сключен до хоризонта покров. Но тия облаци са някак високо, а ниско под тях, лека и прозрачна, синкава като дим,

мъгла плува над земята. Топло е, няма вятър и дъждът пада тихо, без пориви, отвесно и право, сякаш безбройни жици са обтегнати между небето и земята. Безмълвна тишина царува в мъгливото поле и в безлюдното, изоставено село, което се вижда наблизо. Всичко сякаш е спотаило дъх и тревожно чака нещо. Чуват се само монотонните и дремливи удари на дъжда.

Нови изстрели се чуват откъм позицията. Няколко гранати със зловещия шум на тежки птици минават над нас и падат някъде назад. Войниците образуват щитове: всеки взвод, събран на малка купчина, войниците плътно един до други. Така може би не е съвсем безопасно, както се мисли, но тая близост, която и без това инстинктивно се търси при всяка опасност, раменете, които се допират, очите, които безмълвно се срещат, спотаеното дишане, при което почти се чува биенето на сърцата — всичко това ражда една топла вълна на другарство и това спокойно примирение пред еднаквата участ, което гали и успокоява.

Някои завиждат на резерва, като мислят, че е по-добре. Едва ли това всякога е вярно. Положението е почти едно и също с това на онези, които са напред. Едните са на сцената, другите — в кулисите. А тук е мъчителната неизвестност, напрегнатите до скъсване нерви и, над всичко това, куршумите и гранатите. И те раняват, убиват хора — не които сами се бият, а хора, които стоят неподвижни и пасивни до безпомощност, убиват ги сякаш без нужда, със скръстени ръце почти.

Ние сме две дружини — две хиледи души, събрани в малки, мълчаливи купчини в черната и кална угар. И по-високо над приведените глави, над ножовете, натъкнати на пушките, издигат се двете знамена, обвити в черна, лъсната от дъжда мушама. Всички мълчат, никой не говори, защото в ума на всички е една мисъл, едно чувство в душите: очакването. Защото всички живеят минутите на обречени жертви. Чака се само часът. И в това безмълвно

очакване под гранатите и куршумите има нещо, прилично на неподвижната свирепост на бик, който все още позволява да забиват стрели в живото месо на тялото му. Чака се. И ето, ще дойде суха и къса заповед. Неподвижните, обвити в мокра мушама знамена, които досега са стояли като траурните знаци на примирение, на доброволно приета смърт, ще се развеят, ярко ще блесне коприненият плат, някакви златни слова, които няма да се четат, и от всичко това едно магическо обаяние, една таинствена сила, която като безумие ще обземе тия хора и като жива вълнà ще ги понесе напред.

Боят вървеше още бавно. Откъм позицията се чуваха редки гърмежи. Зад нас в редовни интервали от по няколко минути падаха гранати. Много от тях с тъпи удари се забиваха в земята, разхвърляха фонтани от черна пръст, но не се пръскаха. Вляво от нас ясно се виждаше Кайпа. Виждаха се безлюдните улици и желтите къщички с червени покриви под мрежата на безлистните дървета. Извън селото и по-близо до нас се виждаше бяла, каменна сграда — черквата.

Изведнъж от това мълчаливо село се раздадоха чести, припрени гърмежи, острото тракане на някаква шевна машина. Стреляха картечници. Затичахме се напред, на самия гребен на хълма, и се загледахме към селото. Първото нещо, което видяхме, това беше безбройна, разбъркана маса, кипещ мравуняк от хора, които, дошли почти до самото село, лудо бягаха сега назад. Това бяха турци. В селото е имало една дружина от 16. Ловчански полк с картечници. Те оставят турците да додат съвсем наблизо — и внезапно откриват огън. Жестока и немилостива разправа. Ние гледахме тия нещастници, които бягаха в ужаса на дива паника. Като разбита о брега вълнà, като внезапно подплашено стадо, бягаха те, подгонени от немилостивата градушка на куршумите. По разни посоки всички гледаха да стигнат по-скоро долината на реката. Без шинели, пристегнати в зелените си куртки, техните фигури в

мъглата и дъжда изглеждаха необикновено тънки и високи. След малко те се скриха. На откритата зелена поляна останаха някъде цели редици, някъде разпръснати поотделно, неподвижни, черни трупове.

Първата атака беше отбита. Но това сякаш беше кървавият сигнал за истинския бой. Скрити зад хълма, ние не можехме да видим какво става на нашия фронт. Но нас още не ни викаха, а това показваше, че положението е добро. Съвсем ясно можехме да гледаме всичко, което ставаше около Кайпа. Върху селото падаха сега безброй шрапнели и гранати, падаха с една трескава и яростна бързина, като че хвърляни в припадъците на несдържана омраза и мъст.

Откъм с. Ортакчи се зададоха две наши колони. Това бяха главните сили на 16. и 25. полкове, които вече идеха, дочули сякаш далечния и тревожен зов. Сред мокрото зелено поле, на което дъждът беше заличил всички други бои, ясно се виждаха тия две колони, които растяха и се удължаваха като безкрайните пипала на исполински полип. И в това бавно, но зловещо и хищно движение, в правото неколебливо насочване точно към селото и към боя, чувствуваше се нещо заплашително и могъщо, чувствуваше се мълчалива и сурова закана.

Колоните се приближават още повече. Те не са далеч повече от един километър от Кайпа. И отсега ние бяхме зрители на една от най-импозантните и най-редките картини в тая война. Закрити в една долина, двете колони се събраха в сбити и плътни ояра и оттук веднага, без спиране и без почивка, преминаха в други строй. Из тая долина заизлизаха сега, като лъчи из един център, като линиите на една паяжина, тънки, безбройни линии от войници, които вървяха едни след други. Едни се насочваха към селото, други — към хълма над него.

Те вървяха все тъй уверено, смело и спокойно, като че това беше маневра на някое учение. Те бяха влезли вече в зоната на крепостната стрелба. Обади-

ха се големите крепостни оръдия, тежки басови гърмежи, сякаш далечно рикание на невидими зверове. Белите облачета на шрапнелите се разпущаха едни до други, гранати падаха и издигаха черни фонтани от пръст. Но стройните, тънки редици вървяха спокойно все напред и напред. Над тях гореше небето, пред тях сякаш се откриваше огнената паст на ада. Но нищо не ги спираше. Ние гледахме всичко това и радост, умиление и възторг обливаха душите ни. Неволно скърбяхме за тия млади хора, но чувствувахме и безкрайно упование и надежда. Да, те ще победят — и какво себеотрицание, какво безстрашие и гордо презрение към смъртта!

След минута ние не виждаме нищо. Едни от веригите бяха влезли в селото, други бяха залегнали, скрити в диплите на полето. Но оттам идеше честа стрелба. По-честа, но някак по-спокойна и редовна стана стрелбата и на нашия фронт. А дъждът продължаваше да вали, в паузите на гърмежите капките удряха равнодушно и сънливо.

Откъм позицията се зададе полковият адютант. Преди да го попитаме, отдалеч още се мъчим да прочетем нещо по лицето му. Но той изглежда спокоен, не бърза. Приближаваме се до него и като хвърляме бегъл и знаменателен поглед към войниците, ниско и в един глас го питаме за положението. Той ни разбира, нашата предпазливост е излишна, и високо, за да бъде чут от всички, отговаря:

— Атаката е отбита. Турските вериги са залегнали на осемстотин крачки, но нашите не им позволяват да мръднат.

Чувствуваме голяма радост и някакво преувеличено доверие към онези, които са пред нас в окопите, завиждаме им дори. Разбира се, те трябва да са се били много храбро, за да ги обуздаят и обезсилят тъй, че да не могат повече да мръднат. Нещастните турци! Иска ни се да ги подразним, да им се понадсмеем някак. И войниците пущат вече помежду си шеги и се смеят. Адютантът си отива, изпращан със засмени и радостни погледи, от които той за ми-

нута сие сенките на безпокойствието и неизвестността.

Но боят продължаваше. Изглеждаше, че турците предприемат нова и по-стремителна атака. Стрелбата се усилваше с ускорен темп откъм позицията на нашата бригада, и откъм Кайпа. В селото се виждаха тук-таме групи от наши войници, които прибягваха и се закриваха зад къщите. При втора, по-сполучлива атака турците сякаш бяха успели да влязат в някои пунктове на селото. Селото трябваше окончателно да се завладее. Стрелбата непрекъснато продължаваше и все повече и повече се усилваше. Над с. Провадия, на една височина беше излязла на позиция една наша скорострелна батарея. Виждахме как блясваха зад скалите огнени светкавици, последвани от оглушителни гърмежи.

Изведнъж боят достигна такава страшна сила и ожесточение, което порази и смая всички ни. Никога за няма да забравя това. Как настъпи това — не помня. Не помня точно и часа. Но всичко като че дойде внезапно, неочаквано. Гърмежите на пушките, на картечниците и оръдията се усилиха и сляха в един невъобразим адски трясък. Идеше ужасният страховит екот на една градушка. Високо над всички тоя трясък се издигаха тежките басови гърмежи на крепостните оръдия, непрекъснати, чести залпове. И едно непрекъснато бучение, като на разбушувано море, някакво безкрайно и зловещо ехо.

Ние стояхме, без да проговорим дума, неподвижни и с вкаменени лица на статуи. Закрити зад хълма, не можахме да видим всичко, което ставаше напред. Пред нас чувахме само беснеещата адска буря. Какво ставаше там? Това вече надминаваше човешките сили и като че не хора се биеха, а някакви тъмни, свръхестествени сили сееха разрушение и смърт. Не беше ли това излязло от бреговете си море, което заливаше и рушеше всичко? Някакъв грамаден пожар, в който с оглушителен трясък падаха цели здания? Налетял на вековен лес, ураган, който кършеше клоне, събаряше стари, грамадни дървета?

Или пред нас се разкриваше някаква бездънна пропаст, в която падаше и се рушеше цялата земя?

В мене и сега живее трепетът пред тоя ужас, но в паметта ми са се запазили кратки, мигновени картини. Видях войниците смълчани, притиснати повече един към други, с обтегнати лица и блуждаещи погледи. Наблизо патронните коне, с наострени уши, треперexa с цялото си тяло, теглеха се назад и плахо пръхтяха. И не зная как погледът ми се спря на ято черни птици, които летяха във въздуха. Отде бяха дошли, не зная, но щом стигнаха над тоя пламтящ и страшен ад, изведнъж се сепнаха, издигнаха се по-високо и бързо се повърнаха назад. Бягаха и те. А дъждът продължаваше да вали. Но това сякаш не беше дъжд, а тих, безутешен плач. От тъмното, оловено небе като че падаше върху земята сянката на една голяма скръб.

Внезапно настъпи едно затишие. И в тая кратка пауза неясно, като слабо и далечно ехо, чуваме откъм селото викове ура. Два или три пъти повторено ура, замряло в отново подетите гърмежи. Но това беше достатъчно. Ние се гледаме един други, внезапна радост ни обзема, в очите ни почти ще бликнат сълзи. Там някъде се правеха последни и отчаени усилия, твореше се върховен подвиг. И без да знаем още края на тая епична борба, усещаме радостното предчувствие за победата. Везните на щастието, които невидима ръка държеше високо над жестокия бой, привеждаха се и клоняха вече на една страна.

Скоро вън от селото, на южната му страна, се очерта нашата верига. Неприятелят беше отблъснат, селото — превзето.

II

От тая минута боят явно почна да отслабва. Гърмежите ставаха все по-редки и по-редки и само понякога ненадейно зачестяваха и пак замлъкваха, като последни избухвания на угасващ пожар. Близо

пред нас се яви командирът на полка с щаба си. Навярно той идеше откъм позицията. И по тия чудни, невидими пътища, по които бързо се разнасят новините на бойното поле, ние скоро научаваме всичко. Турците вече отстъпвали по цялата линия. Радостно облекчение раздвижи всички, тежкият товар на безпокойствието и неизвестността падна. Войниците заприказваха по-високо, насядаха в по-свободни пози, заприказваха и в дъжда се заизвива синкавият дим от цигарите.

Откъм Провадия се зададе и бригадният командир. Разбира се, той вече знаеше всичко и сам трябваше да е твърде зарадван от успеха. Но у едни хора веселото разположение се проявява в истинско добродушие, а у други — в някаква безвредна и безобидна, но нервна караница. Така изглеждаше да е у нашия бригаден. Той мина покрай плътно събраните взводове и спря. От едрия му кон, уморен и лъснат от дъжда, се дигаше бяла пара. Генералът, с дигната на шинела яка, гледаше недоволно и строго.

— Кой командува тая рота?

— Аз, господин генерал.

— Вие. А така ли трябва да стоят войниците? В тоя строй?

— Г-н генерал, според устава. . .

— Какъв устав? Една граната — и жив човек не ще остане! Устав. . .

Но той съглежда дружинния командир, извиква го и сам тръгва към него. Ние следим отдалеч разговора им. Навярно обяснението беше пак за същото — строя на войниците. Майорът, почтително застанал, но спокоен и уверен в познанията си, разправяше надълго нещо. Той може би цитираше устава, защото веднага генералът избухна, размаха ръка и завика, после бутна ядосано коня си и отмина. Офицерите от щаба със снизходителни, весели усмивки успокояваха майора, сърдит и сконфузен. Всичко това беше една твърде маловажна работа. Но опасността беше се минала, боят се свършваше, ние бяхме весело разположени и бяхме готови да виждаме всяко нещо

откъм смешната му страна. И за тия несполучливи цитати от устава дълго време се смяхме.

Привечер, когато замлъкнаха и последните гърмежи, получихме заповед да сменим 3. дружина на позицията. Вървяхме бързо из дълбоката и лепкава кал. Когато стигнахме там, една скръбна картина болезнено сви сърцата на всички ни. Убитите наши войници, изнесени от окопите, бяха събрани на една купчина. Те лежаха вкаменени, в най-разнообразни пози, гологлави, с кални дрехи, с окървавени лица, вече пръстени и жълти. С голяма мъка се решавахме да ги погледнем, погледът бързо се отмахваше, но все още продължаваше да вижда тия изкривени от предсмъртна болка лица.

Дъждът валеше. Някои от патрулите, изпратени напред, се завърнаха. Далеч се виждали колони, които се завръщали към града, а по-наблизо се мяркали отделни хора, навярно турски патрули. Войниците се наредиха в окопите, поправяха ги, готвеха се да посрещнат нощта, или пък ново някое сражение.

Зад нас на една височина почнаха да се събират наши части. На самия връх те се спряха и построиха. Пред тях имаше мнозина офицери на коне, навярно бригадният командир с щаба си. Не можехме да разберем за какво ставаше всичко това. Тъмните облаци на запад за минута се бяха разкъсали, последните слънчеви лъчи паднаха върху покрития с хора връх и той ярко заблестя сред мрака на облаците. Виждаха се ясно лицата на войниците, нетърпеливите движения на конете, саблите, които проблясваха. Изведнъж гръмна оттам високо ура. Навярно бригадният командир поздравяваше войниците с победата. Но още това ликуващо ура не беше замлъкнало, и нещо тежко с тъп удар падна и се заби пред нашия окоп. Граната. Още няколко гърмежи един след друг и продължително, остро пищение във въздуха. Ние привеждаме глави, но чуваме зловещото пищение да ни отминава. Изправяме се и гледаме назад: три или четири шрапнели се разпукват тъкмо

над отрупания с войници връх. Нови гърмежи. Но върхът беше вече пуст и безлюден, като че и по-рано не е имало хора. Войниците бяха се прикрили в долините.

Това бяха последните гърмежи — един водевилен край на страшния и кървав бой през целия ден. Турците, които се връщаха към крепостта, навярно са видели тълпите хора на осветения от заника връх, чули са и виковете ура. И те са разбрали всичко. Тия безвредни гърмежи приличаха повече на просто ругателство, нервозен и ядовит жест на победения противник. И онези, които бързо очистиха върха, вярвам от душа да са се посмели на тая безсилна сръдня.

Ние останахме на позицията. Дъждът продължаваше да вали тихо, монотонно, облачното небе по-ниско се привеждаше над земята. Една безмълвна тишина зацари навсякъде, тая странна и дълбока тишина, която се чувствува около непогребани мъртъвци.

Пред Одрин

I

Нощта, която иде след боя, е всякога една мъчителна и безпокойна нощ. Още живее и пълни душата трепетът на преживените ужаси, пред погледа още въстават и чезнат кървавите видения на боя, още глъхне някакво далечно, смътно ехо на топовни гърмежи, на замиращи ура. Настъпва напрегнато и странно мълчание, като че изпълнено с тежкото, прекъснато дишане на безсилие и умора. Една безмълвна и тревожна пауза, в която сякаш се разменят невидими погледи на ненавист и смъртна вражда. А мракът, който поглъща и скрива всичко в тъмния си хаос, като че изведнъж донася и едновременно от всички страни приближава някаква скрита, дебнеща опасност. Всичко сега е подозрително, таинствено и враждебно: и далечният огън, блуждаещ като плаха светулка, и самотният, заглъхнал в нощта вик, слабият случаен шум, неясната някаква сянка в мрака. Не може да се спи. С широко открити очи ние се взираме напред, бдим, очакваме. А бяхме и днес победители. Да, но тая радостна и бодра самоувереност, която победата дава, иде по-късно. Веднага след усилията на жестокия бой настъпват тия часове на изтощение и умора, когато и двете страни се чувствуват еднакво отпаднали и победени, еднакво се пазят и боят една от друга.

А тая нощ беше по-тъмна от всеки друг път. Дъждът беше престанал, но духаше студен вятър. Войниците продължаваха да дълбаят окопите, от време на време спираха и без това тихите, предпазливи удари на лопатите, вслушваха се и поглеждаха

напред. Близо зад нас идеше тиха и сподавена глъчка. Това бяха другите две роти на нашата дружина, останали в поддръжка. А някъде по-назад, може би съвсем безгрижно, почиваха свободните дружини на полка.

Но нашето безпокойство трябваше още повече да порасне. Към полунощ, на кон и с глух малък фенер в ръка, при нас се яви началникът на щаба на бригадата. Имало сведения, че турците ще предприемат нощна атака. Да се усили бдителността, да се изпратят по-далеч патрули, да се поставят секрети. Заедно с Рандев, веднага обикаляме окопите, подготвяме войниците, изпращаме нови патрули и секрети. Направяме всичко необходимо. Все пак това ни се вижда недостатъчно и за да се посъветваме и за да изпълним заповедта на началника на щаба, отиваме при дружинния командир. Някъде зад купчините налягали войници, между самарите на патронните коне, намираме тихия завет с леглото на майора. Той спи на открито, но е загърнат добре в юргана си, изпод който в тая ледена нощ полъхва една примамлива топлота. Майорът почиваше. Чистосърдечно и добродушно той всякога казваше, че, стар човек, той без сън не може. С голямо колебание и предпазливост го събуждаме.

— Господин майор, началникът на щаба заповяда да ви събудим. . . Ще има нощна атака. . .

Майорът се събужда, търка очите си с ръце и ни гледа сърдито.

— Нощна атака? . . . Кой ви каза?

— Началникът на щаба на бригадата. Сега беше при нас. Заповяда да ви събудим.

Майорът взема сърдит и недоволен вид. Ние знаем неговата неприязън към началника на щаба, не хранеше и особено доверие в способностите му, считаше го по-младши от себе си и думата заповед го ядосва.

— Началник на щаба ли? Хм. . . Е добре, аз нали съм дал нарежданията си? Имате ли патрули и секрети?

— Имаме, господин майор. . .

— Е, защо сте дошли тогава при мене, защо сте седнали да слушате когото трябва и когото не? Вие правете това, което аз ви заповядам!

Всичко това беше казано със строгия тон на началник. После той се зави презглава и вече някак развеселен и с едно добродушие в гласа си прибави:

— Чудни хора сте! Оставете тия учени глави. Началник на щаба. . . Аз ще се заколя, ако тая нощ има нощна атака. Вие трябва да знаете, че турчин нощна атака не прави!

Той се завива по-добре и повече не каза нищо. Връщаме се в окопите. Съблазнителното желание да се избегне опасността, веселите бележки на майора, всичко това за минута събужда у нас доверчивост и спокойствие. Наистина, нищо особено и опасно не можеше да се случи тая нощ — турчин нощна атака не прави. Но ние разбираме добре нашия дружинен командир. Той се надсмива, не вярва, че е възможна нощна атака, но, от друга страна, ясно и недвусмислено ни каза, че си е дал разпорежданията. Пилат си умиваше ръцете. Разбираме, че отговорността и работата остават върху нас. Трябваше да се бди.

Минават няколко часа. Изведнъж вдясно от нас, далече някъде, екват чести пушечни гърмежи. Сред тях, с малки паузи, остро потракват картечници. Нощен бой. Нещо страховито и зловещо, защото в безмълвната тишина гърмежите бяха по-ясни и с едно особно, металическо ехо, което високо и звънко се издигаше в нощта. Гърмежите се усилват все повече и повече. Тежко и протяжно, като че в леността на една просъница, обаждат се и топове. Ние гледаме на запад, търсим с очи. Но това е скрита, обгърната от мрака борба, невидима вихрушка, която се носеше по земята, пълнеше мълчанието на нощта и с ледените езици на своя ужас като че облъхваше и самотните звезди, които плахо трептяха тук-там между разкъсаните облаци. И тая вихрушка расте, усилва се, все така невидима, далечна. Чести топовни гърмежи — и ето нова, странна гледка: от двете стра-

ни, ниско в мрака, кръстосват се и чезнат надолу огнени линии, сякаш мигновените следи на падащи звезди.

Предупрежденията на началника на щаба като че се сбъдваха. Наистина имаше нощна атака. Само че това беше далеч, някъде оттатък Тунджа. Гърмежите ту замлъкваха, ту наново се подемаха. Но внезапна тревога беше настъпила по фортовете. Сънят и почивката там бяха прекъснати. Блеснаха прожекторите. Плахо неспокойство и недоумение имаше в тоя огнен поглед, който пронизваше мрака на нощта, взираше се, търсеше. Най-често тоя сноп от лъчи се спираше над Кайпа. Може би опасността се чакаше пак оттам? Може би неволно привличаха и викаха тия полета, облени с толкова кръв, покрити с хиледи трупове, полета, от които идеше тъмното страдание на блуждаещи души? Дълго време широкият и светъл сноп стоеше неподвижно там. Това не беше вече суровият поглед, който търсеше с ненавист скрития враг, а неподвижен, като че изпод спуснати ресници поглед, ласкаещ и скръбен.

Минават мъчителни, дълги часове. Но и при най-силното напрежение идат минути, когато силите отпадат и изневеряват. Неусетно бях задрямал, полегнал на голата, студена земя. Когато отворих очи, стори ми се, че дълго време съм лежал така. Беше се развиделило и тъмната, мъчителна нощ ми се стори тъй далечна. А може би не бях спал повече от половина час, защото ординарците и тръбачът стояха на същите си места, почти в същите пози, както бях ги оставил. Една къса, но дълбока дрямка, в която се беше изгубила границата между нощта и деня. Но това като че беше достатъчно, за да изчезне всичката мъка на безсъницата. Изведнъж се почувствувах бодър, спокоен, безпричинно весел.

Небето беше ясно, зад скалистите върхове на Провадия надничаше слънцето, голямо и червено. Свободно и леко се виждаше надалеч. Полетата и хълмовете се откриваха и доверчиво се усмихваха, като че нощта и невидимото присъствие на неулови-

мата опасност еднакво бяха тегнали и над тях. Кайпа отново привличаше всичките погледи. Но там царуваше безмълвието и тишината на една пространна гробница. Не се виждаше нищо, ни в селото, ни в полето наоколо. Къде бяха отишли тия буйни дружини, които вчера бяха летели в пожара на гранатите и шрапнелите? Бяха се спотаили в окопите си, или пък бяха заминали? Никакъв човек, никаква жива душа не се виждаше. Тук-там се чернееха тъмните редици трупове. Никой не се грижеше още за тях.

В синкавата мъгла широко се простираше полето пред нас, виждаха се и селата Адара, Софулар, Кара Юсуф. Пустинни и безлюдни села, от които не идеше сподавената глъчка на работното утро: не излизаха стада, не се виждаха хора, не се виеха из комините стълбове от тънък дим. И опасността, която нощта беше приближила почти до нас, сега се беше отдалечила и застинала на самия хоризонт. Виждахме там редица ниски и кръгли могили върху пространен хълм, изпъстрен с жълтите квадрати на лозя. Това са фортовете Арнаут-табия, Кавказ-табия и още много други. Но тоя хълм отива още на северозапад, става все по-тъмен, стръмен и висок и отведнъж свършва с отсечена, отвесна стена. На ясното мъгляво небе се очертава тъмният силует на някакво устремено напред чудовище, което изведнъж спира, отвисоко наблюдава и дебне с упорит и заплашителен поглед. Това е Айваз баба. Най-често стреляха оттам. Всякога ми се струваше, че това са изпълнени със смъртна ненавист хора, намръщени артилеристи, които денонощно бдяха при своите грамадни и тежки топове.

Зловещият тоя хълм сега мълчеше. Ярко блещяха там червените покриви и белите стени на някакви здания, навярно казарми. Зад тях беше градът. Той не се виждаше, но там високо се издигаха, все тъй мистично замислени, минаретата на Султан Селим. Върху далечната, загадъчно хубава сграда падаше нежният пурпур на утрото. Безпомощност

и нежно смущение имаше сякаш в красотата на тая източна хубавица, около която в смирена покорност се обвиваше грамадното и огнедишаще чудовище на фортовете и ревниво я пазеше. И имаше защо. Рядко може би е имало защитници на една крепост, които да са имали постоянно пред очите си тъй ясен и тъй хубав лозунг на отчаяната си съпротива.

През нощта ние не можехме да се ориентираме, ни за нашето, ни за общото положение. Сега разбрахме, че макар и в непрогледен мрак, твърде добре бяхме доразвили и укрепили позицията си. По близките хълмове, с нахвърляната си червена пръст, ясно, не само за нас, се очертаха окопите и на другите дружини от полка. Всички напрегнато чакаха. В полето се движеха наши патрули. Наредени като ветрило, те вървяха бавно, спокойно, заглеждаха се напред и отново пак тръгваха с преметнати на рамо пушки, ножовете на които от време на време ярко проблясваха на слънцето. Всякога с умиление и радост съм се любувал на тия смели и храбри момчета. Това е една от най-опасните, най-рискуваните служби. Често тревогата на самата позиция, дори и сред голямото множество, биваше голяма. А те сами, излезли толкова напред, спокойно и безстрашно бродеха в някаква палава и капризна игра между живота и смъртта.

Вдясно от нас, пред червените окопи се почна движение. Далечните патрули там се връщаха. От окопите излезе малка част, навярно взвод, и почна да настъпва. Това навярно беше рекогносцировъчен отряд. Войниците настъпваха с голяма предпазливост, но с едно чудно умение и сръчност: прикриваха се, пълзяха, почти дебнеха, също като ловци. А далеч пред тях в синкавата далечина на небето приближаваха се отделни групи, разбира се, турци. Ние сме пред началото на нов бой. Войниците се наредиха в окопите, затракаха затворите на пушките, които, както всякога, се проверяваха. С Рандев влизаме в нашите ровове, зад линията на окопите. Наблизо, като стрела, преминава върху лудо

препускащ кон щаб-сигналистът. Той посреща командира на полка и нещо му докладва. Няма никакво съмнение, че турците настъпват. Вдясно малкият рекогносцировъчен отряд продължава да пълзи и дебне из желтите стърнища.

По линията на окопите обикаляше на кон командирът на полка. Мина и покрай нас. Той казваше по някоя ободрителна дума на войниците. Да бъдат спокойни, да внимават, да се целят добре. Най-обикновено начало на всяко сражение. Ние гледахме напред, но в чистото, безлюдно поле не се виждаше нищо. Далеч на хоризонта фортовете стояха все тъй мълчаливи. Но там, може би, строгите, намръщени артилеристи се готвят вече за работа. Може би скоро ще видим да блеснат огнени светкавици зад тия далечни могили, после тежките, басови гърмежи и зловещото фучение на гранатите. Един огнен дъжд, който яростно ще се посипе върху нас. И ние едвам сега забелязваме, че нашият окоп е близо до висок и самотен дъб. Лошо съседство: в такива дървета артилерията всякога тъй добре се прицелва.

— Ах, да знаехме! — обажда се някой в окопа — господин фелдфебел, трябваше да го отсечем тая нощ!

— Тъй се сечало. . . Сякъл ли си такова дърво? Философ! Я гледай пред себе си!

Но скоро се разбира, че нищо опасно няма. Научихме се, че настъпващите малки части са били турски санитарни команди, излезли да прибират изостанали ранени. Бой, изглежда, не ще има. Денят е тъй хубав и топъл, тъй спокойно може да се почине на топлото слънце. Към обед ние се успокояваме напълно: получаваме заповед да посрещнем и препратим турския парламентьор, който щял да се яви на нашия фронт. Майорът ни даваше сега инструкции за тая среща. Сам той изглеждаше твърде доволен, едно, че нямаше да има бой и, друго — че ни предстоеше едно рядко и интересно зрелище.

— Да, ще ги видим ние. Удариха я на молба.

А вие снощи — атака! Вие трябва да знаете, че турчин нощна атака не прави. Ето ви и парламентьор.

Ние си отиваме на позицията. Войниците вече знаят новината. Весела глъчка шуми и се извива надалеч в окопа. По-приветлива, по-доверчива ласка иде от полето, заплашителният поглед на далечните фортове се смекчава и отпуща. Очите гледат радостно и спокойно напред. Отде ще доде парламентьорът? Защо още не се показва? Но те ще бъдат двама: той, парламентьорът — офицер, — и сигналист с бял флаг. И двамата на коне. Те ще спрат и сигналистът ще потръби, ще последва отговор с тръба и от наша страна. След това те ще се приближат. Какъв ще бъде той? Навярно млад, спретнат. Ние трябва да бъдем любезни, твърде любезни. Но трябва да помним и строгите инструкции на майора.

— Ще му вържете очите. Стегнете го добре, поганеца. После го разкарайте насам-нататък, да се обърка.

Всичко това щеше да бъде интересно и забавно. И ние чакахме с нетърпение тая среща, която щеше да почне с романтичната тържественост на рицарските дни и щеше да продължи и свърши с детинската игра на криеница. Чакахме и поглеждахме на юг. Но по белия път не се показваше никой. Войниците изгубиха надеждата си за тая среща и стоплени и изсушени от слънцето, безгрижни поне до утре, спяха почти всички в окопите. Мръкна се, и парламентьорът не доде. Отпосле се научихме, че той се явил някъде на друг пункт. Беше се уговорило примирие, за да се приберат ранените и убитите.

II

Надвечер ни смени 3. дружина. Тя донесе и новината, че нашата бригада ще бъде сменена от 1. бригада на нашата дивизия. Тръгнахме надолу към Провадия. Далеч по гребена над селото виждахме тъмната и лъкатушна линия на дълга колона и там, де-

то хребетът беше най-висок, на светлото още небе ясно се очертаваха приведените, тъмни и движещи се фигури на войниците. Първа бригада пристигаше вече.

Но друга новина изведнъж раздвижи редовете на нашата колона. Отде доде тя, кой първи я донесе — никой не знаеше. Но тя, по-бързо от самата мисъл, проникна във всяка душа. Лозенград паднал! Лозенград — страшната крепост, за която загрижено ни се казваше, че ще спре и ще измъчи нашата армия. Но вярно ли е това? Не е ли само слух? Ние спираме на една чиста и равна поляна. Завет е, оставаме прикрити зад един хълм. Тук ще бъде нашият бивак. Но по заповед на дружинния командир, дружината се събира в плътно каре. Пред фронта излиза сам той — майорът. Върху хубавия, червен кон, познат и любимец на всички, сега попъргав и грациозен, дружинният командир имаше тоя тържествен и горд вид, който вземаше всякога, когато трябваше да съобщи нещо важно. Той преминава и се връща няколко пъти, мълчалив, слабо усмихнат, чака най-пълната тишина, чака върха на общото любопитство. После той спира и заговорва. Гръмлив, отсечен глас, изпълнен с гордост и тържество. Една къса реч, една възторжена химна на първата голяма победа. И в гласа, трептящ твърдо и рязко, и в тия смели и широки жестове, които той умееше да прави — избиваше скритият душевен пламък, който придаваше мъжествена прелест на цялата му фигура. Последни, гръмки думи, които падат като разтопени оловени капки. Той млъква — високо и гордо само ръката остава вдигната и сочи нататък — към Лозенград. Душите трепват, сърцата по-често бият. Една минута дълбоко мълчание и после — ура. Широко и радостно ура, което като буйна вълна се издига и пълни дрезгавините на тихата вечер.

Новината беше неочаквана. Никой не можеше да прецени тая победа тъй, както много дни покъсно. Но всички чувствуваха големия и смел под-

виг, чувствуваха беззаветния устрем на една армия, невидима, таинствена и далечна, но стихийна и неудържима. Там някъде, където сочеше майорът, пред тая армия, като пред буйния поток на придошла река, рушеше се и падаше всичко. Падаха крепости, градове, села. Два дни сами имахме бой, бяхме победители — побеждаваха и там. И нашите войници, гладни, уморени, три дни без почивка, без сън, еднакво се радваха за себе си и за другите. Искрена и непринудена радост, която извираше от съзнанието на един голям и общ подвиг, широкият, беззаветен полет на една голяма душа, празникът, чакан от векове.

Радостната новина и спокойната почивка, която идеше — това беше достатъчно да развесели и оживи всички. Пушките се съставиха, снеха се раниците и сред веселата разбъркана глъчка на същински пазар, войниците се заскитаха наоколо. Събираха сухи бурени, търгаха стърнище от нивите — всеки искаше да си приготви поне суха постилка. Мека и суха постилка от трева или слама — че това е вече твърде комфортно легло. За квартири, дори за палатки, с които се простихме още в Курт алан, никой вече не споменаваше. Разочарованието се замени със спокойното примирение пред нуждата и необходимостта. Така е вече, откато сме минали границата. А през последните няколко дни ние водихме странен хайдушки живот. Три дни прекарахме на тия голи и пустинни височини. Денем се бихме, нощта прекарвахме на голата земя, под дъжда, под вятъра. Ни храна, ни огън. Забравиха се всички други грижи, нямаше никакви връзки с други свят и с други хора.

И ние с Рандев се готвехме за нощта. Донесоха малко слама, изправихме няколко патронни сандъци за завет. Тъй ще имаме славно легло. И ние се радваме, че сме наедно, че поне няколко часа, докато други бдят напред, ще можем да починем. Лягаме облечени, със саблите, с револверите си. Завиваме се и преди да затворим очи, виждаме редки,

огнени звезди, трептещи в тъмното небе. И близо един до друг, в топлата вълна на другарство и обич, които тук растяха всеки час — ние се чувствуваме тъй добре. Да, война е. Но все има минути, когато това ако не се забравя, поне не се мисли за него. Изчезват опасностите, изчезва призракът на смъртта. Полъхва тая странна поезия, която иде от големите епични дела. Вятърът брули лицата, развява косите ни, свири в междините на патронните сандъци. Наблизо приказват войници, пръхтят коне — една смесена глъчка, която се отдалечава и глъхне из пространния лагер. Около нас навсякъде са войници. Под звездното небе, в мрака на нощта, те стоят сега около малки огньове, трепетните отражения падат върху загорелите лица, върху изправените наблизо пушки. Вчера те са били в боя, вчера още са гледали в самото лице на смъртта. Мнозина от тях вече ги няма. Но те са спокойни, весели и смели. Чувствува се тая сурова, колективна мощ на масите, която се издига над всички нужди и лишения, издига се над стихиите на природата и над смъртта.

Към полунощ ни събуждат. Тревога? Може би те настъпват. Ние ставаме, готови и примирени пред всичко, което би могло да се случи. Но поне сега ни събуждаха за нещо приятно и добро. Трябвало полкът да се премести в Провадия. Позицията е заета от 1. бригада и тая нощ войниците можеха да прекарат под стряха. Отиваме в селото и заемаме същите квартири, които имахме преди боя. Само преди три дни бяхме тук. Преди три дни, тук в един хубав ден, ние безгрижно се разхождахме, малката камбана биеше и войниците на дълга върволица отиваха към старата пещерна черквица. Три дни само. Мнозина вече не са живи. А нам, които се върнахме, това ни се струваше тъй отдавна!

Но и тая нощ не трябвало да бъде спокойна. Едва бяхме легнали, отново ни събуждат. Нова заповед: полкът веднага да замине за Ортакчи, едно село, два или три километра далеч.

III

Разсъмваше се, когато излизахме от Провадия. Денят беше пак ясен и хубав. Всякога има нещо бодро и жизнерадостно в самото тръгване, в началото на един поход. Може би близо е една опасност, едно сражение. Но това се забравя. Всеки знае, че има по-късо или по-дълго време, което безгрижно ще се мине. После няма още умора, редът е запазен и широкият поток на стройните колони, оглушителният и тежък грохот на безбройните кола и топове, цвилещите коне, истинската гора от пушки — всичкият тоя могъщ и стихиен стремеж само в една посока има някаква странна и примамлива прелест.

Вървим за малко из зелените ливади край Провадийската река. Наблизо се вижда ниска воденица и редица зелени още тополи със слабо приведени върхове, запалени от лъчите на утрото. Една замисленост вее от тях, като че леденият ужас на боя още живееше в тая тиха долина. Изкачваме се нагоре по хълма, вървим на изток и вдясно от нас остава Одрин. Той се вижда сега и всички гледат него. В блясъка на утрото, зад тъмната линия на фортовете пак се вижда Султан Селим. И линиите на минарета, очертанията на цялата сграда са тъй тънки, тъй леки и стройни, че губят почти всяка реалност, вземат призрачните контури на далечен мираж, на загадъчно видение. Но все тъй ясно и зловещо се рисува тъмният силует на Айваз баба. Чувствуваме ненавистния поглед, който ни дебне оттам, и в редовете на колоната се чува препирня, могат ли да ни стигнат големите топове, или не. Но ние се движим предпазливо и отдалеч, скоро влизаме в една низина и ставаме невидими за фортовете.

Стигаме Ортакчи и вън от селото спираме. Голяма кръгла могила се издига близо до нас, покрита с бели надгробни камъни. Но между старите гробове личат и няколко нови — мокра, прясна пръст, дъсчени кръстове — първите следи от онзидешния бой.

Стоим в пълна готовност. Вече всички мълчат, неизвестността събужда тъмни предчувствия, които всеки таи в себе си. Наблизо зад един хълм разпрегнати оръдия на позиция. 3. дружина заемаше линията на окопите пред нас, а ние оставахме в резерв. Стоим така няколко часа. Най-после идва заповед резервът да се прибере на почивка в село.

Ортакчи е малко гръцко село. На нашата рота се падат четири къщи, по една на взвод. Ние случихме негостоприемни хазяи, начумерени и сърдити, които ни гледаха с едва скривана омраза. Все пак можахме да намерим огън, кафе, тютюн.

Надвечер на другия ден сменихме 3. дружина. Тоя път не бяхме в окопите — останахме за поддръжка. Нищо не се забелязваше в полето, ако и с найголямо внимание да чакахме и да наблюдавахме. Чуваха се далечни топовни гърмежи на изток и на запад, но пред нас беше тихо. Вляво от нас нямаше други пехотни части. Флангът се пазеше от кавалерийската дивизия. И наистина, далеч в полето се явяваха и изчезваха малки кавалерийски части. Ние сами заемахме позициите на X дивизия. Де беше заминала тая дивизия, която на 10 октомврий се яви, нанесе стремителен и страшен удар и след това, подобно на таинствен призрак, изчезна тъй ненадейно и бързо, както се беше появила? И тия полкове са бързали толкова, че не са имали дори време да приберат убитите си. Сега наши санитарни команди прибираха и погребваха тия изоставени мъртъвци. Но можаха да приберат само най-близките. До Кара Юсуф санитарите нечакано връхлетели на неприятелски патрул. Турският чауш, възрастен и благоразумен човек, кротко казал на нашите да не се приближават толкова, че има много турски войници, които не разбират значението на червения кръст и ще стрелят върху тях.

И на тая позиция, прочутата в тия дни кота 82, прекарахме една мъчителна нощ. Валеше пороен дъжд. Ние се бяхме скрили под една импровизирана палатка. При нас беше и дружинният командир,

твърде загрижен. Флангът ни беше открит и той много се боеше от едно скрито настъпление по долината на водопроводите. Той постоянно ни обясняваше как лесно и незабелязано могат да се промъкнат оттам.

— И току ги виж, утре осъмнали над Ортакчи. И — във фланг. . . Ех, че работа ще ни отворят!

И той високо и гръмко се смееше, но в тоя смях звучеше повече тревога и безпокойство, отколкото веселост. Но ние стояхме будни и чакахме. Към позицията редовно изпращахме патрули за свръзка. Сега напрегнато следяхме някакъв далечен и блуждаещ в мрака огън, който ту изчезваше, ту блясваше отново, но идеше, приближаваше се към селото. Може би настъпват? Може би ни обхващат? Това е навярно водачът, който носи фенер, а след него, скрита в мрака, не иде ли голямата колона уморени, но освирепели от жажда за мъст хора? Беше много далеч и ние само гледахме, безсилни да направим каквото и да е.

Дъждът валеше по-силен, по-едър. Върху платнището капките удряха като на барабан, малката палатка се пълнеше с влага и ситна роса. Стичаше се вода отвсякъде в рова и скоро бяхме цели измокрени. Вън отначало беше тихо. Но оттам се зачу глуха и сподавена глъчка. Излизаме: войниците бяха вън, стояха прави или се разхождаха назад и напред. Те бяха напуснали окопите, препълнени с вода. Всички бяха весели и бодри. Дъждът беше топъл и лесно се пренасяше. Пък трябваше да се бди и тоя пороен дъжд като че беше добро средство против съня. Така бяхме поне запазени от всяка изненада.

А прожекторите от крепостта откриваха пред нашите очи странни и феерични зрелища. Около нас е непрогледен мрак. В тъмната, дъждовна нощ се губеше всичко, земята и небето се сливаха в някаква черна и дълбока бездна. Като че ние стояхме, изгубени някъде сред безкрайния, космически хаос, където заблудени и уморени комети се бяха спрели и капризно размятаха огнените си опашки. Когато

ярката светлина на прожекторите изведнъж угасне-ше, мракът ставаше по-голям и мълчанието по-безмълвно. Неволно се вслушвахме. Никакъв звук. По-ясно и по-отчетливо се отекваха ударите на дъжда.

Не може да се седи повече на едно място и ние почваме да се разхождаме. Скоро може би ще съмне — започва да става студено. И сега едвам виждаме високо някъде на север самотен, ярък огън, сякаш една-единствена звезда в това тъмно небе. Какъв огън беше това, кой бдеше там? Отдавна, откакто минахме границата, редовно всяка вечер ние виждахме тоя голям и светъл огън да пламва на едно и също място. Гледахме го и срещу боевете в нощите, на провадийските височини. За него войниците често говореха и показваха с ръка. Тоя таинствен огън бил, казваха, чак на границата, на същия тоя връх, отдето в първия ден на войната се бяхме спуснали надолу към полето. Още същата вечер той пламна. И редовно всяка нощ, като някой далечен фар, виждахме го да блясва, да гори, да ни следи.

Осъмваме с ясно ведро небе и топло слънце. На позицията всички почти спят. Само патрулите са будни и бавно обикалят из полето, взрени в мълчаливите, далечни фортове. На изток, зад посърналото поле, се чуват глухи топовни гърмежи. Много е далеч, нищо не се вижда и тия чести гърмежи сякаш падат из ясното и спокойно небе. Някъде става жестока, съдбоносна битка. Но тук е тихо. Седнал в окопа, с бележника си върху коляното, аз пишех релацията на първия ни бой.

Надвечер ни смениха и ние се върнахме в Ортакчи. Все така начумерени и зли ни посрещат нашите хазяи. Това дразни Рандев и за дребни работи той кипва и се кара.

На другия ден, без да се спират, преминаха през село 21. и 24. полкове. Отиваха по посока на Лозенград, но де — точно и те не знаяха. Ние бяхме се спрели с Рандев на един ъгъл и гледахме потока на минаващите войници, млади и бодри. Някой извика името ми. Обръщам се: Тонев, мой приятел, худож-

ник. И той войник, с пушка, с раница! Колко чудно и странно ми се стори това! Разменихме само няколко думи отдалеч и той се изгуби. Аз стоях зачуден. Знаях го — мечтателен и тих, с нежната болезнена душа на поет, — тъй както го бях виждал с четка и палитра в ръка пред картините му. А сега — войник и той. И весел, макар с някаква замислена сянка в очите. Видях го още веднъж на Чаталджа, току-що прекарал холера, слаб, изнемощял като призрак. А няколко седмици по-късно, със свито от болка сърце, аз научих, че той, болен сега пък от тиф, починал, изоставен и самотен, някъде в болниците на Лозенград.

IV

Бойното поле при Кайпа

Днес трябваше да се сменим, преди да се разсъмне. Ставаме рано. Храната се донася, войниците закусват и скоро всичко е готово за поход. В мрака, под тъмното звездно небе, ние се събираме край село. Идва дружинният командир и както всякога, не липсва обикновената церемонна среща. След това тихо и безшумно потегляме. Пред нас, начело на колоната, е дружинният командир и след него — знамето, което ние ще предадем при смяната, за да се отнесе обратно в село.

Едва се изкачваме на хълма, и далеч пред нас блясва прожектор. Горящата огнена точка е някъде по-високо над земята, дългият все повече и повече разширочаващ се сноп от лъчи пада полегато надолу и цялата гледка тъй напомня увисналата, едра витлеемска звезда в таблата на старите иконописци. Широкото сияние трепти, люлее се ту в една, ту в друга посока и изведнъж и неочаквано пада точно върху нас. Облива ни ярка бяла светлина. Вижда се мократа земя с протегнати, черни сенки, вижда се издигнатото, свито знаме, лицата на войниците и учудените взрени очи. Неволно вълнение и безпо-

койство настъпват в колоната. Навярно тъй ясно ни виждат сега оттам. Някои войници се спират, чуват се плахи и сдържани разговори. Дружинният командир продължава спокойно и невъзмутимо да езди напред. Но той забелязва колебанието между войниците, спира се и нехайно и високо вика:

— Защо се спират? Какво от туй — нека си свети!. . .

Той стои върху коня си, цял облян от ослепителния блясък, после се обръща и тръгва напред. Загледан право в прожектора, майорът подигравателно се провиква:

— Свети, свети! Инак как ще намерим позицията. Ха, тъй! Посвети ни. . .

Всякога почти, въпреки картите, ние не улучвахме пътя и сега прожекторът наистина ни помагаше. А при тия осветления турците не бяха още стреляли, та и опасност нямаше. Една ярка, пътеводна звезда. А някога, когато първи път ни обля тая светлина, ние се спирахме, лягахме и недвижно чакахме, докато тоя огнен поглед се отмахнеше от нас. Но ние бяхме вече свикнали. Няколко пъти прожекторът ни напущаше и отново пак се спираше върху нас. Спокойно и тихо ние вървяхме напред.

На позицията сменяваме 3. дружина. Намираме удобни или, както се казва, усъвършенствувани окопи: дълбоки, постлани със слама, с блиндажи и траверси. Една образцова работа, окопи не само за бой, но и добри, топли жилища през тия хладни, дъждовни нощи. За нас имаше отделна землянка, също нелишена от комфорт — постилка от слама, майсторски направено огнище, в което можеше да се кладе огън, без да пуши вътре и без да излизат искри и отражения навън, нещо, което можеше да ни издава. После дъсчени полици, подпорка за свещта, стълби откъм вратата. Тая землянка беше същинска малка къща. Онези, които преди нас бяха я строили, са имали достатъчно греди и дъски от къщите на Кайпа, пък и достатъчно време и въображение за сложната тая архитектура.

Едва се настанихме в окопите, и се разсъмна. От няколко време насам нощите биваха дъждовни, но дните ясни. И днес имахме пак хубав, слънчев ден. Залисани в работата си в окопите, още не бяхме поглеждали напред. И сега пред нас изведнъж се откри, като че зад някаква дигната завеса, странна и поразителна гледка. Цялото поле пред нас беше покрито с трупове. Стотини, хиледи може би. Една страшна и безкрайна морга, от която идеше леденият ужас на смъртта. Аз гледах смаян и струваше ми се, че бях виждал някога подобно нещо. Безкрайно поле, покрито с неподвижни трупове, вцепенени в най-разнообразните и болезнени пози, които им е дала последната тръпка на живота. Прелитащи черни птици. Разхвърляни оръжия и дрехи, засъхнали струи кръв — викащите следи на една безмилостна, жестока борба. И някъде далеч, над ниския хоризонт, червеният кървав диск на изгряващето слънце. Същата картина, която беше пред очите ми сега. Де бях виждал това? Може би «Куликовското поле» на Репина, може би «Война» на Щук или някое покъртително платно на Верещагина. Не помня. Но всичко това беше тъй странно, тъй необикновено, тъй силно поразяваше със своя ужас, като че не беше действителност, а видение на тежък и болен сън.

Напред отиваха санитарни команди. От любопитство отиваха и офицерите от дружината. Готов да видя може би най-покъртителните зрелища, аз се качих на коня и бавно тръгнах из това безмълвно и тихо бойно поле. Едвам изминавам стотина крачки, и се озовавам пред първите редици. Спирам се, поглеждам и бързо отмахвам погледа си. Не мога повече да гледам, дори конят ми уплашено се тегли назад и пръхти. Ужасът стигаше тия граници, когато кръвта застива в жилите, когато сърцето, свито от болка, престава почти да бие. Аз ги броих. Броих ги, като се мъчех да недовиждам добре, с полузатворени очи. В първата редица повече от петдесет души. Петдесет трупа. Това е една правилна реди-

ца, цяла верига. Те са настъпвали, вървели са наедно напред и отведнъж, едновременно, в една минута, в един миг, са намерили смъртта си. Широк мигновен замах на остра коса, след който остава дълга редица легнала трева. И сега сякаш виждам тия страшни лица, изкривени от невъобразима болка, обезобразени от ужас, лица с по няколко рани, със запечена кръв и закрити очи. И най-разнообразните пози. Едни паднали възнак, но подигнати донякъде, със свити юмруци, с една свирепост на лицата, като че да биха могли да станат, отново ще полетят напред. Други, сложили глави на рамото на другарите си, сякаш тихо почиваха в тежкия сън на една умора. Трети, паднали на лицата си, с протегнати напред ръце, като че бяха застинали в отчаянието на голяма и безутешна скръб. Те лежаха неподвижни, неми. Но това безмълвие беше изпълнено с тая нежна, другарска привързаност, която те са чувствували, когато рамо до рамо са вървели напред, и която като че още живееше в изстиналите им сърца.

По-нататък е друга, също такава редица. Вцепенени, замръзнали в някакъв внезапен ужас хора, запазили позите и жестовете на стремителното си движение напред, подобно на вкаменените в един миг шествия на легендите. Но аз не искам и не мога да се приближа. Гледам отдалеч. Едри, снажни хора, с черни, широки лица, навярно всички от далечните пустини на Анадола. Всички бяха редифи. Това ясно се виждаше от разхвърляните навсякъде вещи, извадени из раниците им. Какво нямаше тук. Ръчни медни воденици за кафе, джезвета, филджани, железни сачове за акатми. После чорапи от дебела, груба прежда, фланели, ризи. И ясно и изведнъж изпъкваше пред мене тъжната интимност на семейството, трагичната участ на човека, на бащата. Нима в тия мъртъвци можеше да се вижда врагът, нима имаше място за ненавист, за мъст? Тия ризи, тия бедняшки, прикърпени дрехи, и те са били грижливо сгъвани с треперящите пръсти на ня-

коя любеща ръка, и върху тях са падали едрите, горчиви сълзи на раздялата.

Дълго време бродих между тия трупове. Наблизо и надалеч те лежат неподвижни, в мълчанието на тихо и нямо страдание. Едно тъмно и зловещо тържество на смъртта. А денят е тъй хубав и светъл, слънцето тъй нехайно и щедро пилее сребърни лъчи, небето се издига тъй високо и тъй безстрастно синьо. И струва ми се, че тия мъртъвци, над които не пада ни една сълза, над които тежи само безсърдечно равнодушие и отчужденост, отнасят за всякога в блуждаещите си души голямата печал на горка самотност.

Един санитарен войник ми казва, че наблизо в един дол намерил ранен турски подофицер. Навярно фелдфебел. При него имало наши офицери, разпитвали го, приказвали с него. Отивам и аз там. Един млад, хубав, но страшно изнемощял момък. Четири дни той е стоял в калта, в дъжда, без хляб, без помощ. Вода, както разказваше, пил от локвите. С дрипи, откъсани от собствените си дрехи, превързал сам раните си. Ранен и в двата крака. Боял се да не го убият и затова не викал, крил се между убитите. Но в тоя човек все пак беше останала една мъжествена твърдост, един античен стоицизъм. В него имаше нещо от древната, легендарна храброст на турския войник. Задаваха му разни въпроси. Той отговаряше умно, спокойно. Отговаряше въздържано и с достоинство дори и на обидни и неуместни въпроси.

— Какво ще кажеш за нашите войници? — питаха го.

— Ах, храбри момчета. Браво! Бият се добре. Храбри, храбри момчета. . .

Питаха го още как се е развил боят, де е бил сам той, какви разпореждания е давал. Раненият обясняваше търпеливо, кротко.

— Че с какъв ум сте тръгнали да се биете с нас? — обажда се някой.

Чаушът поглежда с недоумение, аз срещам за

минута умния, тъжен поглед, сянката на голяма горест помрачава бледното лице и едва чуто, като че за себе си, той казва:

— Ех, какво да се прави. Ватан!

Той гледа някъде на юг и дълбоко въздиша. В очите му поглежда безмълвната молба да бъде сам, да не го заставят да говори повече. Идва кола и го прибират. Там имаше още двама намерени ранени турски войници. Как много говореха немите и тъжни погледи, с които се посрещаха едни други тия хора.

Отиваме в селото. Всичките следи на една току-що преминала опустошителна буря. Много къщи са повредени от гранатите — зеят, като рани, широки отвори. Из улиците се скитат цели стада кучета, необикновено зли и настървени. «Яли са човешко месо», обяснява един войник. Хора в селото почти няма. Върнали са се само някои от мъжете, българи.

Няколко часа по-късно аз напущах това скръбно, разрушено и опустошено село, в което сякаш се беше скрила и спотаила самата смърт. Минавах покрай последната, най-крайна хижа. Наблизо до нея се виждаше нов гроб с бял, дъсчен кръст. Една стара жена лепеше с глина изкривените стени. Тя се мъчеше да затули тия дупки, които гранатите бяха открили. Нещастието за нея може би не беше нещо повече от това.

— А тоя гроб чий е, бабо?

— Шест момчета заровиха там. Ваши момчета.

Тоя гроб беше само няколко крачки от малката къща. Върху него имаше китка увехнали цветя и угаснала недогоряла свещ.

Аз отминах. Приведена пак, старата жена продължаваше да лепи стените на малката хижа.

През целия ден почти се чуваха топовни гърмежи на изток. Това бяха дните, когато ставаха боевете при Люле Бургас. Но за това не знаехме още. Ние следяхме тия гърмежи с безпокойство и затаен страх, следяхме ги, ту в предчувствието на някаква

непоправима несполука, ту в радостно упование и надежда. Пред нашите позиции беше тихо. Все тъй мълчаливо се очертаваше на хоризонта далечната линия на фортовете, тъмният, изправен гребен на Айваз баба и призрачният и хубав силует на Султан Селим.

На позицията стояхме с голяма предпазливост, за да не предизвикаме стрелба от фортовете. Войниците стояха в окопите и никой открито не се движеше. Всяка минута чакахме да проечат зловещите басови гърмежи и огненият дъжд от шрапнели да се посипе върху самите ни окопи. Но фортовете мълчаха. Никакво движение нямаше и в полето. Нашите патрули отиваха до Кара Юсуф, до Адара. Те срещаха само отделни, малки разезди.

Селяни от близките български села идваха на позицията и ни разказваха забавни анекдоти за отстъплението на турците. В голяма уплаха и безредица те са се връщали към крепостта. Но никакви насилия, никакви зверства не са извършили. Напротив, доверчиво и приятелски те са разговаряли със селяните.

— Измамиха ни — казвал един, — направили са през нощта дълбоки окопи, а ние цял ден се биехме на открито. Направиха ни прах и пепел тия българи. . .

— Не са българи — скептично заявявал стар, ранен редиф. — На феса ми разправяй ти. Московци са. По шапките ги познах. . .

Ранените са били извънредно много. В лозята над Кайпа турците оставили една или две батареи и после, като разбрали, че повече не ги преследват, върнали се и ги взели. Ставаше ни ясно сега колко големи са били техните загуби. Ясно ни ставаше и голямото стратегично значение на това сражение. Нашата дивизия заедно с Х спряха и върнаха в крепостта тоя турски корпус, който искаше да заплаши фланга на трета армия.

V

На мръкване небето се покри с черни тежки облаци и отново заваля дъжд — топъл, летен дъжд със светкавици и гръм. Това беше нещо рядко и чудно в късната вече есен. Дъждът се усилваше, нощта ставаше по-тъмна, по-непрогледна. Войниците се скриват в окопите, блиндажите ги запазват от дъжда. Тихо е навред. От време на време тежко и продължително проехтява гръмотевица, сякаш зловещият заплашителен зов на близко нещастие и беда. Безпокойството ни се усилва. Заедно с Рандева обикаляме позицията, даваме някои нареждания на войниците. Да не спят, да бъдат готови всяка минута, всеки да има пушката си в ръце. Гледаме напред: нищо не се вижда. Не се виждат и нашите часови. Една черна и бездънна пропаст от непрогледен мрак, пълен с неизвестност и недоверие. Прожекторите само горят и простират своите безкрайни, ярки шипове. Те обикалят, взират се, търсят. Ето един обръща своя поглед право към небето, като че призовава и моли. Или това е пък недоверие и предпазливост: нагоре те гледаха за аероплани.

Прибираме се с Рандев в нашата землянка. Вътре е завет, топло и приятно. В огнището грее огън, имаме и свещ. Вън вие вятърът, слаби пориви идат до нас и заклащат пламъка на свещта. Чува се далечна продължителна гръмотевица и веднага по-силно заплисква дъждът. Иде ми на ум за часовите. Загубени в мрака, изправени под дъжда, под вятъра, те стоят будни, внимателни, взрени напред. Но ние сами няма да спим. Не е ли възможна една атака в тая тъмна нощ? Дълго приказвахме за това с Рандева. Припомняме си думите на майора и се смеем. «Чудни ставате. Турчин нощна атака не прави. . .» Сега той е някъде по-назад при поддръжката и непоколебим в убеждението си, навярно безгрижно почива.

Неусетно съм задрямал. Къси минути на полу-

будно състояние с чести, плахи потрепвания. Гледам часовника — дванайсет. Бавно, много бавно върви времето. Но сега е най-вероятно време за нощна атака. И при тая мисъл изведнъж ме обзема неудържима тревога и безпокойствие. Струва ми се, че най-недобросъвестно сме напуснали работата си, че вън — отдето поглежда само мракът на нощта и се чува плисъкът на дъжда, — вън всички дълбоко, непробудно са заспали. А те може би са вече близо, идат безшумно, дебнат тихо в мрака със затаен дъх, с разпалени очи. Близо до самата землянка се чува хъркане. Това са ординарците от взводовете. Трябва да се събудят и да се пратят в окопите. Те спят тъй дълбоко и спокойно и аз чувствувам истинска болка, че ще прекъсна тоя сладък сън.

— Биньо! Биньо!

Чувам сънливо и болезнено мърморене на човек, който прави усилия да се откъсне от сладостната власт на съня.

— Биньо!

— Аз, господин подпоручик. . .

Той е вече буден и в гласа му звучи безропотна готовност и искрена послушност. Да, нищо, че го будят тъй неочаквано. Служба, война е.

— Биньо, има ли нещо?

— Нищо няма, господин подпоручик.

— А прожекторът свети ли?

— Кое? Пружока?

— Да. . .

— Свети, господин подпоручик. . . много свети. . .

— Иди да кажеш на фелдфебеля да провери часовите.

Биньо става, чувам удара на ножа, който той натъква на пушката си, и плясъка на стъпките по мократа земя, които се отдалечават и глъхнат. Няколко минути минават в напрегнато безпокойно очакване. Но ето зачуват се пак стъпки, в тъмния отвор на землянката се показва усмихнато лице, цяло измокрено от дъжда.

— Благополучно, господин подпоручик. Будни са часовите. Нищо няма. . .

— Благополучно? Добре, добре, легни си пак.

Той се скрива и някаква сладостна вълна залива и гали душата. Колко добри, колко чисто и беззаветно предани са тия млади момчета!. . .

В полудрямка минава почти час. През всеки няколко минути аз отварям очи и гледам часовника. Той тъй бавно върви и още тъй зловещо-потайна и черна е нощта. Непрекъснато вали дъжд и далеч глухо и тежко проехтява гръмотевица. И отново тая дълбока тишина, в която ми се струва, че всичко спи — и войниците в окопите, и часовите. Аз не мога повече да търпя, не искам да будя пак ординарците и ставам. Излизам навън. Очите ми, несвикнали още с мрака, не виждат, някакви петна само играят и трептят пред мене. След малко виждам слабо вече, разбирам де съм и тръгвам към окопите. Нарочно оставям саблята слабо да звънти — тъй войниците ме познават и не ме вземат за чужд. Надничам в окопа: свити, с дигнати яки на шинелите, с кръстосани и скрити в ръкавите ръце, между които изправени нагоре се издигат пушките, войниците спят един до други, тъй както са наредени, безмълвни, неподвижни. Спят всички.

— Буден няма ли някой тук?

— Будни сме господин подпоручик — обажда се добродушно и просто някой. — Може ли да се спи в такъв дъжд?. . .

Но аз чувам хъркане, виждам редица неподвижни фигури. Мнозина, разбира се, спят. Но нищо. Достатъчно е, че има будни.

Излизам пред окопите и наблизо намирам часовоя.

— Има ли нещо?

— Нищо няма, господин подпоручик. Пружока само свети. Нямат работа!. . .

Това ме кара да се усмихна. Пружокът — да, само той свети. Ето, ярката светлина е върху нас. Ясно виждам часовоя: младо момче, яката на шинела изправена, едната ръка в джеба, пушката пре-

метната на ремък. Той е цял измокрен, върху ножа му, покрит с дребни капки, блещи сиянието на прожектора. Тъй е седял в мрака и досега, сам, буден, внимателен. Каква покорна, някак нехайна доброта, упорита и честна издръжливост. Не, той никога не ще изневери на дълга си, никога!

Прожекторът премества другаде погледа си и аз повече не виждам войника. Но връщам се успокоен и доволен. Далеч на север забелязвам пак таинствения и самотен огън. Огънят на Странджа, на високия планински връх на старата граница. Някой редовно всяка нощ запалваше тоя огън, някой там бди, гледа. Там зад тия планини, които сега не се виждат, хиледи изнемогват в безпокойство и грижи, хиледи души в трепетно упование и любов се взират през това голямо, огнено око, надяват се, очакват, следят ни. Тия, които ние в един тъжен есенен ден оставихме там с просълзени очи, с присвити сърца. Но бъдете спокойни! В тая бурна и тъмна нощ, пред нас и пред вас, той бди. Пороен дъжд го плиска, леден вятър брули загорялото му бронзово лице. Той бди. Вие може би виждате как бялото сияние на прожекторите и минутният кървав блясък на светкавиците греят в ножа му, оглеждат се в очите му, взрени напред. Той бди. Той е смел, храбър, честен и добър.

Бъдете спокойни!. . .

Ние изпращаме тая нощ с едно облекчение. Нищо лошо не се случи. Скоро ни сменяват и примамвани от почивката, която ни чака, бързо закрачваме към Ортакчи.

VI

Заредиха се еднообразни дни. Ние редовно отивахме на позицията, сменявахме се, нощувахме в село и отново отивахме там. Еднообразна и мъчителна служба, ясни слънчеви дни в окопите, отпред зловещото мълчание на фортовете, мрачният гребен на Айваз баба и някъде по-далеч — грациозният си-

лует на Султан Селим. И тъмни, дъждовни нощи. Нощи на безпокойство и трепетно очакване, нощи без месец и без звезди, но изпълнени с фееричната игра на сиянията от прожекторите. А на север — загриженото огнено око на старата граница. . .

Изминаха се тъй десетина дни. Ние знаяхме вече за голямата победа при Люле Бургас. Но значението и размерите на това сражение, както и първото при Лозенград, научихме много по-късно.

Една нощ, когато бяхме на почивка при Ортакчи, повикаха ни при дружинния командир. Както всякога при тия неочаквани повиквания, ние бързахме в тревожните предчувствия за беда или опасна някоя изненада. Но заварихме майора весело разположен.

— Господа — обърна се той към нас, — направете си още сега разпорежданията. Утре заминаваме за Лозенград.

Той ни прочете след това и самата заповед за марша. Но де собствено ще идем в Лозенград? Или може би по-напред? Губехме се в най-странни предположения и догадки. Майорът следеше мълчаливо и в очите му поглеждаше дяволита усмивка. Той таеше нещо хубаво и ново, което не беше още казал.

— Гледайте си работата. В Лозенград отиваме за гарнизон. Ще бъдем там на добри начала.

Зная, че той добродушно и наивно вярваше в това. Повярвахме всички. Всички заповеди за маршовете биваха къси и сухи. Съобщаваше се най-близкият етапен пункт. Първият беше в Лозенград, може би затова в щаба на полка са предположили, че ще останем там за гарнизон. А това е най-желаната и най-примамлива перспектива. От друга страна, беше ни омръзнало да стоим пред Одрин. Другаде — може би гарнизон, може би в сражение, но да заминем, да настъпи някаква промяна поне.

Рано на другия ден нашата дружина беше построена извън село пред калния, черен път, който прекосваше посърналото поле — пътя за Лозенград. Чакаме само заповед да тръгнем. Изведнъж настъпи

никаква тревога. В щаба получили съобщение, че турците настъпват от крепостта. Един малък кавалерийски разезд бързо отиваше по посока на Кара Юсуф. И ние изново се обръщахме пак на юг, към Одрин. Пред нас са пак далечните, тъмни могили на фортовете и високият, страховит гребен на Айваз Баба, но по-зловещи, по-страшни сега. Като че неизвестността на толкова дни и нощи се разрешаваше едвам сега. Ние бяхме пред един бой само няколко минути преди заминаването си.

Но и това излезе една излишна тревога. Кавалеристите се завърнаха. Никакво настъпление няма. Патрулите погрешно донесли за това, заблудени от показанията на селяни.

Отново се обръщаме с лицето си към изток. Първите редове на колоната вече поемат пътя за Ловеград. Ние чакаме реда си. Неочаквано пред нас се спират няколко конници, всички белокоси старци, между тях една жена — стара и тя. Идат от Ямболско, дошли да заобиколят момчетата, да видят нова България. Нова България! Първи път чувах това име и тъй чудно и странно ми се стори! Откакто бяхме минали границата, не бяхме виждали хора от България. Нямахме още и писма. Тия старци бяха първите, които идеха оттам, и заедно с тях сякаш идеше тихата и задушевна ласка на далечната родина.

Войниците се трупат около тях, гледат ги, разпитват ги. Старата жена седи на коня, някак странно разсеяна, тъжна и бледа. Но защо на всички тя се вижда тъй позната, тъй близка и добра? От угаснalите, хлътнали очи, от бледното, прорязано с дълбоки бръчки лице не идеше ли скръбта и безкрайната обич на всички майки?

Още хиледи едни и същи въпроси се чуваха. Отде са? Де отиват? На всичко това старците отговаряха, колкото можеха да сварят. Но старата жена мълчеше, загледана разсеяно и тъжно, като че някаква болка спираше думите ѝ. Най-после тя се обади:

— 24. полк търсим. Къде е той, деца?. . . Момче имам там. . .

За това те бяха питали вече и войниците им бяха разправяли. Тя беше чула и може би тия думи бяха проста майчинска милувка. «Деца», казваше тя — а това бяха все едри, възрастни мъже. Но това беше тъй интимно и тъй трогателно мило. И ето, в душите на тия сурови войници затрептя най-нежната струна, цял хор от гласове се обадиха и гора от ръце посочиха калния, черен път към Лозенград.

— 24. полк ли? Напред е той, бабо, напред!

— Далеч ли?

— Не е, не е. Ще го стигнете. Все по тоя път. . .

— Дано го стигнем. . . Момче имам там. Сбогом, деца!

Те отминават. Войниците, вече безмълвни и замислени, сложили ръце върху дулата на пушките си, гледат след тях, всеки спотаил в душата си една и съща тъга. Все тъй безпомощна, слаба, сякаш обзета от някаква болест, се люлее върху коня старата жена. «Момче имам там!». . . Него иска тя да види още веднъж, още веднъж да притисне до гърдите си младия, румен хубавец. Малко дрехи, някое писъмце, може би и китка с червен конец и варак, и грижливо затегнат възел със скътани пари — това е всичко, което тя му носи. Те са близо, някъде напред. Напред — тая зловеща и тъмна неизвестност. . .

Мустафа ачи

Не едно село в Добруджа стана известно през войната. Но Мустафа ачи свърза името си с едно сражение, необикновено по своя драматизъм и паметно с голямата конна атака, с която се завърши.

Има случаи, когато сраженията стават при особени вънкашни условия. Случаи, когато природата напуща обикновеното си равнодушие и с някакво враждебно участие създава мрачни и зловещи декори на кървавата драма. Така беше при Мустафа ачи. Времето беше особено тоя ден. Черни облаци се носеха по небето, разкъсваха се, взимаха най-чудни форми, покриваха се с гънки, ситно напластени като птичи пера. Нямаше светкавици и гръм, вятърът не беше твърде силен. Но бурята беше някъде високо и нейната близост се чувствуваше и в тревожната тишина на прозрачния въздух, и в странния полумрак, който обгръщаше полето и сливаше всичките му цветове в един само сив и тежък тон. От време на време вятърът се усилваше и в полето, като живи същества, се гонеха валчести бурени. Телеграфните жици дълбоко и унесено звучаха. Имаше всички признаци на буря, но тя не идеше и това напрегнато очакване смущаваше и гнетеше, събуждаше предчувствия и тревога.

Самата село с нищо не се отличава от други добруджански села. Малко е — купчина овехтели къщи, разградени дворища без зеленина и без овошки, големи саплъци по харманите. Наблизо минава шосето Кара Омер — Кюстенджа и безкрайната лента се белее и лъкатуши сред неизмеримата окръжност на хоризонта.

Сражението започна след пладне. Започна и се разви отначало тъй, както много други. И тия, които участвуваха в него, бяха видели много сражения, та не очакваха и не предвиждаха нищо необикновено. На хълма пред Мустафа ачи имаше две пехотни роти, две колоездачни и една конна батарея. По-назад, към селото, стояха конните полкове. Ни един човек не се виждаше вън от окопите и линията на позицията се чертаеше само от непрекъснатите гърмежи. Разпукваха се шрапнели и върху тъмния мрак на облаците ясно се рисуваха млечните им кълба. Румъните бяха стигнали около Каракьой. Това село гореше, вятърът раздухваше дима и откриваше огненото море на пожара. Боят вървеше още спокойно и бавно. Конните полкове чакаха при селото — техният час още не беше дошел. Войниците бяха слезли от конете си, но бяха готови и стегнати: карабините — прехвърлени през рамо, саблите — в седлата. Офицерите стояха на групи пред ескадроните си, пушеха и се разговаряха.

Кризата настъпи неочаквано привечер. Цялото поле пред позицията почерня от гъсти вериги, които упорито и непрекъснато настъпваха. Това беше цяла румънска бригада. Напразно единствената батарея стреляше в това живо месо и в плътната маса отваряше кървави и опустошителни празнини. Нови вериги се явяваха и ги запълваха. Тая стремителна атака беше нещо непривично и странно за румъните. Едвам вчера те бяха бити и отхвърлени навсякъде. Но има храброст, която се поражда не от високия дух, съзнание и ентусиазъм, а от болката на отчаянието и на безнадеждността. Може би в такава психологическа промяна румъните се повръщаха отново и нападаха ожесточено и бясно. Малобройните защитници на позицията при Мустафа ачи почувствуваха, че настъпват тежки часове, и то не за друго, а защото просто липсваха физическите средства да се унищожи и спре тая грамадна маса. Но батареята продължаваше смъртоносните си залпове, в окопите трещяха картечници и пушки. Не-

принудено и спокойно зацари трагичната твърдост на себеотрицанието.

Има случайности, които развалят и най-предвидливите планове, осуетяват и най-добрите желания. Изведнъж навсякъде в окопите се привършиха патроните. Все по-редки гърмежи — последните патрони, прибрани от убити и ранени, и цялата позиция замлъкна. А отсреща идеха гъстите румънски вериги, идеха като прилива на море, затъмняваха полето, удавяха всичко само с многобройността си. Тогава от хълма надолу, наред с върволицата ранени, заслизаха и групи войници с отворени и опразнени паласки, с почернели лица, отчаени от това случайно безсилие. В сраженията често настъпват минути, когато личната инициатива се губи, умът не може да се ориентира в невъобразимия хаос и всички, които се лутат като сенки, очакват и търсят първия жест на някоя твърда и властна воля.

Тъкмо в тая минута командирът на конната батарея слизаше от наблюдателния си пункт. Нямаше защо повече да се стои там и той отиваше при батарията си. Капитанът се намери между разсипаните групи на войниците. «Никой няма да отстъпва! — извика той високо и властно. — Тук ще измрем, но ни крачка назад!» Той беше бледен и спокоен, с тая мъжествена красота, която минутите на тежки изпитания придават на избрани хора. И неговите думи като че не бяха заповед. Това беше зов, който разрешаваше недоумението и болката на всекиго. Най-после знаеше се вече какво може и какво трябва да се направи, имаше кой да заповядва и да води. И радостното упование и пламенният гняв избликнат с такава сила, че докарват сълзи на очите. «Тури ножа!» — командува капитанът и ножовете затракаха върху дулата на пушките. «Наблизо! наблизо около оръдията!. . . Така!» — прибави потихо той, като видя с каква трогателна послушност и бързина всичко се изпълни. Около шестте оръдия се извиха шест карета и ножовете заблещяха над тях, като стоманена четина.

Повикаха предниците и резервните ракли, да бъдат наблизо. Но те не дойдоха тъй, както това ставаше обикновено. По някакви тайнствени пътища въодушевлението беше стигнало и до тях. И цялата тая маса — коневоди, повече от двайсет отделни предници и ракли, запрегнати със сто и няколко коня — се носеше сега през полето към позицията. Бясно препускаха конете, железните колела оглушително гърмяха, ездачите въртяха бичове и сабли, раклените командири препускаха начело в кариер и стреляха с пистолети. Предниците идеха като древни бойни колесници и цялата прислуга викаше ура. Като че не идеха да изпълнят една чисто техническа служба, а сами отиваха да атакуват! Спряха се близо до оръдията. Разтревожените коне неспокойно се въртяха и биеха с крак земята.

От закритата позиция на батареята не се виждаха още румънските вериги, но всяка минута те можеха да се покажат отпред на хребета. Около оръдията стояха войниците плътно един до други, над главите им блещяха ножовете. От раклите бързо снемаха и трупаха купища патрони. Оръдията бяха напълнени, чакаха и отрупани с бодлите на ножовете, одухотворени от колективната душа на живата си броня, подаваха дулата си заплашително и сурово.

Настъпи напрегната и зловеща тишина. Чуваше се глух и объркан шум, като от стъпките на многобройно стадо, чувстваше се горещият дъх на уморени хора. И ето, на хребета се показаха няколко отделни фигури. Сърцата учестено биеха, ръцете инстинктивно стискаха пушките. И пак се чу резкият и отсечен глас на командира на батареята: «Мерник нула! Поправка 50!»

Тоя род огън е последната и отчаена защита на всички артилеристи. Прислугата трескаво и бързо работи. Изведнъж гъста редица като висока вълна се подава и облива хребета. Оглушителен залп от всички оръдия. После втори, трети. . . Изпод гората изправени ножове се подема диво и страшно ура.

Шрапнелите се разпукват от самите дула на оръдията, блясват огнени светкавици и железният дъжд на картеча шиба право в лицето на веригите, блъска ги и ги пилее като вихрушка. Нови вълни се показват, нови залпове от оръдията и хълмът за минута пак опустява. Светкавиците греят в набучените ножове, конете на предниците се дърпат, изправят се на задните си нозе, водачите стрелят с пистолетите си. И всички викат ура.

Те бяха шепа хора. А ставаше някакво чудо и в него възкръсваше сякаш старинна легенда.

●

Наблизо до батареята беше началникът на конната дивизия. Той наблюдаваше и следеше всичко. В селото още чакаха конните полкове. Като огнените змейове на приказките, те трябваше да се явят в най-силния вихър на бурята. Мръкваше се, облаците ставаха още по-черни и на запад между тях и тъмната линия на хоризонта гореше яркочервена ивица на небето.

При генерала идеха един след други ординарци: «Господин генерал, неприятелят е на шестстотин крачки до батареята!» А само след няколко минути: «Те са на четиристотин крачки!» Генералът следеше перипетиите на боя. В селото все още чакаха готови и стегнати полковете. Откъм запад трябваше да пристигнат подкрепления, но те не се виждаха още.

Нов ординарец пристигна. Конят му беше цял във вода, разпален и заморен. Войникът развълнувано донася: «Господин генерал, на триста крачки са до батареята!» Генералът погледна назад: в слабия здрач, като черни пипала, спущаха се и пълзяха колони. Идеха подкрепленията, но тъй бавно и незабелязано, както се движи всяка пехота. Изгубената минута можеше да струва скъпо. И генералът отсечено и твърдо заповядва: «Дивизията в атака!»

Спокойната маса на конните полкове изведнъж

се раздвижи. И сега, в тая тревожна и мрачна вечер, настъпи зрелище, което сякаш не беше действителност!

Разгънати в боен ред, тия полкове имаха фронт повече от два километра. Рядко може да се види нещо по-импозантно и по-страховито от движението на такава голяма конна маса. Редиците пълзяха и се преливаха, като тъмна лава, буйно се мятаха и пръхтяха конете, приплamваха кръстосаните блясъци на саблите и сред тежкия и многогласен шум мерно се отсичаше глухият топот на хиледите копита. Стълпове от прах, като мътна завеса, съединиха земята с облачното небе.

Беше тъмно вече, навсякъде се сипеха шрапнели и грееха в мрака, като ракети. Но нищо не спираше устрема на конната маса и в тъмния хаос на движението ѝ огнените взривове, в които вреше цялото поле, сякаш избухваха изпод копитата на бясно препускащите коне. Отделиха се няколко ескадрона и по-бързо и по-стремително полетяха пред всички, преминаха покрай батареята, сляха своето ура с урата на нейните защитници и превалиха оттатък хълма.

Нощта скри изведнъж всичко. Гърмежите следваха непрекъснато, ярко блещяха шрапнели и фугаси. Появиха се коне, останали без ездачи, запираха се за минута разтревожени и осиротели и отново препускаха назад в черния мрак, отдето, като из някоя бездна, идеше страшният шум на битката.

•

Сутринта денят беше тих и природата отдъхваше като след буря. Из полето пред позицията се чернееха много трупове сред желтите стърнища. Най-близо, отсам окопите, лежеше румънски офицерски кандидат. Той беше тежко ранен млад момък, елегантно облечен. Към него отиваха командирът на батареята и офицерите му. Щом ги видя, той се из-

прави на едната си ръка, заговори нещо на френски, но отдалече се чуваха само отделни думи. Наближиха го. Той беше измъчен и бледен. Успокоиха го, дойдоха санитарите да го превържат. След това командирът на батареята го запита за вчерашния бой.

— Ах, вчера! — заговори той с мъка — вчера ние вече бяхме уверени в победата. Видяхме, че позицията се напусна и огънят се прекрати. Влизахме в окопите и изведнъж. . .

Той спря, като че нямаше сила да продължи.

— Изведнъж тоя неочакван огън, тоя картеч право в лицата. . . И тая конница. Ah! c'etait terrible, c'etait extraordinaire!

На бледното му лице се изписа отчаяние и болка, цялото му тяло потръпваше. Но не раните му го боляха: в паметта му отново възкръсваше ужасът на вчерашния ден.

Триумф

Това беше при Кочмар.

Една румънска бригада настъпваше по шосето откъм Добрич. Авангардът заемаше Кочмар, главните сили бяха до Карапелит. Но само челните роти се спущаха в това село и се губеха между зелените овошки. По-голямата част от войските оставаше в полето. Времето беше хубаво — слънце, бистър и кристален въздух, какъвто имат само есенните дни. Ясно можеше да се наблюдава грамадната колона как лъкатуши сред поженатите ниви, прииждa лениво и тежко, обгърната с гъсти облаци прах, който плуваше след нея, като опашката на комета. През топлите дни тая следа е неизбежна и лесно издава движението на войските.

Но румъните малко се грижеха за това. Те бяха в медените дни на войната — опасности нямаше, още тегла не бяха изпитани. И в шествието на тия войски, които се опиваха от множеството и привидната си сила, имаше някаква парадна тържественост, изпъстрена с театрални жестове и пози.

Началникът на авангарда беше в Кочмар. Той командуваше две дружини и се казваше майор Крачунеско, внушителен и едър човек. На мегдана пред кръчмата изнесоха маса и разгънаха картата. Майорът нямаше кой знае какви важни задачи да разрешава, но се приведе и загледа в нея замислено и важно. Отстрани войниците наблюдаваха и чакаха. Около майора стояха офицерите му, униформите им бяха нови, всички бяха гладко избръснати и чисти, прекалено вежливи и коректни. Пристигна донесе-

ние, че един български ескадрон избягал, щом забелязал румънските патрули. Офицерите се спогледаха и знаменателно се усмихнаха. Но майорът изслуша донесението спокойно, надменно и хладно. Изражението на лицето му говореше, че това е дребна работа и инак не може да бъде. Той се развесели, смееше се, шегуваше се с офицерите, говореше разглезено и напевно.

Докараха няколко души селяни. Между голите ножове на конвойните войници те стояха гологлави, гледаха в земята изпод гъстите си вежди и смутени чоплеха калпаците си. Майор Крачунеско стана неузнаваем. Лицето му се зачерви, после посиня. Никой не знаеше каква е вината на тия хора, самите те не знаеха защо големецът ги ругае, защо ги нарича разбойници, варвари дебелоглави. Раздразнението на майора растеше. Той заплаши, че ще ги разстреля до един, но по-рано ще трябва да се изловят всички. Многобройни патрули се разтичаха по разни посоки из селото.

Една българска конна дивизия наближаваше Кочмар. Ескадронът, който преди малко избяга, беше довел още много други. Противоположността между двете неприятелски войски, които заставаха една срещу друга, не беше само в рода на оръжието. Наистина, една пехотна бригада в походен строй е тежка и неповратлива маса, тя е и някак сляпа — не твърде далеч може да вижда и да знае какво става. При това румъните чакаха едно сражение точно по правилата на науката, методично и спокойно. А ония, които идеха срещу тях, малко инак разбираха работата си. Отколе и в много войни те бяха изгорили в огъня на битките всички книжни понятия за войната и знаеха само катехизиса, написан върху острието на саблите им.

Дивизията се приближаваше непоколебимо, уверено и скрито. Ескадроните пълзяха като змии из долините, прикриваха се из храсталаците и кукурузите. Но в очите на румъните бяха хвърлени части, които не мислеха да се крият: това бяха многоброй-

ни разезди и дозорни. Те се разхвърчаха навсякъде, като орляк ястреби — досадни, нахално смели. Налитаха пред фронта, надничаха по фланговете, мяркаха се дори зад тила, бързо се появяваха и още по-бързо изчезваха. Тия тайнствени конници препускаха навсякъде около бригадата, сякаш я оплитаха в някаква мрежа, невидима и опасна. Майор Крачунеско за първи път през тоя поход се смути.

Конната дивизия настъпваше. Както древните армии имаха след себе си тежко въоръжени хоплити, така и тя имаше своя стабилен център: това бяха спешните ескадрони, картечните взводове, колоездачните роти, конните батареи и малки пехотни отделения. Боят се започна от тях — стремителна атака, в която се чувствуваше вещината на стари майстори. Запяха картечниците, зареваха тежките басове на топовете. Румънските линии не удържаха. Авангардът трябваше да се оттегли правилно и спокойно на по-задни позиции. Всичко това, мислеше си майор Крачунеско, уставът предвижда и допуща.

Но тук стана нещо неочаквано и страшно.

Ескадроните, които досега се притаяваха и подобно на хищници дебнеха жертвата си, нахвърлиха се върху нея. Денят беше много тих и ясен, небето — безоблачно и светло. Но същинска буря се носеше ниско по земята. Високи облаци от прах, които се местеха като грамадни смерчове, глух тънтеж от хиляди копита, светкавици на сабли и ура, страховито, високо и бурно. Отделните карета на румънските роти, които бавно се оттегляха през стърнищата, бяха прегазени: ония, които бяха тръгнали да се бият, стояха на колене; ръцете, които преди малко държаха пушки, дигаха се молитвено и покорно. Авангардът беше отрязан и заобиколен.

Други ескадрони все тъй стремително и бясно атакуваха главните сили при Карапелит. Битката беше колкото кратка, толкоз и кръвопролитна. Из широкото поле, като вълните на море, се разляха редиците на конниците, идеше смътна врява, пушечни залпове и топовни гърмежи, в бесен галоп пре-

пускаха коне без ездачи и цвилеха. Далеч на изток по самата линия на хоризонта, оттатък Карапелит, се показаха черните силуети на многобройна тълпа, пръсната в грамадно ветрило. Те бяха останките на румънската бригада — тия изплашени беглеци, които съдбата сякаш нарочно пощадява, за да останат по-неизличими следите на паниката.

Слънцето засядаше, скоро щеше да се мръкне. Тогава оня, който беше ръководил тая атака, който даде бесния тласък на тия храбри ескадрони и сам беше между тях — почувствува, че смъртоносният удар е вече нанесен. Сега беше също тъй необходимо да се спрат ескадроните, които в инерцията на устрема си отиваха далеч. Щаб-тръбачът беше наблизо. Той затръби сбор. Ту по-близо, ту по-далеч се обадиха тръби и повториха сигнала. И в тия метални ноти, които, според разстоянието, идеха в по-ниска или по-висока октава, звучеше тържество и дисциплинирана послушност. Боят се свърши.

В Кочмар горяха кладни от снопи и големи саплъни. Свечеряваше се. На запад полето потъмня, само ярка и червена ивица от небето блещеше между хоризонта и тъмните облаци. Имаше нещо мистично и тревожно в тая вечер: като че кръвта, проляна на бойното поле, хвърляше отражението си върху небето. От селото се виждаха само черните шарове на овошките. Пожарът беше голям, димът не се издигаше, както през деня, губеше се, но тъмнината ставаше по-черна. И сред тоя мрак високо се издигаха и се люлееха медночервени пламъци и гъста виелица от искри. Широко сияние грееше наоколо.

Тук наблизо беше построена почти цялата дивизия: конните полкове, колоездачните роти, картечните взводове, конните батареи и пехотните отделения. Тая голяма и стройна колона пречупваше двата си фланга и между тях стоеше друга плътна и

светлосиня маса — това бяха пленниците, почти целият румънски авангард. Те бяха между двата края на колоната, като между протегнати ръце. Тъй лъвът слага върху своята жертва тежката си лапа.

Сиянието от пожара падаше върху тая странна картина. Едната страна на коне и хора беше ярко осветена, другата тънеше в черни сенки. По-силно блестеше ясносинята маса на пленниците.

Началникът на дивизията щеше да поздрави войниците. Но това не беше преглед на някой парад или учебен плац. Тук бяха оръдия, гърлата на които още димяха, пръхтяха коне, от които падаше пяна, по саблите, турени в ножниците, кръвта още се струеше. Войниците мълчаха, сърцата биеха учестено, очите горяха, изпълнени още с виденията на боя.

Генералът се явява. Той спира пред фронта на първия полк. Пожарът огрява лицето му и върху черния му кон се преливат блясъци на смола. Той поздравлява — войниците отсечено отговарят. Няма нужда от дълги речи. Те бяха наедно и всички знаят това, което стана.

Генералът и офицерите, които го придружават, препускат нататък по фронта. Вижда се как, ту тук, ту другаде, се спират. Но нищо повече не може да се чуе: от всички редици, от всички части и полкове се подема ура, бурно, възторжено и стихийно, ура, от което сякаш още повече се разлюляват пламъците на пожара. Надалеч по фронта още препуска групата конници. Все по-бурно и по-високо ура. Ярка светлина огрява възторжените лица, запалените очи, неспокойните коне и високо над тях изправените щандарти. Има нещо подобно в една картина на Верещагина, но нейните ефекти остават слаби. Такава сцена не знае в мрачната си летопис дори и великата Запорожка сеч.

Многобройната тълпа пленници стои мълчалива, неподвижна, вцепенена. Това ура пада като буря върху нея, гнети я, принизява я към земята. Мал-

ко по-напред, както изисква чинът му, стои майор Крачунеско. Лицето му е бледно, униформата измачкана и разкъсана. Нещастията възраждат душите и правят най-обикновените умове способни на ясновидство: тоя пленник забравяше собствената си участ и виждаше друга и по-страшна гибел. Блясъкът от пожара огряваше лицето му: той плачеше.

При езерото Туркойа

Поручик А., на когото бяха възложили да разпита заловените руски пленници, привършваше вече работата си и дописваше последните редове на бележките си. Наблизо пред масата му стоеше пленникът, когото бяха довели най-подир, хорунжия Рибаленко. Той беше висок и строен момък, румен, синеок и извънредно рус — косата, тънките мустаци и веждите му бяха почти белезникави. Лявата му ръка, обвита в бинтове, беше обвесена на гърдите, но раната трябва да беше лека, защото той беше бодър и жизнерадостен, хубавец в казашката си униформа: резедава куртка, сини панталони с червени лампази, високи чизми със същински руски шпори, толкоз чувствителни, че прозвънтяваха и при най-слабото му движение. Нещастието, колкото неочаквано и голямо да беше, не можеше да надвие на младостта: пленникът стоеше много спокоен и безгрижен и навярно току-що беше казал нещо весело, защото усмихнато следеше перото на поручика, който също се усмихваше.

Поручикът свърши, прегледа написаното и погледна пленника.

— Доволно — поручикът се мъчеше да доближи, колкото можеше, езика си до руския, — доволно. Повече въпроси няма да ви задавам. Ще се видим пак. А сега свободни сте, господин подпоручик!

Младият хорунжий се поклони и като звънтеше с шпорите си, излезе.

Валеше дъжд, по стъклата на прозорците удряха и се стичаха капки, на двора вятърът фучеше в

голите клони на акациите. Поручикът остави перото, отпусна се на стола си и се загледа навън. «Ето как било всичко това!» — помисли си той. Сега, след като беше свършил работата си, почувствува силно вълнение. Разпитът откриваше много данни, ценни откъм военна страна, и той можеше да смята задачата си успешно завършена. Но тук имаше нещо, което задоволяваше лично него. Всеки, който е участвувал в някое сражение, знае, че определено и ясно се знае само това, което става откъм собствената страна. Другата половина на картината — действията на неприятеля, колкото и да се открият, показват всякога едно лице, а всичко друго се губи в тайна. И колко голямо е любопитството към тия, присъствието на които постоянно те занимава и гнети, как искаш да научиш нещо за тях, но нещо повече от цифрите, повече от схемите на картата и от общоизвестните данни, да видиш самите хора, физиономиите, кои са те, какви са, какво са преживели те в същото време там, откъм другата страна.

Тъкмо това знаеше вече поручикът. Спомни си началото на сражението: спокойната сутрин, равната и безлюдна черта на хоризонта. И ето на далечната и уединена могила се появява конник. Той е сам, спира се, наблюдава известно време, после красиво галопира назад и се изгубва. Скоро след това се показаха руските ескадрони и атаката започна. Поручикът беше наблюдавал сражението и знаеше подробностите му. Но едвам сега се откриваше тайната, която по-рано самата черта на хоризонта отделяше.

Показанията на пленниците не бяха еднакви. Есаулът Фролов, измъчван от раните си, даваше неясни, предпазливи и мрачни отговори, войниците не всякога пък разбираха за какво ги питат. Само Рибаленко разказваше много, макар често пъти и за съвсем непотребни неща. Техният полк е влизал в състава на 30. казашка дивизия, която е била в Галиция. Много пъти те са атакували и всякога успешно. Всички бяха единодушни, когато ставаше дума за командира на полка им — полковник Жаб-

доров, суров и строг, но извънредно смел и храбър човек. Неговото име е било известно в цялата руска конница.

Целият полк е посрещнал с голяма радост известието, че ще отидат на новия фронт. Но може би това е било, както обикновено става, само радостта която иде от промяната на мястото, от разнообразието и развлечението на пътуването. Рибаленко поне твърдеше, че из пътя било много весело, особено в Галац, където той и другарите му за първи път пили хубаво вино, имали добри квартири и писали много картички в Русия. По-определени ставаха спомените на всички след минаването на Дунава. Тук те се научили за последните сражения, разказали им легендите, които се носели за българската конница, за смелите, светкавични и силни удари на тия луди войници — «эти чорты на маленьких лошадках». С тях не е могла да излезе на глава третата руска конна дивизия, която е действувала досега в Добруджа. Върху старата слава на руската конница е хвърлено петно. То трябва да се измие. Такава реч е държал пред полка полковник Жабдоров, развълнуван и сърдит. Оттогава насетне тяхната задача е станала вече и ясна, и близка.

Последната нощ преди сражението са прекарали в с. Туркойа. Рано сутринта те напуснали селото и спрели няколко километра извън него. Казали им, че неприятелят е близо и ще атакуват. Полковникът препуснал напред, изкачил се на една могила и разгледал местността. А това беше същият тоя таинствен конник, когото бяха забелязали и откъм отсамната страна.

Всичко, което стана след това, поручикът беше видял с очите си.

•

Рано беше още, надали имаше и осем часа. Вляво се изправяха като безкрайна стена тъмните върбалаци край Дунава, обгърнати в синкава мъгла. Жел-

теше се нататък и тръстиката около езерото Тур-койа. Право на изток се откриваше равно и чисто поле с уединена могила на хоризонта. Една бяла линия пресичаше това поле и слизаше насам — това беше мачинският път, който отиваше в селото Сатул Ноу, скрито зад нисък хълм. В това село имаше няколко конни полка, а пред него на няколко километра една пехотна рота беше в стражево охранение. Но и друга една току-що беше дошла за смяна, така че на позицията бяха и двете роти. Виждаха се тук-таме черни купчини от сменените войници, които се готвеха да си ходят.

Конникът, който беше се появил на могилата, се изгуби и никой не очакваше нещо особено след това. В селото, което не се виждаше, конните полкове се готвеха за път, войниците се стягаха, водеха конете на водопой. И ето изведнъж зад чертата на хоризонта се показват много черни фигури, най-напред едни глави, после те подскачат и растат все повече, излизат на хоризонта и сега ясно се вижда дълга редица от конници, понесени и устремени право срещу позицията на двете роти. Атака! Линията преваля, спуща се и плавно се носи надолу, показаха се и други по-гъсти групи, които препускаха отзад. Чуха се първите тревожни изстрели от патрулите, които се прибираха назад. Веднага се подигна честа, оглушителна стрелба. Черните купчини на войниците се разпиляха, развиваха се във ветрило и се прилепиха към земята. Затракаха картечници отдясно, проечаха топовни гърмежи и белите кълба на шрапнелите се наредиха над хвърчещата линия на конниците. Те не бяха по-далеч от две хиледи крачки. Нямаше прах и всичко се виждаше ясно.

За тоя род атака русите си имат особен термин. Наричат я лава. Какво нещо е тая казашка лава? В общите си черти това е обикновена конна атака: отпред е линията на развърнатите ескадрони, зад тях следват други, сгъстени. Ако има нещо особено, то иде вече от темперамента на хората, от традицион-

ните привички, които не могат да се обуздаят от никакви правила и устави. Един-единствен закон остава: главоломно и светкавично нахвърляне, лудо и бясно препускане, нечовешката ярост, която забравя опасностите, опиянението, което не вижда пречките, нито иска да знае за тях. Наистина, това са живи и стремителни потоци, които се спущат и разливат като същинска лава.

Казаците природно са добри ездачи. Те нямат обичая да подрязват гривите и опашките на конете си. Инак упоението от лудото препускане не би било пълно, ако силните им коне, бързи като самия вятър, не разпуснат широко гъстите си гриви и опашки. «Хвость по ветру распустив» — самодоволно си спомняше и Рибаленко. Приведени на седлата, почти легнали върху шиите на конете си, насочили пиките напред, хвърчащи из равното поле — така идеха те. Фигурите се виждаха ясно, редицата се удължаваше и растеше.

Изминали бяха, и то много скоро, почти половината разстояние. Но сега ги посрещна смъртоносната стрелба на пушки, картечници и топове. Линията се разкъса на много места, разбягаха се коне без ездачи, ездачи без коне, останали вече много назад, се лутаха безпомощно и бавно, като замаяни. Цялата линия на конницата, шибана от вихрушката на куршумите, изменяше първата си посока, събираше се и завиваше все повече и повече надясно. Задните линии се вляха в първите и всички наедно, в нестройна, но още буйна и хвърчаща тълпа, налетяха върху самите позиции.

Стрелбата там занемя. Къса тишина и — зачу се високо и диво ура. Вълните на живата лава заляха тая част на позицията и преминаха над нея. Какво станаха войниците, които секунда по-рано още стреляха, никой от които не се помръдна, не отстъпи, не се премести ни встрани, ни назад? Пронизани ли бяха от дългите пики? Стъпкани ли бяха под копитата на разярените коне? Миг-два всички напрегнато гледат натам. Нищо не се вижда, по-

зицията е безлюдна. И ето, като че из самата земя наизскачват черни фигури, тантурести и тежки в широките си шинели, затичват се, някои приклякват на колене, някои остават прави, но всички стрелят отново — сега в гърба на конниците, които в инерцията на лудия си бяг бяха преминали вече и губеха възможност да се обърнат и запазят. «Молодци! — разказваше по тоя случай Рибаленко. — Молодци! Нищо подобно не бяхме виждали. Вред другаде, щом ги наближехме, всички хвърляха пушките и дигаха ръце. А тия — прилепили се като заковани в земята и после — стрелят те в гърба». . .

Атаката, разнебитена от по-рано още, пропадаше съвсем. Някои ескадрони вече се връщаха, ония, които бяха преминали отсам, също се повърнаха назад и вдясно, преминаха още веднъж над позицията и продължиха да отстъпват. Стрелбата продължаваше, над разпилените из полето конници се пукаха шрапнели. Спасяваше се вече кой както можеше.

Но на едно място се оттегляше по-плътна група, тя се движи бавно, вижда се, че тия хора са заети не толкоз с грижата за себе си, а с нещо друго. Падаха коне, падаха ездачи, групата се топеше, намаляваше, но все оставаше от нея едно ядро, което продължаваше тежката си и грижлива работа. По-рано никой не можа да се досети какво ставаше там, но сега и това се знаеше. Полковникът Жабдоров, който сам водеше тази атака, беше убит. По стар и строго пазен обичай, казаците отнасяха трупа на своя атаман. Те са сръчни във всяка джигитовка, това не беше трудно за тях, и ако се движеха бавно и тук-таме се спираха, то беше затова, защото ранените и умиращи предаваха скъпия си товар на ония, които оставаха живи. Тая малка група последна превали хоризонта и като че спря зад самата могила.

Само половин час най-много трая цялата атака. На същото това място малко по-рано беше се спрял той на коня си и наблюдаваше. Той рекогносцира-

ше местността, отмерваше удара, който готвеше, чертаеше победата. Но в тия минути, когато тоя план на всеки кавалерийски началник бързо зрее в порива на смелостта, не беше ли минала някаква сянка върху челото му, не беше ли усетил като болезнена тръпка някакво тъмно предчувствие?

Из полето още кръстосваха изоставени коне. Цялата позиция ясно се очерта сега; навсякъде бяха се изправили черните фигури на войниците, чуваше се висока глъчка, говореха едновременно всички. Пък и имаше за какво да се поприказва след бурята, която беше преминала оттука! На едно място бяха се събрали повече войници и сред сключения кръг превързваха пленник. Това беше Рибаленко. Конят му, макар и смъртно ранен, можал е да тича още някое време и изведнъж грохва и се поваля на самата позиция, като затиска и контузва един войник — единствения между всички войници от позицията, който беше пострадал в тая атака.

Ранените и убити конници бяха прибрани скоро. По-рано войниците събираха казашките пики, разглеждаха ги, носеха ги дори. Но това любопитство отдавна беше преминало и сега никой не искаше да взема нови. И все пак, за да се знае де са и да ги приберат отпосле, или пък защото случайно тъй беше им дошло на ум, там, където беше паднал някой конник и отдето бяха го прибрали, на същото място бяха забучили в земята пиката му. Из полето стърчаха много такива пики, наредени в една голяма елипса — пътят на самата атака. На пръв поглед това напомняше стълбовете на телефонна линия и по навик окото търсеше да види и жица. Такава, разбира се, нямаше, но все пак като че звучеше нещо, чувствуваше се невидима следа, каквато метеорът оставя в нажежения въздух. Войските заминаха напред, полето запустя и над него прехвърчаха само гъсти орляци от птици. Но още се виждаше там грамадната елипса, която чертаеха забучените в земята пики.

Те победиха

Белите рози

Белите рози

Надвечер Спас, един от осемте опълченци, които вардеха моста, поседна отвън на пейката и първото нещо, на което се спряха очите му, беше, както винаги, градината на Гергилана насреща и каменната стена с белите рози по нея. А сега току-що беше валяло дъжд и всичко изглеждаше по-инак. Тия рози се прехвърляха откъм градината на Гергилана, защото тя беше като тераса, на пет-шест метра високо над улицата. Горе, дето се свършваше тая стена, оттам започваше равнището на градината. Голям кълбест орех разпущаше нашироко клоните си и хвърляше тежка сянка, а под него, сухо иззидана като старовремска крепост, отвесно се спущаше каменната стена, застлана до средата с цъфнали бели рози. И колко цвят! Нейде на купища, на купища, нейде увиснали тежки кичури. Окъпани от дъжда, чисти, бели рози. От тях още капеха капки, а долу от опадалия цвят земята беше побеляла, като да беше валяло сняг.

Толкоз хубаво беше всичко туй, че макар да си имаше други грижи, Спас се трогна и лицето му светна от умиление. Чу се гръм и той погледна на изток: отвъд червените покриви на къщите, отвъд хоризонта потъваше тъмносин облак. Спас потръпна. Не тоя облак, който беше минал оттук и си отиваше, беше страшен, но тия далечни и глухи гърмежи тъй приличаха на топовните гърмежи, които се чуваха, когато биваше тихо или когато вятърът идеше от оня страна. Нататък беше фронтът и там все още се биеха.

Никого нямаше из улиците. Но ето че се зададе учителката Ангелина, роклята ѝ беше червена, като мак сред нивите, лицето ѝ мургаво, като на жетварка. Като дойде наспоред Спаса, тя го погледна с черните си продълговати очи, усмихна се и поздрави. Лицето на Спас стана строго и той заследи с поглед учителката. Тя вървеше леко и малките ѝ пантофки оставяха бели следи след нея, защото дъждът само беше поприбъхтал праха.

Учителката мина моста, дойде под каменната стена и погледна нагоре. Може и да е извикала, но Спас не чу и доста време там не се виждаше нищо друго, освен белите рози горе и младото момиче с червената рокля долу. Но ето, до ореха се показа Гергилан, засмя се и загърмя с дебелия си глас. Той накъса рози, направи голяма китка и я спусна на учителката. Тя я хвана, почти скри лицето си в нея, след туй погледна още веднъж към Гергилана и тръгна нагоре из улицата, Гергилан гледаше след нея и се усмихваше.

Спас сърдито промърмори нещо. Той не обичаше тоя Гергилан, човек над осемдесет години, а все още се заплесваше подир младите момичета. Спас съдеше строго и учителката. Освен туй той рядко биваше добре разположен, защото страдаше от една чудновата болест: не го болеше никъде, а отвътре го обземаше мъка, от която не можеше да се успокои инак, освен като станеше да ходи. И тъй като усети, че и сега тая невярна болест вече го подгонва, той скочи, влезе вътре, грабна пушката си, обади се на старшията си и тръгна по обиколка из селото.

Той вървеше покрай каменната стена и не поглеждаше нагоре, когато чу весел гърлен глас над себе си:

— Спасе, хей, Спасе!

Спас подигна глава: отвъд купчината от бели рози, като зад бяла пряспа, стоеше Гергилан със запретнати лакти и крачоли, мокър, брадат като поп, ухилен. В ръцете си държеше мотика.

— Къде си забързал? Я чакай да ти дам и на тебе една китка.

— Не ми трябват китки мен — сопна му се Спас. — Китки. . . Видях аз на кого даваш китки ти. . .

Гергилана смачка с ръка бялата си брада и се засмя:

— Холан, Спасе! Младо момиче, какво да го правиш! Светът е за младите, Спасе. Ние защо сме? Мене и тебе за нищо не ни бива.

— Не е тъй то. . .

— Тъй е, Спасе, тъй е. Ти, като си нарамил таз пушка, да не мислиш, че ще уплашиш някого. Вардиш моста от мишките. А работата младите я вършат. Нощес пак слушах топа: бух, бух!. . . Сърцето ми се свива. Гинат момчетата, Спасе, гинат, сиромашинките!. . .

Спас махна с ръка и подгонен от болката си, рече да си върви, но се повърна няколко крачки и завика:

— Не е тъй то, дядо Иване, не е тъй. Младост, казваш. . . Не може тъй — туй къси рокли, копринени чорапи, белило и червило, — не може тъй, не. Да гледа там да спести някоя пара — това е то. Ако нямаха нужда, баща ѝ и майка ѝ нямаше да я направят учителка.

— Ама ти за учителката ли приказваш?

Но тъй като Спас вече бързаше нагоре, Гергилан погледа, погледа след него, ядоса се и каза:

— Ама че. . . шушумига. . . Гледай го ти него!. . .

Ядосан, задълбочен в мислите си, мъчен и от болестта си, Спас бързаше и не усети кога мина покрай общината, кога отмина и черквата. Той все още мислеше за учителката. В балканското село, дето войната беше го захвърлила тука, той беше училищен настоятел и затуй по навик, пък и само от желание да пакости, каквато наклонност си имаше, той следеше какво прави учителката. Забелязал беше, че тя закъснява, учениците ще си издерат очите из двора, а няма кой да ги нагледа. Учителката четеше книги, свиреше на китара, обличаше се със селски дрехи и ходеше с момите. Пишеше много писма и много писма получаваше. Ходеше често в общи-

ната и приказваше с писарите. А веднъж бяха дошли някакви граждани и той я видя да пуши между тях цигара. Всичко туй Спас беше го наредил дума по дума на цели три страници и мислеше да изпрати това писмо на инспектора. Но тъй като оставаше неизписана още една страница, а нему беше жал за хартията, реши да попълни още с нещо писмото и тогава да го изпрати.

Чу се песен към края на селото и Спас се ослуша. Приличаше да е войнишка песен, мярнаха се бели войнишки шапки и коне. Идеше войска — нещо твърде обикновено, защото шосето, което минаваше през село, водеше за фронта. Затуй и опълченците вардеха моста. Спас реши да разбере всичко, както трябва, и се упъти нататък.

Край селото, на една широка поляна, той видя стотина и повече войници, които бяха наслезли от конете си и ги развеждаха.

Други войници забиваха колове с опънати въжа между тях, трети копаеха дупки за огън на кухните. Зазвъниха шпори, като че запяха щурци, и Спас се обърна: право към него идеше един офицер. Той беше без сабя, вървеше разкрачено, както вървят всички кавалеристи, в едната си ръка държеше бич и с него шибаше по чизъма си. Беше млад, широкоплещест, хубавеляк.

— Ти, войник, отде си? — попита той Спаса.

Спас погледна това голобрадо момче, два пъти по-младо от него, и отговори по войнишки:

— Оттука сме, г-н подпоручик. Моста пазим.

— Хм. . . добре. А познаваш ли учителката тука? Лина се казва, нали?

— Съвсем не Лина, г-н подпоручик. Ангелина се казва.

Подпоручикът се засмя.

— Добре де. Можеш ли ме заведе до училището?

— Да ви заведа, г-н подпоручик.

Без да се бави, Спас метна пушката през рамо и тръгна напред. Той вече разбра каква е работата и кипеше от яд, но нямаше какво да прави, вървеше,

без да се обръща, и само слушаше да звънят шпорите и на всеки две крачки — удар на бича по чизъма. Те наближиха до училището, през отворения прозорец най-напред се мярна червената рокля на учителката, после се видя и лицето ѝ с черни очи и черни клепачи. Тя гледаше към тях и се усмихваше, но не че ги беше познала, а се усмихваше само тъй, както си правеше винаги. Изведнъж тя извика, изгуби се, показа се след това отвън, като с все сила тичаше насреща им и викаше:

— Митьо! Митьо!

— Лина! — извика офицерът с протегнати ръце, като беше изпреварил вече Спаса.

Те се държаха за ръцете, гледаха се радостно, приказваха едновременно и двамата. После, все тъй хванати за ръка, те влязоха в училището.

Спас цъкаше прахан, за да запали цигарата си. Уж нищо нямаше а ръцете му трепереха. «Хубаво, хубаво — мислеше си той. — Ще видим.» Всичко туй той щеше да прибави в писмото до инспектора, тъй че празната страница можеше и да не стигне. Но за всичко туй той щеше да помисли по-добре. Сега трябваше да събере повече новини за войниците, за да докладва на старшия. Затуй метна пушката на рамо и се върна към селото.

Късно през нощта Спас патрулираше из селото. Бивакът на войниците, който доскоро гъмжеше, като кошер пчели, отдавна беше утихнал, селото спеше. Само в една къща един прозорец светеше — там беше учителката и при нея беше офицерът. Спас ходеше насам-нататък, обикаляше наоколо, но все се връщаше и очите му бяха в осветения прозорец. И тъй като офицерът не излизаше, Спас все повече се ядосваше и все повече вярваше, че ще бъде достатъчно смел да извърши туй, което беше намислил. «И защо пък да не му кажа? — мислеше си той. — Г-н подпоручик, ще река, извинявайте, без докачение. . . има момичето е младо и хората приказват. . . Не може тъй, как така!»

Изведнъж се хлопна врата, чу се разговор и за-

звъниха шпори по стълбите. Спас се притаи в сянката на плета. Грееше пълен месец и се виждаше като денем. Заловени подръка, идеха офицерът и учителката. На гърдите на офицера имаше голяма китка бели рози — същата, която дядо Гергилан беше дал днес на учителката. Усмихваше се той, усмихваше се и тя. После се спряха и, близо един до друг, погледнаха нагоре. Спас също погледна нагоре и също като тях и той срещна кротката усмивка на месеца.

Учителката и офицерът излязоха от вратнята и се спряха. Приказваха сега тихо. Изведнъж Спас чу плач. Плачеше тя. Как можеше преди малко да се смее и сега да плаче тъй тихо и тъй жално! Какъв плач — сърцето на човека се къса. Едната ѝ ръка беше на рамото на офицера, главата ѝ на гърдите му. И цялото ѝ тяло се тресеше, като на птичка.

— Ах, Митьо, Митьо. . .

— Лина, не плачи. Мислиш ли, че всички, които отиват на война, ги убиват? Ние пак ще се видим.

— Ах, боже, боже. . .

Спас слушаше изтръпнал. Игли бодяха цялото му тяло, нещо го душеше в гърдите. Слушаше, а не чуваше вече нищо, не виждаше нищо. Видя само, че нещо бяло се мярна между учителката и офицера и меко падна на земята. В същата минута шпорите на офицера вече дрънчаха нататък из улицата, а учителката мина край него като болна, като пребита и си влезе в къщи. Спас излезе от сянката, дойде на мястото, дето бяха стояли влюбените, наведе се и погледна: на земята бяха разпилени бели рози. Китката на офицера беше паднала и те не бяха я забелязали. Спас държеше в ръката си една роза, но веднага, като че вършеше нещо грешно, остави я леко пак там, отдето беше я взел. После стана и заходи из селото.

Рано на другия ден, преди още да беше изгряло слънце, Спас седеше пак отвън на пейката и, посърнал и замислен, гледаше не към градината на Гергилана, а нейде пред себе си. В същото време Радой,

най-кроткият и най-добрият измежду опълченците, метеше с голямата метла пред помещението. Неговата метла наближаваше вече едно място, където сред праха и сламките бяха разпилени десетина полуувехнали бели рози, и той беше готов да помете и тях, когато Спас дигна ръка и извика:

— Стой! Там да не метеш! Остави цветето тъй, както си е!

Радой се спря зачуден.

— Няма да метеш там, ти казвам.

— Е, защо?

— Затуй.

И с по-мек глас Спас прибави:

— Там снощи двама млади се целуваха. Прощаваха се. Нека си стои цветето тъй, както си е.

Радой послуша, премете вред другаде, остави след това метлата и като гледаше все там, където гледаше и Спас — малкия кръг непреметено място, дето лежаха розите, — той седна при Спаса и каза:

— Кажи сега, аркадаш, какво има.

С друг глас, какъвто Радой не беше чувал у него, отпаднал и кротък, Спас разказа всичко, което беше станало снощи, дума по дума. И колкото той повече разказваше, толкоз по-често Радой поклащаше глава и въздишаше.

Мина се неделя-две, минаха се повече. Много писма получаваше учителката, много писма пишеше и тя. Веднъж — тъй разказаха на Спаса отпосле — тя получила едно писмо и щом го зачела, заплакала, заскубала си косите, припаднала. На другия ден тя взела кола и заминала нанякъде.

Гонен от болестта и от мъката си, Спас ходеше из село. Един ден той мина покрай каменната стена и отгоре му се обади Гергилан. Той стоеше зад розовите храсти, които отдавна бяха прецъфтели и, зелени и сплетени като къпини, висяха надлъж по стената. Като се навеждаше над тях, изплашен и с изопнато лице, Гергилан му каза:

— Спасе, какво станало, Спасе! Убили го, а, убили оня, офицерина, годеника на учителката.

Ах, гинат момчетата, Спасе, гинат сиромашинките!. . .

Можеше ли да каже нещо Спас? Той забърза повече, искаше му се не да ходи, а да тича. Рана имаше в душата му. Защо трябваше такава страшна злочестина да падне върху това добро момиче? Защо, питаше Спас, защо? Писмото до инспектора той отдавна беше го скъсал и хвърлил от моста. Нищо добро не идеше. Писмата, които получаваше от къщи, го отчайваха, войната нямаше край. От всичко туй болестта му се усили дотолкоз, че той трябваше все да ходи, да ходи, като луд.

А учителката си дойде. Дойде си, когато наесен отвориха училището. Облечена беше в черно, лицето ѝ бледно, очите — потопени в земята. Когато минеше покрай пейката, дето стояха Спас и Радой, тя пак поздравяваше, но не се усмихваше. Тогава Спас скачаше да ходи, а Радой, който имаше двама сина по бойните полета, въздишаше и очите му се пълнеха със сълзи.

Учителката минаваше моста и тръгваше покрай каменната стена. Тя вървеше все тъй с наведена глава и не поглеждаше нагоре. Пък и розовите храсти бяха вече засъхнали, напрашени и черни като тръни.

Другар

Както всички други коне в ротата, и той нямаше име. Наричаха го «коня на ротния командир» или просто «сивия кон». Още от първия ден на мобилизацията се разбра, че е много кротък, само че малко измъчен и неспокоен, може би от промяната на мястото. И докато другите коне, всички полудиви селски добичета, вече свикнаха с новия си живот и лакомо ядяха, а някои бързаха да покажат и лошите си навици — ритаха или хапеха, — сивият кон често преставаше да яде, дремеше над сеното, като понякога трепваше и поглеждаше с наострени уши, като че чакаше някого. Когато го отвеждаха някъде, тръгваше радостно, като мислеше, че си отива, назад се връщаше покорен, но без сърце. Веднъж се отвърза и наместо да избяга, отиде и се спря при едни деца, които играеха наблизо. Децата се отместиха настрана, той тръгна след тях. Тогава и те разбраха с какъв кон имат работа, хванаха го и сами го дадоха на войниците. Навярно с деца беше свикнал и деца са го милвали в оная неизвестна къща, отдето бяха го довели.

Ротният командир беше млад човек, от сърце и душа предаден на работата си, вечно зает. От коня си той държеше речи на войниците, оглеждаше ги, заповядаше, нареждаше. Но, като за всеки пехотинец, за него конят имаше само туй значение, че наместо да върви пеш през време на походите, щеше да язди. Щом слезеше от коня, той веднага забравяше за него, защото очите и грижите му бяха пак в ротата. Все пак той беше доволен, защото конят беше

красив, имаше хубава стойка, тъй че нямаше кой за какво да му се присмее. Освен туй конят правеше всичко, което искаха от него: ако трябваше да препуска, препускаше, без да се гледа какво е мястото, ако трябваше да стои, стоеше като закован. «И в пропаст да го насочиш — казваше гордо ротният, — не ти трябва да го пришпорваш — ще скочи и в нея.»

Може би конят показваше такова голямо усърдие не само защото по природа си беше кротък и послушен, но — кой знае? — може би се надяваше, че тия чужди хора, в ръцете на които беше попаднал, ще прекратят най-после шегите си с него и ще го оставят да си иде. Но походите следваха един след други, минаваха дни, минаваха месеци и в мярката, в която се преживяваха на война, изглеждаха като години. Конят забрави вече какво е било по-рано, изгуби надежда че ще се върне, и тъй като войниците се отнасяха добре с него, той се привърза към тях, свикна с новия си живот и се успокои. И през време на маршовете, когато дълги уморени колони прекосваха полетата от едната страна на хоризонта до другата, когато всекиму се струваше, че е влязъл в една вечност, която като че не е имала начало, нито ще има край, конят се почувствува едно с това голямо сборище от хора, пренасяше умората с тях, почиваше, когато и те почиваха. И щом войниците тръгнеха отново, той знаеше, че трябва да се върви, следваше умно стъпките на войника, който се случеше отпреде му, отбиваше се, дето той се отбиваше, прескачаше някоя долчинка оттам, дето войникът я прескачаше. А когато настъпеше тишина и се зачуеха команди, той като че предугаждаше какво има да става, наостряше уши и поглеждаше към оная страна, отдето зловещо проечаваше първият топовен гърмеж.

Всичко отиваше добре, когато забелязаха, че конят често започна да се препъва. Дори веднъж падна на предните си нозе, макар че тъй си и остана и не се помръдна, докато ротният не освободи нозете си от стремената. Друг път, когато минаваше по

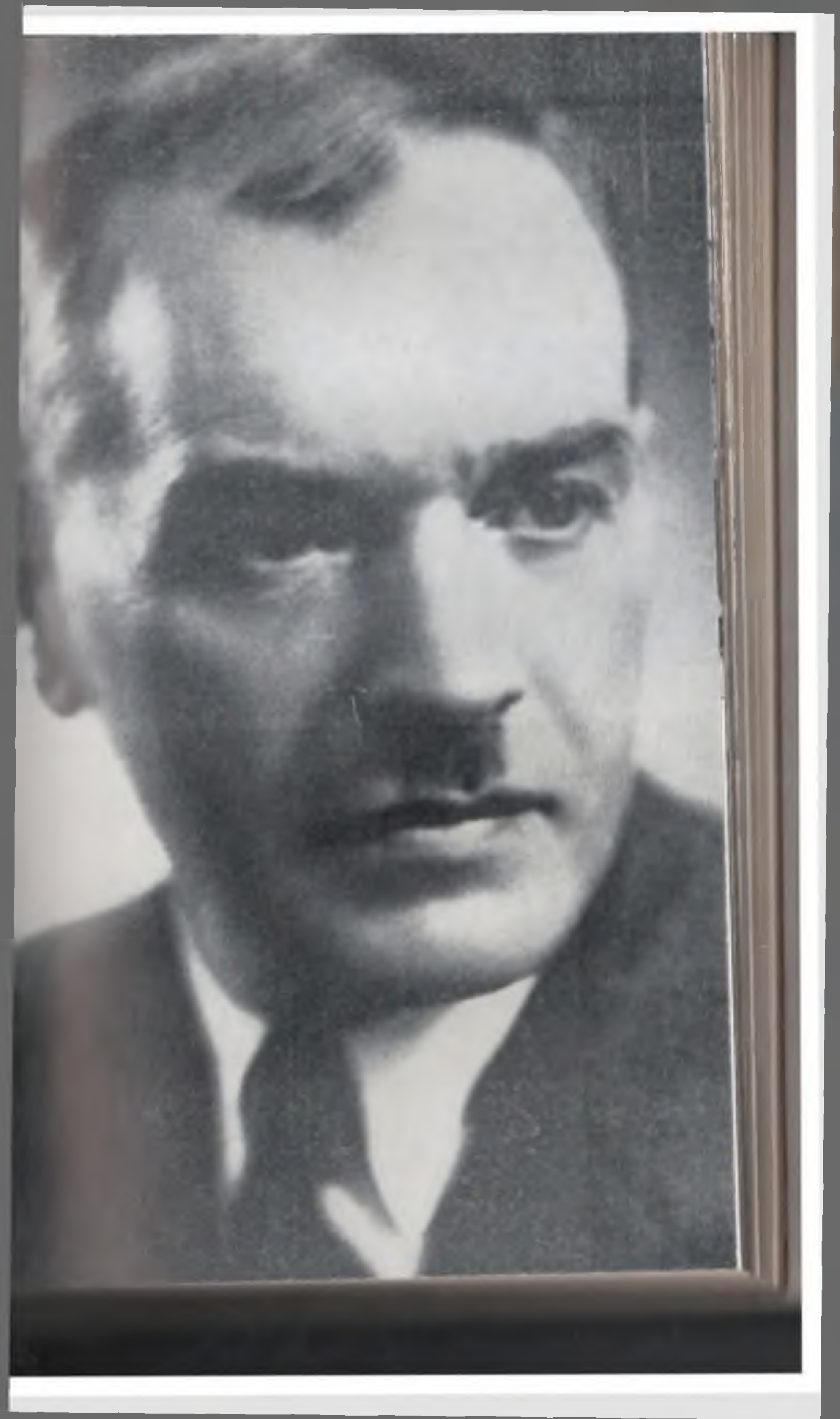

Й. ЙОВКОВ С КОЛЕГИ УЧИТЕЛИ В ДОБРУДЖА, 1909

Й. ЙОВКОВ, ДИРЕКТОР НА ПРОГИМНАЗИЯТА В С. КРАСЕН, 1911

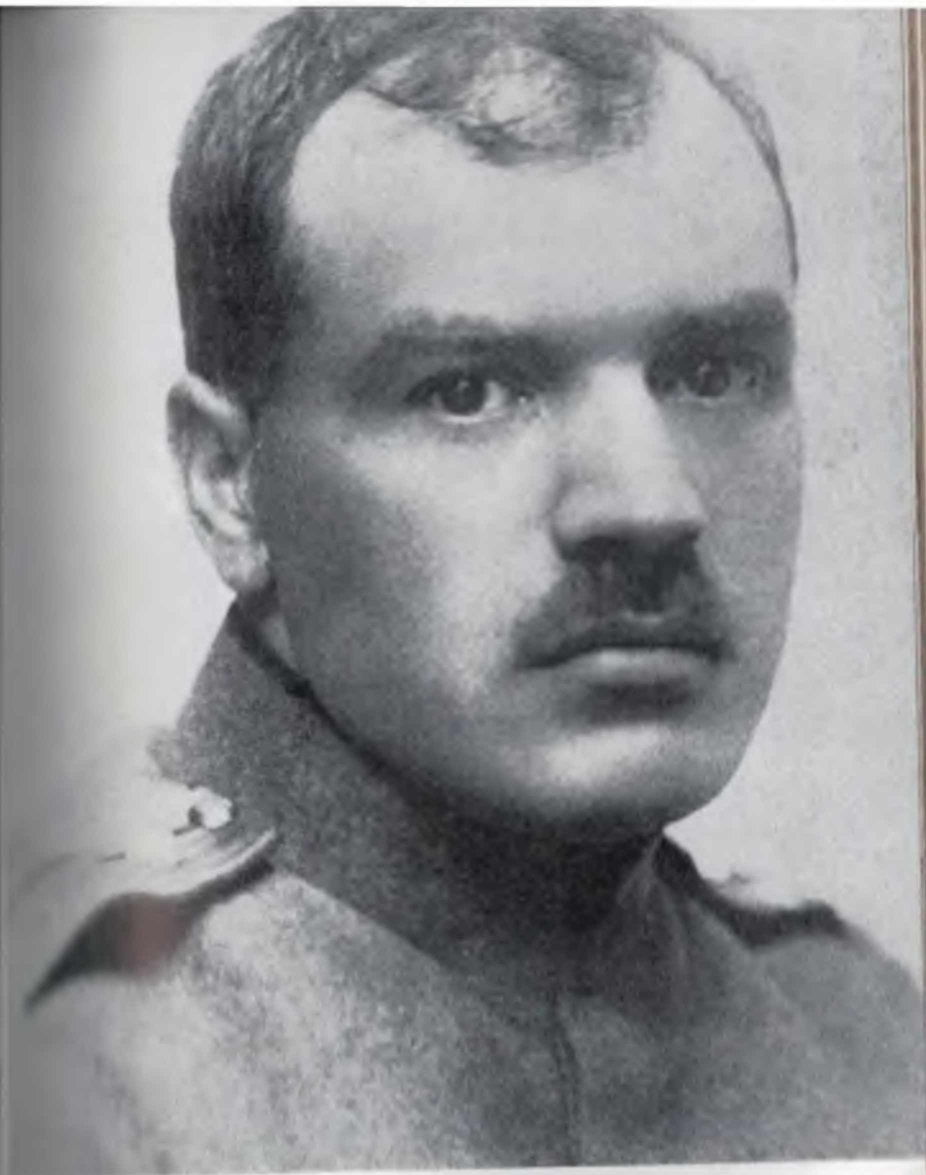

ЙОРДАН ЙОВКОВ ОФИЦЕР, 1919

◄ Й. ЙОВКОВ, ГЕОРГИ РАЙЧЕВ, ДИМИТЪР ПОДВЪРЗАЧОВ, 1914

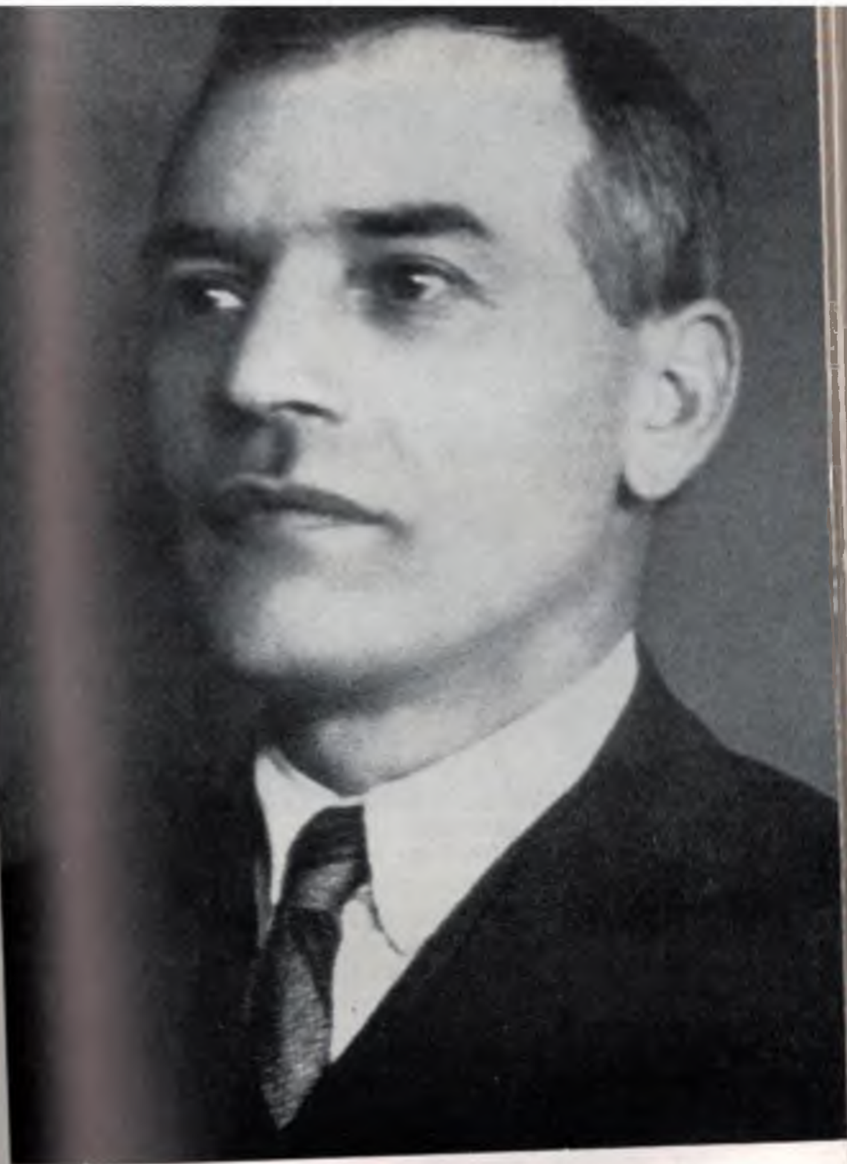

ЙОРДАН ЙОВКОВ, 1929

◄ Й. ЙОВКОВ, ГЕОРГИ РАЙЧЕВ, ХРИСТО ГЕРОВ, 1916

КАБИНЕТЪТ НА Й. ЙОВКОВ, 1937

един тесен мост — и ротният добре направи, че слезе и мина пръв, — единият му заден крак стъпи вън от моста, той се обърна и падна долу в камънаците, от една височина два-три метра най-малко. Толкоз страшно беше всичко туй, че ротният и не погледна, помисли, че конят се е утрепал и отсега нататък ще трябва да върви пеш. След малко войниците докараха коня — един дори беше се качил на него — разтреперан, одраскан тук-там по краката, но здрав и читав.

Прегледаха внимателно очите му и разбраха, че едното му око, което и по-рано си беше малко повредено, съвсем не вижда. Ето защо конят се препъваше толкоз често. «Нищо, че недовижда — казваше ротният. — По-добре. Няма да се плаши.» Войниците още по-внимателно започнаха да се отнасят с него. И нощем, когато ротният нямаше защо да се отделя от колоната, пък можеше да се подремне и на седлото, войниците сами искаха повода и водеха коня, за да не се препъне някъде.

Но болестта бързо мина от едното око в другото и конят ослепя съвсем. Махаха с ръка срещу очите му — нито трепваше, нито мигаше. Зениците му бяха тъмни и угаснали, пълни само с мъка. Ротният не можеше повече да го язди. Тогава снеха от него хубавото английско седло, мекия потник от желта плъст, мундщука и нагръдника с металическа топка отпред, като сърце. Туриха му юлар и вехт окъсан самар, натовариха го с две бурета и сивият кон, «конят, дето по-рано го яздеше ротният», стана «водоносец», т.е. отсега нататък щеше да носи вода.

Нямаше думи да каже какво му е, но ако се съдеше по външния му вид, той все тъй покорно и послушно започна и новата си служба. Един нов навик спечели и войниците по него го познаваха отдалеч: дигаше си главата високо, когато ходеше, защото все едно не виждаше къде стъпва — гледаше поне да бъде опънат поводът, с който го водеха. Но той беше доволен, че е между войниците, те също тъй бяха доволни че го виждаха. Понякога биваха на

позиция. За да се донесе вода, често пъти трябваше да се иде далеч, конят се отделяше настрана два-три часа, блъскаше се, препъваше се, но това беше нищо. Страшното за него беше, че не знаеше де е, мислеше, че го отделят завинаги от войниците, при които той искаше да си стои. И когато войникът, който го водеше, го докарваше с пълни бурета на позицията, а той още не знаеше, че си е дошъл, щом чуеше, че войниците започват да гълчат и дрънкат манерките, дигаше глава, изопваше ушите си към тая посока, поглеждаше нататък с тъмните си зеници и разтърсен цял, изцвилваше късо, хрипкаво. След туй се отпущаше и повече не помръдваше, успокоен вече напълно.

През примирието ротата беше на бивак, а наблизо имаше дълбоки окопи, които войниците щяха да заемат в случай на нужда. Беше през април и всички коне бяха пуснати да пасат наоколо. Тогаз се случи, че слепият кон, както си беше пасъл, падна в окопите. Пръв го видя ротният, и то защото случайно отиде да се разходи към окопите, където войници не отиваха. Животното беше в ужас. Кой знае колко време беше стояло там, не знаеше къде се намира, каква пропаст беше тая, от която не можеше да излезе и да се обърне, блъскаше се ту в едната, ту в другата стена, цяло посипано с пръст. От мъка и страх конят беше се изпотил. Ротният повика войници — дойдоха повече от двайсет души. Щом ги чу, конят се умири, не мръдна вече и с пълно доверие се остави да правят с него каквото искат. Заловиха го кой за крак, кой за глава или опашка и го измъкнаха. После го натириха настрана и той тозчас започна да пасе, като че нищо не е било, но се обърна тъй и тъй насочи ушите си, че да може да чува гласа на войниците.

Свърши се примирието и войната започна отново. В ротата трябваше да се преброят да видят колко са, да вземат всичко здраво и способно, а непотребното, което е само товар, да го оставят. Стана дума и за слепия кон.

— Да му снемем юлара и да го пуснем да си пасе. Да го оставим и каквото вече каже господ — каза един от офицерите.

— По-добре да го дадем на някой селянин — каза друг. — Все ще му върши някаква работа и ще го гледа.

Дружинният командир, който се случи тук, беше на друго мнение, и то не че беше човек без сърце, а защото от жегата мисълта му беше станала ленива и той само си спомни какво препоръчваха в такива случаи ветеринарните лекари.

— Господа — каза той, — да вземем да го застреляме. Да не се мъчи.

Тогава войниците, които бяха насядали наблизо, се раздвижиха.

— Г-н майор — обади се един, цял зачервен, защото чувствуваше, че не всичко може да каже. — Защо ще да го застрелваме? Дайте го на нас, ние ще го гледаме.

— Дайте ни го, г-н майор — обади се друг. — Ние с него сме тръгнали, с него искаме да си идем.

Тъй и решиха, защото такова беше всъщност желанието на всички — на офицери и войници. Направиха само една промяна: хвърлиха буретата, от които вече нямаше нужда, а натовариха слепия кон с патрони. И тая работа той можеше да върши.

Няколко дни по-късно, през най-големите горещини, при Смоя, край Вардара, кипеше страшна битка. Върху черничевите градини като град валяха шрапнели, поляните и нивите горяха. Сред дима и жегата се виждаха войниците, някъде притаени в плътни купчини, някъде тръгнали в дълги редици — почернели и обгорени от огъня жетвари, около които житата бяха в пламъци. Ранен тежко, ротният беше изнесен назад от двама войници, които по едно време се изгубиха и двамата, кой ранен, кой убит. Ротният остана сам. Не можеше да върви. Мислеше, че ще намери тук някъде ординареца и коня си, а нямаше никого. Кой ще го чуе? Кой ще го спаси? Всяка минута някой куршум или някоя грана-

та можеха да го доубият. Изведнъж сред дима на запалената трева се показа кон, натоварен с патрони, после още един, а след тях — войник. Раненият веднага позна първия кон — нали видя как вървеше с надигната глава, странно спокоен сред тоя ужас. Той беше, той, сивият кон, добрият, слепият кон!. . .

— Марине! Марине! — извика ротният, като позна и войника. — По-скоро ела тук! С конете, с конете ела!

Войникът дойде наблизо, изтръпна, като видя толкоз кръв по ротния, и не знаеше какво да прави.

— Дай коня тука! — заповяда ротният. — Снеми патроните, снеми самара!

Войникът заработи бързо. За минута конят беше гол.

— Ха така — каза ротният. — Като докарат моя кон, него ще натовариш с патроните. Помогни ми сега да се кача.

Войникът — здрав, едър мъж — не му помогна, а го взе на ръце и го качи на коня. Дали позна гласа на ротния, или защото си беше и без това послушен, слепият кон бодро запристъпя нататък, накъдето го насочваше ротният.

«Най-после! — помисли си ротният. — Има още опасност, но ще стигнем. . .» И сред хилядите мисли, които минаваха през измъчения му ум, една мисъл го караше да потръпва от радост: как се случи да го изнесе пак тоя кон, старият му другар. Нещастният слепец!. . .

Не излизаха от здрава, твърда земя, а като че излизаха из пещ. Все още достигаха шрапнели. «Шрапнели! — мислеше офицерът и съзнанието му вече потъмняваше. — Лебеди! Страшни бели лебеди!» Конят изпръхтяваше, защото вървеше из дим, офицерът трепваше и се ободряваше. Силен гърмеж изтрещя над главите им, конят се огъна, щеше да падне, но се окопити и пак тръгна напред. Боят, като някоя буря, остана назад.

— Къде сте ранен? — попита един лекар, който с няколко санитари изскочи отнякъде. — Капитане, чакайте!

Ротният спря. Чувствуваше, че губи последните си сили.

— Къде сте ранен? — попита пак лекарят.

— Не зная, докторе. Струва ми се, много кръв изгубих.

Докторът погледна офицера, погледна и коня му и каза:

— Но и конят ви е ранен! Снемете го полека — обърна се той към санитарите.

В същата минута офицерът пребледня, заклати се и щеше да падне, ако войниците не бяха го подкрепили. Снеха го и паднал напълно в несвяст, внесоха го в палатката и го сложиха на широка маса.

След седмица-две, настанен в една болница, ротният отиваше на добре. Че ще оздравее и че е вън от всяка опасност, това се виждаше преди всичко от доброто настроение на ординареца му. Спомените на ротния се прекъсваха до минутата, когато падна в несвяст. За всичко, което се случи по-късно, ординарецът му разказваше сега. Разказваше как го снели от коня, как го внесли.

— А конят? — попита ротният. — Какво стана конят? Той беше ранен.

— А, той умря, г-н капитан.

— Умря ли? Кога? Къде умря?

— Още там, на превързочния пункт. Аз стигнах току след вас. Щом ви снеха, един войник го поведе, а той падна и там умря. Много лошо бил ранен.

Ротният замълча изтръпнал, като че го заболяха всичките му рани. После сключи ръце под главата си и остана тъй замислен и загледан пред себе си.

Хермина

Докато минавахме през селото, конете бързо препускаха, каруцата дрънчеше, друсаше и аз, седнал на един чувал със сено, подскачах и се полюлявах ту на една, ту на друга страна. Но вън от селото конете като че отведнъж отмаляха и тръгнаха полека. Лъхна ни студен вятър, полето беше замъглено. Вляво, доста надалеч и усамотено се виждаше някаква ограда и в нея нещо като паметник, може би, руски паметник от Освободителната война, каквито има много из Добруджа.

Погледнах коларя: той току подръпваше юздите, викаше и размахваше камшика над конете, но нито ги удряше, нито пък му се щеше, както се виждаше, да вървят по-бързо. Пътят наистина беше поразкалян, но конете бяха доста якички и ако ги удареше, биха тръгнали по-живо. Но той само викаше и крадешката изпод око поглеждаше към мене. Като забеляза, че го гледам, като разбра навярно и какво мисля, той се извърна и като правеше лицето си колкото се може по-загрижено, каза:

— Слаб добитъка, ваша милост! Няма с що да го назобиш ки! Ичумик, овес — сичко прибраха за войската. Хайде, Арап, хайде! Дий! . . . А комендантина. . . хм. . . комендантина. . . Ти, кай, се преструваш. Какво ще се преструвам, казвам си правата: мръкне ли, не виждам, ако щеш, бръкни с пръст в очите ми, не виждам. Кокоша слепота имам.

— Добре де — рекох. — Нали ти казах, няма да закъснеем.

— А в друго село ще ходим ли?

— В друго село няма да ходим. Как се казваш?

— Васил, Васил Ненов ме казват. Другаде няма да ходим, кайш. И рано ще се върнем, а? Сполай ти, ваша милост.

Лицето му се разведри. Имаше черно, сипаничево лице и — нещо рядко между селяните — оставил си беше брада, малка и рядка, тук-таме прошарена вече. По очите се познаваше, че е добряк, но не знаеше с какъв човек има работа, а, от друга страна, наплашен от ангария, правеше се по-отчаян, за да му повярват, че наистина страда от кокоша слепота.

— Мене Васил ме казват, Васил Ненов. Хайде, Арап, дий! Ваша милост, тук да караме полека, че като излезем баиря. . . а, може ли?

— Може, може. Полека карай. Бърза работа нямаме.

Лицето му светна още повече и той едвам сега се показа такъв, какъвто си е.

— Васил ме казват — подзе весело той, — Васил Протестантина. Тъй ме прекоросват. Какъв протестантин съм аз! Никакъв протестантин не съм, християнин съм, като всички. Ама държа за правдината и всекиму думам право в очите. Аз и на кмета, и на попа казвам. Дядо попе, казвам, ти какво правиш — все пари, пари. Ами че ти трябва да ни наставяш, ти си ни светилника. В евангелието, думам, как пише: «Не туряй свещта под кривата, а отгоре кривата, че да свети!» Тъй им думам. А те — протестантин. . .

Пред нас се показа каруца и докато мислехме, че е още далеч, изведнъж порасна, порасна, излезе из мъглата и два хубави черни коня профучаха като фъртуна покрай нас. В каруцата седеше пълен човек, погледна ни и лениво попипа калпака си, за да поздрави.

— Немец е, от наше село е — каза бай Васил. — Нали половината от наше село са немци? Тоя се казва Йоан Фердинандов, богат е. Ама виждаш ли

го какъв е? Голям човек, едър човек. Аз, какъвто съм дребен, само от единия крачул на панталоните му цял ще се облека.

Той се обърна и завъртя камшика, без да удари нито единия, нито другия кон.

— Тия немци — продължи той, — добри хора са, кротки хора. Само, как да ви кажа, не работят като нас. Той, немеца, сутрин ще стане, ще закуси с хляб и масло, ще попуши с лулата и хе, като подскочи слънце, ще иде на работа. Стане ли дванайсет часа ще се наяде, ще почива и в два пак започва. Също като чиновници. А ний — нас ни дай да се борим с работата, като мечки. Леснина не търсим. И затъ, ако не се утрепим, както трябва, нито разбираме, че сме работили, нито хляба ни е сладък. Тъй сме ний българите. . .

Аз слушах и се усмихвах, но не казвах нищо. Това като че не се хареса на бай Василя, той ме погледа, усмихна се и пак започна:

— Тоя, Йоан Фердинандов, големият, дето го срещнахме, отива веднъж в Добрич и слиза в хотел «Зора». Вечерта си отива в стаята, ляга си и, нали е тежък човек, кревата — прас! Счупва се. Ами, счупва се! Дохожда хотелиерът — ти, кай, ще ми платиш кревата. Как, казва Йоан Фердинандов, аз не съм ли пътник, аз не съм ли си платил? . . . Комендия!

Разбрах, че бай Васил ме залъгва, за да може да кара по-полека, обърнах се и погледнах настрани: ето го паметника. Дошли сме до него, без да усетим. Както винаги се случва, всичко изглеждаше не тъй, както се виждаше отдалеч: оградата беше много по-широка, самият паметник — много по-висок, от хубав, малко посивял камък. Не беше руски паметник, а гроб. Отпред на паметника се виждаше някаква фотография.

— Чий е тоя паметник, бай Василе?

— На едно момиче, на един немец. Уби се само. Отрови се.

— Отрови ли се? Но тук. . . и други гробове няма.

— Те са нови. Там седем руски офицери са погребани. Тях скоро ги погребаха, през денеси, след биткага.

— Но защо се отрови туй момиче?

— Защо. За нищо. А, голяма афера беше то!

Той се обърна, настани се по-добре и като го видях как е доволен, че има нов повод да кара полека и да не мъчи кончетата си, дадох му цигара, запуших и аз.

— Голяма афера беше то! — започна бай Васил. — Оттогаз има-няма четири-пет години. Туй момиче беше на един немец. Тоя Йоан Фердинандов, дето го срещнахме, е богат, но онзи, бащата на момичето, беше още по-богат. Вайнер се казваше. Негова дъщеря беше, хубаво момиче, като капка. И добро — стар ли, млад ли срещне, ще го разприказва. И такова едно, как да кажа, види, да речем, слънцето като засяда, и ще каже: ай, че хубаво! Види кон или пиче и — ай, че хубаво! Имаме една баба Стояна, тя накрай селото живее, бедна жена, тя хванала веднъж петела си, взела ножа и излязла на портата — ще го коли. Ето че иде същото туй момиче — Ирмина, тъй се казваше — и: не бива, казва, бабо, да го колиш. Я какъв е бял! Я какъв е хубав! Не бива, кай, не бива да го колиш. На̀ ти един лев, ама няма да го колиш. Баба Стояна взема лева и пуща петела. На другия ден вижда, че иде момичето, хваща пак петела и грабва ножа. И пак откъртва един лев. Ами, такава е една вещица! . . . Хайде, Арап, хайде!

Та ще ви кажа, ваша милост, дохождат едно лято юнкери от Букурещ — нали тогаз румънско беше. Дохождат, ходят из кьра, мерят, пишат — карти правят. Във всяко село имаше по пет-шест души. Тия, дето бяха у наше село, всички слязоха в чифлика па Вайнера. И Ирмина все с тях. Вечер се приберат, нахранят се, починат малко, след туй засвирят — и танцуват. По харман беше, ще се събудя, гледам, кокошката подскочила, вече ще се съмне, а прозорците на Вайнера още светят — и танцуват, танцуват. Както и да е, отидоха си юнкерите, замина

и Ирмина в Букурещ. После си доде, пак замина и пак се върна. Ама друго стана вече момичето: не приказва не се смее. Ходи тъй, като пребито, или ще се спре и — мисли, мисли. . . И един ден зе, че се отрови. . .

— Отрови се!

— А, страшно нещо беше! Майка ѝ, горката, само дето не умря. Баща ѝ — и той. Стопиха се хората. Направиха тоя гроб, заградиха го и не можаха повече да живеят тука. Продадоха и си отидоха. А, ваша милост, страшна работа беше то!

Изкачихме баира, започнахме да наваляме надолу и конете сами започнаха да препускат. Освен туй тук дъждът като че е бил по-малко и пътят беше поприбъхтан. По едно време конете тъй се засилиха, че бай Васил с мъка трябваше да ги удържа и да внимава добре, да не би да ни обърнат някъде. Когато слязохме долу в равнището, показа се насреща и селото, дето отивахме. Но в същото време ние навлязохме в местата, дето само преди десетина дни бяха станали големи сражения. Цялата местност наоколо беше се смълчала, изтъпкана и оголяла, като че бита от градушка. Тук-таме — окопи, навред — черни ями от гранати. Разхвърляни дрипи, гилзи от патрони, оглозгани скелети на добитък. И — гробове, гробове. Тук ще са се били турци, защото на повечето гробове, наместо камък, какъвто тук няма, беше забита някоя тояга. Наоколо, подплашени от каруцата, разхвърчаваха се големи орляци от чавки, примесени с косове.

Бай Васил поглеждаше гробовете, много от тях засипани тъй набързо, че мъртвъците се виждаха, поклащаше глава и казваше:

— Горките! И тях майка ги е гледала. . .

Като изневидело връз нас налетяха глутница кучета, големи, охранени, зли, изгубили всеки страх от човека. Селото беше напуснато от хората и тия кучета се скитаха из полето, подивели и люти като вълци. На друго място, връз един яр от желта глина, се показа цял човешки скелет, изчистен, зеленясал,

усмихнат. Наоколо земята беше изтъпкана от ситни стъпки. И аз, и бай Васил го видяхме, но нито той, нито аз продумахме нещо. Нямаше хора, нямаше жива душа. В замъгления въздух над тия мъртви полета прехвърчаваха само черните орляци от чавки, размесени с косове.

Стигнахме в селото — село без хора, с празни, занемели къщи, с продънени хамбари, из които беше протекло жито. Скоро аз си свърших работата — и каква работа имах? — предадох едно писмо в щаба, взех друго. Починахме, нахранихме конете и след туй тръгнахме назад. Не исках да мина по тоя страшен път, из който додохме, и казах на бай Василя да избиколи настрана. После, не ми беше добре — усещах, че ще ме втресе, и полегнах в колата. С бай Василя повече не се занимавах и туй като че го усъмни. Навярно си мислеше: тоя човек, както ми каза да заобиколя, няма ли да ми каже сега пък да ударя за друго някое село? Безпокойството му растеше. Понякога слизаше, отиваше пред конете и като им дърпаше ушите, за да ги ободри от умората, мърмореше:

— Капна добитъка. . . капна. . .

Друг пък пак слезе, дойде до едно от задните колела, започна да го почуква и си говореше:

— Ето че и колелото се разхлопа. Шината ще излезе. Не върви днес и туйто. . . Не върви. . .

— Бай Василе — рекох, като се подигнах от каруцата, — карай право за село!

Той се качи, погледа ме, погледа, след туй се засмя и удари конете.

Сгуших се в яката на шинела, дадох гръб на вятъра и се помъчих да задремя. Някъде колата ме раздрусваше и аз отварях очи: виждах бай Василя замислен, понякога срещах усмихнатия му поглед. И пак задрямвах.

След час-два колата изведнъж спря и аз отворих очи.

— Ето паметника — каза бай Васил.

Обърнах се: оградата на паметника беше на няколко крачки.

— Чакай, аз ще сляза — рекох.

Влязох в оградата и най-напред се спрях пред паметника. На овална порцеланова плочка стоеше фотография на младо момиче. Хубави, светли коси, които трябва да са били руси, падаха на една страна и почти закриваха челото. Очите ѝ бяха големи, бистри, а усмивката. . . каква доверчива, радостна усмивка! Отдолу с едри букви пишеше: Хермина Вайнер. И още нещо друго.

После се обърнах и погледнах: току пред паметника, на един ред, лежаха седем гроба на седем руски офицери. Спрях се пред всеки един. На кръста на всекиго беше написано името на падналия, полкът му, мястото, дето е бил убит, датата. И под всичко туй, което аз не можах да запомня, стояха думите, незабравими завинаги: «Спи, верный сын Россіи!»

След мене вървеше бай Васил, спираше се, дето се спирах и аз. Но той като че с други очи гледаше и друго като че си мислеше. Чух го да мърмори:

— Хм. . . дохождали, пак дохождали. И тя е дохождала. Ей на̀ цветето. Туй цвете сега е турено. . .

— Какво има? — попитах. — Кой е дохождал?

Той разгъна отчаяно ръце, в една от които държеше камшика, и каза:

— Какво има ли, ваша милост? Все същото, все същото! Жени нали са, все са едно! . . .

Не го разбрах и погледнах към паметника. Нататък погледна и бай Васил. От овалния портрет се усмихваше Хермина Вайнер.

— Тия казаци — продължи бай Васил, все тъй отчаян, — аз ги познавам. Не познавам всички, но двама от тях ги зная. Преди битката бяха в наше село, в къщата ми бяха. Млади хора, хубави хора, юнаци. Додоха и засвириха с хармоника. Събраха се момичетата на немците, и моето момиче, и затанцуваха. Нашите момичета знаят да играят полка, от немците се учат. Свири хармониката и танцуват,

танцуват, а оння махмузи — дзън, дзън, дзън. . . Цяла нощ. На сутринта се започна битката. На другия ден ги донесоха на носилка — убити. Хей, ваша милост! Не ми бяха деца, а в къщата ми огън падна. Донесоха и други и всичките ей нà, тука ги погребаха. Оттогаз момичетата на немците и мойто момиче Неша дохождат тук през ден, през два и им носят цвете. Ей нà, Неша пак е дохождала. Познавам цветето от градината. . .

Хермина Вайнер се усмихваше. Усмихваше се на мене, на думите на селянина, усмихваше се на седемте юнака, които лежаха под земята пред нея. По-тъмни ставаха облаците на небето и вятърът свиреше през дъските на оградата.

Излязохме и се качихме на колата.

— Не ми е за друго — подзе все тъй угрижен бай Васил. — Най-после хора сме, християни сме, а и те, дето се казва, са ни освободили. Ама не е хубаво, кога човек си тури мисъл на сърцето — гледам, съхне момичето ми, вехне, замязало е на сянка. . .

Селото беше близо и тъй като между другите къщи се показа голямата бяла сграда, дето се виждаха да ходят войници и където навярно беше и комендантът, бай Васил се сепна, шибна конете и ние влязохме в селото със също такова препускане, както когато излизахме.

На стража

Като се събуди през нощта, Малинчев се огледа наоколо си и не разбра нито де е, нито какво става с него. Как беше попаднал тука? Какви са тия високи каменни стени, тия надвиснали сводове, тая тъмнина като в подземие? Накъдето и да погледнеше, Малинчев не познаваше кое какво е, объркваше се още повече и тъй се уплаши, че усети как сърцето му захвана бързо-бързо да тупа. Това трая много малко време. В следния миг като че се поразвидели, някаква обвивка като че се свлече и падна, всичко се смали и прие обикновения си вид. Малинчев си отдъхна и разбра, че са в джамията, където бяха дошли снощи.

Тогава той забеляза, че на прозореца, издигнат доста нависоко и изрязан дълбоко в дебелата стена, стои войник. Мека синкава светлина идеше отвън — месецът навярно беше изгрял, — но тая слаба светлина едва осветяваше само прозореца, стигаше до вътрешните ръбове на стената около него, а оттам нататък всичко си оставаше тъмно. Войникът седеше в единия ъгъл на прозореца, облегнат гърбом на стената, лицето му не се виждаше, но личеше, че е малко извърнат и гледа навън. Пушката му беше сложена напреки на колената му. Кой можеше да бъде тоя войник, ако не часовой? Един часовой имаше вън — тук, на прозореца — други. Повече от това — здраве, помисли си Малинчев.

Той отново щеше да заспи, когато друга мисъл го сепна: кой беше поставил тоя часовой? Той го виждаше за първи път. Снощи, когато заваля дъжд

и ротният каза да влязат в джамията, той се позабави вън, за да постави другия, външния часовой. Когато влезе вътре, беше тъмно и нищо не се виждаше. Навярно Карталов, ефрейторът, който тъй обичаше да се разпорежда, когато него го няма, е поставил тоя часовой на прозореца. И хубаво е направил. Тъй е по-добре, по-сигурно е.

Той искаше да стане, да излезе навън, да види какво има. Но как беше смазан и колко му се спеше! Тежък и страшен ден беше вчерашният: атаката им не успя и те се повърнаха назад, нестройно сборище, обляло поляните като мравуняк, шибано от градушката на гранатите, размятано насам-нататък като от буря. Газиха Кара су и едва не се издавиха. Събраха се в една гора, излязоха оттам на гъсти, стегнати маси и отново тръгнаха напред. После пак отстъпиха. А късно вечерта дойдоха в това село, напуснато и разрушено, останало между нашите и турските позиции. Бяха една полурота. Ротният беше изпратил тук-таме по едно отделение и оставаше само неговото, първото отделение. Облегнати на пушките си, капнали от умора, войниците стояха и го гледаха в очите, като че чакаха милост само от него. Заваля дъжд и добре че ротният каза да влязат в джамията. Сега момчетата спяха като заклани. Защо да става и да ги разбутва? Нека спят.

Особен човек беше Малинчев. Като всички войници от първия взвод, и той беше едър и висок, но нямаше техния юнашки вид, беше по-стар, малко тежък и отпуснат. Но имаше една добра усмивка, която никога не липсваше от лицето му, и без нея войниците му не можеха да си го помислят, защото той тъй се усмихваше и когато беше сърдит, и когато беше весел. Не викаше, не бързаше. Когато започнеше някаква работа, най-напред накарваше войниците да млъкнат и да го слушат. После бавно започваше да дава разпорежданията си и отначало като че нищо не се разбираше от тях, а на края всички виждаха, че е прав и че туй, което е казал, е найумно.

Раздаваха, да речем, хляб. Ако се оставеха войниците да го разграбят, щеше да има и сръдни, и разправии, защото случваше се някои от хлябовете да са смачкани, разтрошени или плесенясали. Малинчев постъпваше инак: заповядаше да постелят едно платнище на земята и да сложат хляба на него. Чакаше да мине нетърпението на войниците, успокояваше ги сякаш само с усмивката си. След туй изваждаше една костура, привързана с ремък за пояса му, и започваше подялбата: не даваше по цял хляб, а разрязваше най-напред хубавите самуни и всекиму даваше по равна част. След туй по същия начин разделяше по-лошия хляб и тъй — до последната троха. Все тъй, като по-стар брат, бавен и усмихнат, но сигурен в туй, което върши, той водеше войниците си навсякъде: на позиция, в сражение, в походите.

Такъв човек беше старшият подофицер Малинчев и затова укорът, който преди малко беше си направил, че не може да надвие съня си и да стане, не го остави спокоен и след като заспа. Отсега нататък той започна да се събужда често. Когато за втори път отвори очи, той видя сянката на един войник под прозореца.

— Какво правиш там? — попита Малинчев. — Кой си ти?

— Аз, г-н старши.

— Кой ти?

— Редник Ралев Коста Спиридонов, г-н старши подофицер! Рекох да пия малко вода. Намерих тук една манерка.

— Защо пиеш водата на човека? — каза Малинчев. — Кой е там на прозореца?

Войникът вече се връщаше, но се спря, обърна се и погледна към прозореца.

— Не знам, г-н старши, Ганю гаче ли е. Ганю, ти ли си бе?

Часовоят на прозореца на отговори.

— Той е, Ганю. Мълчи и се хили. . .

Войникът си легна, сламата наоколо зашумя.

— Хей, земляк — каза той весело, като се обръ-

щаше пак към часовоя на прозореца, — хубаво да вардиш, да не дойдат турците, че ще ни изловят живи. . .

Пак стана тихо и Малинчев затвори очи. Какъв сън го унася — като че го люлеят на люлка. «Слава богу, каза си той, вън нищо не се чува, защо да ставам?» И преди да заспи, той пак си спомни за снощната вечер.

— В случай, че ще трябва да отстъпите — беше казал ротният, — ще заемете селото, като го приспособите за отбрана. Знаете как става, нали? Ще укрепите крайните къщи, ще направите засеки из улиците. А джамията — и той погледна голямата каменна сграда, — джамията може да ви служи за редюит.

«Защо редюит? Какво значи то? Не е ли редут?» — мислеше си Малинчев и заспиваше.

Не мина много време и той пак се събуди. Часовоят на прозореца си стоеше все тъй, както по-рано. В нищо не беше изменил положението си, не беше сякаш помръднал и пак тъй поизвърнат, гледаше навън. «Браво на Ганя, мислеше си Малинчев, стои на поста си, както трябва. Добро момче е той, Ганю.» Искаше да му каже нещо, да го похвали, но тъй му се спеше! Спря само погледа си още веднъж на прозореца. Отвън идеше мека, бледа светлина, пропита с тишина, със сън. Тая светлина спираше само на прозореца, не можеше да освети дори часовоя. Лицето му не се виждаше добре, но изглеждаше, че се усмихва.

Зашумя пак сламата и Малинчев отвори очи: друг войник беше станал, отиде до прозореца, посегна и взе манерката, изправена тъй, че всеки лесно можеше да я види. Чуха се жадни, бързи глътки.

— По-малко пий! — викна му Малинчев. — Кой си ти?

— Аз, г-н старши. Проданов Илия.

— Земляк! — обади се друг войник и по гласа се разбра, че е същият, който по-рано беше ставал. — Я дай и на мене да си наквася малко устата.

Обадиха се и други войници и поискаха да пият. Малинчев не можа да се стърпи, поиска и той. Но в манерката бяха останали само няколко капки.

— Изпили сте я! Изпихте водата на момчето! — разсърди се Малинчев. — Дайте му манерката!

Войникът отиде до прозореца и остави манерката.

— Аркадаш, прощавай! — каза той. — Изпихме ти водата. Ганю, хей, Ганю! Продумай бе!

— Да не е заспал? — обади се Малинчев.

— Какво заспал! Гледа ме като котарак и се хили. Пустия му Ганю! . . .

Легнаха си всички и се умълчаха. Изведнъж се зачуха някакви странни гласове, гласове на много хора, едни пискливи и тънки, други по-гърлести и след тях бодро и високо се чуваше нещо като «хо-хо-хо!» — сякаш се провикваха някои.

— Какво е туй? — каза Малинчев.

— Четвърта дивизия е — обади се един войник. — Днес е дошла, ей там е зад баира. Войниците играят хоро. Аз още снощи ги чух.

В същия миг гласовете, които бяха замлъкнали се чуха отново, но сега по-ясно. Като че плачеха пеленачета, други гласове се смееха, чуваше се пак същото «хо-хо-хо!» И всичко това се объркваше, сливаше се и се проточваше в зловещ и страховит вой.

— Чакали вият! — каза Малинчев. — За каква четвърта дивизия ми разправяш ти, не чуваш ли? Чакали! . . .

Воят на глутницата стана по-ясен, по-близък и отведнъж спря, като че пресечен от нещо. Никой от войниците не продума. В прозореца се белееше същата мека и тиха светлина. Часовоят стоеше неподвижен и като че се усмихваше.

Мина се час, мина се повече. Започна да се разсъмва. Малинчев се събуди, искаше да си отвори очите, но клепачите му сякаш бяха се залепили. Все още го унасяше на сън. Изведнъж той чу:

— Я виж, виж. . . на прозореца. . .

Малинчев скочи, скочиха и войниците. На прозореца, където сега се белееше и светеше зората, седеше, пак тъй, както бяха го гледали през нощта, не часовоят, не Ганю, а турски войник! Той беше облегнат, почти паднал въз стената, лицето му беше черно, подпухнало, очите изцъклени, пушката му беше на колената. Ни един мускул не трепваше у него. Стоеше като вдървен.

Двама-трима войници се спуснаха нататък, един дигна пушката си, ножът се издигна и светна, но веднага се отпусна надолу.

— Умрял е, г-н старши!

— Убит. Не, не е убит. Няма кръв.

— Хъм, гледай. . . Умрял, както си стоял. . .

Тогава някой измежду войниците извика:

— А! Той от холера е умрял!

— Излизайте навън! — извика Малинчев.

Всички грабнаха раниците и пушките си и един през други избягаха навън.

•

Месец по-късно седмина от дванайсетте войници, които бяха преспали в джамията, между тях и Малинчев — те бяха пили от манерката на турчина, — излязоха от болницата и пеши тръгнаха да търсят полка си. Всички бяха прекарали холерата, вече оздравели, само че още слаби и затуй вървяха бавно и се подпираха на тояги, като старци. Много често седяха да си почиват. Тогава Малинчев, със същата оная усмивка, която не липсваше от лицето му, казваше:

— Гледайте си работата, момчета. Лека-полека ще стигнем. Нейсе, прескочихме ний трапа. Ще забравим всичко — болки, мъки. Само онзи турчин, хъм. . . като че го виждам и сега. Гледам го, седи на прозореца, мълчи и все ми се струва, че се смее. . .

[illegible]

Летопис (1912—1918)

Безотечественици

На булевард «Дондуков» има едно малко кафене — «Добруджа». Аз зная, че мнозина не са чували името му, нито подозират съществуването му дори. Защото това кафене не е като големите, елегантни локали, дето всеки ден ще намериш познати и непознати. Тук идат всякога едни и същи хора, идат тъй редовно и постоянно, както членовете на някое конспиративно общество посещават своя клуб, както болните от една и съща болест се събират в амбулаторията на своя лекар. Няколко пъти прочетох из вестниците съобщения, че там, в това кафене, ще стават събрания на добруджанци. Трябвало да се вземат някои решения. Аз не ходих на тия събрания. Но все пак имах неотразимо желание да отида там когато и да е, макар и не на събрание.

Намерих го лесно. Отдалеч очите ми се спряха на новия голям надпис. И макар да имаше нещо жизнерадостно и дори весело в едрите отчетливи бели букви на ясносин фон — сърцето ми болезнено се сви върху това родно име, което четях, стори ми се да пада невидим траурен креп. Влизам вътре. Само няколко души посетители. Най-бедна, найскромна мебел — никаква разлика от безбройните малки кафенета на предградията. И в самите посетители познати от нашия край аз не видях. Приказваха за най-обикновените злободневни работи, банални закачки и шеги. Аз си поръчах кафе и зачетох вестник, разочарован в надеждата си да намеря тук тежката скръб и болезнения спомен за изгубения роден край. . .

Но ето влязоха наведнъж голяма група хора. Изглежда, че тия, които бяха вече в кафенето, добре ги познават и са ги чакали. Събраха се наедно всички, разговорът стана по-шумен, по-оживен. Но и това беше предишният празен, лекомислен разговор. Разочарованието ми растеше и аз пак се вдълбочих във вестника си. Внезапна тишина настъпи след малко. Повдигнах очи: говореше сега ниско само един възрастен, вече побелял човек. Дочувах откъслечни думи: «Добрич. . . Силистра. . . Балчик. . . Училищата. . . Може ли да се търпи.» Аз знаех вече какво се говореше. И гледах под моя вестник тия хора. Всички слушаха, но мнозина не гледаха вече тоя, който говореше. Очите им, неподвижни и съсредоточени, гледаха някъде в пространството. Замечтаният поглед на хора, чиято мисъл лети някъде далеч. . .

Да, разбирам вече всичко. Сърцата се разкриваха, обливаха се в кръв. И през трепетните думи, подобно видения насън, минаваха чудните, далечни картини на родния край. Какво виждаха тия тъжни, замечтани очи? Може би широките, пространни полета в празника на тяхната пролет и красота: високи, изкласили ниви, леко полюлявани от вятъра, като широко смарагдово море. Виждаха родната степ, излегната под грейналите лъчи на слънцето, като засмяна, девствена хубавица, раздиплила до безкрайните хоризонти зелената си атлазена дреха с разкошни, причудливи бродерии от жълт синап, ясносиня метличина и огненочервени макове. И над всичко това едно необятно, дълбоко лазурно небе, изпълнено с блясък и лъчи, с дъх на билки и с песните на трепетни чучулиги. . .

Картини на някогашните хубави дни. А сега? Сега, както тука, и там е зима. Под облачното, безутешно небе заснеженото поле глъхне в безмълвие и скръб. Няма стада, няма пеещи звънци. Селата чезнат, засипани със сняг, и само далеч някъде самотни вятърни мелници лениво и тежко въртят големите си крила, сякаш издигат се и падат ръце,

безнадеждно призовават и молят. . . Навсякъде тишината на замръзнало море. И в тия бели безлюдни полета вятърът гони черни, отскубнати кой знай отде бурени. Така е било цяла зима. Но сега може би това навява по-тъжни мисли, защото напомня участта на печалните изгнаници, прокудени далеч от своя роден край. . .

Зима — това са дните на почивка и веселби. Но дали има радост сега за тия хора с буйни, смели души, широки и открити като техните полета? Чуват ли се там песни, свирят ли гайди, кавали? О, не! Аз виждам как от мълчеливите кръчми излизат приведени мрачни хора, с неуверени, колебливи крачки, сякаш измъчвани от някаква болест — може би пили много, но с още незаглъхнала болка на душите, с неуспокоена ядна мисъл. Те се прибират рано и аз виждам как вратите нервно се захлопват, лампите без време се угасят, защото вън звънтят сабли и шпори, улицата се пълни с пияния смях и чуждата реч на нахалните завоеватели. . .

Да, голяма е скръбта в тоя край. Добруджа не е наша вече. Едно траурно име, един болезнен спомен в паметта на цял народ. Скърбят, зная, всички. Всеки ден аз чувам да се повтаря: «Моля ви се, житницата на България! Най-плодородният край. Елдорадо.» И вещо се изчисляват изгубените богатства, селата, градовете. Милите тия хора, те тъй убедително и хубаво приказват! И вярвам, че скръбта им е искрена, но все пак това не пречи ни на техния апетит, ни на техния сън. Голямата, непоправимата загуба е за други. Онези, които нямат вече свой роден край, своя родина. Онези, от душите на които е изтръгнато нещо, което оставя пустота на отчаяние и скръб, оставя вечна, неизцерима рана. Те са мъртъвци, които бродят като печални, безутешни сенки в света — тъжната участ на Пиер Шлемиля — човека с изгубената сянка. . .

Как стана всичко това? Как се случи? Нещастие, което дойде като гръм и болката от което расте всеки ден. Спомням си, бях в една болница в Бургас.

Една сутрин виковете и охканията в превързочната ме събудиха по-рано отвсякога. Станах и намерих нови вестници на масата си. Взех един и вниманието ми се спря на съобщението: «Смесената румъно-българска комисия е привършила работата си. Новата граница започва 13 км на запад от Тутракан, 13 км на юг от Добрич. . .» Вестникът падна от ръцете ми, почувствувах сълзи на очите си и една скръб, нетърпима скръб. . . 13 км на юг от Добрич! Значи, всичко, всичко е свършено вече! А преди това аз знаех за нахлуването, знаех това, което се искаше, но истината, страшната истина сякаш едвам сега се разбираше. Така, гледайки още непогребания мъртвец, в тъпата, опияняваща тъга, всичко ни се струва като тежък, кошмарен сън. Но когато скъпият покойник се скрие в тъмния гроб и върху ковчега остро и пронизително зачука хвърлената пръст — сякаш едвам тогава сънят престава, става всичко ясно и непоправимо и душата изпуща отчаяния, горък вик. . .

Все там в една топла ясна вечер аз гледах през прозореца на болничната стая към морето. Далеч се изправяха мълчаливи планини и пълният месец чертаеше златен пламтящ път върху тъмните води на морето. Дочувах възторжените звукове на «Шуми Марица», от време на време се издигаше високо ура. Аз знаех, че тая вечер заминават с параход 31. и 44. полкове. Войници от Силистра, Добрич, Балчик, Каварна — от полетата на цяла Добруджа. Не можах да ги изпратя, отдалеч просълзен аз слушах и гледах. Войната се свърши и те се завръщат. Но къде, къде ще отидат те сега? И струваше ми се, че това не беше ура, а някакво глухо, болезнено стенание. Параходите напуснаха пристанището, видях ги да преминат пламтящата, грейнала струя на месеца и след това да се губят в тъмното море техните ярки, червени огньове. Аз гледах и ми се струваше, че тия параходи, които изчезваха в морето и в нощта, никога няма да стигнат някакъв бряг, че те, подобно на тайнствените кораби-скитници в легендите, вечно ще странствуват, вечно ще търсят нещо изгубено и скъпо. . .

Събуждам се, като от дрямка. Да, ето що вижда съсредоточеният, унесен поглед в тишината на това малко кафене. Поглежам към другата маса. И там същите широкоразтворени замечтани очи, същият едва чуван шепот: «Силистра. . . Добруджа. . .»

Всички живееха с една мисъл, една скръб. Под общото чувство на болезнена носталгия това просто, малко кафене се превръщаше в някакво оброчище, някакъв странен скит, гдето се служеха мълчаливи задушевни литии за тъмен, далечен бог. . . И всички тия хора, които срещам за първи път, изведнъж ми стават тъй близки и познати, сякаш съм бил много, много години наедно с тях.

Аз плащам кафето си и излизам. Но утре аз пак ще дойда.

Те победиха

Разхождах се един ден към семинарията. Далеч пред мене се простираше заснеженото шосе, безлюдно и пусто, само с безкрайната си върволица телеграфни стълбове, и в някаква умора и безнадеждност преваляше и се губеше зад хълма. От двете му страни дърветата и храсталаците на градината се тъмнееха неподвижни и сънни, потънали в дълбока замислена тъга. И над пространния парк, над дворовете и редките здания стоеше неподвижна, пепелява мъгла. Ниското, близо до хоризонта слънце потъмняваше и чезнеше в тая мъгла, безжизнено и хладно, като угасваща комета, предметите губеха строгите си реални очертания и целият пейзаж добиваше странната призрачност на сън, наумяваше фантастичното видение на приказка. Но високо в небето, чисто горе от мъгла, ясно и отчетливо се изправяше Витоша, засипана със сняг, царствено горда, унесена в спокойна, тежка мисъл, с неподвижен поглед, който сякаш търсеше далечни спомени в изминалите векове или надничаше в бъдащето. . .

Аз стигнах до пътя, който се отделя за семинарията, спрях се и дълго гледах. На тоя път се бяха спрели десетина биволски кола. Носеха каменни въглища. Едни широки, грамадни кола, сякаш поставени на колелета малки кораби, пълни догоре с въглища. Керванът почиваше. После коларите станаха и с високи, непрекъснати викове, в които пак прозвучаваше една нота на нежност и обич, заподканяха тежките биволи. И те, привели глави, изопваха ниски като стълбове нозе, тежкият кораб за-

скриптяваше и тръгваше из стръмния, тежък път. . .

Отминах по-нататък. Изведнъж ми дойде на ум за една малка скулптурна група, която видях на последната художествена изложба — «Те победиха». Един бивол с широк, масивен корпус на ниски нозе, корпус, в който се таи голяма, неимоверна сила, широко, виторого чело с някаква тежка и апатична, но упорита мисъл. До него — един селянин, опълченец, с широки плещи, с преметната на рамо пушка, с открито, широко чело, на което стои същата тежка, но упорита мисъл. Чувствуваше се една задушевна обич, една безкрайна привързаност между тия две същества, чувствуваха се невидимите връзки на обща, еднаква съдба. . .

Когато бях в изложбата, пред тая малка група имаше струпани много посетители. «Боже, колко хубаво!» — шепнеха с пламнали очи млади, хубавички момичета. Някакъв строг, навъсен господин, с карне и молив в ръка, продължително се взираше през сините си очила. А добродушен, пълничек буржоа високо и смело казваше: «Да, това е вярно! Те победиха». . . Може би той виждаше само един ядовит сарказъм, хвърлен в очите на надути самохвалци. Може би другите се любуваха на оригиналното другарство на човека и животното. Може би. Но и тъй да беше, аз все пак бях уверен, че всички дълбоко в душата си чувствуваха една голяма художествена правда, виждаха един вечен и хубав символ. . .

Аз зная с каква привързаност, с каква голяма обич се отнася нашият селянин, той и цялото му семейство, към немия безгласен работник — бивола и вола. Другар на цял живот, на весели и тъжни дни. С него наедно той, уморен и приведен, върви след ралото от сутрин до вечер. А малки, дрипави немирници, които никога друг път не биха могли да се заврат на едно място, цели часове, цели нощи се скитат в полето, пазят и пасат тия любими волове и биволи. И връщането от пасбище или от работа е всякога една интимна радост в цялата къща. Галени имена, милувки. . . И гледаш, някой малък, червен

като божур тантурко, едва пристъпящ, подкрепян от засмяната майка, подига се и безстрашно подава суха кора хляб на «Сивча». И кроткото, добро животно предпазливо посяга с влажния си грапав език, добродушно пъхти с мокрите си, широки ноздри и в големите му черни очи грее голяма няма радост. И така е във всяка селска къща. Някога, в загиналите вече религии, това е било един култ. Край бреговете на Нил много храмове са се издигали и много жреци са служили в тях на звездочелия Серапис. Тоя култ невидимо живее и днес. Всеки знае голямата скръб, която селянинът, цялото семейство, изпитва, когато умре — или пък му го отнемат — вола, бивола. Че за това има цяла сълзлива литература! Боже мой, викат авторите, какво ще прави бедният човек, изправен пред глада, пред жестокостта на лихваря. Нещастно резоньорство! Всякога то е способно да направи една права мисъл, едно чисто и задушевно чувство — вулгарно и грубо. Защото не е работата за някакви пари, за някакъв лихвар. Има много дни, когато тоя затворен и студен човек внезапно се разчувствува, душата внезапно кипва и той е готов да остави пари за два вола на първия кръчмарин, без да скърби. Но сега той плаче сам, плачат децата — плаче жената. Защото волът, който е умрял или е отнет, оставя същата празнина и скръб, като кога умре човек от къщи. Изчезва една душа, изчезва нещо обично и свидно. . .

Аз зная краища в България, дето на воловете казват «ангели», и когато момите и младите булки, връщайки се от чешмата с пълни менци вода, срещнат на пътя си тежкото, равнодушно животно, което спокойно и важно върви по средата на улицата — те, младите булки и моми, се спират, струват му път, както това биха направили пред белите коси на един старец, пред свекъра или пред всеки почитан човек. Нали това е трогателно и мило? Нали в тая почти суеверна почит блика широката вълна на признателност и обич към честния, беззаветен работник? Това са същите чувства, които Кардучи е вложил в

своята малка и проста, но тъй хубава песен за «Вола».

Това е силуетът на единия.

А другият, широкоплещестият, здрав, с наивна и девствена душа селянин — и той е същият жрец на труда. Когато пролет крушата се разлисти и кукувицата закука, това е човекът, който мечтателно и радостно брои, за да види колко ризи ще скъса това лято. Да, ризи, които ще се скъсат от работа, от обилен пот. Човекът, който под високото, ведро небе, замислен, но с обнадеждено сърце бавно крачи и с широк, уверен размах засява житните зърна в черните недра на земята. Сега той е мълчелив и религиозно сериозен и неговият труд достига тържествеността на обряд, на свещенодействие. А няколко месеца по-късно той, щастлив и доволен, изправен пред зелената, изкласила и буйна като морето нива, туря ръка на сърцето си и шепне: «Сполай ти, боже. Добър плод ни си дал. . .»

И когато една вечер камбаните в глухото малко село тревожно разнасят зловещата вест за войната, той със същата загриженост, спокойствие и твърдост се готви за новия труд. Труд също тъй тежък, като една сентба, като една жътва. И ето те и двамата напущат родния кът, тъгуват за милувките и смеха на малките палави любимци, скитат се далече по чужди пътища, под чужди небосклони. Но навсякъде те показват своите беззаветни усилия, изпитана душа, железни мисци и сила. Победи гърмят една след друга. Светът се учудва, светът очарован гледа: и далече, всред посърналите пустини на Чаталджа, под дъждовното небе, в кални пътища, той сбира тях — двамата другари. Да, те победиха!

Еднаква добросъвестност и усърдие и във войната, и в мирния труд. Аз си спомням как тоя честен, добър селянин, тъгуващ сред боевете за своите ниви, често вземаше шепа пръст, размазваше я между пръстите си и казваше: «Да, харна земя. Захар!». . . И може би той, широкоплещият работник, влюбен

в земята и труда, изправен на брега на Мраморното или Бялото море, също като мужика на Горки, загледан в безкрайната ширина, с въздишка е казвал: «Ех, да беше поле това. . . че да го разореш!. . .»

Сюблимен герой в боя и в мирния труд! И сега, в тия тежки, безрадостни дни, в едно тъмно упование аз го виждам да се изправя пред мене, да расте като мощен, гранитен исполин, здрав, силен, с девствена чиста душа, с една вяра и една обич: земята и труда. А ниско при неговите нозе, малки, дребни хора горещо се препират за него, викат, махат ръце, вещаят неговите съдбини, чертаят пътя на щастието му. Но никой достатъчно не го разбира и никой достатъчно не го обича. А той — сега са зимни дни и се попийва — накрехва нехайно рунтав калпак, очите му дяволито се смеят, подмигва лукаво и казва: «Дявол да го вземе! Ще пусна една червена бюлетина, да видим какво ще излезе!». . .

•

Когато се връщах, отново срещнах кервана коли. Те бяха стоварили някъде въглищата и сега си отиваха. Бавно и спокойно пристъпваха тежките красиви животни и на виторогите им чела се четеше сякаш веселото доволство на изпълнен дълг. На последната кола на кервана седеше един доста стар селянин, в солдашка без пагони шинела и загледан мечтателно в лилавия запад, ниско, като за себе си, тананикаше нещо. . .

Отиват си в къщи. Аз гледам дълго след тях. Те ще избикалят много, защото през големите улици с гладък паваж, дето сега се скитат елегантните дами и мъже с уморени от скука погледи, там строгите стражари не ще ги пуснат. И някъде далеч при Коновица, дето наместо електрически глобус кротко грее луната, те ще спрат пред малка, бедна хижа. С вик и шумна радост ще ги посрещнат рояк боси,

палави дриплювци. . . И когато той, уморен от тежкия труд, вече притвори очи и сън го обори — още веднъж ще си спомни за своите другари — те са близо, дели ги една стена само, и той чува тежкия им дъх и спокойното, монотонно преживяне.

А рано на другия ден те отново ще подемат своя труд.

На старата граница

Ония, които не са имали щастието или простата възможност да видят поне веднъж в живота си море или граница, всякога таят в душата си неясни предчувствия за нещо загадъчно и странно. И може би те не се лъжат. Защото човек, застанал на скалистия отвесен бряг, под който блещи, играе и шуми безкрайната водна пустиня, застанал на оная рязка черта, дето свършва една земя и захваща друга, непозната и чужда — и тук, и там, той еднакво стои пред една загадка, пред една тайна. Има, освен това, нещо твърде екзотично, твърде изключително и хубаво в живота край едно море, край една граница. Хората на крайбрежията познават и уседналия, някак спокоен и тежък живот на сушата, но познават и капризния нрав на морето, познават бурите, опасностите му. А край една граница в привичния начин на живеене, в познатите, собствени нрави невидимо се преливат хиляди тънки струи от живота и културата на една чужда раса. И животът тъй става по-колоритен, по-разнообразен. Морският бряг и границата са тия широки прозорци, тия открити веранди, от които може да се обхванат други простори, да се надникне в други мир. Границите често се менят. Макар и по-рядко, понякога и моретата напущат бреговете си. Но и от една някогашна граница, и от едно изсъхнало море всякога остават неизличими следи, които продължават да говорят за един изчезнал, но странен и непознат живот.

Аз никога няма да забравя тия дни, които някога прекарах край една граница. И с радост, и с тъга

сега си спомням за тях, защото всичко това е само спомен, само минало. Тая граница не е вече такава. Но аз зная, че там ни времето, ни хората са успели още нещо да променят. Навярно всичко е тъй, както някога. Сред широкото безкрайно поле пак се простира тая правилна, равна ивица, всякога по-зелена, по-светла от цялото поле. Тая ивица, прилична на развита копринена лента — това е границата. По самата ѝ среда върви бял, равен път. Път, тръгнал някъде изпод тъмните сенки на далечни замислени върби, между клоните на които блещят сребърните води на Дунава. После той поема равното, открито поле, спуща се и се изкачва по ниски хълмове, но върви все направо, върви с нетърпението на самотен пътник, бърза да стигне тъмните вълни на Черно море. Да, аз помня всеки кът, всяка извивка на тая граница. И сега още стоят навярно малките, самотни здания на постовете, стоят и белите километрични камъни, побити върху ниски зелени могили. Всичко е тъй, както някога. Само белият равен път е безплоден и пуст. Някога той сякаш деleше не само полето, а и самото небе, и въздуха дори. От двете му страни, като ярките бои на две чужди знамена, блещяха зелените жита у нас и жълтите, грамадни квадрати на цъфналата рапица — отвъд. Тогава над постовете се развяваха трицветни флагове и всякога по пътя се мяркаха самотните силуети на патрулиращите войници. . .

Сега тихо и безмълвно е там. Безстрастни и замислени бродят след плуга орачите. Навсякъде бродят и овчари. Някога те се държаха по-далеч — сега стадата се реят върху самата граница. Тъй свободно и непринудено те ходят върху всяка старина: напуснати гробища, обрасли в бурен и засипани развалини. . . Овчарите, незлобивите деца на полето, това са хората, които по-често от всички други се спират върху всеки остатък, върху всяка следа от миналото, мечтаят, замислят се върху тях. . .

И сега аз най-често си спомням за него, оня добър старец, моя приятел, с когото тъй често и задушевно

беседвахме в тихите топли вечери. Навярно сега той изглежда много по-стар, някак внезапно, изведнъж остарял. Той не е тъй приказлив и весел, както някога, и върху лицето му лежи сянката на мъчителната горест, която лежи и върху целия тоя край. Някога, зная, в чантата си — хубава, овчарска чанта с тежки големи пискюли — той носеше единствената си, най-любима книга — Вечния календар. Дали я носи и сега? Или, може би, той горчиво се е разочаровал и в нея? Защото тая книга, изпълнена с най-уверени, категорични предсказания, не можа все пак да го предупреди — да му подскаже това голямо нещастие, което доде тъй неочаквано, тъй жестоко и неоправдано. . .

Сега е пролет. По зеленото чисто поле, обляно от меките сребърни лъчи на слънцето, весело и леко бродят стадата. Някаква тъмна, сладостна песен ронят трепетните звънци. Аз виждам добрия старец. Виждам го там, дето най-често се срещахме. Той е близо до някогашната граница. Върху ниската кръгла могила, покрита с млада зелена трева, се белее каменният стълб. Старецът хвърля ямурлука си, при него остават да лежат кучетата; сам той напуща стадото и тръгва към побития камък. Той пристъпя близо до него, сваля шапката си, косата му се белее като сняг и за да вижда по-добре, коленичи. Той иска да прочете пак надписите на камъка. Тия надписи, които новите пришелци не знаят и затова още не са ги изличили. Една малка тайна, една скъпа реликвия, която пази полето, която знае само той. И приведен той чете: «България, 83 клм. 2. V. 1900.» И някъде по-надолу, набързо и небрежно надраскани, още тия думи: «Ефр. Игнат Стоилов, 8. полк.» Да, това, което той хиляда пъти е вече чел. Той тъй добре познава тия думи, че ясно ги вижда и със закрити очи. Все пак той още се взира в тях, стои гологлав, коленичил. Може би устните му шепнат нещо, може би из угасналите безжизнени очи капят едри сълзи. България! Какъв дълбок и нов смисъл има тая дума. Как трепва и боли

душата, как всяка буква дълбоко се врязва в нея, всяка буква открива жива, мъчителна рана. И защо трябваше това да се случи, с какво те заслужиха тая участ? Загледан в това име, коленичил и гологлав пред белия, побит камък, върху зелената ниска могила, той стои сякаш над някакъв гроб, в който е легнал скъп, непрежалим мъртвец. . .

Милият, добър старец. Той дълго, дълго седи тъй. И когато с глуха, дълбока въздишка се изправи, все тъй гологлав, с чистия сребърен сняг на косите си, той се обръща сега на запад и просълзените му очи се спират някъде далече. Да, там, зад тия ниски зелени хълмове, по които се извива и преваля път и едни след други отбягват телеграфни стълбове, дето слънцето е увиснало и скоро ще се скрие — там някъде е новата граница. Боже мой, веднага зад тая черта почва друга, родна, хубава земя. Че там и въздухът е друг, и слънцето грее по-силно, и небето е по-хубаво и по-синьо. И всеки кът е там градина, и цветя, и песни. И хората там са добри, всякога засмени, щастливи. Това е чудна земя, това е рай. И как неотразимо привлича тя, как зове! Някога и тук беше тъй, но това като че не е било, като че е сън. И сега там, на новата граница, по неутъпканата още пътека вървят те, добрите някогашни приятели. Той вижда тия румени хубави момчета в сиви шинели, с преметнати на рамо пушки, ножовете на които проблясват на слънцето. Те вървят бавно, от време на време се спират и гледат насам. Те си спомнят, те мислят за тук. Той вижда как в чистите, детски още погледи минава тъмната сянка на една голяма скръб, припламва и внезапният огън на една безкрайна ненавист, огънят на една свята и непорочна жажда за мъст. . .

Но те ще додат пак, те трябва да додат! И старецът сяда и с разтреперани, немощни ръце търси пак в чантата си Вечния календар. Той го намира и в страстно неудържимо желание, в някакво добродушно злорадство той бърза да намери по-скоро тъкмо тая страница, запомнена, отбелязана вече, дето стои

предсказанието, че след една година, след две може би, но скоро, твърде скоро едно царство ще пропадне и ще се разсипе и един цар ще изгуби своя трон. Справедливо възмездие за тежък грях, за алчно хищничество на чужда земя. И това ще стане, непременно ще стане. Той вярва пак в своята книга; той се успокоява и душата му се облива от топлата вълна на примирение и надежда. И той подига очи: далеч зад зелените хълмове слънцето вече залязва. Ето, скрива се почти. То е тъкмо на запад и само̀ сякаш принадлежи на оная чудна земя. Струва му се, че нежен и ласкав поглед се спира върху него и последните, меки лъчи идат като тиха задушевна милувка. . .

На старата граница скръбта за изгубената родина е много по-силна, отколкото вред другаде. Тук, близо до чуждата земя, по-силно някога се е чувствувала привързаността към своята. И сега там животът и на най-последния, най-наивния и беден човек добива по-дълбок, по-значителен смисъл, защото в неговата душа по-силно блика сега чистата струя на скръбта за родината. И тая скръб е голяма и обща. Тя е широка и силна, тя дава на девствената народна душа тая глъбина и творческа мощ, из която се раждат най-хубавите песни, най-хубавите легенди. Те са прости, те са безхитростни, но хубави. Защото в тях душата влага всичко най-скъпо, което има: тъгата и спомена за миналото, мечтите и надеждите за утрешния ден. . .

Пирин

На една вечеринка, в късните часове на нощта, когато веселието достига най-неудържимите си и буйни пориви, млади хора запяха една позната песен — хубавата песен на Пирин. Въодушевлението изглеждаше да е голямо и общо, в очите на всички гореше огън, върху челата падаха кичури коса, чашите високо се издигаха, ръцете се размахваха в смели и заканителни жестове. Беше ли това предвзето и притворно рисуване, или дълбоката и неотразима прелест на тая песен наистина трогваше и вълнуваше всички? Не зная. Но сам аз бях обзет от силно вълнение, едно смесено чувство на скръб, благоговение и възторг, защото пред мене възкръсваше далечен спомен, и тъжен, и хубав.

През май 1913 година пътувахме от Демирхисар за Дойран. Бяха горещи и задушни дни и слънцето хвърляше върху пожълтелите полета тропически жар и ослепителен блясък. По прашното и нажежено шосе войниците вървяха изнемощели, приведени под своя товар, почернели и прашни, с болезнени и трескави очи, в които сякаш стоеше една неизменна молба за почивка, за сянка и за вода. Все пак колоната се движеше бавно, но твърдо и стегнато, с това безропотно търпение и с тая почти трогателна упоритост, които, покрай подвизите на бойните полета, бяха създали и друг, едва ли не по-голям и по-удивителен подвиг — подвига на едно безкрайно мъченичество.

Едва в Рупелското дефиле върху нас полъхна облекчителната и ведра прохлада, която идеше от

Струма. Ние минавахме по големия железен мост и под нас шумеше реката, многоводна и широка. От двете ѝ страни, отвесно и право нагоре, подобно на исполински стени, се издигаха стръмни планински урви, изпъстрени със синкави сипеи и тъмна гора. На другия бряг спряхме и се обърнахме назад. Далеч някъде, в посоката, откъдето идеше Струма, в чистия и лазурен фон на небето, като че изрязано и включено в рамка между стръмните стени на прохода, далеч на север, като загадъчно и странно видение, издигаше се самотна и висока планина, покрита още със сняг, сякаш цяла изваена от чист и девствен мрямор. Върху нея блещяха брилянтните искри на слънцето, обграждаше я отвсякъде нежната синина на небето. Това беше Пирин.

Войниците, забравили умората, подпрени на пушките си, гледаха, учудени и възхитени. Тия, които още пристигаха, отиваха при тях, образуваха се големи групи, простираха се и сочеха ръце. Лицата оставаха неподвижни, очите гледаха мечтателно и унесено, отсечено и кратко се чуваше: «Пирин!» И всеки замълчаваше, защото това, което пълнеше душата, беше много силно и дълбоко, но като че за него нямаше думи. . .

За първи път виждах Пирин и аз. Не изпитвах и най-малкото разочарование. Пред моите очи стоеше същият тоя образ, който е възставал във въображението ми сред епичния лъх и суровите картини на хайдушките песни. Аз виждах Пирин наистина хубав, горд, изправен високо в небето и оттам, в царствено величие и могъщество, спрял тежък и неподвижен поглед над всички други планини и усои. И властно и неотразимо възкръсваше едно голямо минало, многоцветният и кипящ живот на цели векове, в които има толкова много величие, толкова много поезия и красота, че не едно събитие е добило фантастичността на приказка и не една личност продължава да живее в боготворението на мит. Над тая земя, в която страданието и скръбта са и сега тъй големи, както преди векове, като че небето е било вся-

кога по-високо и бог — по-чужд и по-глух. И молитвите и упованието, любовта и надеждите от всички хижи, от всички измъчени души са стигнали само дотук, до Пирин. Едно близко и родно небе, в което те са търсели тоя бог, тоя промисъл, който един е бдял над тях. И неговото име, благоговейно и радостно прошепвано от хиляди уста, е: Пиринският цар. Може би най-обичаният и най-желаният цар на земята.

Колко много подвизи, колко свето мъченичество и колко безкръстни гробове на всяка пътека и на всяка чука на тоя Пирин! Пирин, по чиито снежни урви цъфтят еделвайси, Пирин с цветните си и зелени ливади, с прохладните сенки на вековните си гори, Пирин с овчарите и ваклите стада, със студените си кладенци и сините си бистри езера, в които се къпят самодиви. Понякога природата щедро изсипва много красота и много дарове само на едно място и свързва за всякога с него съдбите на един народ. И както в древните религии, в душата на народа се поражда и живее една мистична обич и поклонение към това място. Пирин има това поклонение и тая любов.

•

Ние продължихме своя път и след няколко дни вече бяхме в Дойран. Из улиците на града, между хилядите войници от разните полкове и дивизии, срещаха се тук-таме млади хора в зелени униформи и каскети. Това бяха четници, които, както казваха, готвеха се скоро да заминават. Показаха ни веднъж и войводата на четата: млад човек, висок и хубав, с бледно нежно лице и мечтателни очи. Нищо сурово и хайдушко, нищо заповедническо и властно нямаше у тоя замислен и мълчелив момък.

Нашият лагер беше на една височина над самото Дойранско езеро. Една хубава топла вечер, ние седяхме пред откритите палатки. Беше вече тъмно, езерото не се виждаше, но целият мрак като че се

беше събрал над земята, защото небето, по което горяха безброй звездици, беше по-светло и на хоризонта се открояваха тъмните и тежки масиви на Беласица и Круша. Наблизо под нас градът блещеше с безбройните си осветени прозорци, подобно на грамаден полилей, увиснал ниско в мрака. И там някъде, в прибрежната част на града, дето беше дървеният кей, чуваше се висока глъчка. Скоро от кея почнаха да се отделят малки огньове, които плавно се задвижиха напред. По тъмното и невидимо езеро тръгнаха лодки. Там се пренесе и глъчката. Един другар се завръщаше в тая минута от града и ни съобщи, че това са четниците, които утре заминават, цял ден са се веселили и сега ще правят разходка с лодки по езерото.

Ние заследихме огньовете, които лъкатушеха и се движеха като блуждаещи светулки. Глъчката престана изведнъж и настъпи дълбока и безмълвна тишина. Внезапно гръмна музика. Свиреха песента на Пирин. Но музиката замлъкна, щом свърши първият куплет. Веднага хор от силни мъжки гласове подхвана същата мелодия. Посред тихата лятна нощ високо и ясно се издигаше песента, разливаше се и звучеше в широки, трепетни и страстни струи. Огньовете тихо се движеха, лодките и хората не се виждаха и сякаш из мрака на една бездна излизаше възторженият и тържествен възглас: «Планино, Пирин планино, колко си, Пирин, хубава!» Хорът замлъкваше на свой ред и след него почваше музиката и в нейните звукове по широко и по-силно трептеше това могъщо и непонятно чувство, за което думите на самата песен бяха малко и не достатъчно изразителни.

Рядко аз бях виждал нещо тъй величествено и хубаво. Звездната нощ, мълчеливите планини, натрупаните войници от лагера, тъмното езеро, тоя хор и тая музика. Това не беше разгулното и грубо пеене на весела и безгрижна компания. Това приличаше повече на странен и тържествен обред, на възторжен и религиозен апотеоз. Далеч зад Беласица се

виждаха спрени бели облаци. От време на време там проблясваха светкавици, които запалваха минутни отражения в тъмното езеро. Там някъде, зад тия облаци, беше Пирин. Като че тая песен и любовта, и поклонението в нея стигаха до него и тия далечни и мълчеливи светкавици сякаш бяха радостните тръпки на една могъща и родна душа. . .

Лодките се доближиха и към нас, високо и шумно, се разсипа цяла буря от гласове, един вихър от възторг, опиянение и радост. После те постепенно почнаха да се отдалечават, блуждаещите огньове намаляваха, но хорът се редуваше с музиката и далеч вече, като заглъхващо ехо, с една трогателна настойчивост и беззаветна любов замираше рефренът: «Колко си, Пирин, хубава!». . .

Отпосле почти цял месец ние прекарахме наедно с тия четници. На нашата позиция те имаха найвисокия и самотен връх, едно истинско орлово гнездо. Оттам те надничаха и поглеждаха към оная страна, дето още имаше робство и отдето още идеше ехото на страдание и скръб. И всяка вечер те запалваха на своята височина голям огън — предвестна звезда в мъчителните и тъмни нощи там долу, в полето. . .

На тая същата височина аз срещнах веднъж войводата на четниците, отдавна вече наш познат и другар. Знаех вече много нещо за него. Знаех, че той дълги години е ходил по планините, че е бил близък и доверен другар на Апостола, Енидже-Вардарското слънце. И близостта му до тоя легендарен войвода, всичкото възхищение и любов към когото е тъй силно изразено в това име, което му е дал народът, тая близост, която криеше спомените на много подвизи, после умът и безсъмненото благородство, което се виждаше във всяка постъпка и всяка дума — всичко това пораждаше едно непринудено и искрено уважение към него. Както всякога, аз го намерих замислен и мълчелив. Пред нас се разстилаше цялата Вардарска долина, виждаше се сребърната ивица на реката, белите здания на

селата сред зелените черничеви градини. Аз знаех, че той получава редовни съобщения оттам. Може би сега е по-добре и нови изстъпления и насилия няма? Може би е близо вече и краят на всичко това? Отдавна вече той беше спрял загрижен и мечтателен поглед далеч към Вардара. «Лошо — отговори ми той след дълга пауза. — Там има още много, много работа». . .

Разбрах ясно каква дълбока и силна привързаност се таи в душата на тоя човек, вън от която и събития, и хора остават безразлични и чужди. В тоя студен и отчужден поглед се четеше голямата грижа и страшната отговорност на един възложен завет, на един свет и тежък дълг. Може би последният завет и последната воля на Ениндже-Вардарското слънце. Спомних си сега разходката по езерото, музиката и хора, песента на Пирин. И сега още по-ясно почувствувах религиозната почти тържественост и обредност на всичко това. Пред далечното видение на Пирин, като пред жертвеника на един храм, тоя млад и бледен момък и неговите другари поднасяха и обричаха най-чистата си и най-скъпа жертва: своите младини, своята кръв и своето сърце.

Войната скоро се започна и ние се разделихме, всеки по своя път. С четниците повече не се видяхме. Но в първите дни, при първите наши успехи край Вардара, аз искрено споделях в душата си тяхната голяма радост и тържество. Настъпиха тежки и скръбни дни след това. Нашата армия отстъпваше и оставяше след себе си най-тъмно отчаяние и безнадеждност. В Дойран, сред суетата и безредицата, които пълнеха града, аз се отбих в болницата, за да потърся ранен един другар. Не го намерих, но там неочаквано видях младия войвода на четниците. Още по-бледен и по-слаб, той лежеше с бели превръзки над челото, по които имаше червени петна от кръв. Той не можеше или не искаше да ме познае. Облегнат на възглавниците, той беше възвил глава и гледаше настрана, в пространството, със застинал и тъжен поглед. Същият поглед, с който някога гледаше към

Вардара. В тоя поглед пак се четеше страшната отговорност на един тежък дълг, верността на един завет, но имаше сега и някакво недоумение и безкрайна горчивина. «Там има още много, много работа!» — спомних си думите му.

Една стара жена, облечена в черно и с кърпа на очи, седеше до него на леглото, приведена и мълчалива. Нямаше тук ни лекар, ни слуга, ни други болни. Те бяха сякаш изоставени от всички, сами забравили за всички. Коя беше тая жена — може би майка? Безмълвна и убита стоеше тя и, струваше ми се, в тая приведена и ридаеща жена беше събрана и въплътена любовта и безкрайната скръб на цяла една страна. Угасваше последният лъч, последният блясък на Енидже-Вардарското слънце! В тишината на една голяма горест умираше един герой и заедно с него умираше една легенда. . .

Призракът

Всяка голяма епична борба създава една популярна любима фигура, която събира усилията и подвизите на цял народ, на цяла епоха. Създава един безимен герой, който с очарованието на мит живее повече в песните и легендите, отколкото в сухите страници на историята или в мрамора и бронза на официалните паметници. Цял век се измина вече от кампанията в 1812. Може би една от най-стихийните, най-кървавите войни. Като широките вълни на едно море, подгонени от бесен ураган към гранита на упорити брегове, възстава една голяма нация, една голяма маса, върху друга. И светът, вцепенен и изумен, става плах свидетел на най-безмилостния, най-жестокия удар. Дълго след това леденият ужас от разрушението и смъртта живее наред с гръмката слава на победите. Но минават годините. Отделните епизоди се забравят почти, прочутите имена заглъхват в паметта на поколенията, както времето и дъждът заличават най-възторжените надгробни епитафи. Никой не търси безбройните томове книги, посветени на това време, и върху тях лежи слой пепел. Но сред тая непрогледна мъгла на времето изправя се все така високо, живее една фигура още. В кървавото далечно сияние на това минало тя се изправя като внушителен призрак. Това е старият френски гренадер. Ние го виждаме още в беззаветния, стихиен устрем в гърмежа и бурите на Бородино, виждаме го, уморен и тежко дишащ от тая колосална борба — намръщен и горд, изправен в огненото сияние на горящата Москва. А не

много след това той, нещастен вече, но все така твърд, героичен, се връща назад, търси родния край, загубен в безбрежните снежни полета. Но той намира сили за нови боеве, намира сили да пренесе най-тежкото изпитание: сам да изгори победоносните си знамена. И той отстъпва, преследван от хайката на хиляди врагове, отстъпва като изнемогващ лъв, ранен, с изтичаща кръв, но все още опасен и страшен. И в конвулсиите на последни усилия, той се обръща отново с лицето си срещу сонма врагове при Лайпциг, при Ватерло. Тук сред море от кръв, при последните лъчи на залязващото слънце, сред заглъхващите, уморени гърмежи на топовете, обезсилен, но непобедим, той умира. Умира една голяма душа, умира една легенда. . .

Но героите не умират. Има една малка песен, известна на цял свят. Всички я обичат, всички я пеят и всред бурята на нейните възторжени звукове възкръсва мощният, легендарен образ на гренадера. Двама големи художници, Хайне и Шуман, създадоха на непобедимия войник един безсмъртен ореол от красота и поезия. И тая песен още дълго време ще се пее и дълго време още образът на стария гренадер ще пленява трепетните души. . .

Аз отдавна зная тая песен. В нея има мощното рикание на лъв, има гръмотевичното шествие на победи, има ехото на хиляди ура. И над всичко това топлата, широка вълна на беззаветна привързаност и обич тъм родината. В тая песен трепти тая сюблимна душа, която може еднакво широко и красиво да изживява и ликуващата радост на успеха, и болезнената мъка на нещастието. Да, има и още едно: вярата в един уречен час, вярата в едно възкресение. . .

Искам да слушам тая песен. Повече от други път, повече от някога, искам да я слушам сега. Дълбоко вълнение и трепет обхваща душата ми. Аз се радвам, аз тръпна в умиление, в най-възвишен възторг. Защото, когато слушам сега тая песен, наред с чудния образ на стария гренадер, аз виждам и друг, по-

познат, близък и роден. Виждам образа на нашия войник. Войникът от трите войни, войникът от безбройните бойни полета, изправен един срещу всички.

И струва ми се, че тая песен е за него. В нея се разлива и трепти неговата голяма душа. Един гренадер на новото време. Но ние сме съвременници. Той е още в нас и ние сме в него. Ние не можем да го видим тъй добре, както не можем да обхванем с погледа си една грамадна сграда само защото сме в подножието ѝ. Но ще минат години, едно разстояние ще се открие от тях и тогава други поколения, в душите на които може би ще трепти по-голям възторг, ще могат да видят по-ясно тая фигура. Пред техните запленени очи той ще се изправи по-мощен, по-велик и хубав, огрян от лъчите на един най-възвишен подвиг.

Излишно е да рисувам сега тоя портрет, кой не го знае, кой не го е виждал. Едно видение на довчерашен кошмарен сън. Най-едри, най-бързо нахвърляни щрихи ще извикат пред очите тоя образ. Спомнете си: тъмната, смачкана фуражка, често без козирка. Грубия сив шинел, изцапан от калта на окопите. После това загоряло бронзово лице, гъста брада, тоя равнодушен, но спокоен и твърд поглед, навикнал да гледа в лицето на най-голямата опасност, в лицето на самата смърт. И една походка трома, но защото плещите са твърде широки. И тая снага, дишаща здраве и сила, плискана от дъжда, брулена от ледни ветрове, има спокойната издръжливост на бронзова фигура, изложена на всички стихии.

Тая голяма фигура принадлежи вече на миналото. Тя изчезна с последния, заглъхващ топовен гърмеж, с последното сияние на пожарите. Той изчезна също както ония герои на легендите, които след тежка борба, уморени и тъгуващи, се скриват в незнайни пещери. Ние го помним всички, но никой го не вижда. Ние виждаме и сега войници, маршируващи стройно или изправени неподвижно до караулните будки. Но те не са като него. Тия млади,

разумни момчета, почти деца, които като школници плахо търсят очите на своите началници, които тъгуват за село и в ръкава на шинела си крият малко, смачкано писъмце, прочитано насаме всяка вечер. Разбира се, в това няма нищо лошо. Те не са само днес това, което утре ще бъдат. . .

Той, старият ветеран, се изгуби.

Но вчера аз го видях. Да, вчера, един хубав пролетен ден. Улиците бяха облени от греещи, сребърни лучи, една страстна, опияняваща ласка гали душите, запалва очите, извиква безпричинни усмивки на всяко лице. В такива дни болните повече вярват, че ще оздравеят, в такива дни разкрива криле и потрепва и най-измъчената душа. Би помислил човек, че в такива дни дори и мъртъвците ще напуснат мрака и студа на гробовете, като че виденията стават тъй възможни, както в млечното сияние на една лунна нощ. . .

И аз го срещнах ненадейно. Разбира се, в това няма нищо чудно, нищо необикновено. Видях един войник. Но един войник не от днес, а такъв, какъвто беше във войната. Аз гледах него — стария ветеран. Боже мой, та това беше той, същият той! По средата на улицата той вървеше приведен, наметнат със сивия си шинел, изцапан и измачкан, като че токущо бе излязъл от окопа. И същото загоряло, бронзово лице, покрито с гъста брада. Същият твърд, уверен поглед и мудна, стремителна походка. Единият ръкав свободно се развяваше. Може би едната ръка липсваше. . .

Може би това беше някой ранен, неоздравял още войник от някоя болница. Но той не приличаше на такъв. Тия болни войници аз съм срещал. Той не беше като тях в нови и чисти дрехи, нямаше тия нови и евтини обуща, купени от някое благотворително общество. Той беше с цървулите, мокри, кални. Като други ранени, той не гледаше минувачите, не търсеше състрадание в очите им. Той гледаше вмислен пред себе си. Не просеше, не искаше нищо, апатичен и чужд на всичко. . .

Той не гледаше никого, но сам събираше всички погледи. И защо душата потръпва, пронизана от внезапната болка на забравена рана? Защо идеше от тоя човек леденият поразяващ лъх от едно видение, от един призрак? Насреща, по гладкия паваж, идеха натруфени дами, идеха спокойно пушещи мъже, идеха офицери, пригладени и чисти, със сини, пришити в петелките ленти. Но защо разговорът се прекъсва, защо усмивките изчезват и широко разкритите очи не могат да се откъснат от тая странна фигура? Неволно аз бях се спрял и гледах. И струваше ми се, че изчезват зданията, изчезва паважът и блясъкът на топлия ден. Струваше ми се, че виждам пространно, посърнало поле, тежки, дъждовни облаци, кални пътища, запрегнати топове из тях, вълнуващи се безкрайни колони. Откриваха се тия странни и зловещи декори, между които уверено и твърдо пристъпваше тоя войник. Пристъпваше към мъгляви, тъмни хоризонти, дето шрапнели и гранати чертаят огнените знаци на ужаса и смъртта. . .

Кой беше тоя странен войник, отде беше дошел, де отиваше? Жив човек ли беше това, или безплътен призрак вървеше из улицата? Аз го следих с очи. Все така безстрастен, съсредоточен сякаш в някаква тежка безрадостна мисъл, той вървеше, премина площада и без да погледне ни Народното събрание от едната страна, ни паметника на Царя Освободителя от другата, изчезна в далечните алеи. . .

Аз гледах след него. Струваше ми се, че той все така мълчеливо продължава да върви. Ще върви още много, ще трябва да стигне тъжните полета на Тракия, Одрин, Еркене, Чаталджа, да стигне оная велика гробница, където падат вечери на тъмна скръб и болезнена носталгия. Може би той е един от тия безбройни сенки, които безутешни и скръбни бродят там. Може би той е дошел оттам, чакат го там. Дошел за ласката на родния край или за жесток, мълчелив укор на гузни съвести. И отиваше си разочарован и безнадежден. Или, може би, съзрял сред суровия егоизъм младия, надежден кълн на бъда-

щето, той си отива доволен, отнасящ за себе си и за другите тая малка утеха, която ще даде сила да се чака търпеливо, да бъде по-малка скръбта за родния край и по-малко да тежи надгробната пръст на чуждата земя.

Аз ходих дълго и тоя странен и поразителен призрак на скорошното минало все още стоеше пред мене. Нима няма да се появи пак някога? По-ясно от всеки друг път аз разбрах, че дори много легенди не са само наивно творчество, а едно тъмно упование, една неугасваща вяра сред мрака на голяма скръб. Аз си спомних старата приказка за крал Артура и рицарите от кръглата маса. Те стоят скрити в незнайно убежище, стоят безмълвни и строги. Но в душите им като жив, тлеещ огън гори тая вяра, която им дава търпението да не чувстват вървежа и на вековете. Сложили ръце върху тежките си мечове, те безмълвно чакат. Чакат уречения час. . .

Последни римляни

Вървях една вечер по «Цар Освободител». Една от тия странни вечери, които с настойчива последователност отдавна вече се редят една след друга тая зима. Вечери с гъста, ледена и удушлива мъгла, която, погълнала и угасила по-рано слънцето, изведнъж дохожда неизвестно отде, неизвестно как, изпълва улиците, скрива звездите, помрачава блясъка на лампите, потапя целия град в мрака на един зловещ и мистичен хаос. Заглъхва шумната суета на улиците, не се чуват високи разговори и смях, няма големи, весели групи. С подигнати яки, обвити в шалове, приведени и самотни хора се явяват и чезнат в тая мъгла, като блуждаещи призраци. Едно униние и безнадеждност, една тъпа болка смразява, притиска и гнети душата. Чувствува се близостта на смъртта. Нейното идване сега е сякаш поестествено, по-оправдано, отколкото в слънчевия смях на пролетния ден.

И аз не се зачудих, когато наблизо видях драпирания с черен креп вход на една къща. Някой е умрял. Спрях се и зачетох налепените наскоро некролози, твърде многобройни. Покойникът беше именит, стар и заслужил народен труженик: някогашен министър, кмет на София, член на академията на науките, голям магистрат. Аз четях некролозите — задушевни епитафи, в които се изреждаха дългогодишни усилия, изреждаха се подвизите на един голям труд, на една голяма любов. Дълъг път, изминат през много години — от пламенния възторг на юношеството до тишината на преклонни старини.

Аз още четях тия некролози, когато неволно трябваше да се отстраня и сторя път. От къщата излизаше също познат на всички обществен деец, борец за черковната свобода, бивш министър, бивш професор и книжовник. Той вървеше бавно, с несигурни, немощни стъпки, подкрепян от своя син или внук, вървеше с угаснал, недвижен поглед, който сякаш гледаше далеч в миналото. Навярно той е бил при покойника, негов другар и връстник. Едно трогателно посещение. Защото той не е дошъл като мнозина други, повикани от етикета, които са таили в душата си тая малка, егоистична радост, че те сами са живи, че може би още за дълго смъртта ще ги забрави и пощади. Не, той е дошъл с тихото си примирение пред смъртта и застанал мълчаливо пред покойника, не е казал ни сбогом, ни лека пръст, а тихо и нечуто е прошепнал: «довиждане». . .

Неудържимо желание и някаква сила, подобна на оная, която увлича и събира хората след импозантните шествия, ме накара да се върна и потръгна след тоя старец. Насреща му идеше живият поток от хора и аз виждах да свалят почтително шапки, да се кланят, някои да се спират и разговарят. А онези, които дори не го познаваха по име, неволно се обръщаха и гледаха след него. Чувствуваше се, че с немощните си колебливи стъпки върви не самият старец, а бавно и тържествено шествува цяло едно минало, изпълнено с подвизи и себеотрицание, шествува духът на цяла една епоха, на цял един народ. Великата памет на това минало възкръсваше сега и оставяше след себе си минутната струя от неволно уважение и почит, както глъчката и разговорите сред пъстрата тълпа внезапно замират, когато се заладат даровете на причастието.

И друг път аз съм срещал стария труженик, срещал съм го сам, пак с тия бавни, несигурни стъпки, с угаснал и съсредоточен в себе си поглед, апатичен към всичко наоколо. Струва ми се, че той изнемогва под бремето на една голяма тъга, че дълбоко в себе си е заключил друг, непознат мир. В тия дни на ра-

зочарование и безнадеждност неговата скръб е, може би, много по-силна и по-тежка. Нали той е един от малцината останали живи, които, видели някога зората на новия живот в своята страна, доживяха да видят и сянката на великата злочестина, която затъмни дори и слънцето над нея. Това е неизказаната, тежка скръб на зидаря, пред когото внезапно рухва свършената великолепна сграда, скръбта и отчаянието на трудящия се работник на земята пред повалената и смачкана от градушка узряла нива.

Всякога миналото ни се струва по-мило и по-хубаво, защото е вече минало. Дори най-нетърпимите физически болки, най-трагичните душевни кризи стават приятни и свидни отпосле, като спомен. Може би и тия хора, които принадлежат вече на миналото, да ни се виждат именно затова по-значителни, по-велики и по-характерни. Може би. Но аз мисля, че все пак в нашето минало, в епохата на черковната и политическа борба има личности, заобиколени с ореола на светци, хора със силни и широки души, с любящи сърца. Някакви великани, които се издигат над безименното множество, и тогава, и днес тъй високо и гордо, като вековните дъбове над храстите на една гора.

Те бяха многобройна фаланга от железни борци, които, получили сякаш от самото провидение голяма и тежка мисия, трябвало е да имат добродетели и качества по-големи от тия на обикновените смъртни. Из безутешния хаос, който е покривал като тъмна, беззвездна нощ цялата страна, трябвало е да се създаде и да се изгради сградата на новия свободен и културен живот. И с усилията и смелостта на титани, които градят кула, за да стигнат небето, те почват своя тежък, упорен труд, горди и вдъхновени от съзнанието, че за да бъде тая сграда трайна и здрава, те, както говори и народното предание, трябва да вградят в нея и собствените си души. Те работят. Виждаме ги приведени над книгите в тишината на безсънни нощи, вдъхновени учители сред възторжените и пламенни души на младежи, войводи под кър-

вави знамена в усоите на Балкана, бродящи апостоли от село на село и от град на град. Виждаме ги с оковани ръце да отиват спокойни и горди към бесилките, в безумно отчаяние да разбиват сами главите си о тъмничните зидове, да тъгуват и креят сред горещите пясъци на Анадола. А в душите на всички гори едно-единствено чувство, искрено, силно и свето, като религиозен екстаз: безкрайната обич към родната страна.

Често, когато съм чел някои документи от това велико минало, бивал съм трогван до сълзи от тая беззаветна до себеотрицание обич. И тоя странен език, изпълнен с руски и черковнославянски думи, ту наивен и безхитросен, ту несръчно риторичен — всякога, когато се спомене отечеството, дългът и обичта към него, изведнъж тоя старинен език става необикновено хубав, топъл и лиричен, добива сякаш ритъма и музиката на народна песен, задушевността на молитва, вдъхновението на химн. Отечество! Какъв дълбок и мистичен смисъл е имала тая дума в тия отколешни дни!

Миналото е по-мило, по-хубаво. Струва ми се, че някога е имало хора, които по-силно, по-искрено и дълбоко са обичали своята земя. От тях днес малцина са живи. Но когато случайно се появят някъде, кого не поразяват те с величието и благородството, което грее на лицата им — отразените лъчи на една чиста душа, чиста като снежната белина на косите им. Те се явяват понякога сред суетните и празни множества, отчуждени и самотни, строги паметници на миналото, явяват се с бавната, мълчелива походка на оживялата каменна статуя на Командора. Те са малко. Като уморени работници, след тежък труд те си отиват един след друг, в сиянието на един светъл заник, отиват си с гордото величие на последни римляни.

Аз бях се върнал и незабелязано се озовах отново пред драпираната с черно къща. Вратите все още зееха отворени, оставени сякаш тъй от самата смърт. Някъде вътре, където водеше хладният и тих кори-

дор, в мрака и тишината на някоя стая, сред трепетния пламък на свещите, лежи сега старият покойник. Иска ми се да вляза. Бих влязъл, ако не мислех за учудените и въпросителни погледи, които срещат всеки непознат. Но аз бих искал да видя това лице, бледно и тихо, със застиналото спокойствие на сън и на почивка, спокойствие, което може да положи само съзнанието за честно изпълнен дълг. Сега там трябва да ходят предпазливо, да приказват тихо. Нали не трябва да се смущава сънят на тоя, който е бдял през цял живот?

Един спомен

Има много места и много средства за увековечаване на мъченичествата, подвизите и големите дела. Едно от тях и, може би, най-популярното, привично и любимо на всеки ум — това са годишнините. Народите, подобно на отделните личности, обичат да подчертават и отбелязват паметните дати на живота си и много дни в календаря, отредени на светци и мъченици, се посветяват на други труженици и други герои. Ние преживяхме една година, изпълнена с радост и тържество, но и помрачена с нещастие и горест. Всеки ден на тая година има своето събитие, своя празник или своя траур. И когато времето повръща отново дните, всеки от тях донася някой спомен и сключва една годишнина.

Навършват се две години от атаката на Чаталджа. Не видението на едно минало, а като че виждам суровата и мрачна действителност на тия дни. Нахлуването и настъплението в Тракия ставаше с една невероятна стремителност и бързина. Над разкаляните полета, под облачното и дъждовно небе, войната преминаваше с бързината и свирепостта на буря, която с блясъка на светкавиците си, с тежкия грохот на гърмежите си се местеше от едно място на друго, отминаваше и глъхнеше все повече и повече на юг.

В последните дни на октомври армията беше вече пред Чаталджа. Настъпи напрегната и заплашителна пауза, която все пак даваше радостно облекчение след умората и страданията. Бяха хубави и слънчеви дни. Навред се редяха биваци сред пейзажите на една екзотична природа, разкошна и хубава дори в

късната есен: горите пазеха зеленината си, в полетата имаше още цветя, южният вятър идеше на страстни и огнедишащи пориви. Отвсякъде се откриваха нови и невиждани хоризонти, които учудваха и смайваха, подобно на панорамата, която се открива пред очите на пътника, достигнал най-високия планински връх. От скалите на Акаланската височина войниците, облечени в сивите си шинели, със загорели и обветрени лица, можеха да виждат сега на една страна Черно море, мъгляво, тъмно и неприветно, а на друга — Мраморно море, бяло и светло, като разляно сребро, задрямало в тишината и негата на топлия юг. Очите се взираха и по-далече, зад мълчеливата и загадъчна линия на чаталджанските хълмове. погледът чезнеше в мъглявите далечини, без да открие нещо, но във въображението възставаше мистичното видение на големия град, безбройни бели минарета, отправени към небето, мраморни дворци, хвърлили отраженията си в огледалото на тихите заливи — всички чудеса и всички тайни на приказките от хиляда и една нощ.

И всичко това, което векове е било само мечта, а сега ставаше действителност, справедливо и естествено даваше вярата в края на едно тържество, в последните дарове на едно щастие, което се беше показало разточително и щедро. В душите проникваше насладата от честно завършения труд и тихият зов на далечните огнища. Но в такива минути на упование и надежда идат големите нещастия, за да бъдат по-жестоки и по-мъчителни. Наместо разбития неприятел, към когото сега нямаше повече омраза, който даже изглеждаше добър, защото беше нещастен — наместо него се яви друг, невидим и непобедим. Яви се холерата. Яви се неочаквано и внезапно, като че в един само час, в една само нощ. Никое сражение не беше дало толкова много и безполезни жертви. И тая армия от калени и изпитани войници, която сама носеше стихията на разрушението и смъртта, против тая напаст нямаше още средства, изтръпна и се смути. Тия хора бяха навик-

нали да гледат право в лицето на смъртта, но сега тая смърт беше друга, коварна и невидима, тържествуваща и неумолима. Тя се втурваше сред найголямото безгрижие, сред смеха и шегите, отнасяше жертвите си още с усмивката на устните им, с недовършените им разговори. Неведнъж при първото развиделяване на деня намираха мъртъв тоя, когото през нощта мислеха само задрямал, сложил доверчиво глава върху рамото на другаря си. Няма друг по-страшен и по-вледеняващ от тоя ужас, който беше прострял тъмните си крила над чаталджанските лагери! Млади и жизнерадостни момчета, които имаха още много сили и много здраве, умираха нечакано и безропотно, умираха с някакво недоумение и с един трагичен въпрос в застиналия и неподвижен поглед. Това напомняше само безнадеждността и жестоката гибел на хора, поглъщани от подвижни пясъци, напомняше безпомощността и страданията на лъв, който трябва да умре не от друго, а от невидимите жила на отровни мухи.

На 4 ноември се почна атаката. Тарфа, Софас, Калфакьой — това не бяха нищо друго, освен пространни и мрачни гробници. Но ето из тия гнезда на заразата и на смъртта, измежду купищата непогребани трупове, измежду хилядите нови гробове, които още нямаха ни кръст, ни надпис — отново се явиха и потеглиха гъсти и стройни колони. И те изглеждаха пак така могъщи и уверени, както някога. Това приличаше на едно чудотворно възкресение, едно преобразяване, което поразяваше и трогваше. Стихийният устрем, който няколко дни беше спрял неудържимото и непобедимото движение напред, което още запазваше инерцията си, тая скрита и могъща сила на духа живееше още, издигаше се над смъртта, изправяше болните, искаше сякаш да възкреси и мъртвите. Имаше, помня, много войници с бледи и изпити лица, с хлътнали и угаснали очи, някакви мълчеливи и покорни призраци, които отиваха напред, като се подпираха на тояги или на пушките си. Това бяха отбелязаните вече жертви на

холерата. Това бяха неизстинали трупове, непогребани мъртъвци, които в увлечението и екстаза на живите и здравите отиваха да намерят още една по-достойна и по-хубава смърт.

Аз няма да описвам това голямо и кърваво сражение, няма да търся разумното му оправдание, историческата му необходимост и полза. Може би всичко това да се отрече. Но то ще си остане сражение на най-безумната храброст и на най-беззаветното самопожертвуване. В него няма отделни подвизи и те не могат да се изброят, защото то цялото е голям и рядък подвиг. Мъчно е да се опише и да се обгърне с преценките и разбиранията на ума, както беше мъчно да се разпознае кои от хилядите загинали войници бяха умрели от рани и кои, в самите превзети вече окопи и фортове, бяха издъхнали в последните конвулсии на холерата.

Имаше много и покъртителни епизоди. Между многото разкази, които бях слушал още там, не мога да не си спомня сега особено за един. Тоя разказ се предаваше от уста на уста, повтаряше се всякога тихо и някак тържествено, с това благоговение, което вдъхва всяко мъченичество, и с това непресторено вдъхновение, което иде от всяка легенда. Рано сутринта, в още мъглявия здрач, някои дружини в настъплението си достигат до Кара су. Изведнъж пред тях се изпречва една от никого неподозирана река, без брод, без мостове, враждебна и зла с дълбоките си и студени води. Да се стои под дъжда на гранатите и куршумите е невъзможно, за връщане назад не може и да се помисли. Една минута мъчително колебание и недоумение у всички. «Напред! Ние ще се удавим, но вие минете по нас!» Кой или кои са извикали това, не зная. Тия хора обикновено остават неизвестни и безименни. Но спрените за минута и разколебани редици се хвърлят всички в реката. Мнозина се удавят, но другите преминават и продължават атаката.

За първи път аз чух да разказва това един непознат войник. Наблизо в окопа нашите войници,

тъй предани, тъй наивно добродушни сред големите опасности и усилия, внимателно и напрегнато слушаха. Той свършва и всички замълчават. Лицата стават сериозни и замислени, чува се тиха въздишка, погледите бавно се откъсват от войника и неподвижно се спират, устремени в пространството. Някой продумва тихо: «Господи. . . Какви момчета!. . .» Никой не иска да узнае повече подробности, никой за нищо не запита вече. И какво виждаха тия скръбни и замечтани очи? Не виждаха ли тая непозната и чужда река, широка и ослепително светла в свежестта на утрото, огнения нашиз на шрапнелите и под тях спрените на брега вериги. «Ние ще се удавим, но вие минете по нас!» И ето тая светла река изведнъж потъмнява, спряна, свързана и победена. Маса трупове я запълват, преплетени, притиснати близо един до други в последните прегръдки на задушевна и нежна обич. Твърдо упорство и непоколебима решителност, но и някакво блаженство и странна усмивка стоят на тия бледи и безжизнени лица, върху които падат мокри и разбъркани коси. Вкочанени и оголени ръце се протягат, вчепкани в корените на брега със свръхестествената и страшна сила на предсмъртните минути. «Ние ще се удавим, но вие минете по нас!» Какъв трагизъм и каква чиста и безпределна доброта има в тия думи! В тях е цялата душа на любими и млади хора, на мъченици и герои. Ето защо и самата тая случка не се виждаше вече тъй, както всъщност може би е станала, а се рисуваше картината на едно чудо, пред което се благоговее и в което трябва да се вярва. А там, в окопите, ония, които слушаха тоя разказ, сами създаваха в душите си тая легенда, но вярваха в нея.

И наистина, дълбоките и студени води на Кара су не спряха дружините, които атакуваха Чаталджа. Не ги спряха и хиляди други опасности и пречки. Тоя ден като че ли нямаше една разумна и ясно поставена цел, която методично и упорито трябваше да се постигне. Нямаше връзка, нямаше координирани усилия. Сред влажната и гъста мъгла, която

припадаше и се раздигаше, сред гърмежите и хаоса на един ад, виждаха се тия отделни дружини, всяка устремена по своя посока и свой път, черни купчини от хора, които ту изчезваха, ту отново се показваха на някой гребен, намаляваха се, разпръсваха се и се събираха наново, но отиваха все напред и напред. Те превземаха окопи и след това ги напущаха, влизаха във фортове, застилаха ги с трупове и след това ги оставяха. Като стоманените чела на старовремските стенобойни машини, тия живи ядра се удряха в твърдините на укрепленията и в повратната сила на своя удар се повръщаха назад. А пред тях отново се изпречваше Кара су, все така дълбока и студена, все така враждебна и зла.

На другия ден останалите живи от тия войници стояха в същите окопи, от които бяха настъпили. Нямаше никаква стрелба, не се забелязваше никакво движение. Но това мълчание беше и заплашително, и зловещо, чувствуваше се в него неутихнал гняв и неразколебана сила. И може би затова от всички фортове на Чаталджа се започна трескава и честа стрелба, безвредна и суетна. И това не беше тържеството на една победа, увереността в собственото си надмощие, а страхът и безпокойствието пред един втори и по-страшен удар.

Но втора атака не се предприе. Още много дни войниците останаха в окопите си. Всички стихии, всички лишения и нужди, всички болести и мъки бяха се сдружили против тях. Те не отстъпиха. Тяхното велико страдание беше равно само на тяхната велика любов.

Сами

Има една легенда от Едгар По, в която се разказва за някакъв таинствен кораб, самотен и вечен скитник в безкрайните пустини на океана. Обитателите на тоя кораб са непознати и странни хора, непринадлежащи сякаш на никоя раса, на никоя определена епоха. Но това, което най-много поразява, е невъзмутимата им и пълна отчужденост от всичко земно, човешко и суетно: тия моряци стоят унесени над своите карти, говорят тихо, движат се като безплътни сенки и остават еднакво равнодушни и спокойни и към най-опасните бури, и към най-дребните случки наоколо. Някаква свръхестествена и могъща воля властвува над тях, някакъв суров и неумолим дълг всецяло ги поглъща и може би само хипнозата на целта, която неотразимо ги привлича, една изпълня душите им с тихо блаженство и безропотна покорност.

В първите дни на войната много се говорй за един крайцер и подвизите му в Индийския океан. Аз няма да спомена името му, защото е известно на всички, както е известна и цялата тая история. И както се случва с много хубави неща, може би и тя става вече обикновена от евтиния възторг и празното любопитство на множинствата. Уморени от скуката си, разказват, коментират, намират точното ѝ място между безбройните други перипетии на войната, дават ѝ вещата си преценка. Но всичко това нито е важно, нито открива и достига един по-дълбок и позначителен смисъл. А такъв смисъл тук наистина има, защото това е един от тия редки епизоди, които

въпреки неподделната си истинност, изведнъж добиват фантастичната окраска, епичния размах и безсмъртната красота на легендите.

Шепа моряци остават на своя кораб, откъснати от всяка суша, далеч от родния си край, остават без подслон, без пристанище, заобиколени от хиляди врагове и приютени и запазени само от необятните ширини на океана. И оттук, дето би се сломила всяка воля и би отпаднал всеки дух — оттук за тях започва и подвигът, и най-възвишеният героизъм. Тоя кораб се явява там, дето никой не го очаква, плени, разрушава, нанася удари, бързи и смели като мълния, и веднага след това изчезва тъй бързо и таинствено, както се е и появил. Никой не знае вече неговите следи, напразно го търсят там, дето той може би е бил, но вече не е, никой не го вижда и не го познава, но той следи и дебне като хищник. Границата на обикновеното и възможното е вече премината. Това вече не е обикновен кораб, който има размерите, екипажа и оръжието подобни на много други. Всичко това се слива, става неделимо, цялата тая тъй известна и типична постройка изведнъж се одухотворява, изпъква един жив и цял организъм, който под старото си име добива своя собствена физиономия, своя душа. Едно ново стоманено същество, опасно и смело, зловещо в своя гняв и добродушно весело след всяка своя победа, неуловимо и таинствено, като блуждаещия призрак на «хвърчащия холандец».

Ето външната и твърде ефектна страна на тая история. Тук има много безстрашие, много храброст, много изобретателност, демонична и лукава. Но това не е всичко. Де е тайната на това неотразимо очарование, което иде от тия подвизи и запленява всяка душа? Само в числото на тия боеве ли, в числото на трофеите ли? Едва ли. Струва ми се, че самите моряци не помнят и не броят тия успехи и че всеки един от тях, веднъж постигнат, като че изчезва в паметта им. Както странните моряци на кораба-скитник в разказа на Едгар По, и те навярно остават твърде

равнодушни към една такава радост: това е тъй суетно и тъй нищожно дребно.

Великото и хубавото е другаде и то именно ни поразява и плени. Това е мъжественото и гордо шествие към смъртта, това е величието на самопожертвуването. С жестокото примирение и съзнание на самоубийци, тия хора скъсват всички връзки с живота, не искат спасение, не молят за пощада. Тяхната гибел е по-ясна и по-действителна от собственото им житие и на капитанския мост, наред със своя шеф и, може би, със същото доверие и обич, те виждат призрака на смъртта. Какво може да ги спре, да ги победи, да ги отклони от техния път? Храбростта, безстрашието и смелостта стават вече твърде естествени и се достигат без усилия. Но това, което стои над всички чувства, което сгрява и топли душите им, е друго, неземно увлечение, един религиозен почти екстаз, в който те изживяват последните си дни: това е любовта към родната земя. И те са щастливи и безропотно покорни, защото тая любов дава тоя чист възторг, тая върховна наслада и откровение, които, веднъж постигнати, без болка и без страдание заличават чертата между живота и смъртта и правят простосмъртните хора — херои. . .

Достойната и красива смърт, сърцата, изгорели върху жертвеника на дълга и любовта към родината — ето източника на тоя лъх от поезия и величие, който иде от тия подвизи и с който са обвеяни много страници на историята. Неволно се събуждат и възкръсват видения от миналите дни: гордите и спокойни крачки към ешафодите, пламенните погледи, обърнати с упование и вяра към небето из пламъците на горящите костери.

Струва ми се, че виждам нещо подобно. Някъде далеч в океана, в тиха и топла вечер спира скитникът-кораб. Навярно тоя ден е донесъл нова победа, но това не се празнува шумно и предизвикателно високо. Няма ура, няма музика и песни. И тоя кораб, тъй зловещ за всички, няма сега нищо хищно и пиратско, нищо сурово и жестоко. С открити гла-

ви, с очи, обърнати към небето, обсипано с толкова много звезди — моряците допяват вечерната си молитва. И тиха радост пълни душите, и сълзи бликат в очите, защото под това чудно небе сега бог е по-благ и по-близък, защото пред тях е трицветното знаме, единственият и скъп символ на далечното отечество, и защото наблизо и надалеч блещи и тихо приказва необятното море — последната и вечна родина. . .

Надежди

Когато додат дни, които носят бедствия и големите събития са на прага — в душите на всички става тая рязка и странна промяна, в която се чувствува изненадата на първите есенни бури след топлото още и хубаво лято. Много пътища вече никъде не извеждат, забравят се много завети, трудът и грижите за утре изглеждат суетни. Животът запазва обикновените си форми, но тръгва сега с безпомощните лутания на кораб, останал без мачти и без платна. Чувствува се близостта на един край, неизвестността на една развръзка и дните като че остават малко и преброени. И може би затова — непривично безгрижие и трескава жажда за удоволствия, забрава обзема мнозина, подобно на някогашните флорентински дами и кавалери през дните на върлуващата чума. Но и тогава голямото смущение и тревога продължават скрито и дълбоко да живеят. Умът непрестанно търси някаква опора, душата жаднее за каквато и да е вяра. Някога в такива дни мрачните и строги сибилли са изричали вдъхновени предсказвания, които едни са чертаели спасителни пътища на обезверените души.

Нещо подобно преживяваме и ние сега. Голяма и тъмна е тайната на утрешния ден и ние изнемогваме в болезнената, недоумяваща мъка пред един кръстопът. Кое е позволено и кое не? Де се свършва справедливостта и моралът и отде начева насилието и произволът? Една всепобедна и неудържима сила стои сега над всички традиции, над всички закони, завещани от вековете. Сред мрачното величие на своя

ужас и грозота, войната шествува по всички посоки и нейните тежки железни стъпки болезнено се отекват във всяка душа и събуждат ту ледения образ на смъртта, ту лъчезарната усмивка на щастието. И всеки ден и всеки час, подобно приливите и отливите на морето, най-горчивите разочарования се редят с най-смелите надежди.

•

Както и по-рано, аз пак срещам из безбройните навалици на улиците малкото мои познати — изгнаници от нашия край. Срещам ги или замислени и тъжни, или с нов блясък в очите, с една особена живост в походката и нервност в жеста. В такива дни аз зная, че нова надежда е стоплила пак душите. Ние се спираме, тихо разменяме няколко думи и се разделяме с радостно чувство на очакване и вяра — малки проблясващи светулки в нощта на съмненията и унинието ни.

Но аз често си мисля какво става сега там, отвъд границата, в заглъхналите безбройни села, пръснати из равните полета, дето отдавна вече стои траурната тишина на къща, в която е влязла смъртта и лежи непогребан мъртвец. Какво става в Добруджа? И струва ми се, че в обидените и измъчени, но чисти души, за нашата колеблива и нетрайна вяра място не може да има. Там могат да крепнат и да растат само надеждите. Нима там не се чува глухият и подземен тътнеж на далечна буря? Нима може да се вярва в трайността на едно робство, сега, когато навред се разбиват окови, отключват се тъмници, заличават се граници, възкръсват народи?. . . Там може би не всичко знаят и не всичко разбират, но дълбоко и силно чувствуват в себе си тоя благоговеен трепет, с който посрещат първия ден на пролетта. Тоя ден, когато в сухите клони на дърветата, в стъклата на затворените още прозорци зашуми топлият южен вятър, снегът се затопява, хиляди потоци запяват, слънцето грее като никога и ясно с усе-

щат облекчителните могъщи тръпки на събудените земни недра. Първият ден на пролетта — благата реч на Исуса, която възкресява дъщерята на Иаира.

През тия есенни дни там, над безкрайните полета, има хубави звездни нощи. Хиляди очи в тия тихи часове се взират може би на юг. И никога тия нощи не са крили толкова много тайни, толкова странни видения и толкова мистичен чар. В непрогледния мрак, далеч някъде, тия устремени очи не виждат ли вълнуващите се потоци на безбройни полкове, не виждат ли разлюляната гора на щикове, силуетите на знамена и в поривите на вятъра не се ли чувствува горещият дъх на хиляди хора? Не идат ли те? Не са ли близо вече? Високо някъде в тъмното небе откъсват се и падат звезди. И сред безмълвната тишина на тия минути и огнени линии сякаш чертаят вещателните знаци на едно очаквано и близко чудо.

Там много чакат и много се надяват. Спомням си сега за един мой добър приятел, дългогодишен учител из Добруджа, който това лято ми беше на гости. Той беше дошел тук, както болните, по съветите на лекаря, отиват да търсят други въздух и друго слънце. И наистина, с всеки нов ден той по-силно чувствуваше опияняващото блаженство на едно оздравяне. Като затворник в първия ден на свободата си, той се радваше и се чудеше на всичко, обичаше всичко. Но една трогателна, нежна и бащинска радост виждах в него особено когато срещахме войници. Минаваше веднъж едно отделение с музика и знаме. И аз гледах как той с открита глава и със сълзи на очите си се спря и застана в някаква почтителна и богомолна поза пред това знаме и как дълго не можеше да откъса очи от него.

Дните, които прекарахме наедно, оставиха скъпи спомени в мене, защото ние преживяхме тоя чист и възвишен възторг, чрез който само могат да се почувствуват и познаят тайнствените и неразривни връзки с родината. А тогава още всичко беше твърде скорошно и близко, и най-малкият спомен докарваше тъпата нетърпима болка на открита рана.

Една вечер, помня, отидохме с моя приятел в някаква увеселителна градина. На сцената се редяха танци, фарсове и песни и сред сладостната нега на музиката и общото безгрижно веселие, моят другар гледаше всичко това като странни сънища. На сцената се появи и някакъв несръчно гримиран артист, с дълга медна тръба, а на белия гръб на жилетката му се четеше едър надпис: Aida. Той се покланя и почва. Екна тържественият, възторженият химн — химнът при посрещането на Радамеса. Високи, ликуващи и радостни звуци, възторжено и гръмко приветствие на един герой, който иде със силата и красотата на бог. Слушахме едва началото, когато аз усетих, че някой ме дърпа за рамото. Обърнах се: почти не познах моя приятел. Той беше бледен, гримаса на страдание беше изкривила лицето му, устните му трепереха. «Стани, стани да си вървим. . . Да си вървим!» — повтаряше, почти викаше той. Опитах се да го успокоя, да разбера какво се е случило, но той с един рязък жест се обърна и тръгна бързо към вратата. Стигнах го на улицата. «Какво ти стана?» — попитах го. «Какво ли? И тук ли трябваше да чуя туй. И как може, кажи ми как може? Че това е тяхна песен!» «Тяхна песен? Не, любезний, това е друго, това е из една опера.» «Защо говориш тъй? Аз сам чух, сам видях с очите си. С тая песен тяхната кавалерия влезе в наше село. . . Да, с нея. . .»

Аз замълчах. Не можех и не исках повече да го разубеждавам. Разбрах, че тъй е било наистина и той добре го е запомнил. А че тая музика била из някаква опера или тяхна собствена — това тъй малко важи. Не, това никога не може да се забрави. Всеки звук, всяка вибрация, като нажежено острие, пронизва и гори душата. . .

Това беше малка случка, която скоро забравихме. Но със същото, болезнено изменено лице аз видях моя приятел и последния път: надвесен из прозореца на вагона, той бързо потъваше и се губеше в мрака на нощта. Той си отиваше.

Но това беше твърде отдавна. Аз вярвам, че сега моят добър приятел отново чувствува опияняващото облекчение на едно оздравяне. Аз вярвам, че най-много вяра и най-много надежди има в неговата душа. Между другото, той беше ми разказал с каква голяма скръб и в какво отчаяние той е обикалял като бродник нощем около училището, затворено и занемяло завинаги. На заключените врати стоял някакъв печат — ненавистен белег на насилие и неправда. Една нощ той, моят приятел, също като разбойник, разбива прозореца, влиза в училището и като из поруган храм на забранена религия, откраднал или спасил последните оцелели светини: една карта на България, един окъсан буквар и образите на св. св. Кирил и Методия. «Те са сега у дома и с тях уча децата си» — ми казваше той.

И сега, когато тъй често мисля и си спомням за него, виждам едно и също: в малката, полутъмна стая на своята къща, като в някогашните килии, той дава своите уроци. Той е развълнуван, но бодър и жив, вдъхновен и разпален. Показалката леко и бързо тича по окачената карта. Той броди по всички бойни полета, спира се на всички места, отбелязани от смъртта, озарени от подвига. И той говори, говори, нервно, бързо, вдъхновено. Той е бледен, в очите му гори трескав огън, той страда, но той е безкрайно щастлив, моят стар приятел. Ето, той свършва: с твърд и смел размах ръката му чертае някакви широки, нови линии върху картата: може би други граници, може би въжделения образ на една мечта.

А пред затворения буквар, сякаш унесени в чудно хубава приказка, жадно слушат малките ученици, с подпрени на ръцете си глави, с мечтателни очи. Те вече не разбират почти урока, но как всичко това е хубаво, как неотразимо привлича и вълнува. . . И високо над тях — над това свято мъченичество и свята любов — трепетният блясък на кандилото откроява строгите черти и издигнатите благославящи десници на двамата солунски братя. . .

Непознатият

Това се случи в първите дни на мобилизацията. Влакът хвърчеше в нощта покрай Марица. Ние бяхме пет-шест души офицери в едно купе и всички отивахме по полковете си. Пътувахме доста отдавна, беше ни дотегнало да мълчим и мисълта ни се умори да преповтаря спомените за тия, с които се бяхме разделили. И щом светнаха лампите и стъклата на прозорците потъмняха, вън нямаше какво повече да се гледа; чуваше се само бесният шум на влака, но затуй пък в купето изведнъж стана по-весело и по-удобно. Всеки почувствува облекчение и нужда да говори, и то за друго вече, не за това, за което беше си мислил сам.

Заговорихме за първата война. Времето, което беше се изминало оттогава, като че беше се изличило и всичко се виждаше скорошно и близко. Повечето от офицерите бяха млади и весели хора, напето, дори твърде елегантно екипирани. Всички бяха участвували във войната. Разказаха се един след други най-различни епизоди, възобновиха се спомените за много хубави и тежки дни. Разговорът се съживяваше все повече и най-после достигна до това нервно и възбудено увлечение, когато всеки е упоен само от своите спомени, вижда само тях, не слуша почти, или пък слуша разсеяно другите и чака да заговори сам. Тогава започват да се прекъсват едни други, говорят едновременно мнозина, всеки лови лакета на съседа си и е щастлив, ако намери поне един слушател. Такъв беше и нашият разговор, когато стана дума за нощните атаки.

По едно време, като се спря под самата лампа, при нас се приближи един непознат поручик. Той пътуваше заедно с нас, но през всичкото време стоеше настрана и мълчеше, излизаше някъде и пак се връщаше, сядаше до прозореца и гледаше навън. Пък и нищо у него не възбуждаше какъвто и да било интерес. Беше облечен твърде скромно, малко възрастен за своя чин, тежка фигура, приведена под широките плещи, неловки и несмели движения. При това едно най-обикновено и неизразително лице. Такива офицери твърде често се срещат из ешелоните. Но аз забелязах, че очите му горяха някак особено, в погледа му имаше нещо добродушно, снизходително и мъдро.

По всичко се виждаше, че и той искаше да разкаже нещо. И наистина, няколко пъти се опита да започне, но не успяваше да продължи и замлъкваше, като чакаше нова удобна пауза. Най-после той можа да заговори. Помня, че всички направихме не съвсем скрито, макар вежливо усилие над себе си, за да го изслушаме. Нещо особено не чакахме да чуем.

През деня — започна той — две техни дружини били спрени и приковани към земята. Ни крачка напред — косят. Вечерта идва заповед да се вземе върхът на всяка цена. Войниците завързват бели кърпи на левите си ръце, за да се познават. Никакъв шум, никакъв глас, никакво ура не трябвало да има. Мълчаливо и предпазливо, в плътна и гъста маса, скрити от нощта — право към окопите. И тихо, съвсем тихо. Близо са вече. Но ето усещат ги — падат бомби. Нищо: мълчаливо и тихо пак напред. Една бомба пада в първите редици и някой болезнено изохква, отзад това се взема като сигнал за ура и завикват. И, въпреки заповедта да се мълчи, това ура се подема изведнъж от целите две дружини. Две хиляди души викат ура. Един бесен и страшен вик след толкоз напрежение, след като са мълчали със стиснати зъби и затаен дъх, след неизвестността и очакването, след тия плахи котешки стъпки! След

това — кратка борба в окопите, мълчелива, яростна и скрита в нощта, отделни черни фигури, които се затичват едни срещу други с пушки в ръце, спират се и с, широко разкрити очи, втренчено се гледат едни други — преди всичко да се познаят. Все пак белите кърпи помогнали. Тук той бил ранен, и то с нож. Но върхът бил взет.

Всичко това той разказа твърде тежко и несвързано, стесняваше се и малко се запъваше. Но той беше тъй искрен и непринудено естествен, че като изреждаше само случките, ярко и пластично, изпъкваше зловещата картина на тая нощна битка. Но не всички го изслушаха. Другите още по-рано бяха подели своя шумен разговор, така че края на разказа си той завърши само пред мене. Пък и аз отдавна имах на устата си един интересен епизод, исках непременно да го разкажа, и то при общо внимание, затова нетърпеливо поглеждах към другите и найпосле отидох при тях.

От тая минута аз не забелязах повече непознатия поручик. Той като че изчезна наново за всички ни. Късно през нощта, когато едни бяха слезли по гарите, а останалите бяха заспали — аз се събудих по едно време и го видях: той стоеше до прозореца, пушеше и, все тъй добродушно усмихнат, гледаше през тъмното стъкло.

Рано сутринта на другия ден влакът беше спрял на предпоследната голяма гара. Ние бяхме слезли и се разхождахме по перона. Нашият другар също слезе. До него беше свален голям жълт куфар, изпъстрен с етикети. Както се виждаше, поручикът оставаше тука. Ние бяхме на няколко крачки от него, когато той се обърна гърбом, отвори презрамената си чанта и извади нещо. Видях, че това бяха ордени. В това още нямаше нищо чудно — той щеше да се представи в полка, а редът изисква определена форма и ордени. Той се побави малко и след това се обърна. Съвсем непринудено ние се спряхме изненадани: той имаше на гърдите си четири кръста за храброст. Един войнишки сребърен кръст, същия с

бант, един златен и най-после офицерския кръст за храброст. Сега той изглеждаше преобразен и съвсем друг човек. Спогледахме се един други, гледахме и него, учудени, но искрено зарадвани и възхитени. Забеляза ли това, или не — не зная, но той се приближи към нас без всяка предвзетост и без всеки театрален жест. Величието на скромните има трогателна и странна красота, защото не вика, не се показва, защото е всичкото съкровище на тия хора, но е скрито и случайно се открива.

Със същата добра и кротка усмивка поручикът ни подаде ръка и си замина. Едно момче носеше на рамо големия жълт куфар след него.

Около гарата и по пътя имаше много хора. Поручикът тръгна към града. Вниманието на всички изведнъж премина върху него. Часовите, които бяха наредени край перона, изтегнаха се бързо и изведнъж, като пружини. Другите войници, които го срещаха, отдаваха чест, но толкоз ревностно и продължително, че дълго не снемаха ръце. Две малки момичета, заловени подръка, гледаха в сините ленти, усмихваха се и очите им горяха. Един стар човек с бели коси, облечен в черно, със строго и съсредоточено изражение на лицето, се спря и загледа унесено и с някаква тържественост в позата. И всички тия хора, едни от които бързаха по работата си, а други разсеяно и безцелно се разхождаха, всички се заглеждаха в тоя непознат офицер, образуваха се тук-там групи, където възбудено си шепнеха и жестикулираха с ръце. После всеки продължаваше пътя си.

Поручикът отиваше пеш към града, по шосето, ярко обляно сега от слънцето, прашно и ослепително бяло между двата реда стари акации. Аз го следях с очи и виждах как вълнението между минувачите се отдалечаваше и местеше заедно с него, както в горещите летни дни вятърът неочаквано и последователно преминава по дърветата.

Ние продължихме пътя си. Не можах вече да се срещна с непознатия поручик, не можах да науча

кой е и как се казва. Из пътя ние говорихме за него. Но когато заговориха за друго, аз продължих да си мисля за тая среща. Мъчех се да си припомня всяка подробност и всяка случка при нашето пътуване. Спомних си неговата добра усмивка, колко беше внимателен и въздържан, докато ние му отвръщахме с равнодушие и едва ли не с пренебрежение. Спомних си разказа му за нощната атака, това непресторено и искрено вълнение, виждах го тъй, както стоеше през нощта усмихнат и замечтан. Спомних си чак тогава и друго: на гарата, отдето тръгнах, имаше извънредно много народ. Влакът стоеше всред същинско море от хора: викаха, лутаха се, прощаваха се, плачеха, смееха се. И тук, в най-последните редове на навалицата, аз видях една мълчалива двойка: една стара жена и един офицер. Една селянка със слабо и сбръчкано лице, с угаснали очи под белите коси, с широки ръкави на ризата и запретнати и закопчани отзад пешове на кожуха. Те търпеливо чакаха да се отвори път, пристъпваха бавно зад другите, чужди на всичко около тях, но през всичкото време старата жена държеше в костеливата си ръка ръката на офицера. Това беше той — нашият непознат спътник.

При Струма

Френцузката бригада, която е разбита при Струма, е бригадата Бротие. Всяка малка или по-голяма единица, в която и да било армия, си има своя номер, с който се именува, но у французите тоя номер обикновено се замества с името на началника. Това е една традиция, която има нишките си в миналото и в нея живее хипнозата на прочути имена.

Но не е само това. Говорят твърде много и другите подробности, колкото оскъдни и да са. Там е имало зуави, шасьори, кавалеристи. Неволно въображението си рисува ефектна картина, за която миналото дава разкошни краски и широки рамки. Разбира се, новото време е изменило много неща. Но ние си мислим за тия френцузки кавалеристи, които някога яздеха исполински коне, носеха кюраси и на каските им се развяваха космати гриви. Тия буйни ескадрони, които в битките се появяваха като буреносни облаци и хилядите сабли блещяха и се преплитаха като светкавици. Тъй беше запомнил светът тия железни центаври и атаките им при Шевердинския редут и при Ватерло.

Там е имало и зуави — тия екзотични фигури с широки шалвари и малки червени кепй, които напомнят Алжир, Солферино и Крим. Миналото на шасьорите е по-малко известно, но сам Поанкаре е бивш офицер от тия полкове. Има много фотографически снимки, където той носи тяхната униформа и широкият с увиснали кранща каскет стои върху главата му твърде кокетно и на бекрен.

Кирасири, зуави и шасьори — полкове на стара

армия — сега извиха колоните си сред маковите градини и жълтите стърнища при Струма. Нека признаем, че нашите неприятели са калени и опитни войници. Но те никога не забравят и красивия жест. Вековете и традициите са стилизирали всичко: униформата и позата, мелодията на командите и патетичния боен вик. И зрелището, което водите на Струма са отразили, е било наистина ефектно и рядко: тук не са липсвали линии и краски, които сме навикнали да виждаме в картините на Мейсоние, не е липсвало и обаянието на тая старинна слава, която звучи в метафорите на Юго.

Легендата разказва, че Хронос изядал сам децата си. Той е жесток и жестоко се шегува. Времето разрушава днес това, което е било зидано с векове. Нови и паметни страници прибавя към историята нашето време. И може би тия страници някога ще будят само недоумение и учудване. Защото малко по-рано читателят ще е прелиствал страници, в които грее сиянието на една голяма слава. Бригади, дивизии и корпуси, които също тъй, наместо номера си, като единствен девиз, носят името на шефа си: Удино, Ней, Мюрат, Даву — и много, много още. Имена, които имат очарованието на мит, и подвизи, които приличат на легенди. Войници, които са обходили земята по всички посоки на хоризонта, знамена, които са се развявали и в горещите пясъци на Египет, и в снежните полета на Русия. Съдбата довежда тия войски при бреговете на Струма. И външният вид, и заветите на миналото са запазени. Но бригадата на Бротие е разбита. Маковите градини и жълтите стърнища са покрити с трупове, разхвърляни оръжия и дрехи. Всички следи на поражение и паника. Логичният ход на историческите факти е грубо и неестествено нарушен. Нима е възможно това? Кой можа да нанесе тоя страшен удар? Кой е той? Кои са те?

За тях историята и миналото също пазят документи, макар и много по-малко. Но от четири години целият свят ги знае. Синове са на Балкана. И при-

родата, която ги е откърмила, дала им е всичката си мощ и коравина. В мирните дни на труда — това са пастири из планините и жътвари по златните ниви край Дунава и Марица. У тях не всичко е тъй бляскаво, изгладено и изящно, не всичко тъй е подчинено на стила и на тънкия вкус. Униформите са скромни и кафяви, каквато е земята, лицата имат бронзовия цвят на пшеницата, но плещите са широки и ръката, която натиска палешника на ралото, знае да върти и меча. Тая ръка е груба, голяма и тежка като чук!

От урвите на Нидже, Беласица и Али ботуш тия полкове слизат, неудържими и буйни, като порои. У тях много нещо е необикновено и странно, подир тях се нижат обози, впрегнати с едри и тежки биволи, те вървят мудно и тежко, но късите нозе са като железни стълбове и на виторогите чела стои същата корава и упорита воля. Тия полкове имат по-малък блясък, но те идат с мрака и сенките на буря. Някога суровите солдати на Анибала удряха римските патриции право по лицата. Също като тях и тия войници са, може би, не твърде вежливи, но те обичат земята си и гневът им е свещен: техният удар е като мълния и в тяхното ура сякаш се люлеят и ечат вековните гори на Балкана.

Покрай Струма из маковите градини и пожънатите ниви лежат трупове на френски солдати. Кръвта изтича и пои чужда земя, очите, които вече смъртта закрива, в последния миг виждат чуждо небе и съзвездия, които не познават. Смъртта дохажда с болките на разкаяние и скръб.

Те са жертви, които нищо не изкупват.

Там — във водите на Струма — българските войници поят конете си; тежките биволи нагазват в реката с ленива нега. Но има нещо, което говори на сърцето, и песента на голямата река е разбрана реч: вълните на Струма носят хладината на снеговете от Витоша, влекат шума, която са отронили горите на Рила и Пирин.

Отвъд границата

Има събития и случки, които са знамение на нещо, което се приближава и неизбежно трябва да стане.

През пролетта на 1914 г. се възобновиха железопътните съобщения между Варна и Добрич. Това беше паметно събитие. Една нова граница, която разумът още не можеше да разбере и да повярва, беше пресякла тая железопътна линия. Отдавна вече релсите на юг от Добрич се провличаха из трева и бурен, като мъртви змии. Острият писък на локомотива не събуждаше вече ехото и черната върволица на влаковете не се промъкваше из градините и лозята на Гаази боба. На тоя ден, за първи път след войната, щеше да дойде първият български влак. Целият град се готвеше да посреща. Линията и без това беше наскоро прокарана, разходките към гарата в празнични дни бяха нещо обикновено и никой не можеше да предположи, че това невинно развлечение на хилядния народ след малко ще се превърне в неудържима и буйна манифестация. Сетиха се за това, но беше вече твърде късно.

На пръв поглед нищо особено нямаше: пристигаше един влак. Но хората, наместо да пълнят бирариите, притискаха се на перона и около гарата, шепнеха си оживено нещо, очите горяха и нетърпеливо поглеждаха на юг. Те познаваха болката на разочарованията и нямаше да бъде чудно, ако се измамят и тоя път. Чакат дълго. Най-после се зачува далечното и тежко бучение по релсите, влакът се показва между цъфналите овошки в лозята и пак се

изгубва. Всички пристъпват напред, разговорите утихват, очите се взират повече.

Изведнъж из завоя влакът се показва съвсем близо и наближава гарата. Напред е грамаден локомотив. Всяка машина има нещо, което напомня живо същество, но сега това впечатление като че става материално и осезателно. Локомотивът иде тържествено и доверчиво, окичен със зеленина, в ритмичния шум сякаш дишат здрави и могъщи дробове, в последните бавни движения на лостовете има съзнателно доволство и някаква бодра и радостна усмивка иде от мокрите и лъснати железа. Издига се бяла па̀ра и остро пропищява свирката. И това вече не е обикновеният сигнал, а сърдечният и весел вик на живо същество. Влакът спира сред мъртва тишина. Една врата се отваря и някой слиза на перона: фуражка и униформа, която изведнъж познават, едно лице, което се усмихва на всички. И сега същинска лудост обзема множеството. Ура! Жени и мъже тичат към вагоните, стискат ръцете на кондуктори и спирачи, изпълват купетата, сядат по креслата, говорят едновременно, радват се и плачат като деца. Всичко се разглежда най-внимателно, прочитат се всички надписи. И тия букви, и тия думи, тъй много познати, като че откриват нов и дълбок смисъл. И никой не мисли да си ходи. Искат да ги отстранят. «Не — казват те, — никой не може да ни забрани да стоим тука. Това си е наше, българско е. . .» Една голяма и чиста любов се появява стихийно и лудо. И новите завоеватели гледат това, настръхнали и смутени, но безсилни. Може би това са тия редки минути, когато съвестта се събужда и заговорва и в най-престъпните души.

Ние си имахме тогава своите грижи и тая случка има слабо ехо отсам границата. А тя значеше много. Всички грижи, всички желания и интереси, всичкият смисъл на живота там беше се съсредоточил само в тази любов към родината. Враждите се забравиха, задушевно роднинство свърза всички тия хора, които сега еднакво страдаха, еднакво се надяваха и оби-

чаха. Едно ново и сякаш неподозирано досега чувство изпълни душите с мистичната екзалтация на древните религии. Животът си искаше своето. Можеше да се работи и да се говори и за друго, но всякога и във всички случаи, макар предпазливо и тихо, се прошепваше нещо, което сгряваше сърцата. Гадаеше се бъдещето, разказваха се случки, които се носеха от уста в уста, като легенди. Това пораждаше надежди и крепеше душите. Не зная дали поне част от тия разкази минаха отсам границата и дали са известни. Но всички, даже и най-наивните от тях, са трогателни страници от хрониката на това жестоко робство.

Много случки, които при други условия биха били най-естествени и обикновени, сега добиваха особено значение. Името на един човек стана известно в целия край и се украси с ореола на рядко мъченичество: за него твърдяха, че наскоро след окупацията той умрял само от скръб. Животът му, помрачен и злочест, е угаснал постепенно и бавно, както догаря една свещ. Още в първите дни бяха затворени всички училища. Вратите бяха подпечатани. Разказваха за един учител, който една нощ разбил прозореца, влязъл в училището си и защо? — Да прибере картата на България и образа на св. св. Кирил и Методия. На новата граница се появява непозната и странна контрабанда: един книжар, с риск на живота си, прекарва с чували български буквари. «Идат — разказваше той, — идат бащите и ми казват: не искаме техния език. Ние сами ще учим децата си. Донес ни буквари!» И той пренасяше тая опасна и забранена стока.

Насилието и кървавите обиди се понасяха с търпение и стоицизъм, които учудват. В тия разкази ще се почувствува, може би, скръбно примирение и немощ. Но това е само външно тъй. Защото тия хора бяха калени и здрави. Те служиха в полкове, които обходиха всички бойни полета, полкове, които знаяха само победи. Дълбоко в душите се таеше омраза, клокочеше мъст и тежката ръка неволно се сви-

ваше в юмрук. Но те знаяха, че не трябва да се бърза. Те чакаха деня и чувствуваха, че той е близо.

И тоя ден дойде.

Полетата на Добруджа — това е безкрайно море от златни ниви. Любовта към земята и към труда тук има възторжения си апотеоз, който се вплита в религията и даже я замества. Там има оригинален обичай, с който се посреща Гергьовден. Вечерта срещу празника вратите на всяка къща и на всяка сграда широко се отварят, окичват се със зеленина, а на праговете се прикрепват запалени свещи. Чака се нещо тържествено и велико: утре дохожда светецът, който ще благослови нивите и ще им даде плод.

Нещо подобно става и днес там. Може би вратите не са отворени, няма здравец и свещи. Но всички чакат, душите са открити: иде нещо пак тъй велико и тържествено, иде освобождението! Кандилата мъждеят пред иконите, никой не спи, душите тръпнат и се прислушват. Чуват се топовните гърмежи и далечни светкавици блещят над хоризонта. Те идат, идат вече! Утре още ще чуят ура, което познават, ще видят знамена, под сянката на които са се били.

Мили хора, аз чувствувам радостта ви. Не едни очи през сълзи ще погледнат към небето, не едни ръце ще се прострат към него и не едни уста ще прошепнат: «Нине отпущаеши!». . .

Баладжа

Баладжа е на петнайсет километра от Добрич. Оттука започва същинската Добруджанска степ.

Под необятния купол на небето ниският хоризонт затваря грамаден диск, върху който блещи златото на узрелите ниви. Една бяла линия, обтегната като конец, пресича жълтото поле — това е шосето Добрич — Варна.

Някога, преди да се построи железопътната линия, по това шосе имаше голямо движение и някакъв особен идиличен живот. Цели кервани коля непрекъснато вървяха в една или друга посока. Пътниците пътуваха с файтони. Това е, както навсякъде, но даже съсловието на добришките файтонджии имаше това богатство и оригинален колорит, който изобщо отличаваше живота в Добруджа. Тия хора приемаха да карат само великолепни коне. Печалбата беше на второ място и занятието за тях преди всичко беше увлечение и страст. Защото в тоя край слабостта към хубавите коне не е чужда на това чувство, което и в най-културните страни чрез спорта е превърнато в същински култ.

Файтоните и колата, които някога пътуваха по шосето, оставиха едни от най-живописните картини от миналото на тоя край. Богатството, амбицията и надпреварването обличаха действителната нужда с баснословен блясък и лукс: явяваха се коне, които можеха да се впрегнат и в царска колесница, красиви и силни животни, облагородени от нежните грижи и любовта към тях. Трябваше да се чуди човек на тия разкошни и фантастични сбруи, обкичени с

металически копчета, с пискюли и ленти, на разноцветните ширити, вплетени в гривите и опашките на конете, после дългите и тежки плетеници със звънци — тия звънци, които в ритмичните и звънки удари на копитата разсипваха весели и пеещи звукове, като че наред с файтона в лятната мараня се носеше песента на щурци.

По тоя път имаше две станции, където пътниците неминуемо трябваше да се отбият: Саръгьол и Баладжа. Ханът в Баладжа привличаше с хладната сянка на старите си акации. Тук можеше добре да се похапне и да се отдъхне от жегата. Но забележителен беше и съдържателят на хана. И той също като клиентите си — файтонджиите — туряше някакво лично удоволствие над материалните интереси. Той имаше голям чифлик в Баладжа, цели стада добитък и овце и тоя хан надали можеше да прибави нещо към богатството му. Сякаш той беше го построил само да може да се любува на пъстрото и шумно движение по шосето.

Вътре, в широката стая на кръчмата, той седеше на издигнат турски диван, с килими и възглавници. Беше вече стар човек, но още здрав, твърде запазен, бялата коса и неотскоро бръсната брада се белееха около червеното и едро лице, като острите игли на скреж. Той приказваше малко и рядко някой се виждаше при него. Седеше си обикновено сам, с подвити нозе под себе си, в неподвижна и вкаменена поза, която напомняше някой истукан на Буда. Тютюневият дим рисуваше кръгове около лицето му и кафето в голяма турска чаша всякога стоеше пред него. Но старецът често поглеждаше през прозореца. Изглеждаше, че движението по пътя и гостите някак интимно и своеобразно го забавляват.

Ония пътници, които веднъж бяха минали оттука и след няколко години случаят отново ги доведеше в Баладжа, намираха стареца в нищо неизменен — в същата поза и на същия диван. А сам той много нещо беше видял от прозореца си. Минаваха всякакви хора, млади и стари, богати търговци,

ученици, чети жетвари. Сватбари понякога пееха и танцуваха в градината, понякога пък бавно се приближаваше към хана някоя кола, в която имаше ковчег, обвит с черен креп, и жени, които плачеха. Животът показваше многостранното си лице пред прозореца на стареца. Но над всичко — едно се чувствуваше най-силно: в тая артерия, която свързваше двата града, биеше здравият пулс на един богат и цветущ край.

Прекараха железопътната линия и движението по шосето почти спря. Все пак сегиз-тогиз старецът виждаше нещо от прозореца си, което го развличаше. Един есенен ден той видя и тия млади и буйни полкове, които заминаха на юг. Викаха ура, свиреха музики и посред жълтите стърнища шосето почерня от живия поток на хилядите войници и кола. После всичко утихна и над полето остана само лека мъгла от бял прах.

Шосето отново опустя. Не минаваха вече файтоните с хубави коне, нямаше весели пътници. Но старецът не се отчайваше. Той беше вече доста стар и очакваше едно: да се върнат войниците, които беше видял да заминават.

Но те се забавиха твърде много. И вместо тях дойдоха други. Това бяха чужденци, нахални и груби, пияна шайка, която изпълни хана, викаше, ругаеше, искаше само да яде и да пие. Старецът даде всичко. Сам той запази неподвижната си поза на дивана, по-строг и по-вкаменен, подобно на ония беловласи сенатори на Рим, които готите бяха взели за каменни статуи.

Най-после се върнаха и те — българските войници. Но това беше едно от най-тежките зрелища, които старецът беше видял от прозореца си. Ония, които бяха обходили толкова бойни полета и бяха само побеждавали, тук, щом прекрачеха някаква нова граница, която никой не знаеше защо и кой беше поставил — тия хора, които се биха, за да освобождават, сами влизаха тука като роби. Но те бяха горди и силни и в нещастието си. Униформите

бяха изпокъсани и кални, по телата си имаха незаздравели рани, но гърдите бяха окичени с кръстове и очите, които бяха виждали смъртта — гледаха открито и спокойно. Но в тия очи гореше и някакъв скрит, зловещ огън. Румънските войници конвоираха неволните пленници, въртяха се около тях, дъвчеха нещо, предизвикателни и груби. Те знаеха, че лъвът е в клетката, и уверени в безсилието му, можеха да го дразнят и да му показват нажежено желязо.

Това ставаше при Баладжа.

При същото това село румънските войски бяха разбити още в първите дни на войната. Преди бягството си те запалиха селото, убиха жени и деца. Не зная дали старият съдържател на хана е между живите. Може би съдбата го е пощадила, когато още веднъж е завъртяла пред прозореца му колелото на събитията. Може би той е бил пак на дивана си, когато под него е блеснал ножът и се е показала кафявата униформа на първия български войник. Верен на навика си, старецът не е променил неподвижната си поза. Но неговият поглед е гледал навън: тоя поглед, когато в очите сякаш се събира цялата душа, ликуваща и щастлива.

Добрич

Отвън Добрич не се различава много от който и да било по-голям провинциален град. Наблизо и на юг е пространният и равен хълм Яланджи баир. По него слиза шосето от Варна и оттук се открива пълната панорама на града. Всички здания са нови. Високо над покривете се изправят няколко бели минарета и към тежките форми на новата архитектура се прибавят екзотичните линии на Ориента. Градини и зеленина на овошки почти няма и нищо не смекчава ярките бои на зданията. И ако има нещо оригинално в изгледа на тоя град, то е странната илюзия на мираж, която неизбежно иде през летните дни: облян от слънце, разноцветният град е открит и уединено блещи сред безкрайната пустиня на полето.

Но тая външна тишина може само да измами. Вътре градът поразява изведнъж с голямото движение и шумния си живот: непрекъснато гърмят каруци из улиците, редят се една след друга работилници, в които кърваво грее жеравата на огнищата и звънтят ударите на чука. Трите четвърти от града са магазини, всевъзможни работилници и големи складове със земеделски машини. През всички часове на деня около тях, като мрави, се трупат, разминават се и бързат тълпи от хора. Навсякъде кипи трескав и шумен живот. Чувствува се ясно, че тука е могъщият двигател на голям и сложен механизъм, че тоя град е сърцето, което импулсира живота на цяла Добруджа. И наистина, още преди железопътната линия да го свърже с морето, наричаха го Суха скеля.

И в значението му на централен нерв е всичката тайна на богатството и бързия му напредък.

Има едно време през годината, когато това се вижда най-релефно. Това е през май, когато се открива ежегодният панаир. Добришкият панаир не е от ония анемични сборища, които само традицията и любопитството още поддържат по други места. Това е наистина един голям пазар, едно универсално изложение и, в същото време — някакъв символичен битов празник.

Панаирът се открива през май. В тия дни нивите са в най-буйния си растеж. Навред, додето очи стигат, е само едни ниви, зелени още, но вече високи, гъсти и изкласили. Сред това море селата остават като малки и самотни острови, пътищата се превръщат на тесни и дълбоки коридори и когато вървят кола по тях, отдалеч ни конете, ни колелетата могат да се видят: наравно с вълните на класовете, като лодки, се виждат сандъците само и хората в тях. Два тона има в тоя пейзаж: синята ведрина на небето и зеленината на нивите. Но тук плени не разнообразието и пъстротата а мистичната прелест на всичко, което е безкрайно и огромно. От цялото поле иде радостта на щастливо материнство, благодатният плод зрее сред блясъка и пищната красота на цялата природа. Неволно човек иска да снеме шапка пред тоя колосален труд, душата се пълни с възторг пред могъщата хубост на земята.

Такава е Добруджа през месец май. При панаиря в Добрич се трупа многохиляден сбор. Цялата околност се превръща на същински лагер. Тия хора слизат от колата си доволни и радостни, защото в очите им блещи злачното отражение на буйните ниви, защото, като обърнат погледа си към небето, виждат шиповете на тъмни облаци — излива се благодатен дъжд над зеленото поле. Празникът на труда е в душите на всички. Както в античните религии, веселието се налага като необходим и естествен обред в тия празници за щедрите дарове на провидението. И наистина, тия хора знаят да се веселят, неудър-

жимо, сърдечно и широко. Около оркестрите, в театрите и пред всевъзможните зрелища се трупат хилядни тълпи, една невъобразима пъстрота от носии, една странна музика от езици. Мнозинството, разбира се, са българи — открити и смели лица, широки плещи, яркочервени пояси около черните широки потури. Но тук ще видиш и делиорманските турци, флегматични и мълчаливи колоси, и хитрите и пъргави татари, и разпуснатия хохол, и важния и благонравен немец, колонист из Русия.

Тоя шумен живот, без да отслаби темпа си, продължава почти цял месец. Но, наред с развлечението, на същото това място кипи и трескава работа. Всеки ден е пазар и всеки ден преминават от едни ръце в други цели стада овце, говеда и коне. Пъргави и хитри джамбази избират и оглеждат добичетата, разпалено се пазарят със селяните, друсат си ръцете, посред викове и глъчка. От магазините се изнасят и се товарят на колата коси, сърпове, паламарки, вили, яби, дикани — най-разнообразни вещи от земеделския инвентар. Върволица волове непрекъснато влачат по всички пътища към селата съвършено нови жетварски машини, тежки локомобили и батози с грамадни червени корпуси. От далечни краища пристигат многобройни чети работници; зидари от Габровско, които оставят теслата и чука, за да завъртят сърпа; татари и хохли, които са най-изкусни косачи; снажни и яки турци от Герловско и Тузлука, силните мишци на които могат да пристягат и завързват големите добруджански снопи. Тия работници се посрещат, уславят се и се ценят със същата обредна тържественост, която е и във веселието и цялата трескава работа през тия дни. Сякаш някаква грамадна армия се събира и стяга за важен и свещен поход. Приготовленията са в пълната си сила. Защото неусетно, при последните дни на панаиря лятото вече изпъстря и позлатява зеленината на нивите Жетвата настъпва.

Веселието изведнъж престава, панаирът се закрива, опустява не само градът, но и селата. Целият

живот се пренася сега в полето: под ярките лъчи на слънцето припламват и блещят сърпове и коси, припряно тракат жетварските машини, черните им гребла бързо се издигат и падат, като ръце, които лакомо грабят златните класове. И, като че трупове след исполинска битка, гъсти снопове изпъстрят жълтото поле.

При Добрич, около мястото на ежегодния панаир, стана едно от най-големите сражения в Добруджа. Ще дойдат мирни дни и грядущите поколения отново ще празнуват своя празник на плодородието и на жетвата. Но, наред с великия подвиг на труда, тука ще се празнува и единственият равен нему и още по-велик подвиг; подвигът на освобождението.

Могилите

Едно от най-големите сражения в Добруджа стана на линията между езеро Олтина и морето. На тая линия са и селата Мусубей и Аптаат. Онзи, който за първи път би дошъл тука, не може да остане равнодушен към най-типичния изглед в Добруджа. Пред него ще се разкрие широко и безкрайно поле, включено между необятни хоризонти. Тук няма разнообразие и пъстрота на цветовете, очертанията навсякъде са безконечни и прави линии, еднакви една на друга до монотонност. Но пък има много простор, високо небе и тишина. Без да уморява и да развлича окото, тоя простор зове, ласкае и облекчава. Човек би изпитал същото чувство, ако влезеше в пространна стъклена стая, в която няма мебел и тежки драперии, но има слънце и много въздух.

Полето не е съвсем равно. Един след друг се редят хълмове, но те са без скали, без сипеи и трапища, сякаш в първите жизнени тръпки на мирозданието девственото и чисто поле сáмо се е нагънало вълнообразно, без да се измени в нещо друго. През есенните дни въздухът става прозрачен и бистър, като кристал. Свободно и ясно се вижда и на найголеми разстояния. Някъде села се белеят сред тъмната зеленина на овошките. Някъде, на противоположната страна на хоризонта, се мярка вятърна мелница. Бавно падат и се издигат белите крила, сякаш ръце, които отдалеч призовават и молят.

Както навсякъде из Добруджа, в околностите

на Мусубей и Аптаат, на много места из полето се издигат високи могили. Това са могили-гробници, в които лежи прахът на древни юнаци. Дълбокият и здрав усет на античния мир и тук е запазил простото и художествено съответствие между природата и тия вечни паметници. Тия могили като че не биха могли да съществуват без полето и полето без тях. Необяснимо е как са избирани пунктовете, но навсякъде близо до тях има някой кръстопът и пътникът, който минава покрай такава могила, вижда вече и друга на хоризонта. Може да е летен ден и наоколо да блещи златното море на нивите; може да е късна есен и ята жерави да летят на юг. Всякога и под всякакво небе кръглите очертания на могилите се рисуват на хоризонта и господствуват над полето. Погледът не може да не се спре на тях и умът да не се замисли. Тогава и най-простата и най-наивната душа изпитва макар и несъзнателно това, което ясно и определено е казал поетът за един от тия герои, погребан под също такава могила: «Твоето име ще премине през вековете. И ако високата могила би се сравнила с пустото поле, то славата, разнесена далеко, могила би била над твоя гроб!»

В тоя край са запазени и други следи от миналото. При Аптаат има стари развалини. Научните разкопки и историята откриват много нещо за тях. Тук е бил римският град Abritus. В същото това поле някога е станала кървава битка между готи и римляни, в която е бил ранен римският император Деций Мус, умрял след това от раните си и погребан в Abritus. Орачът, когато оре нивите си около тия развалини, намира понякога стрели и ръждясали късове от желязо. Може би това са същите стрели, които са замрежвали слънцето в тая битка, може би железните късове са отломъци от оня щит, върху който опечалените кохорти са носили умиращия цезар.

Около тия паметници при Мусубей и Аптаат живеят много легенди. Но по едно странно съвпадение, и на самите хора, които населяват тия места, живо-

тът е дал много нещо от старинния епос. Защото те са потомци на ония българи от Сливенско и Старозагорско, които някога, в голямата горест на разочарованието си, напуснаха огнищата си, тръгнаха след Дибича и готови да идат и накрай света, стигнаха до полетата на Крим и Бесарабия. Но скоро, измъчвани от болезнена носталгия, те се повърнаха назад, спряха се и се заселиха в Добруджа. Рядко се среща в историята подобна одисея. Възвишено и трогателно пилигримство, родено не от мъртва някоя догма, а от живата любов към родината. Селянинът и тук си е практичен и хладен, но това минало е вложило у него зародиша на мечтателност и мистицизъм. Тези хора помнят миналото, страданията и радостите му, живеят с него. Народната песен у тях е не само музика, а и обред, и летопис. Трябваше да дойде и тригодишното робство под румъните, за да се пробуди носталгията на толкова поколения, да обгърне и да покрие всичко друго.

Ето в кои места и сред кое население се разигра едно от големите сражения в Добруджа. Радостта на изгнаниците, които след скитничеството в Крим и Бесарабия виждаха родината, хиляди пъти посилна възкръсна сега в празника на освобождението. Повторенията в историята са твърде чести и в стари форми може да се създадат нови дела. Бойното поле при Abritus видя друга и по-страшна битка, старите легенди се помрачиха от нова и по-велика. Повестта за римския цезар, убит при Abritus, може и да се забрави. Но с неугасваща любов и с благоговеен трепет отсега нататък ще се разказва за тия млади и храбри хора, които сложиха тук буйните си глави и победният вик на които още глъхне в мълчанието на степта.

За тях цялото бойно поле си има вековните паметници — могилите. В степта, сред широките равнини, те се издигат при всеки кръстопът. Споменът за ония, които почиват под тях, може би няма да изчезне, но заедно с тях ще живее паметта на хиляди

нови герои. Над полето пак тъй ще господствуват кръглите силуети, още по-властно ще привличат всеки поглед и всяка душа ще чуе тук, в тишината на полето, да звучи хероичната симфония на вековете. «И ако високата могила би се сравнила с полето, то славата, разнесена далеко, могила би била! . . .»

В Кубадин

Един особен вид приема всяка местност, която е била арена на голямо сражение. Може да се е минало време и скорошните следи да са изличени. Все пак никога окото не ще види само простия и безстрастен пейзаж. Хълмове, долища, могили, поляни, лъкатушни пътища — всеки един кът е добил в очъртанията си нещо ново, изразително и одухотворено. Като че тая мъртва природа крие вече свое съзнание, изпълнено с виденията на страшната драма, и пустинното безмълвие наоколо е тихата меланхолия на спомените.

Това чувство би изпитал човек на която и да било историческа местност, но неотразимо и силно то ни обхваща тук, пред кубадинските позиции. Шосето, което иде от Байрамдере, щом напусне това село, веднага се изкачва върху един хълм. Оттук вече се открива пространното бойно поле, което още пази всичките си следи. На всяка страна се виждат дълбоки окопи, ходове за съобщения, заслони. Малките стрелкови окопчета, като черни петна, изпъстрят зеленината на полето и още отбелязват всяка фаза, всеки тласък и всеки полет на атаката. Навсякъде зеят черни ями, изровени от фугасните гранати, виждат се шрапнелни чаши, гилзи, земята някъде цяла е посипана с картонени парчета от разкъсаните патронни кутии. Ето и телената мрежа. Краищата ѝ се губят далеч вляво и вдясно и в това поле, лишено и от най-малкия храст, коловете отчетливо и ясно се чернеят и ръждясалият тел се преплита между тях като усуканите стъбла на шипка. На едно място

телената преграда е разкъсана. Зее широк отвор. Окопите са празни, из тях — разхвърляна слама, оловени кутии, дъски, дрипи, затъпкани в калта сухарни торби. Нищо повече не се вижда. Но това място още глъхне в някакво вцепенение и нещо невидимо и зловещо тежи във въздуха над него. Наоколо е широко и безкрайно поле, хубаво, както всякога. Нивите са позеленели от саморасли жита и макар да е късна есен, синапът е цъфнал и се жълтее на големи петна. Далеч над равната линия на хоризонта бавно се носят гъсти орляци от черни птици.

Бурята на сражението, която е прекосила полето, не е пощадила и селата. В Карабака много къщи са ударени от гранати и сред стените зеят черни дупки. Един нов кантон на шосето в това село е почти цял разрушен. Но тук може да се види нещо твърде забавно, защото шегите не липсват и в най-покъртителните трагедии. В тоя кантон са престояли румънски офицери, навярно някой щаб. Варосаната стена в антрето е изпъстрена с всевъзможни подписи. И в най-усилни часове тия хора са можали да отделят време за една суетна слабост. Особено се хвърлят в очи тия думи, четливо и с хубав почерк написани: «Locutinent L. Bajan camendant al detachmentului special. Corpul V. Armata.» А най-отгоре нервно и много едро някой е написал: «Au revoir!» Но вижда се, че той е бързал, защото тия, които е трябвало да прочетат това, не са били твърде далеч.

Няколко километра оттатък укрепената позиция е Кубадин. Селото е голямо, има повече от триста къщи. Голяма част от населението си стои. Това са татари, турци и немски колонисти. Разликата между зданията е тъй голяма, както между самите хора. Къщите на немците са спретнати, еднообразни, чисто вапсани и покрити с ламарина. В тоя квартал от двете страни на шосето се редят високи стари акации и пространната улица има вид на същински булевард. Татарските хижи, както навсякъде из Добруджа, са продълговати, схлупени и ниски. По-

крити са с пръст, обилно обрасла с трева и бурен. Нищо, разбира се, не е останало от предишния живот на селото. По шосето непрекъснато се движат транспорти, из улиците се движат български войници, германски драгуни, или пък някой турски войник в бозява униформа и енверие.

Исках да науча нещо за миналото на селото и като най-стар в селото човек ми посочиха ходжата Ахмед Абибулла. Той е седемдесетгодишен старец, облечен в дълго жълто либаде, с голяма чалма и с бяла като сняг брада. Намерих го пред къщата му, загледан пред себе си, в това мечтателно съзерцание и невъзмутимо спокойствие, присъщо на всеки мъдрец. Старият Абибулла е видял много нещо през живота си. Онова, което е предопределено, неизбежно трябва да се случи и затова новите събития почти не го вълнуват. Той е един от първите жители на Кубадин, а сам е роден в Крим. Татарската колония е заварила в селото само няколко семейства турци. Власите и немците са дошли едва преди трийсетина години. Името на селото, обяснява старецът, произлиза от две арабски думи: хубд, което значи възел или полюс, и еди — седем. Кубадин ще рече — възел на седем пътища. Тук е бил, пък и сега е, голям кръстопът: идат и се пресичат пътищата Добрич — Меджидие, Дорич — Кюстенджа, Силистра — Кюстенджа и още много други.

Тоя кръстопът познава много зрелища от миналото. Някога оттук са минавали мирните търговски кервани, минавали са и са се връщали войски не през една война. Минал е оттук на път за Меджидие и султан Абдул Меджид. Блясъкът и величието на миналото още повече растат и се усилват в спомените. Старият Абибулла се оживява и надълго разказва за тоя епизод. И може би той не преувеличава. Защото двамата прочути монарси от тая епоха — Махмуд II и Абдул Меджид, баща и син — имат особено място в историята. Подобно на някогашните багдадски халифи, те напущаха дворците и пътуваха между народите си. Придворен астролог определя-

ше щастливия ден за всяко царско тръгване, блясъкът и великолепието на шествието бяха баснословни. Но погледът на владетеля искаше да проникне и в най-бедната колиба, искаше да открие, да види и да отстрани всяко беззаконие и всяка болка. В Меджидие султанът намерил града нечист и кален, заобиколен със зловонни блата. Заповядал да се прокопаят канали към Дунава, които да отведат водата на блатата. Затова и градът е бил прекръстен на негово име. Всичко това Абибулла е запомнил много добре и с очите си е видял султана и бляскавата кавалкада от паши, явери и копиеносци.

Старецът спокойно разказва и за последните събития. Месец преди последната атака на кубадинските позиции, всички жители на селото са били изселени, отведени във вътрешността, но скоро отново се завърнали. В Кубадин, освен румънските войски, е имало и руски, между които немалко са били кримски татари: Рустем бей, провизионер, и Селямет Мурза — суварие комендар. Татарите хранят стара ненавист към русите, но високият чин на сънародниците все пак ласкае самолюбието на стареца и той твърде подробно описва униформата и воинствения вид на Селямет Мурза. Става дума за Крим. Там няма тия голи полета, както тука. Градините са пълни със синопски ябълки, кипариси, смокви, маслини и грозде. Хубаво е там. Старецът се вълнува и отново заговорва за Селямет Мурза. Носталгията за родния край се събужда у него и пред очите му възкръсват легендите за храбрите джигити.

Румъните разказвали, че кубадинските позиции са непревземаеми. Но внезапно започва атаката. Страшна буря се подигнала на запад, към Бешаул, Карабака и Софулар. През нощта селото се изпълнило с войски, обози и артилерия. Всички бързали назад. Сутринта боят се започнал наблизо и гранати и куршуми падали в самото село.

Изведнъж утихнало всичко. Старецът излязъл навън, но бързо се обърнал да се прибере: в двора

имало руски войници. Но тия руси заговорили български, после турски: те били българи!

— Исках да ги гостя — разказва старецът, — исках да им дам всичко, което имам. «Бързаме — казват, — имаме работа!» И ходят, вред надничат, търсят.

Старецът свършва разказа си. Стъмнява се. От полето се дигат черни ята птици и бавно се носят на запад. Абибулла следи техния полет. Той е стар, видял е много неща и, като всеки източен мъдрец, обича философските сентенции и кабалистичните числа. Той прибавя замислено:

— Седем пътища се събират тука. Седем народа от седем езика и седем вери се срещнаха и се удариха в Кубадин. Голяма и страшна битка беше!

Кръстопът

Разнообразен и пъстър живот може да се наблюдава в ония етапни пунктове, които са близо до фронта. Всеки ден се извършва редовен прилив и отлив като на някое голямо море. Етапните пунктове — това са неизбежните фокуси, в които се събира движението от много пътища, задържа се при тях за повече или по-малко време и след това отново се подхваща в най-разнообразни посоки. Войници, които се завръщат в частите си, без да знаят още добре де ще ги намерят, ешелони и огнестрелни паркове, ранени, пленници, отделни хора и команди, изпратени някъде по служба, случайни пътници и арестанти — цялото това множество непременно ще се отбие в етапния пункт. Там всеки ще намери подслон през нощта, ще почине, ще се огрее, ще бъде най-точно упътен, може би ще научи последните новини и, което е най-важното, ще има и хляб.

В Добруджа посоката на пътищата не се определя от естествената проходимост на местността в една или няколко само посоки. На всяка крачка тук се пресичат и се разделят безбройни пътища, които бог знае къде водят. Еднообразието на безкрайното поле приспива и най-изострената наблюдателност, окото не намира по какво да се ориентира и не един пътник тук посред бял ден се е въртял с часове, като в магьосан кръг. А войната сякаш е увеличила още повече разстоянията, като е направила полетата безлюдни и пусти. Затова всеки етапен пункт се догонва и очаква като оазис сред пустиня. Тия, които пътуват тъдява, имат точно отмерено време, не твърде лека участ и

почти всякога — някое категорично и строго задължение. А упътване, сведение за каквото и да било, подкрепа, храна — всичко това може да даде само етапният пункт.

И нищо друго не говори тъй красноречиво и ободрително, както пътепоказателите, които са поставени по тия безбройни пътища. На високи върлини, забити в земята, стоят дъсчени табели с всякакви надписи: български, немски и турски. Някъде, непокътнат още, може да се прочете и руски надпис: «На етап». Всички тия надписи са кратки, но са изразителни и говорят много: една стрелка, която никога няма да заблуди, после точното число на километрите, които остава да се изминат. Ония, които познават отблизо войната и са преживели не едно скитничество из непознати краища, знаят с какво упование и с какво облекчение се прочитат тия надписи. Някаква невидима ръка грижливо сочи пътя и сякаш някой с трогателно участие прошепва: «Уморени сте, измокрени и гладни. Чакате да научите нещо, което не знаете и ви измъчва. Ей по тоя път! Още малко. Близо е — и там всичко ще се уреди.»

Пренощувах в етапното комендантство в Кубадин. На сутринта, в едно много късо време можах да видя картини, които остават незабравими. Отчетливо и ярко войната хвърляше в тях и блясъка, и сенките си, показваше сложния механизъм на исполинските си усилия и тия дълбоки промени, които никоя друга стихия не е в състояние да направи.

Цялото пъстро множество, което беше пренощувало тук, се събуди и се готвеше да продължи пътя си. Минава унгарски хонвед. Той язди хубав червен кон и върху раменета му с отпуснати ръкави е наметната синя венгерка, обшита с черни кожи. Още сънният татарин, като наднича от вратата на хижата си, учуден следи тоя конник, който му се струва като някое фантастично видение. Никога няма да разбере той отде и как е дошел по тия места. Пред комендантството се нареждат пъстроцветни групи. Всеки, преди да тръгне, ще получи хляба си. Най-напред

стоят група наши войници, които отиват към фронта. Струват ти се извънредно познати и хиляди пъти виждани тия флегматични някак лица, малко тежки движения, под които веднага проглежда тая хладна разсъдливост, упорита и спокойна самоувереност, която навсякъде ги отличава. Близо до тях се нареждат и десетина турски войници. Те вече са получили точно упътване де ще намерят корпуса си. Тяхната редица е безукоризнено правилна и всеки един високо и старателно произнася името си, преди да получи хляба си. Изплашени и смутени, тихо се изправят и трима турци, селяни от Добришко. Заловени са без документи. Никой, разбира се, не вярва, че са тръгнали по работа, както уверяват. На лицата им стои огорчението, че наивно са повярвали ония, които преди тях са дохождали за плячка.

Малко настрана е построена голяма група руски пленници. Това са повече млади хора, уморени и бледи. Едни са с фуражки, други — с високи бели калпаци. Пленени са в последните сражения, но между тях има и такива, които още недоумяват и не могат да разберат как се е случило да попаднат в неприятелски ръце. Ето най-възрастния между тях, слаб и прегърбен, изгубен в шинела си, извънредно голям за него, препасан несръчно почти през средата на гърдите. Познава се, че е нестроевак. Казва се Гусев Михаил Андреич, от Курска губерния. Печално и развълнувано той разказва историята на пленяването си. Бил ординарец при ротния си командир. Надвечер тръгнал да занесе вечеря на негово високоблагородие. Било тъмно, мъгла, ситен дъжд шибал по лицето му и премрежвал очите му. Гусев внимавал преди всичко да не разлее гостбата. Ето вижда светлина и сред нея — хора, разбира се — свои. Но той и сега не може да разбере къде е отишел, че наместо на ротния си командир подал вечерята на един български офицер. Лицето му е тъй измъчено, печално и виновно, като че не толкоз му тежи самото пленяване, колкото тая непростима грешка — да остави без вечеря негово високоблагородие.

Пълна противоположност на злочестия Гусев е другарят му Остап Петренко — висок, здрав казак, кавалерист от някакъв си пограничен полк. Той гледа открито и спокойно, говори правилно и разумно. И той разказва как са го пленили, но наместо простодушната скръб на Гусева, в разказа му не липсва високомерна ирония към сляпата случайност и собствената си небрежност. Слязъл от коня да пристегне подпругите на седлото, а нашите тъй бързо и неочаквано го заобиколили, че не останало време за нищо. «Попался» — заключава той конфузно и пресилено се усмихва. Това е хитра лисица, неочаквано попаднала в капана.

На края и отделно от всички други е най-многочислената група. Това са румънски селяни, които откарват в концентрационните лагери. Всички са възрастни мъже, планинци от Карпатите, с бели беневреци, широки кожени пояси и с тежки цилиндрически калпаци, големи като шиници, изпод които падат дълги, сплъстени коси. Румънското правителство редовно заселваше тия селяни в Добруджа. Те са овчари, научени на свободно чергарство, и затова земеделието и привързаността към земята, на която искаха да ги научат, си остава чужда за тях. За някаква любов към държавата, за социални добродетели и съзнание — не може и дума да става. Напротив, у тия първобитни души има анархистични инстинкти, които тъй свирепо и кръвожадно се проявиха в оная необуздана жакерия, която неотколе, като опустошителна буря, премина в Румъния. Могат ли да скърбят за гибелта на една държава и на един обществен ред, против който те са били с цялото си същество? В тая безпросветна и тъмна маса слепият егоизъм господствува над всички чувства и всяка нова сила, всяко ограничение, отдето и да иде, ги озлобява и гнети. Те не познават фатализма и примирението на източния човек, ни благородната скръб на ония, които виждат злочестината на родната си земя. Не унижение и болка чувствуват те, а въздържаната жестокост на безсилния и обезоръжения.

Те гледат в земята навъсени и мрачни. Говорят неохотно и разсеяно. И когато протягат ръка за хляба, който им раздават нашите войници, всеки един има на лицето си странно и тъмно изражение, като че се учудва на тая проста човещина, за която той сам знае, че е неспособен.

Раздаването на хляба се свършва. Замяркаха се щиковете на конвойните войници и групите на пленниците тръгнаха по разни пътища. На противната страна по бялото шосе мудно се полюляват фигурите на нашите и турските войници, които по-рано са поели пътя си. Занизват се колата на дълга обозна колона. Между тях се губят влашките селяни, загледани сурово и мрачно в земята. Групата руски пленници отиват към юг. Най-отзад е приведената фигура на Гусева, все тъй отчаяно загрижен за фаталната грешка с вечерята. А наред с него, изправен и строен, леко пристъпва граничният.

Слава Българска

Черно море не прилича на южните морета. Небето тук не се оглежда в невъзмутимото огледало на водата, няма вечна тишина, слънце и лъх на пролет. Това море почти всякога е неспокойно, бурно и неприветно. Но в съчетанията на контрастите по-рязко изпъква същината на нещата. Може би Кюстенджа дължи хубавия си изглед именно на това. Градът е на високия бряг. Ниско под него широко се разстила и се тъмнее морето — вечно синьо, мъгляво, набраздено от вълните. Но при това сурово и мрачно съседство още по-релефно се откроява хубостта на града: лучите на слънцето като че падат само върху него, зеленината на градините изглежда по-светла, по-нежни и грациозни са очертанията на куполите и по-силно блещи белината на къщите. Морякът отдалече се взира и не откъсва очи от това чудно видение. Вечер градът изчезва, но в черния мрак на морето и на нощта започва фееричната игра на хиляди огньове.

Тоя град беше преди всичко град на лукса, на богатството и великолепието. Наричаха го «Бисерът на Черно море». Държавата не щадеше средствата си, за да го разхубавява. За него говореха като за галено и любимо дете, обичаха го с тая суетна гордост, която се поражда само от скъпи и редки съкровища. През летните дни тук имаше непрекъснат празник. За него отрано се известяваше навсякъде. Дори из улиците на Париж се появяваха грамадни афиши, които възхваляваха лечебния въздух, редките удоволствия, чудесата и баснословния разкош на

тоя източен курорт. И чокоите от Молдова и Влашко, елитът на Букурещ, всички артисти, певци, музиканти, кокотки и комарджии, тоя пъстър, елегантен и празен народ изпълваше всички хотели и вили на Мамая и Текиргьол. Кюстенджа изведнъж ставаше нещо като малък Вавилон. Животът изгубваше всеки разумен и здрав смисъл, горчивините на труда не съществуваха, нещастието криеше лицето си. Някъде на друго място, из далечните мушии, работеха, грижеха се, страдаеха. Тук имаше само радост, смях, веселие и блясък на злато. Сред най-големия площад на града е паметникът на Овидия. Вечер около бронзовата статуя непрекъснато се струи потокът на многобройна тълпа, весела, натруфена, лекомислена и порочна. И лучите на електрическите лампи, които се пречупват в разпалените очи и в скъпоценнните камъни на накитите, огряват и бронзовото лице на поета. Ръката подпира замисленото чело, в играта на сенките лицето оживява, веждите гневно се свиват, очите гледат строго и безмълвните уста на изгнаника сякаш са готови отново да повторят жестоките слова срещу Рим.

Но не в тоя живот биеше здравият пулс на живота в стара Добруджа. Няколко километра на север от Кюстенджа можеше да се види нещо съвсем друго. Населението е разнородно и пъстро: румъни от Трансилвания и оттатък Дунава, кримски татари, руски преселници от всевъзможни секти — старообредци, молокани, безпоповци, липовани. Но сред тия малцинства, в които националното съзнание е похабено от зла орисия и скитничество или е удавено в болезнената страст на религиозното сектантство, сред тая чужда и злокачествена среда, като самотен остров от гранит, стои едно здраво и жизнено население. Това са българите около Бабадаг. В уединението си те са запазили всичката си пламенна чистота. Рядко и в България дори може да се срещне тъй ясно и определено очертан тип: високи, снажни и здрави мъже, мургави лица, издадени скули и широки плещи. Крепкият дух, енергията и бодростта

на расата са турили върху всяко лице характерния си отпечатък. Няма нужда да се разпитва — тук българинът се познава веднага. Носията е също тъй типична, както физиономиите: тъмни дрехи — черни потури, черен пояс, черна антерия и грамадни калпаци — тая носия придава на тия едри мъже нещо сурово и девствено силно. Но затуй пък у жените чертите са по-смекчени и по-нежни и в носията им преобладават вече ярките и пъстри бои.

Политическото осиротяване е развило у тия хора необикновена любов и привързаност към своето. Стари традиции и обичаи, които дори у нас са забравени, се пазят най-строго. Нравите имат класическата чистота на старото време. И трудът, и взаимните отношения, и развлеченията дори имат някаква обредна тържественост. Тия хора нямат училища, в черквите не слушат своя език, всяка книга е затворена за тях и никой историк не записва и преценява събитията. Но животът дава пълното си отражение само в песните. И затова богатството на народните умотворения е голямо и разнообразно. В тия песни е хрониката на всяко село, заветите на всяко поколение.

Между Кюстенджа и Бабадаг има едно село, което има странно име: Слава Българска. По-често от всички други това име звучи в много песни в тоя край. То е любимата дума на всеки хубав обрат на стиха. Произхождението на това име е загадъчно и тъмно. Отколешен спомен ли е вложен в него, или упованието и вярата в бъдещето?

Няма по-големи изненади от тия, които войната носи със себе си. В Мамая и Текиргьол хубавите вили отдавна са изоставени и пусти. В Кюстенджа край паметника на Овидия не се струи живият поток на пъстрата, суетна и порочна тълпа. По асфалтовия паваж гърмят колелетата на оръдията, ехтят стъпките на българския войник и слънцето блещи в стоманата на ножа му. И може би друго е изражението сега върху бронзовото лице на поета: той беше син на една епоха, в която войнишката доблест и

суровият дълг бяха върховните догми на живота. Той е невъзмутим и спокоен в своето кресло, загърнат в тогата си. Ръката подпира замисленото чело, но може би бръчките ще се разведрят, когато върху него преминат сенките на толкова победни знамена.

Българските войски са пред Бабадаг. Там някъде е малкото село Слава Българска. Слава Българска! Колко устни шепнат сега това име, колко души, които очакват, потръпват с умиление и радост. Те са там, те идат, неотразими и силни. Там — при Слава Българска. И това име, толкова познато и известно, за първи път открива същинския си смисъл.

Добруджа някога

Някога, преди да се яви плугът и преди да се построят железници и пристанища, Добруджа е била обработено и девствено поле. Ниви е имало малко, но пасбищата са били обширни и безкрайни, като прериите в Америка и степите в Русия. Висока и гъста трева е преливала талазите си като море, гори са липсвали, но е имало непроходими гъсталаци от бурен — овча опашка, лисичи къпини и генгер. В селата на тоя край много е разпространено едно предание: «Тук — ще ви разкаже някой стар човек, — тук е бил чифликът на много богат бей. Имал е и камили. Но такава трева е имало наоколо, че даже камилите се загубвали и мъчно са можали да ги намират.» Тая легенда изглежда правдоподобна. Плодоносните недра на земята са кърмили само буйна и дива растителност. Пък и до днешен ден много чифликчии в Добришко и Балчишко имат цели стада камили.

Скотовъдството е преживяло тука златния си век. Само това далечно време знае великолепните бели сюреци — стада от по няколкостотин глави рогат добитък, охранени и красиви животни, недоверчиви и плахи, като дивеч. Само това време знае и големи хергели — полудиви коне, свободни и лете, и зиме. Една съвсем особена порода: коне с дълги и гъсти гриви, наплъстени и пълни с бутрак, с опашки, които стигат земята, стройни и гъвкави като змии, тъмни като кадифе или с лучистия блясък на злато. Тия коне не са знаяли ни седло, ни юзда. Под мелодичния звън на големите железни хлопки те са се ски-

тали из високата трева, лениво и спокойно, но подплашени от нещо или подгонени от коняря, тичали са из полето с бързината на вятъра.

В някой чифлик и сега, макар и много рядко, може да се срещне един от конярите на старото време: жилав, лек и сръчен човек в пъстра делийска носия и труфила — кожен силяхлък, чанта, отежала от пискюли и копчета, и с камшик, с къса дръжка, но с дълъг няколко метра ремък. Тоя коняр е всякога безстрашен и главоломен ездач и в ръцете му дългият камшик се извива като ласо и плющи като револверни изстрели. Но това е архаична фигура, която сред новото време изглежда като карнавална маска. Тоя човек, който никога не е слизал от коня, ще върви сега пеш и на всеки кръстопът почти ще се оглежда да не би да го прегази някой автомобил. Времената се измениха и буйните табуни изчезнаха из полето.

Но първенството между тия примитивни поминъци е било на овчарството. Овчарите в цяла Добруджа са били планинци откъм Котел, Жеравна, Ичера и Градец. Овчарството тогава не е било само отделен клон от общото стопанство, а единствено занятие, което е поглъщало всички сили и умение от най-крехката младост до преклонни старини. Целият живот е преминавал в него. И нежната еротика, и много от хероичния епос на народните песни от това именно овчарство са взели разнообразието на мотивите си, богатството и красотата на образите си. Само овчарството тук, в Добруджа, има пълното си отражение в народните песни: стадата наистина са били многобройни и когато са помрачавали полето, като че е припадала гъста мъгла. Дългите геги и тежките ямурлуци, пискюллиите чанти, медните кавали, точно определените служби в йерархията на тия дружини — кехаи, сагмалджии, шилегари, — всичко това в своята пълнота и точно разпределение се среща само тука.

Овчарските кошли и многохилядни стада овце са изчезнали вече, но организацията на тия някогаш-

ни общежития, в която има тънък и практичен разум, дисциплина, солидарност и любов към работата, тая организация учудва и днес. Влиянието и следите ѝ в живота още се чувствуват.

Пространни полета, обрасли с бурен и трева, скиташи стада овце, бели сюреци говеда и буйни табуни коне, самотни овчарски къшли, без села почти и без никакви градове — ето картината на Добруджа от онова време. Природата обилно е давала всичко необходимо за простия и единствен поминък на хората. Пътища и близки градове са били без особено значение, защото живата стока лесно се е откарвала и на най-далечния пазар. Достатъчни и твърде удобни са били дългите кервани от скриптящи волски кола. Стари хора от околността на Добрич разказват, че са отивали на пазар чак в Кюстенджа. Бавно и тежко пътуване, което е траяло седмици.

Чертата на делиорманските гори е достигала по́ на изток, отколкото е сега. Цялото поле около Добрич е било покрито с гора, остатък от която е гората Кьороолу на запад от града. Сред тая гора, до голям кръстопът, е стояло ханчето на някой си турчин хаджи Оглу. Тоя скромен и самотен търговец е продавал катран, въжа, готови оси и спици на минаващите кервани. И това място, където пътникът е намирал подслон и все е можал да намери и евтино да купи нещо, е добило широка известност, която тъй изразително се чувствува в името му — Хаджиоглу Пазарджик. Това име е взело и селото, което се появило около ханчето на отшелника хаджи Оглу. Постепенно и бавно селото е расло и е станало град.

Но дълго време тоя град е бил неизвестен, безцветен и тъмен. Защото и в турско време Добруджа е била почти също такава, както е в оная далечна епоха, когато през високите треви е препускал хищният скит със запънат лък и с колчан стрели на гърба и когато римските часови с тежки стъпки са се разхождали по Трояновия вал, а върху край-

брежните скали на Черно море е тъгувал Овидий, заточен в Томи.

Законите, които изменят поминъка на хората, са универсални за много страни. Скотовъдството беше инертна форма още от номадските времена. Вместо него скоро дойде земеделието. И само в няколко десетки години Добруджа коренно се измени и се превърна в гъсто населен цветущ край. Неизвестният и беден градец Хаджиоглу Пазарджик стана богат и хубав град — Добрич.

Една вечер

Един млад офицер, който току-що беше се завърнал от отпуск, в кръга на близките си другари, разказваше:

«Как прекарах отпуска си? — Разбира се, много неусетно. Има една обща формула, с която ние всички си служим: броени дни минават скоро. И наистина, всеки ден беше нещо като форсиран марш: непрекъснато тичаш по магазини, по срещи, по визити, разнасяш писма и много здраве, събираш колети. Колкото време остане пък помежду — развлечения, удоволствия, разходки. А всичко това се търси, намира и изживява пак така на бърза ръка, трескаво, жадно и лудо, като че се превзема с атака. И едвам се поокопитиш, едвам ти се избистрят сънищата и си мислиш, че тъкмо сега започваш — изведнъж преброените дни се свършват, в някоя тъмна и дъждовна вечер файтонът те довежда пред гарата, върху осветения циферблат на часовника стрелката показва пет-десет минути, които ти остават, и първото нещо, което вече те опомня — това е пронизителният писък на локомотива.

Но има часове, приятели, има часове, когато времето не само престава да хвърчи, но сякаш спира или върви тежко и болезнено бавно. Всичко ти става много познато, овехтяло, безцветно и неинтересно. Хората те гнетят с пустотата си, с дребнавите си сметки и неутолимия си егоизъм. И обзема те тогава неудържима носталгия за тука, спомняш си с радост за коравото легло и за големия огън на землянката, мислиш си за другарите, за войници-

те, за ординареца си, за верния си кон, за планините. Влече те тоя живот ако не с друго, поне с широкия си и свободен размах, с непритворната си и чистосърдечна привързаност, с всичко, което е грубо, сурово и тежко, но ясно, здраво и привично. Да, понякога това се случва.

Веднъж беше ме обхванало тъкмо такова настроение. Не исках да се срещам с никого, скитах се сам и, безучастен към тоя шумен живот, наблюдавах го безрадостно и враждебно. Кой знай? — Може би тъй понякога по-лесно се открива нещо от тайните и смисъла му.

Беше събота, надвечер, в улиците настъпи това особено трескаво движение и суета, които всякога са по-големи в навечерието на празниците, отколкото през самите тях. В Модерния театър даваха «Рафаел Циганинът», извънредно интересна детективна драма, в Одеон — артистите от Народния театър играеха «Американската леля на студента», някъде другаде имаше концерт с благотворителна цел. И по «Леге», и по «Търговска», в сиянието на електрическите лампи и слънца, подобно на гъст поток непрекъснато се струеше многобройна навалица, натруфена, весела и безгрижна. Но на едно място на тротоара всички трябваше да се поотбиват: там, пред яркоосветената витрина на Диамантения крал, бяха се спрели двама-трима войници, захласнати в електрическата въртележка. Аз се спрях на отсрещната страна на улицата.

Тия войници бяха от фронта — отпускари. Сега те често се мяркат тука, отбиват се за малко из пътя си и разглеждат столицата. Ще ги видиш на площада «Св. Неделя», около разнебитения биоскоп, където показват такива старинни картини, като трагичната кончина на Максимилиана I в Мексико или — битката при Солферино. Ще ги видиш около латернаджиите с папагали, които вадят билетчета с късмет, или около амбулантните търговци на дребна и евтина стока. Ще ги видиш по трамвайните спирки или в подножието на памет-

ника на Царя Освободителя. Туй, което беше ги спряло сега — това е електрическата въртележка на Диамантения крал. Не е кой знай какво чудо, но все пак може да се погледа.

Любопитни неща търсят нашите приятели! А всяко любопитство, най-празно или най-благородно, може да се спре само върху тях. Ние ги знаем добре — те са с нас, около нас. Но тука, сред тая елегантна и пъстра навалица, върху гладкия паваж, в блясъка на електрическата светлина, която ги обливаше — стори ми се, че и аз виждам нещо ново. Господи, тия легендарни и странни фигури имало ли ги е някога в миналото, ще ги запази ли паметта на бъдещето? Тия обветрени и загорели лица, като кована мед; тия омачкани униформи, изгубили и фасона, и цвета си от калта на окопите, от огъня и дима на битките, от дъжда, от бурите и виелиците. А през рамото е преметната неизбежната сухарна торба и малко фенерче е закачено на гърдите. И тия униформи са все пак хубави, и тия здрави и яки фигури са внушителни, защото в изражението на лицата, в жеста, в походката, върху цялото им същество стои тоя неизличим печат, който само войната може да сложи, както вековете само слагат благородната малахитова плесен върху бронзовите статуи. Това изражение е в погледа преди всичко. Дори спрян върху тая наивна играчка, в тоя поглед имаше нещо зряло, спокойно мъдро, уверено и вглъбено.

Тук аз си спомних нещо друго. Миналата година, когато си ходих за първи път в отпуска, бях на художествената изложба. Видях много картини, но дълго време стоях пред една. Тя беше на художника Ц. Тодоров. Един млад войник, но същински фронтов войник: той е сложил ръцете си върху дулото на пушката си, замислено загледан пред себе си. Вижда се горящо село надалеч и върволица бежанци. Не помня бележките, които чух за тая картина, но зная, че тя беше оценена и разбрана само толкоз, колкото говореше надписът ѝ: войник гледа жесто-

костите на войната. Дано да е виждал той подобни работи! А пък истинското достойнство на картината беше епичната красота на войнишката фигура, написана правдиво и с любов, в това съсредоточено изражение на лицето, в тоя поглед, който може да има човек, който много е видял и много преживял. Същият тоя поглед, който виждах и сега.

И наистина, какво ли не са видели същите тия хора, къде ли не са били? Може би те са били при Чеган и знаят мрачната му епопея, нагорещените скали без вода, без сянка и без злак, титаничната борба на железни хора сред една планина само от гранит. Може би те са били в Завоя на Черна, тоя вечно клокочещ вулкан, който раздрусва земята и с огненото си сияние грее в небето. Може би са били в Битолското поле или под неприветното есенно небе са газили мътните води на Аржеш. Може би под черните силуети на знамената си те са прекосили пространните полета на Влахия и далеч при замръзналия Серет, верни стражи, те са бдели, обърнати към север, шибани от свирепите виелици на руската зима. Може би. Нима има у тия сърца струна, която е останала незасегната още от ръката на съдбата и не е прозвучала, нима у тия души има кътче, в което би се таило непознато и неизпитано чувство? Но те са мълчаливи, не умеят да приказват и великото им прозрение е само в погледа им и в откритите им лица. Те са безименни, неизвестни, защото са много. Французите ги наричат poilus, немците — Feldgrauen, ние си имаме за тях едно свое име, в което тук влагаме поне пълния смисъл, който има, и всичката любов, която заслужава. И ако аз не го произнасям сега, то е затуй, защото струва ми се, че ще прозвучи като из устата на ония хора, за които последната мъдрост е само лекият хумор.

Мислят, че това са нови хора, създадени в няколко месеца от войната, а те са ония, които отдавна носят истинските завети на труда и на земята. Но кой ги позна? Кой художник ги изобрази? Кой поет ги възпя?

Ние ставаме равнодушни към това, което вече притежаваме, свикваме с него и губим способността да го разбираме и ценим. Тъй мъчно се гледа право в слънцето и колосът не може да се обхване с поглед, когато се стои в подножието му. Може би ще трябва разстояние и време. И все пак не едно противоречие измъчва ума: тая вечер, над покъртителните сцени в Модерния театър или в Одеон не една сълза се проля и наедно с нощта не една суетна радост или скръб затихна в тоя голям град. И все пак нищо по-велико, по-значително няма от присъствието на тия сиви фигури, които още прекосват някъде улиците и чиито подковани стъпки мерно и твърдо кънтят, звучат и се отекват сякаш далеч в глъбините на времето.»

Бележки

Това е трето поправено издание на излезлите през 1970—1973 година «Събрани съчинения» на Йордан Йовков в шест големи тома. С него «Български писател» представя творчеството на Йовков сравнително най-пълно: изданието обхваща не само художествени произведения на автора, но и негови статии, изказвания, писма и някои разкази, невключени приживе в книги.

При подредбата на материала е проведен следният принцип: хронология по отношение на книгите в отделните жанрове, но не и по отношение на разказите и новелите. Целта е да се запазят циклите, които според автора обединяват неговите произведения в един вътрешен логически и художествен замисъл. Произведенията са подредени така: Том I («Земляци», «Край Места», «Те победиха»); Том II («Песента на колелетата», «Старопланински легенди», «Вечери в Антимовския хан»); Том III («Женско сърце», «Ако можеха да говорят»); Том IV («Жетварят», «Чифликът край границата»); Том V («Албена», «Милионерът», «Боряна», «Обикновен човек»); Том VI (незавършени произведения, разкази, статии, изказвания, писма).

При редактирането на творбите текстът е сверен с последната авторова редакция, при което са запазени някои езикови особености на Йовковата реч. Запазена е пунктуацията при характерните за изречението на Йордан Йовков чести обособявания, както и при интонационни паузи, обичайни според нас за структурата на Йовковата фраза.

Към всеки том е изготвен коментар, който съдържа творческата история на произведенията, кратки исторически бележки, бележки за личности и събития. Поради популяр-

ния характер на изданието не се посочват подробно авторските промени в различните публикации на творбите.

С оглед на научната достоверност обаче е отбелязано навсякъде наличието или отсъствието на редакторски промени при последователното преиздаване на произведението от самия автор, като промените се категоризират в две степени :«С малки промени» — замяна на отделни думи и форми; «с промени» — редакторски изменения, които сочат една по-ясно изразена тенденция в стилните търсения на автора, или пък дават представа за етапите при формирането на неговия стил.

В някои конкретни случаи, когато писателят основно преработва отделни произведения, в бележките се отбелязват по-съществените композиционни и смислови различия между вариантите на творбите.

За да бъдат избягнати повторенията, речниците на географските имена и на непознатите думи се публикуват в последния том.

ЗЕМЛЯЦИ

Стр. 23. Земляци. За пръв път повестта е публикувана в сп. «Демократически преглед», XII, 1915, кн. 3, стр. 214—234, и кн. 4, стр. 314—336; с промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 3—69; с малки промени в «Разкази» том I, 1928, стр. 5—99.

Според Георги Вълчев, приятел на писателя, повестта има за прототипове истински добруджански селяни (Димо Минев, «Йордан Йовков. Спомени и документи», 1969, стр. 249—250).

Като говори за войната между България и Турция, Й. Йовков описва един от последните етапи на Балканската война. Уплашено от евентуален десант на турците на брега на Мраморно море, българското главно командуване издава на 31 декември 1912 година директива да бъдат взети своевременни мерки за готовност против нападения.

Същия ден 3-а бригада на Трета балканска дивизия — бригадата, в която служи Йовков — заминава за Муратли, а по-късно се придвижва и разполага около Родосто. Десет

дни по-късно (само един ден след решението на Висшия държавен съвет в Цариград за сключване на мирен договор с българите) младотурците извършват преврат (21. I. 1913), убиват военния министър Назъм паша и поставят за велик везир Махмуд Шевкет паша, което фактически довежда до решително скъсване на мирните преговори и подновяване на военните действия.

В началото на февруари обаче настъпва ново, негласно примирие, продиктувано единствено от тежките климатични условия и наречено от генерал Радко Димитриев «период на мълчаливото примирие».

Този период на мълчаливо примирие именно описва Йордан Йовков в разказа си за престоя в село Ашака-Ени — Севандекли.

Особено интензивно военните действия се възобновяват в началото на март. На 13 март пада Одрин, на 16 март 2-ра бригада на Трета балканска дивизия се премества на бивак в града. Почти по същото време започва и настъплението на юг (I и IX дивизия).

На 11 март 1913 година след пладне започва настъплението на Първи полк, който до вечерта успява да завладее така наречената Скалиста височина. Малко по-късно започва и атаката на 6. п. полк. Обстрелван жестоко от турските батареи, полкът напредва, макар и бавно, и до вечерта успява да завземе височината при с. Албасан.

«Когато бойната част стигна Албасан — осведомяват релациите за 12. III, — турците заплашиха десния фланг, поради което флангът бе удължен с една рота от поддръжката. Командирът на 6. полк заповяда само една полска батарея да неутрализира турската батарея, а всички останали (полски и планински) батареи да съсредоточат огъня си върху пункта на атаката. Турците не можаха да издържат артилерийския огън по редута и към 4 ч. 30 м. започнаха да бягат. Тогава командирът на полка подаде сигнал за атака и полкът с развято знаме, под звуковете на музиката, се понесе стремително напред («Войната между България и Турция 1912—1913 год.», том VII, стр. 442, вж. и стр. 430—445). Това победоносно сражение именно има пред вид Йордан Йовков, описвайки сражението на земляците. Доколко обаче Йовков, бидейки в 41. полк на Трета балканска дивизия,

познава лично този момент от атаката, ние не можахме да установим (в релациите на боя никъде не се споменава за участие на 3-а бригада от Трета балканска дивизия). Във всеки случай възможно е части от Трета балканска дивизия, ешелонирана от Одрин до Чорлу и оставена в разпореждане на главнокомандуващия като стратегически резерв на отделните армии, да са били свидетели на сражението — обстоятелство, което се споменава и от Неделчо Д. Баев: «Нашият полк беше маневриращ — пише той, — затова през всичкото време, както през Балканската, така и през Междусъюзническата война, ние се придвижвахме на разни страни. Краят на Балканската война ни завари около гр. Дойран и Гевгели» (Димо Минев, «Йордан Йовков. Спомени и документи», 1969, стр. 144).

Стр. 84. Б а л к а н. Публикуван за пръв път в сп. «Съвременна мисъл», седмично приложение, кн. 27 от 3. IV. 1915, стр. 422—428; с малки промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 77—95; без промени в «Разкази«, том I, 1928, стр. 100—126.

За обстоятелствата, при които е бил написан разказът, писателят Георги Райчев си спомня: «Когато написа «Балкан», Йовков живееше в хотел «Прентан». Посетих го; той ми показа радостно написаните канцеларски листи. После погледът му потъмня: «Плаках и писах — не знам какво е излязло. . .» (Йовков лист, С., 23. XI. 1937).

Две седмици след отпечатването на разказа на страниците на същото списание — «Съвременна мисъл» (кн. 29 — 17. IV. 1915) — в статията си «Академията награждава» Божан Ангелов пише между другото: «Нали през дене си един от най-големите бездарници в нашата литература, който ръководи субсидираното списание «Отечество» (става дума за Александър Кипров — б. р.) и който с празни патриотически фрази изкупува своето тлъсто платено място, нали той е отказал да напечати в това списание, което се рекламира за патриотично, най-художествения патриотически разказ от ново време — говоря за разказа «Балкан» от Йордан Йовков, един млад белетрист с големи надежди. . .»

А ето какво разказва за действителните събития, послужили на писателя като основа на разказа, Георги Лисичков:

«Когато през 1911 г. постъпих като пограничен подофицер в заставата при с. Чифуткьой, заварих там граничарското куче Балкан. То беше едро, с широки гърди и изпъкваше с едрината си между другите погранични кучета. Нарекли го Балкан, защото е нещо голямо като Балкана. Балкан беше вярно куче, затуй него вземах за придружник в нощните си обиколки по постовете между Чифуткьой и Дуранкулак. Преди моето отиване на границата Балкан беше ухапал кръчмарина Къньо в Чифуткьой и последният искал да бъде застреляно кучето.

В това куче имаше някакъв разум, който ми е правил впечатление.

Веднъж превозвахме провизии, а Балкан тичаше пред каруцата и като че даваше знак на срещаните лица и коли да отстъпват от пътя ни, понеже сме представители на държавата. Един татарин с кола не се отби от пътя, но Балкан се хвърли внезапно върху му, сграбчи го за рамото и го повали по очи на земята. Балкан нямаше обичай да ухапва и разкъсва поваленитe от него жертви.

Друг път ме придружаваше по време на нощна обиколка край границата. Беше лунна нощ, но луната ту се скриваше зад облаците, ту се показваше и осветяваше равнината. Отведнъж попаднах на засада от три румънски погранични кучета, които ме окръжиха и се готвеха да ме нападнат. Заех позиция с пушката, на която бе натъкнат ножът. Балкан се мушна между краката ми. Помислих, че кучето се е уплашило от трите неприятелски кучета, та се крие между краката ми и там дири защита. Румънските кучета ме наближаваха и едно куче ме дръпна за шинела. В миг Балкан се хвърли върху му, сдави го, обърна го няколко пъти и неприятелят избяга. Балкан се прибра пак в краката ми. Когато второто румънско куче се приближи, Балкан пак се хвърли, сдави го и го прогони. Така направи и с третото куче, докато прогони и трите врага.

Тогава чак разбрах, че Балкан е заемал удобна позиция край мене, за да ме брани. Беше постъпил предвидливо и стратегически.

Само в едно Балкан ми пречеше: когато правех внезапни проверки по постовете, щом ги наближавахме на стотина-двеста крачки, Балкан се затичваше към поста при другите

кучета и часовите разбираха, че съм наблизо, заставаха чинно и аз не можех да ги заваря в нередно състояние. От благодарност за предупреждението, което правеше на войниците, последните му даваха хляб и друга храна. Затова пък друг път, когато обикалях постовете, аз го задържах на синджир.

През 1913 г. румънците нападнаха и плениха нас, граничарите, и кучетата. Нищо не зная за по-нататъшната съдба на Балкан» (Димо Минев, ц. к., стр. 252—253).

Стр. 102. Седемте. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 221 от 10. X. 1916, стр. 2—3; с малки промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 103—108; с малки промени в «Разкази», том I, 1928, стр. 127—134.

Стр. 108. Българка. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 229 от 19. X. 1916, стр. 2—3; с малки промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 109—114; с малки промени в «Разкази», том I, 1928, стр. 135—142.

За прототипа на Шина приятелят на писателя Ловчо Стоянов разказва следното: «Същинското име на Шина е Минка. В Добрич ѝ казвали или баба Минка, или баба Дяковица. По мъжовото си име се казвала Минка Дяко Георгиева Сарийска. Починала е на 29 юли 1930 г. на 70-годишна възраст. Имала осем живи деца: четири момчета и четири момичета, от които днес са живи две дъщери и един син.

От един Минкин братовчед научих, че тя отишла, въоръжена с ловджийска пушка и кобилица, в окопите. Мъжът ѝ бил ловджия и навярно тя е взела неговата пушка и патрондаша. Това ми потвърди и Стоян Инглизов, който с файтон носил вода към бойната линия и по пътя към болницата бил настигнат от Минка, която, въоръжена с пушка през кръста, носела на рамо кобилица с вода.

Една нейна племенница ми каза, че баба Минка била пряма — режела направо. По чешмите тя туряла ред — кой първи да пълни вода — и никой не можел да ѝ се противи. На опърничавите тя сочела кобилицата. Кафеджията пред общинското управление — Михаил Недев — ми разправи, че тя често идвала за вода на чешмата до управлението и когато минавали румънски стражари или чиновници, тя ги чумосвала гласно. Когато те попитвали какво казва тая же-

на, жените я завардвали, като обяснявали на румънците: «Опустосва чешмата, че не течала бърже. . .»

За по-точни сведения относно Шина отидох в нейната къща зад черквата «Св. Троица», на улица «Цар Симеон» № 38. В къщата живее нейната дъщеря Петрана, която ми разправи, че майка ѝ често се е качвала на камбанарията — черквата е много близо до дома ѝ — и оттам наблюдавала и викала на комшиите си, че българите се виждали и идели. Когато се почнали боевете на изток от Добрич, тя първия ден ходила на фронта и когато минавала край дворовете и виждала жените да стоят и плетат чорапи, гълчала ги и ги канела да отидат да окуражат войниците. Минка разправяла на дъщеря си, че когато била на фронта и срещала войници да отстъпват, тя ги окуражавала да се върнат, че и тя ще бъде с тях. На другия ден занесла много кобилици с вода до окопите. Това се потвърдява от много други лица, които я стигали или срещали по пътя си. . .

На нейно име сега има малка уличка зад хан «Дурмушлийски». Казва се улица «Баба Минка» (Димо Минев, ц. к., стр. 250—251).

За преживяното от добричките граждани в дните на сраженията за града, 4—6 септември 1916 година, за които писателят разказва, можем да прочетем и в мемоарите на Т. Кантарджиев:

«Мнозинството граждани—съобщава Т. Кантарджиев—... излязоха по хълмовете вън от града да наблюдават боя. Полека-лека те свикнаха с опасността от пръскащите се над главите им шрапнели и свирещи около тях куршуми. Някои по-сърцати полека-лека се доближиха до самата позиция. В момента на кризата, когато всичко влезе във веригите, някои от разпалените безстрашни родолюбци замстиха нестроевите, други носеха дори във веригите патрони и вода за нажежените картечници, изнасяха и пренасяха ранените и пр. Това ставаше под град от куршуми и шрапнели. Между тях имаше 12-годишни деца и 70-годишни старци. От тях някои даже бидоха ранени. Когато огънят съвършено утихна и се зачуха победните поздрави на нач. на В. В. и викът «ура» по линията на стрелковите окопи, гражданите, от всички народности и възрасти от двата пола, масово се затекоха на позицията при победителите, спасителите им. Акламира-

ха следващия по окопите генерал, стискаха сърдечно ръцете на юнаците, целуваха ги!» (Т. Кантарджиев, «Добричката епопея», стр. 77—78).

Стр. 113. Белият ескадрон. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 237 от 28. X. 1916, стр. 2—3; с малки промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 115—120; без промени в «Разкази», том I, 1928, стр. 143—151.

Стр. 119. Пръстенът. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXVII, бр. 102 от 4. V. 1918, стр. 6—7; с малки промени в «Разкази», том I, 1928, стр. 152—171.

Стр. 132. Песента на Солвейг. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXVI, бр. 296 от 31. XII. 1917, стр. 7—8; с малки промени в «Разкази», том I, 1928, стр. 172—184.

Стр. 139, ред 1. «Пер Гинт» — фантастична драма от Х. Ибсен. Главният ѝ герой — Пер Гинт, — който е въплъщение на идеала «Бъди доволен от себе си», след дълго скитане по света отива да умре в отечеството си при Солвейг, която обичал на младини и която заварил стара, но все още вярна. За драмата композиторът Григ написал осем симфонични композиции (Смъртта на Аза, Песента на Солвейг, танцът на Анитра и др.). До 1917 «Пер Гинт» не е превеждана на български език. Йовков, както личи от разказа, е познавал музиката, чел е вероятно на руски език и самата драма.

Стр. 139, ред 2. Аза — вдовица-селянка, майка на Пер Гинт.

Стр. 139, ред 5. Сориа-Мор — въображаем приказен замък, към който Пер Гинт, яхнал стария котарак (в неговата фантазия «юначен кон»), носи умиращата си майка — там, където според Пер Гинт бог ѝ готви невиждан пир.

Стр. 139, ред 13—11. Солвейг — девойката, която Пер Гинт обича.

Стр. 141. Трета смяна. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXVI, бр. 116 от 25. V. 1917, стр. 2—3; с промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 137—143; с малки промени в «Разкази», том I, 1928, стр. 185—194.

Стр. 148. Срещу Нова Година. Публикуван за пръв път в сп. «Отечество», IV, кн. 2 от 14. I. 1917, стр. 2—3; с промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 144—150; без промени в «Разкази», том I, 1928, стр. 195—204.

Стр. 155. Предвестникът. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXVI, бр. 123 от 2. VI. 1917, стр. 2—4; с промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 151—157; без промени в «Разкази», том I, 1928 стр. 205—215.

Стр. 162. Водачката. Публикуван за пръв път в сп. «Отечество», III, кн. 30—31 от 15. VIII. 1916, стр. 4—7; с малки промени в «Разкази», том I, 1928, стр. 216—227.

Стр. 166, ред 36—37. Ениндже-Вардарското слънце — Апостол Петков, македонски войвода, известен под това прозвище, понеже действувал около Ениндже-Вардарското езеро. Много пъти турските войски обграждали езерото, за да заловят войводата и четата му, но не успявали. Загинал трагично през 1911.

Стр. 170. Граничари. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXVI, бр. 155 от 22. VII. 1917, стр. 2—3; с малки промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 158—163; с малки промени в «Разкази», том I, 1928, стр. 228—235.

Стр. 176. В строя. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXVI, бр. 134 от 16. VI. 1917, стр. 2—3; с промени в «Разкази», том I, 1928, стр. 236—243.

КРАЙ МЕСТА

Свидетел на борбите и страданията на българския войник, на неговата физическа и морална издръжливост, на неговото голямо родолюбие, Йордан Йовков създаде една хуманистична

военна проза, в която наред с възторга и опиянението от спечелените победи в отделните сражения звучи и ужасът от физическото и морално унощожение, една неподправена човешка жалба по духовните и нравствени ценности на живота, които войната руши. Съвременник и участник във войните, той обаче не винаги успява да прозре истинските буржоазнонационалистически цели на Първата световна война и в някои свои разкази и особено очерци става донякъде изразител на официалните тенденции на своето време.

Стр. 181. Е с к и А р а п. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 168 от 7. VIII. 1916, стр. 2—3; с малки промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 164—169; без промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 7—15.

Стр. 188, ред 6. Д е й в и д Л и в и н г с т ъ н (1813—1873) — английски пътешественик, изследовател на Африка, мисионер, лекар.

Стр. 188, ред 7. А л ф р е д Е д м у н д Б р е м (1829—1884) — германски природоизпитател, зоолог и пътешественик. Най-известен е като автор на широко популярната многотомна поредица «Животът на животните» (6 т., 1863—1869). На български език не е издаван.

Стр. 191. Н а б л ю д а т е л. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 178 от 19. VIII. 1916, стр. 2—3. Втората част на разказа (от стр. 212, ред 4 нататък) е публикувана пак във в. «Военни известия», XXV, бр. 208 от 23. IX. 1916, стр. 2—3 под заглавие «Слънчева птица»; с промени в «Разкази», т. I, 1917, стр. 170—178; с малки промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 16—28.

Стр. 199. К р а й М е с т а. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXVI, бр. 163 от 21. VII. 1917, стр. 2—3, с промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 179—183; без промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 29—35.

В разказа писателят споменава, че е прекарал «няколко месеца» в граничната застава при с. З. В книгата си «Йордан Йовков. Спомени и писма» Григор Василев пише: «След намесата на България Йовков, като поручик, замина за 37 п.

полк, Десета дивизия, в Ксанти. . . Първата карта оттам той пише на 18 септември 1915.» Както е известно, България се намесва в Първата световна война на 1/14. X. 1915.

Стр. 204. Случайни гости. Публикуван за пръв път в сп. «Отечество», IV, кн. 4 от 28. I. 1917, стр. 3—4, и кн. 6 от 11. II. 1917, стр. 3—4; с малки промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 36—54.

Стр. 217. Светата нощ. Публикувана за пръв път в сп. «Вяра и сила», I, кн. 2 от 10. XII. 1917, стр. 7—11, под заглавие «От двете страни на Места»; с малки промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 158—173; без промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 55—73.

Стр. 229. Чудният. Публикуван за пръв път в сп. «Златорог», VI, 1925, кн. 1, стр. 7—15; с малки промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 74—89.

Стр. 243. Паметният ден. Публикуван за пръв път в сп. «Народ и армия», I, кн. 1 от XI. 1913, стр. 17—21, под заглавие «Утрото на паметния ден»; с промени в «Разкази», т. II, 1918, стр. 54—61, под заглавие «Паметният ден»; без промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 93—102.

С този разказ Йордан Йовков поставя началото на една поредица от произведения («Отвъд», «Първата победа», «Пред Одрин», «Кайпа»), в които почти с документална точност възпроизвежда както действията на 41. п. полк (Трета балканска дивизия, 3. бригада, 2. дружина), така и действията на редица военни поделения, с които 41. п. полк е бил във връзка по време на Балканската война.

Стр. 250. Отвъд. Публикуван за пръв път в сп. «Народ и армия», I, кн. 2 от XII. 1913, стр. 71—81; с промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 62—78; с малки промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 103—123.

Както твърди и самият автор, на 4. X. 1912 командуващият I армия получава предупреждение за евентуалното започване на войната. Във военните документи четем:

«Посред нощ на 4-и срещу 5-и той получи височайшата

заповед за обявяване войната и директивата. — Първата той предаде веднага на дивизиите, а на основание на втората на 5-и в 2 ч. пр. пл. издаде следната заповед по армията:

. . .Заповядвам: а) 3-а пех. Балканска дивизия да настъпи в две колони по левия бряг на р. Тунджа от Казълагач за Хамзабейли. . . Авангардите на дивизията да преминат в 1 ч. 30 м. сл. пл. с главните си сили линията Урумбейли — Курталан.

Командирът на 3-а бригада (през Балканската война Й. Йовков служи в Трета балканска дивизия, 3 бригада, 41 полк), който бе и началник на лявата колона, получи заповед в 2 ч. пр. пл. на 5-и и разпореди една дружина от 41-ви полк да отиде в Шахли да прикрива 1-во с. с. (скорострелно — б. р.) артилерийско отделение, което трябваше да се върне от Вакъв в Хасанбегли. (Отделението, което, както Йовков признава, са търсели безуспешно — б. р.) В 6 часа сутринта той получи телеграма за обявяването на войната, а в 7 ч. — заповед бригадата да тръгне веднага през Казълагач за с. Арапли» («Войната между България и Турция 1912—1913», том II, стр. 48, 53).

По-подробно виж във «Войната между България и Турция 1912—1913». Том II — «Лозенградската операция», С., М-во на войната, стр. 48—93.

Стр. 256, ред 32—33. «Боят се водеше от 2. бригада на нашата дивизия, която се движеше успоредно с нас.» — В случая Йовков има пред вид някои леки стълкновения между отделни турски части и части от Трета балканска дивизия (при с. Ханлъ Енидже).

Стр. 256, ред 21. Р у б и к о н — малка река в Северна Италия. Влива се в Адриатическо море. В древно време е била границата между Италия и Цизалпийска Галия. Римският сенат, за да запази властта си, обявявал за изменник на отечеството всеки военачалник, който се опита да я премине с легион или дори с кохорта на път към Рим. Тази забрана нарушил Цезар. Той преминал Рубикон и възкликнал: «Жребият е хвърлен.» В преносен смисъл «преминавам Рубикон» значи: правя решителна, безвъзвратна стъпка, вземам смело и окончателно решение.

Стр. 263. П ъ р в а т а   п о б е д а. Публикуван за пръв път в сп. «Народ и армия», I, кн. 5 от II. 1914, стр. 194—205; с промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 79—98; без промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 124—148.

Верен на действителните събития, Йордан Йовков предава първото сражение на своя полк, състояло се на 9 октомври 1912.

По-подробно виж във «Войната между България и Турция 1912—1913». Том II — «Лозенградската операция», С., М-во на войната, стр. 442—452.

Стр. 279. К а й п а. Публикуван за пръв път в сп. «Народ и армия», I, кн. 6—7 от III. 1914, стр 235—242; с промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 99—112, без промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 149—165.

Един ден след описаното в предидущия разказ сражение 41. полк е свидетел на драматичното стълкновение между 16. Ловченски полк и 10. и 11. низамска дивизия. Това сражение именно писателят възпроизвежда в разказа «Кайпа».

Стр. 290. П р е д   О д р и н. Публикуван за пръв път в сп. «Народ и армия», I, кн. 8—10 от IV. 1914, стр. 361—381, под заглавие «Нощите пред Одрин»; с промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 113—149; без промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 166—210.

Хронологически тясно свързано със събитията, описани в разказа «Кайпа», произведението засяга дейността на Трета балканска дивизия в дните, когато Първа и Трета армия атакуват и превземат Лозенград, Бунархисар и Люлебургаз (11—18 октомври 1912).

По-подробно виж във «Войната между България и Турция 1912—1913». Том II — «Лозенградската операция», М-во на войната, С., 1928, стр. 486—491.

Стр. 307, ред 21. И л я   Е ф и м о в и ч   Р е п и н (1844 — 1930) — бележит руски художник. Картината, за която споменава Йовков, е «Битва на Куликовском поле», посветена на сражението, станало на 8. IX. 1380 на Кулоковското поле, където руските войски под командуването на Дми-

трий Донски нанесли голямо поражение на предводителствуваните от хан Мамай монголо-татарски завоеватели.

Стр. 307, ред 21. Франц Щук (1836—1928) — германски художник и скулптор. Някои от най-добрите му картини се ползуват с известност. Между тях е и «Войната», която Й. Йовков споменава.

Стр. 328, ред 22. Василий Василиевич Верешчагин (1842—1904) — именит руски живописец-баталист. През 1877 — 1878 участвувал в Руско-турската война и бил ранен. Впечатленията си от войната отразил в цикъл картини: «На Шипка всичко е спокойно», «Пред атака», «След атака», «Превързочен пункт край Плевен».

Стр. 319. Мустафа Ачи. Публикуван за пръв път в сп. «Отечество», IV, кн. 5 от 4. II. 1917, стр 3—4; с малки промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 96—102; без промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 211—220.

Като фактология описаните сражения са част от големите боеве между 20 и 22 септември 1916 на линията Казичи — Янгелц — Каракьой.

Стр. 326. Триумф. Печатан за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 289 от 30. XII. 1916, стр. 4—5; с малки промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 121—126; без промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 221—228.

По-малко от месец след излизането на разказа «Триумф» в печата се появява първият отзив — «Мисли и впечатления. Скици от фронта» от Н. Яковлев. Критикувайки военните произведения на А. Страшимиров и К. Христов, авторът пише: «Не зная обърнал ли си внимание — па и тъй малко идва до нас, — но навярно си срещал разказите на Йовков. Йордан Йовков. — Хубаво! Чувствуваш млада сила, която се надигва; четеш с наслада. Понякога като в «Триумф» минаваш някой пасаж и пак се повръщаш: впечатлението е твърде силно и не искаш да се разделиш с него. Някои дребни технически грешки. И малко повече вдълбяване — но обещава» (в. «Пряпорец», XIX, бр. 21 от 27. I. 1917).

Боят, който Йордан Йовков описва, е станал при Карапелит и Кочмар в първите дни на войната с Румъния: 3. IX. 1916.

Стр. 330, ред 36. Запорожка сеч — военна организация на украинското казачество, образувана през средата на XVI в. по долното течение на р. Днепър (зад речните прагове — оттам: Запороже) от избягали крепостни селяни и градска беднота. Поселищата им, изградени от дървени крепостни съоръжения, били разположени по днепърските острови. През първата половина на XVII в. Запорожка сеч става център на борбата срещу полско-шляхтския политически, религиозен и социален гнет.

Стр. 332. При езерото Туркойа. Публикуван за пръв път в сп. «Отечество», IV, кн. 17 от 29. IV. 1917, стр. 3—6; с малки промени в «Разкази», том II, 1929, стр. 229—239.

Както личи и от заглавието на разказа, Йовков има пред вид епизод от боевете, развили се от 15 до 22 декември 1916 между българските войски и части от Трета донска дивизия.

ТЕ ПОБЕДИХА

Стр. 343. Белите рози. Публикуван за пръв път във в. «Зора», XII, бр. 3281 от 16. VI. 1930, стр. 2; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 7—18

Стр. 351. Другар. Публикуван за пръв път във в. «Зора», XII. бр. 3287 от 23. VI. 1930, стр. 2; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 19—29.

Съдейки по израза «свърши се примирието и войната започна отново», литературният критик Стоян Петров приема, че разказът се отнася за Междусъюзническата война.

Стр. 358. Хермина. Публикуван за пръв път във в. «Зора», XII, бр. 3293 от 30. VI. 1930, стр. 2; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 30—41.

Според литературния критик Стоян Петров в този разказ Йордан Йовков използува свои впечатления от времето, когато в качеството си на кореспондент на в. «Военни известия» обикаля Добруджа (1916).

Стр. 366. На стража. Публикуван за пръв път във в. «Зора», XII, бр. 3299 от 7. VII. 1930, стр. 2; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 42—50.

Стр. 375. Безотечественици. Публикуван за пръв път във в. «Слово», I, бр. 12 от 21. I. 1914, стр. 1; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 53—59.

Стр. 377, ред 36. Пиер Шлемил — главен герой от повестта «Необикновената история на Петер Шлемил» от Адалберт Шамисо (1781—1833). Шамисо е немски поет и белетрист, учен-натуралист и пътешественик. Най-известното му произведение е споменатата повест. Бедният калфа Петер Шлемил продава своята сянка на някакъв тайнствен човек, който може да изпълни всичките му желания. За нея той получава кесия с пари. Петер счита, че златото ще му донесе всичко, за което мечтае, но горчиво се разочарова. Поради това, че е без сянка, изгонват го от обществото. Той захвърля кесията в една дълбока клисура и със своите бързоходни ботуши тръгва да скита по цялата земя.

През 1900 книгата е преведена на български език. Към нея има малък предговор, в който между другото се казва: «Един немски критик вижда в Шлемил самия Шамисо, а в изгубената му сянка изгубеното за поета отечество. Човекът, който е изгубил своята сянка — това е нещастният гражданин на Вселената, който е изгубил своето отечество.» В тоя смисъл и Йовков е използувал образа на Шлемил.

Стр. 378, ред 26—27. 31.полк е имал седалище в Силистра, а 44. полк — във Варна. И в двата полка са служили предимно добруджанци.

Стр. 379, ред 9. Скит (гр.) — клон от манастир.

Стр. 379, ред 10. Лития (гр.) — свещенодействие, което става извън църквата, придружено обикновено с шествие. Йовков употребява думата в смисъл на молитва.

Стр. 380. Те победиха. Публикуван за пръв път

в сп. «Звено», I, кн. 1, I. 1914, стр. 46—50; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 60—67.

Още с отпечатването си импресията на Й. Йовков направила впечатление в литературните среди. Така например в бележката «Из нашите списания», поместена в сп. «Съвременна мисъл», г. IV, 1914, кн. 4, между другото се казва: «. . . Време е вече да пристъпим със смирение към «Звено», списанието на българските «модернисти». Една книжка е излязла от него и не намерихме нищо модерно и значително. Едно нещо има в цялата книжка, което облъхва със свежо и топло чувство: това е «Те победиха» от Й. Й. Написано просто и безпретенциозно, но с дълбоко и искрено чувство, то прави силно впечатление. Цялото е една навеяна поетическа рефлексия за нашия селянин и неговия вечен спътник, вола. . . «Те победиха» най-добре опровергава мъдруванията на ония, които още не знаят, че в литературата въпросите решава талантът, а не школата.» Бележката е подписана с инициалите V. D. (Via Dolorosa), псевдоним на Григор Чешмеджиев.

Стр. 381, ред 2—4. «Изведнъж ми дойде на ум за една малка скулптурна група, която видях на последната художествена изложба — «Те победиха». — Изложбата, за която писателят споменава, е била открита на 26. XII. 1913. Същия ден в. «Вечерна поща» съобщава в хрониката: «Голяма художествена изложба ще се открие на 26 т. м. (втория ден на Коледа) в 10 ч. сутринта в салона на сказките при рисувалното училище.» Четири дни по-късно същият вестник пише за тази изложба между другото: «Скулптурата тук е представена с... няколко работи от г-н Лазаров, един многообещаващ младеж, който тъй добре умее да подбира сюжетите си.» Става дума за именития по-късно наш скулптор Иван Лазаров (1880—1953). Неговата композиция «Те победиха», която Йовков споменава, е била показана за пръв път на тази изложба.

Стр. 382, ред 10—11. Серапис — главен бог на елинистическия Египет. Култът му е създаден през IV в. пр. н. е.

Йовков свързва култа към Серапис със земеделието и с най-близките помощници на селяните — воловете.

Стр. 382, ред 40. Джозуе Кардучи (1835—1907) — италиански поет и критик. Стихотворението на Кардучи «Вол», което Й. Йовков споменава, е преведено за пръв път на български език от Константин Величков и включено в стихосбирката му «Цариградски сонети» (С., 1899, изд. Д. Голов, стр. 97).

Стр. 386. На старата граница. Публикуван за пръв път в сп. «Звено», I, кн. 2—3, II—III. 1914, стр. 140—142; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 67—74.

Стр. 391. Пирин. Публикуван за пръв път в сп. «Съвременна мисъл», седмично приложение, кн. 13 от 20. XII. 1914, стр. 198—200; с малки промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 70—76; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 75—84.

Разказът се отнася за времето преди избухването на Междусъюзническата война, когато през месеците май и юни 1913 значителни части от българските войски, действуващи в Източна Тракия, са били прехвърлени в Македония и Западна Тракия.

Стр. 394, ред 27—28. «Планино, Пирин планино» — в сп. «Звездица», г. XVI, кн. I от януари 1907 е отпечатано стихотворението «Пирин планина» от Атанас Илиев — учител в с. Мекиш (сега Обединение), Търновско. По този текст Добри Христов е написал музика (Сборник «Български песни», 1912).

Стр. 398. Призракът. Публикуван за пръв път във в. «Слово», I, бр. 61 от 20. III. 1914, стр. 1; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 85—93.

Стр. 399, ред 20—21. «Двама големи художници, Хайне и Шуман, създадоха на непобедимия войник един безсмъртен

ореол от красота и поезия.» Йордан Йовков има пред вид стихотворението на Хайне «Гренадерите», към което Шуман написва музика. Стихотворението има за мотив скръбта на двама гренадири от Наполеоновата армия, свидетели на краха на Наполеоновата армия в Русия.

Стр. 403, ред 12—13. «Аз си спомних старата приказка за крал Артур и рицарите от кръглата маса.» В случая Йордан Йовков има пред вид литературните обработки на келтската легенда за британския крал Артур, превърнал се за английския народ в символ на надеждата в британското оръжие. С течение на времето обаче легендата търпи промени, докато в XII в. крал Артур става французин и се създава версията за неговите рицари около кръглата маса. Самите рицари се индивидуализират, детайлно се разработват подвизите им.

Стр. 404. Последни римляни. Публикуван за пръв път във в. «Слово», I, бр. 30 от 11. II. 1914, стр. 1, с подпис «Коль Девин»; с промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 44—49; с малки промени в «Разкази», том III, стр. 93—99.

Стр. 404, ред 23—24. «Покойният беше именит, стар и заслужил народен труженик; някогашен министър, кмет на София, член на Академията на науките, голям магистрат.» Писателят е имал пред вид д-р Димитър Моллов, починал на 10. I. 1914.

Димитър Петров Моллов (1845—1914) — български лекар, един от първите организатори на здравеопазването на България след Освобождението. Роден в Елена. Завършва медицина в Москва. От 1878 завежда здравното дело в България. Между 1882—1884 е министър на народното просвещение.

Стр. 405, ред 2—5. «От къщата излизаше също познат на всички обществен деец, борец за черковната свобода, бивш министър, бивш професор и книжов-

н и к» — става дума за д-р Христо Стамболски (1843—1932) — български учен. Роден в Казанлък. Завършил медицина в Цариград. Професор по анатомия и хистология в Медицинския факултет в Цариград. Заради участието си в освободителното движение е заточен в Йемен (1877). След Освобождението работи като лекар в Александровската болница, а по-късно ръководи Дирекция на народното здраве. Автор е на «Автобиография, дневници и мемоари» и на научни трудове.

Стр. 407, ред 32. К о м а н д о р (фр.) — едно от най-високите звания в средновековните духовно-рицарски ордени. В случая израза «оживялата каменна статуя на командора» Йордан Йовков употребява във връзка с легендата за командора Улоа. Според севилската хроника Дон Жуан убил една нощ командора Улоа, като предварително похитил неговата дъщеря. Командорът бил погребан в храма на францисканския манастир. Монасите на този орден, възмутени от безчинствата на Дон Жуан, решили да го накажат чрез свой съд. Те го привлекли с измама в манастира, убили го и пуснали слух, че Дон Жуан дошъл в храма, оскърбил статуята на командора, тя оживяла, земята се разтворила и Дон Жуан пропаднал в ада.

Стр. 409. Е д и н с п о м е н. Публикуван за пръв път в сп. «Съвременна мисъл», седмично приложение, кн. 8 от 14.XI.1914, стр. 121—123; с промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 150—157; без промени в «Разкази», том II, 1932, стр. 100—108.

Както твърди и самият автор, разказът е посветен на втората годишнина от боевете при Чаталджа — едно от най-трагичните стълкновения между българи и турци по време на Балканската война. Изморена от редица сражения, разгърната на един фронт от 25 километра (левия бряг на Кара су — бреговете на Деркоското езеро и на залива Буюк Чекмедже), безмилостно атакувана от холерата, българската армия предприема настъпление и в продължение на няколко дни (от 4 до 7 ноември 1912) успява да устои на безспорно по-добре укрепения и по-силен неприятел.

По-конкретно Й. Йовков вероятно е имал пред вид сра-

жението на Първа пехотна софийска дивизия (вж. Р. Димитриев. «Трета армия на Балканската война 1912 година», С., 1922, стр. 317—318, 329—330).

Стр. 415. Сами. Публикуван за пръв път във в. «Пряпорец», XVII, бр. 259 от 1.XI.1915; с малки промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 50—53; без промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 113—118.

Стр. 416, ред 28—29. «...хвърчащия холандец» — авторът загатва за широко известната легенда за прокълнатия моряк (легендата има варианти не само в холандския, но и в германския, и във всички скандинавски национални епоси), който може да бъде спасен единствено чрез предаността на любимата жена.

Стр. 419. Надежди. Публикуван за пръв път в сп. «Съвременна мисъл», седмично приложение, кн. 6 от 31.X.1914, стр. 86—88, под заглавие «Надежди. . .»; с промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 118—125, под заглавие «Надежди».

Стр. 424. Непознатият. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 149 от 15.VII.1916, стр. 2—3; с промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 132—136; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 126—132.

Стр. 422. При Струма. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 184 от 26. VIII. 1916, стр. 2—3; с малки промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 40—43; без промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 133—136.

Боят, който писателят описва, е станал на 20 август 1916. Същия ден издаденият от Щаба на действуващата армия бюлетин съобщава: «Нашите войски, действуващи в долината на Струма между Бутковското и Тихвинското езера, настъпиха напред и изтласкаха противника на десния бряг на Струма. Ние заехме по-високия бряг на същата река. . . Тук разбихме френската бригада Бротие, състояща се от 1., 4. и 8. шасьорски полкове, три дружини зуавски и едно конно-артилерийско отделение.»

Допълнителни сведения за този бой намираме в следва-

щите бюлетини. «На 21 август в долината на Струма — съобщава се на 22 август — окончателно разбихме противника, който с бягство се спаси на десния бряг на реката. Цялото бойно поле пред селата Еникьой (западно от гр. Серес — б. р.), Неволене и Тополово (източно от гр. Серес — б. р.) е осеяно с неприятелски трупове. Досега са преброени повече от 400 трупа, между които 4 офицери. . .»

Както се вижда, Йордан Йовков, който по това време е бил кореспондент на «Военни известия», е отразявал доста оперативно събитията. Първите сведения за бой с бригадата Бротие идват на 20 август, последните — на 23 с. м., а на 26 с. м. вече излиза от печат «При Струма».

Прави също впечатление, че името на френската бригада в официалния бюлетин се назовава различно: Гротие, Бротие, Фротие и Бортие. Сигурно затова вместо «французката бригада, която е разбита при Струма, е бригадата на Бротие. Така е наречена и в бюлетина на щаба на армията. Всяка малка или по-голяма единица. . .» (както гласи текстът в разказа, отпечатан във в. «Военни известия») още в първото издание на «Разкази», том II (1918), Йовков поправя: «Французката бригада, която е разбита при Струма, е бригадата Бротие. Всяка малка или по-голяма единица. . .»

Стр. 429, ред 21. Центаври (кентаври) — според гръцката митология същества,на които тялото до кръста е човешко, а надолу конско. Омир пише, че кентаврите били дивашко племе, което живеело в Тесалия. Те се славели като неукротими, буйни същества.

Стр.429, ред 26. Раймон Поанкаре (1860—1934)— френски буржоазен държавен деец. Министър-председател и президент на Френската република. Участвувал дейно в разпалването на Първата световна война.

Стр. 429, ред 31. Кирасир (фр.) — войник от кавалерията, който носи ризници от кожи или метал по време на боя.

Стр. 430, ред 10. Ернест Месоние (1815—1891) — френски художник баталист.

Стр. 430, ред 13. К р о н о с (Хронос) — според гръцката митология баща на Зевс и син на Уран и Гея. Свалил баща си от престола и се оженил за сестра си Рея. Майка му предсказала, че той също ще бъде низвергнат от свое дете. Затова Кронос изяждал всичките си рожби веднага след раждането им. Рея успяла да спаси само Зевс, като дала на Кронос вместо новороденото дете камък, повит в пелени. С Кронос е бил отъждествяван Сатурн.

Стр. 430, ред 23. Н и к о л а Ш а р л У д и н о (1767—1847), М и ш е л Н е й (1769—1815), Ж о а к и м М ю р а т (1767—1815), Л у и Н и к о л а Д а в у (1770—1823) — френски маршали от времето на Наполеон I.

Стр. 432. О т в ъ д г р а н и ц а т а. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 189 от 2. IX. 1916, стр. 2—3;с малки промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 2—7; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 137—142.

Стр. 436. Б а л а д ж а. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 192 от 6. IX. 1916, стр. 2—3; с малки промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 8—13; без промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 149—154.

Военните събития, за които споменава Йордан Йовков, са се разиграли при с. Баладжа. При общото настъпление на нашите гранични постове 25 души граничари нападат с. Баладжа, завладяват го и дават възможност на част от населението да избяга през граница. Същевременно румънската артилерия прави контраатака, отблъсква българските войници и запалва хамбарите на селото. При новото настъпление на българските войски, на 3. IX. 1916, с. Баладжа е отново освободено.

Стр. 440. Д о б р и ч. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 216 от 3. X. 1916, стр. 2—3; с промени в «Разкази», т. II, 1918, стр. 17—21; без промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 154—159.

Стр. 444. М о г и л и т е. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 203 от 18. IX. 1916, стр.2—3,

под заглавие «Вековни паметници»; с промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 13—16; без промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 159—163.

Стр. 445, ред 27. Деций Мус — презиме на три поколения римляни, жертвували се за победата на римските войски. Първият, Публий, загинал във войната със самнитите — 340 г.пр.н.е., — неговият син загинал в 295 г.пр.н.е. в бой с умбрийските гали, а внукът му — във войната срещу Пир — 279 г.пр.н.е. Йовков греши, като пише, че при Abritus загинал Деций Мус. Там е бил убит Деций (Траян).

Стр. 446, ред 3. Карл Дибич Забалкански (1786—1831) — руски фелдмаршал. Отличил се в Руско-турската война през 1828—1829.

Стр. 446, ред 8. Пилигрим (англ.) — поклонник, който пътува пеш към светите места. Пилигримството възникнало през IV в. и особено много се развило у католиците по време на кръстоносните походи.

Стр. 448. В Кубадин. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 271 от 9. XII. 1916, стр.2—3; с малки промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 127—131; без промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 164—170.

Сражението, за което пише авторът, е станало между 17 и 19 октомври 1916. Участвуват в него: IV бдинска дивизия, IV преславска дивизия, I софийска дивизия, добричките войски, френската бригада Боде, сръбски, румънски, немски, руски части.

Стр. 453. Кръстопът. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXV, бр. 277 от 16. XII. 1916, стр. 2—3; с малки промени в «Разкази», том II, 1918, стр. 27—32; без промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 170—177.

Стр. 458. Слава Българска. Публикуван за пръв път във в.«Военни известия»,XXV, бр.243 от 4.XI.1916, стр. 2—3, под заглавие «Кюстенджа»; с малки промени в

«Разкази», том II, 1918, стр. 22—26; без промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 177—182.

Разказът е написан по повод превземането на гр. Кюстенджа (22 октомври 1916).

Стр. 459, ред 28—29. Старообредци — привърженици на руска християнска секта, възникнала в средата на XVII в. като реакция против нововъведенията на патриарх Никон. Придържали се към старите обреди.

Стр. 459, ред 29. Молокани — привърженици на руска християнска секта, която отхвърля тайнствата, обредите и свещеничеството.

Стр. 459, ред 29. Безпоповци — привърженици на руска християнска секта.

Стр. 459, ред 29. Липовани — привърженици на руска християнската секта, които живеят предимно в Румъния покрай Дунав.

Стр. 462. Добруджа някога. Печатан за пръв път в сп. «Отечество», III, кн. 38—39 от 15. X. 1916, стр. 3—4, под заглавие «Из миналото на Добруджа»; с малки промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 182—187.

Стр. 464, ред 38. Скити — племена, населяващи през I хилядолетие пр.н.е. обширни територии в Северно Причерноморие между р. Дон и устието на Дунав. Най-древните сведения за скитите се отнасят към VIII в.пр.н.е.

Стр. 464, ред 10. Траянов вал — така е наречена укрепителната система в Добруджа, за която се предполага, че е изградена от римския император Марк Улпий Траян (53—117). По негово време долината на Кара су (Меджидийската) служела за граница на Римската империя. Трояновият вал е всъщност система от три вала — два землени и един каменен.

Стр. 465, ред 1. Публий Овидий Назон (43 г. пр.н.е. — 17 г.сл.н.е.) — римски поет. Роден в Сулмон. Автор на «Любовни елегии», «Метаморфози» — поеми с митологическо съдържание. Заточен по неизвестни причини в Томи (днешна Констанца, Румъния), където написал стихосбирките «Тъги», «Писма от Понт», интересни с описанията на тамошната природа и на местните тракийски племена.

Изразът на писателя «когато римските часови с тежки стъпки са се разхождали по Трояновия вал, върху крайбрежните скали на Черно море е тъгувал Овидий, заточен в Томи. . .» не е съобразен с историческите факти. Трояновият вал е бил издигнат вероятно в края на I и началото на II в., а Овидий е бил заточен в Томи цял век преди това (8—17 г.сл. н.е.

Стр. 466. Една вечер. Публикуван за пръв път във в. «Военни известия», XXVI, бр. 67 от 26. III. 1917; с малки промени в «Разкази», том I, 1917, стр. 184—188; без промени в «Разкази», том III, 1932, стр. 195—202.

Стр. 467, ред 16. «В Модерния театър даваха «Рафаел Циганинът». . . В Модерния театър по онова време са се прожектирали неми филми. За «Рафаел Циганинът» в бр. 25 (от 2. II. 1917) на в. «Пряпорец» се съобщава: «Днес за последен път се дава драмата «Рафаел Циганинът» в три големи части. Картината рисува циганските обичаи и нрави.»

Стр. 467, ред 18. «. . .в Одеон — артистите от Народния театър играеха «Американската леля на студента». . . В хрониката на в. «Дневник» (от 24. I. 1917) има рецензия за пиесата: «Снощи в театър Одеон артистите от Народния театър (който по това време е в ремонт — б. р.) дадоха с голям успех английската комедия «Американската леля на студента» от Брандон Томас. Комедията е извънредно увлекателна. От нея вее истински шекспирски хумор. Изпълнението на играта също беше отлично. . . Желателно е, щото по време на играта публиката да не се смее с глас.»

Стр. 468, ред 25. Малахит — минерал с тревистозелен цвят, полупрозрачен. От него се добиват много хубави бои. «Малахитова плесен» Йовков е употребил в преносен смисъл с оглед на цвета, който добиват в течение на времето изложените на открито бронзови статуи.

Стр. 468, ред 34. Цено Тодоров (1877—1953) — български художник, автор на известни портрети.

Стр. 469, ред 29. Poilus (фр.) — френските войници от Първата световна война. Те придобили това название и го носили дълго време след войната. В буквалния смисъл значи космат, брадясал. Френските войници били наречени така, защото ходели небръснати.

Стр. 469, ред 29. Feldgrau (нем.) — сивозелени униформи на германската армия. Оттам произлязло съществителното Feldgrau, както се наричали през Първата световна война немските войници на фронта.

Йордан Йовков

Биографична бележка

Йордан Йовков е роден на 9 ноември 1880 година в село Жеравна, Сливенски окръг. Произхожда от будно семейство, чийто главен поминък бил скотовъдство и земеделие.

Баща му — Стефан Йовков — се занимавал с овчарство из Добруджа. Той бил грамотен, трудолюбив и крайно честен човек, с развито обществено чувство. Участвувал в общите работи като черковен и училищен настоятел, член и председател на овчарското дружество и се ползувал с име на строг, но справедлив човек.

Майката на писателя — Пена Бойчева, — макар и без образование, била любознателна и отзивчива жена. Отличавала се като спретната и работлива стопанка, весела, паметлива и общителна.

Родителите на Йовков имали шест деца — петима синове и една дъщеря. Йордан е предпоследното дете.

Детските си години Йовков прекарва в родното си село, където учи до трети прогимназиален клас. Бил е тихо, мълчаливо и мечтателно момче, което «малко говори — много купува» според свидетелства на негови съвременници. След това той учи една година в Котел и завършва гимназия през 1900 в София. През 1897 година Йовковото семейство се преселва в Чифуткьой (сега Йовково), малко селце на българо-румънската граница. Ваканциите си Йовков прекарва в Добруджа.

От есента на 1900 година Йовков е назначен за учител в село Чифлик Мусубей (Долен извор). През 1902—1903 отбива военната си служба в Школата за запасни подпоручици в Княжево, след което се записал студент по право в Софийския университет. През лятото на 1904 починал баща му. Йовков напуснал университета и се завърнал в Добруд-

жа. Отново започнал да учителствува из добруджанските села — пак в Чифлик Мусубей, след това в Саръджа (Росица), после и в Каралии (Красен), където остава до Балканската война. В Каралии основава прогимназия, на която става директор. Като учител работи с увлечение, грижи се за учениците си и поддържа образцов ред в училището. Дружи предимно със селяните и бързо сплотява около себе си будните младежи. Убеждава селяните да си образуват кооперация. Постепенно Добруджа става второ родно място на големия писател, което той обиква с цялата си душа и възпява в по-голямата част от произведенията си.

През това време Йовков четял много. Ровел се в училищната библиотека, купувал разни книги и следял литературните издания. Участвувал в театрални представления, организирани от учителството, и в спорове сред колегите си изпъквал със своята начетеност.

Първите му литературни опити са от учителските му години. Първото му печатно произведение, стихотворението «Съдба», се появява през 1905 година в сп. «Селска пробуда», редактирано от Цанко Бакалов. Негови стихове се печатат и във в. «Съзнание», сп. «Ново общество» и сп. «Художник». Първата му белетристична творба е разказът «Овчарова жалба» в сп. «Просвета», кн. VI, г. V, 1910. След това печата в сп. «Наблюдател» на Антон Страшимиров, в сп. «Звено» на Димитър Подвързачов и др.

През Балканската война Йордан Йовков участвува като командир на рота от първа дружина на 41-ви пехотен полк в редица сражения при с. Кайпа около Одрин, на чаталджанските позиции и др. В Междусъюзническата война след тежко сражение на 18 юни 1913 година около град Гевгели той е ранен. Награден е с орден за храброст. Установил се в София и работил като редактор, библиотекар в Министерството на вътрешните работи и народното здраве. През Първата световна война около десет месеца е граничен офицер на гръцката граница край река Места близо до морето. След това бива преместен в София на работа в редакцията на в. «Военни известия». В това издание, както и в списанията «Народ и армия» и «Отечество» излизат първите му военни разкази, в които той описва личните си преживявания от войните, героизма и величието на обикновения

войник. С тези разкази обръща вниманието на читателите и на литературната критика.

Първата книга на Йордан Йовков, «Разкази», т. I, излиза от печат в началото на месец октомври 1917 като издание на акционерното дружество «Книга». За тази творба Йовков получава наградата «Иван Вазов» на Академията на науките. Същата година като № 2 от «Походна войнишка библиотека», издавана от Щаба на действуващата армия, излиза книгата му «Разкази». През 1918 година се появява и вторият том на «Разкази», издаден от акционерното дружество «Книга», който съдържа също военни разкази.

Йовков изживява извънредно тежко националната катастрофа. Загубата на Добруджа е голямата му болка. Угнетен и покрусен, той живее известно време в Добрич и после във Варна. Назначен е за учител във Варненската мъжка гимназия и командирован в тогавашния Добруджански пансион като наставник (възпитател). Тук през 1920 година написва повестта «Жетварят», която наскоро излиза от печат в книгоиздателство «Образование».

През есента на 1920 Йовков е назначен в българската легация в Букурещ най-напред като сътрудник по печата, а после като секретар и драгоман. Там остава седем години. Работата, която върши, поглъща всичкото му време и е съпроводена с редица несгоди и притеснения. Трябвало е да краде от съня си за своето творчество. През тия седем години в Букурещ Йовков написва някои от разказите на «Последна радост» («Песента на колелетата»), която излиза от печат през 1926, и девет от десетте си работи в «Старопланински легенди», която излиза през 1927 година.

През есента на 1927 Йовков си подава оставката и се установява в София. До края на живота си работи като чиновник в Министерството на външните работи.

За десет години той издава девет книги: «Вечери в Антимовския хан» (1928), «Албена», драма (1930), «Милионерът», комедия (1930), «Боряна», драма (1932), «Разкази», т. III (1932), «Чифликът край границата», роман (1934), «Женско сърце», разкази (1935), «Обикновен човек», драма (1936), «Ако можеха да говорят», разкази (1936), и през 1938 посмъртно излиза романът «Приключенията на Гороломов», който остава недовършен.

През 1929 Йордан Йовков получава голямата кирило-методиевска награда от фонда «Берлинов» при Академията на науките за целокупната си литературна дейност.

Йордан Йовков почина на 15 октомври 1937 година в Католическата болница в Пловдив, където е бил опериран. Ранната смърт на писателя намери дълбок отзвук сред българската културна общественост.

Съчиненията на Йовков са събрани в петнадесет тома (1938) и издадени от «Хемус». През 1956 «Български писател» издаде негови «Събрани съчинения» в седем тома, а през 1970—1973 в шест големи тома. Отделни Йовкови книги са издавани и се преиздават многократно. Много от произведенията му са преведени и продължават да се превеждат на чужди езици.

Съдържание

ЙОРДАН ЙОВКОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

Том първи

Трето издание

РЕДАКТОР ТАТЯНА ПЕКУНОВА; ХУДОЖНИК ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ; ХУД. РЕДАКТОР КИРИЛ ГОГОВ; ТЕХНИЧЕСКИ РЕДАКТОР ВЕСЕЛИНА БАЛАБИНА; КОРЕКТОР СЛАВКА ИВАНОВА

Формат 32/84/108; тираж 60 113 екз.; печатни коли 31,50; издателски коли 26,46; унк 24,31; л. г. VI/55; изд. № 5837; поръчка № 202/1982 година на изд. «Български писател»; дадена за набор на 30. VIII. 1982 година; излиза от печат на 28. XII. 1982 година; цена 3.40 лв.

Код $\frac{9536179511}{5506-67-82}$

ДПК «Димитър Благоев» — София